

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

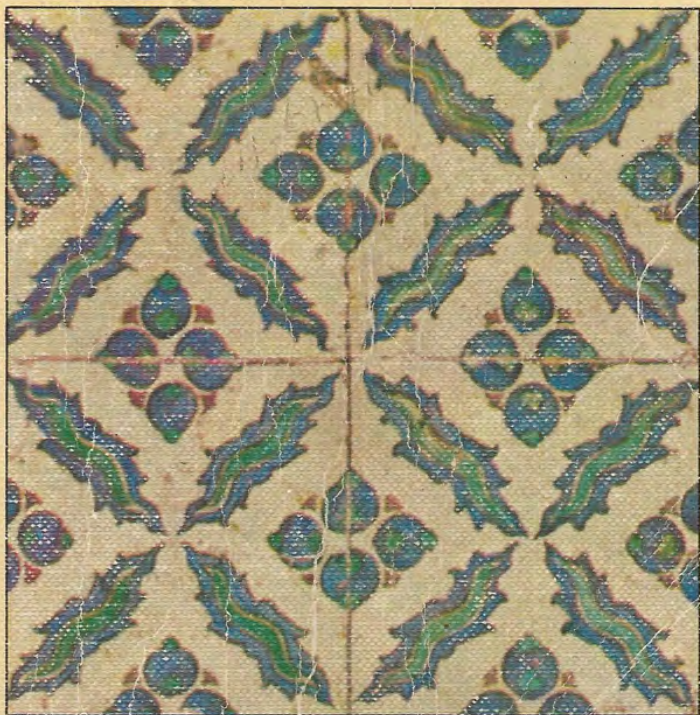
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHTE TÜRKLER

Prof. Dr.
EROL GÜNGÖR

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

OTUKEN

TARİHTE TÜRKLER

Prof. Dr. Erol Güngör

OTUKEN

YAYIN NU: 191
EDEBİ ESERLER: 80

- 1. Basım: 1988**
- 2. Basım: 1989**
- 3. Basım: 1990**
- 4. Basım: 1990**
- 5. Basım: 1993**
- 6. Basım: 1995**

ISBN 975-437-021-4

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.0
İstiklâl Cad. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212)251 03 50 • Faks: (0212)251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul - 1996

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Takdîm	7
Birinci Bölüm	
İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLER	
Türk Soy ve Türk Dili	11
ASYA'DA TÜRK DEVLETLERİ	15
Mete Kağan ve Oğuz Destanı/17	
AVRUPA'DA TÜRKLER: BATI HUN DEVLETİ	21
TABGAÇLAR	24
AVARLAR (APARLAR)	25
GÖKTÜRKLER	27
Kül Tigin/ 35- Ergenekon Destanı/ 39	
TÜRGİŞ veya TÜRKİŞLER	41
KARLUKLAR	42
UYGURLAR	43
AVARLAR	45
HAZARLAR	46
PEÇENEKLER, UZLAR ve KUMANLAR	48
Peçenekler/48- Uzlar/ 49- Kumanlar/ 49	
BULGARLAR	51
ESKİ TÜRKLER'DE MİLLET VE DEVLET	53
Devlet/ 54- Devlet Teşkilâtı/ 55- Türk Ordusu/ 56- Türk Töresi/ 57	
İkinci Bölüm	
İSLÂMİYET ve TÜRKLER	
Eski Türkler'de Dîn	61
İslâm Dîni'nin Kabûlü	63
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ: KARAHANLILAR	70
TOLUNOĞULLARI, İHŞİDOĞULLARI, SACOĞULLARI	72
GAZNELİLER	74
BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU	76
Selçuklular ve İslâm Dünyâsı/ 80- Alp Arslan/ 82- Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Düşüşü/ 87	
ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ	90
İkinci Kılıç Arslan/ 96	

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ	111
ANADOLU BEYLİKLERİ	120
Erteneoğulları Beyliği/ 121- Dulkadıroğulları Beyliği/ 122- Ramazan- oğulları Beyliği/ 123- Germiyanogulları Beyliği/ 124- Candar(İsfen- diyar)ogulları Beyliği/ 126- Aydınoğulları Beyliği/ 127- Saruhan-oğulları/ 128- Karamanoğulları Beyliği/ 129- Menteşoğulları Beyli-ği/ 134- Kara- sioğulları Beyliği/ 135- Diğer Anadolu Beylikleri/ 136 CELAYİRLİLER	
DEVLETİ	137
KARAKOYUNLULAR DEVLETİ	139
AKKOYUNLU DEVLETİ	144
HİNDİSTAN TÜRK DEVLETLERİ:	148
Gurlular(Gûrîler)/ 148- Hind Memlûkleri/ 149- Kalaçlar/ 149- Tuğluk- oğulları/ 150	
MISIR MEMLÜKLERİ	151
ÇAĞATAY HANLIĞI ve TİMURLULAR	155
Osmanlılar'a Kadar Türk Dünyasında Kültür ve Medeniyet ...	159
Sosyal Yapı/ 160- Devlet/ 163- Ordu/ 167- Dîn Hayâtı/ 169- Felsefe, İlim ve Kültür/ 172- Dil ve Edebiyat/ 173- San'at/ 175	

Üçüncü Bölüm

DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE

"Yüce Osmanlı Devleti"

Dünyâ Târihinin Büyük Mûcizesi/ 181- Rumeli'nde ve Balkanlar'da Os-
manlı Yayılması/ 190- Fetihler ve Haçlı Seferleri/ 192- Murad Han oğlu
Gâzî Sultân Bâyezîd Hân/ 200- Anadolu Olayları ve Timur Müdâ-helesi/
206- Fetret Devri/ 211- Çelebî Sultan Mehmed/ 214- Rumeli Akınları ve
Akıncı Geleneği/ 215- Sultan İkinci Murad Han/ 220- Sultân İkinci Meh-
med Hân(Fâtih)/ 232- Sultan İkinci Bâyezîd Hân (Bâyezîd Velî)/ 250- Ya-
vuz Sultan Selîm Han/ 258- Kaanûnî Sultan Süleyman Han/ 274- İkinci
Selîm Han/ 314- Sultan Üçüncü Mehmed Han/ 332- Sultan Birinci Ahmed
Han/ 340- Sultan Birinci Mustafa Han/ 343- Sultan İkinci Osman Han/
343- Dördüncü Murad Han/ 347- Sultan İbrahim Han/ 351- dördüncü Meh-
med Han/ 354- İkinci Süley-man Han/ 365- İkinci Ahmed Han/ 366- İkinci
Mustafa Han/ 367- Üçüncü Ahmed Han/ 370- Birinci Mahmud Han/ 374-
Üçüncü Osman Han/ 376- Üçüncü Mustafa Han/ 377- Birinci Abdülhamîd
Han/ 380- Üzüncü Selîm Han/ 381- Dördüncü Mustafa Han/ 384- İkinci
Mahmud Han/ 385- Abdülmecîd Han/ 392- Sultan Abdülazîz Han/ 396-
Beşinci Murad Han/ 401- İkinci Abdülhamîd Han/ 402- Beşinci Meh-
med(Re-şâd) Han/ 421

TAKDİM

Elinizdeki bu eser bir Türk târihidir. Sosyal ilimci, mütefekkir Erol Güngör'ün yeni nesillere samimî ve akıcı bir üslûp içerisinde sunduğu bir târihtir. Gâyesi bir târih tezi ortaya atmak değildir; târih ilmiyle uğraşanların üzerinde ittifâk ettikleri târihî olayları kendi bakış açısından okuyucuya sunmaktır.

Sosyal ilimci Erol Güngör'ün bakış açısı, hâdiselerin anlatımında tâkib ettiği usûl ve üslûp önemlidir. Mütefekkir ve idealist insanlar cemiyetlere verecekleri mesajları târih zemînine oturtma ihtiyâcını her zamân duymuşlardır. Erol Güngör de bu ihtiyâcı, çok yakın çevresinin de teşvîkleriyle hissettiği için “Târihte Türkler”i daha 1980’li yıllara görmeden önce kaleme almıştı.

Esâsen Erol Güngör “Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik”, “Dünden Bugünden; Târih-Kültür ve Milliyetçilik”, “Türk Kültürü ve Milliyetçilik” başta olmak üzere bütün eserlerinde ve makalelerinde, sosyal ilim metodlarıyla târihimizin çeşitli hâdiselerine bakmaktan, tahlîl ve tesbîtlerini dâimâ sağlam bir târih bilgisi üzerine oturtmaktan bir an bile geri durmamıştır. Bu i’tibârla elinizdeki eser, Erol Güngör'ün iyice hazmetmiş olduğu Türk Târihi'nin, en belirgin çizgileriyle bir çırpıda okunacak özlü bir metin hâline getirilmesinden ibârettir denilebilir.

Rahmetli Erol Güngör, Türk târihinin bütün devirlerine heyec nla sâhip çıkar, ama Osmanlı dönemine ayrı bir hass siyetle bağlanırdı. Osmanlı Devleti'nin "Bizim medeniyet eserlerimizin ve kültür kıymetlerimizin âdetâ imbikten geçmiş n m nelerini vermiş, ve yaratıcı gücümüzün en yüksek sembolü hâline gelmiş" olduğunu kabûl eder ve onun "Milletimize sonsuz bir ilhâm kaynağı olacağına" inanırdı. Ne yazık ki, ilim adamı bir sosyolog olarak Osmanlı yapısı, onu büyük kılan maddî ve mânevî müesseseler üzerinde çalışma imk n  bulamadan aramızdan ayrıldı. Bu yüzden sunduğumuz kit bın Osmanlı kısmı sâdece siy si târihi ihtivâ etmektedir. Burada ilim adamı Erol Güngör, bir gönül adamı hass siyeti içinde Osmanlı siy si t rihini anlatmaktadır.

Kendisini bir kere daha rahmetle anmamıza vesile teşkil eden bu eserini, Erol Güngör'le sohbet eder gibi okuyacağınızı ve seveceğinizi umarak sunuyoruz.

Ötüken

Birinci Bölüm

İSLÂMİYET'TEN ÖNCEKİ
TÜRKLER

TÜRK SOYU VE TÜRK DİLİ

Bugün Türk denince Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan ve ana dili Türkçe olan insanlar akla geliyor. Halbuki yeryüzünde ana dili Türkçe olup da bizim sınırlarımızın dışında yaşayan milyonlarca insan vardır. Demek ki, Türkler'in bugünkü Türkiye'ye gelmeden önce de bir târihleri vardı. Bu târih boyunca çok çeşitli ülkeler'e yayılmışlar, oralarda devletler kurmuşlardı. Ancak bütün bu Türkler'in ortak ataları kimlerdi? İlk Türkler nerede yaşamışlar, sonra nerelere dağılmışlardı? Türk Dünyâsı denince hangi ülkeleri, hangi toplulukları anlamalıyız?

İlk Türkler, yânî bizim en eski atalarımız bugün Orta Asya diye bilinen yerde, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında yaşıyorlardı. Târih-öncesi insanlar ve kültürlerle uğraşan bilim adamlarının o bölgelerden yaptıkları kazılardan elde edilen bilgilere göre , Türkler beyaz ırktan ve geniş kafalı (brakisefal), orta boylu insanlardı. Burası Çin'le sınırdaş olan bir ülke idi; bu yüzden Türkler'in eski târihlerine âid bilgilerin pekçoğunu Çin târihinden öğreniyoruz. Çin târihleri Milât'tan Önce 2000-1000 yılları arasında ilk Türk hükümdârlarından bahsediyorlar. Böylece Türkler'in bilinen târihi, dörtbin yıllık bir târihtir. Türk Dili'nin üçbin yıl öncesi bilinmiyor. Türkler

o zamanlarda hem soy, hem dil bakımından yakın komşularından, yâni Çinliler'den ve Moğollar'dan farklı idiler. Asıl geçim kaynakları hayvancılıktı. Bu yüzden hep hareket hâlinde bir hayat sürüyorlar, çok iyi at kullanıyorlardı. Son derece çevik süvârî birlikleri sâyesinde komşu ülkeler üzerinde hâkimiyet kurabiliyorlardı. Çin'de bile zaman zaman hükümdârlık, Türk âilelerinin eline geçiyordu.

Eski Çin târihleri Türk hükümdârlarının ve devletlerinin adlarını hep Çince yazdıkları için, bu isimlerin asıl Türkçe'deki karşılıklarını iyice bilmiyoruz. Bizim atalarımız o çağda "Türk" adıyla anılmıyordu. "Türk" kelimesi bugün bir milletin adıdır, ama atalarımız o zaman henüz bir millet hâlinde değildi. Boy ve aşîretler halinde yaşıyorlardı ve her aşîretin ayrı bir adı vardı.

Türk adı çeşitli Türk boylarından birinin adı idi. Bu kelimenin aslı "Türük" olup kuvvetli anlamına gelir*. M.S. Altıncı Yüzyılda ana dili Türkçe olan bütün boyların herbiri değişik bir isimle anılmakla birlikte, bunların hepsine birden "Türk" denilmeye başlanmıştır. Demek ki en eski atalarımız aynı dili konuşmaları sâyesinde bir tek millet olduklarını anlamışlar ve Türk Dili onların birlik sağlamalarında başlıca rolü oynamıştır. Bugün biz de Türkçemiz sâyesinde hepimizin aynı milletin çocukları, yâni kardeş olduğumuzu anlıyoruz.

* Bâzı araştırmacılara göre "Türk" kelimesi, "Töre" kelimesinden türetilmiş bir kelimedir ki, "Törük"ten bozularak "Türk" hâline gelmiştir. "Törük", "Törelî, Töre sâhibi" demektir. Eski Türklerde Töre, kaynağını "Türk Dîni" diyebileceğimiz eski Türk inanç ve telakkîlerinden alan topluluk hayatını tanzîm eden hukuk normlarından ibarettir. Hükümdârlar siyâsî iktidârlarını (kut'larını) işte bu hukuk çerçevesinde kullanabilirler, tebea birbirleriyle ve devletle olan münâsebetlerini yine bu hukuk çerçevesinde tanzîm ederlerdi. Buna uyanlar "Törük" (yâni Törelî), uymayanlar ise "Kazak" (yâni âsî, töreden çıkmış) olurlardı. "Türk"ün kuvvetli mâ-nâsına gelmesi de, herhalde Töre çerçevesinde sağlanan "birlik"le ilgili olmalıdır: Nitekim "Birlik kuvvettir" anlayışı târih boyunca her devirde Türk devletleri ve toplulukları için geçerli olmuş bir anlayıştır (Ötügen).

Dilimizin târihi, milletimizin târihi kadar eskidir. Türkçe dünyadaki çeşitli dil grupları arasında Ural-Altay dil grubunun Altay Dilleri'nden biridir. Finliler'in ve Macarlar'ın dili Ural Dillerindendir. Altay Dilleri arasında ise Türkçe ile birlikte Moğol, Mançur ve Kore dilleri vardır. Türkler soy bakımından Moğollar'dan ve Koreliler'den ayrıdır, ama dilleri onlarınkiyle aynı kökten çıkmıştır. Bu diller sonradan birbirinden iyice ayrılmış, aralarında sâdece eski bir akrabalık kalmıştır.

Bugün Ural-Altay adı altında anılan milletler ve diller Tûrân kavimleri ve Tûrân dilleri diye de anılır. Eski İranlılar Türkler'in yaşadıkları ülkelere "Tûrân" adını veriyorlardı. Meşhûr İrân şâiri Firdevsî'nin *Şeh-nâme* adlı kitâbında İranlılar'la Tûrânlılar'ın savaşları anlatılır. Bu kitapta sözü edilen Tûrân kavimlerinin Sakalar (veya İskitler) olduğu sanılmaktadır. Tûrân hükümdarı Afrâsiyab'ın ise Alp Er Tunga olduğunu söyleyenler vardır. Sakalar'ın Türk olup olmadıklarını iyi bilmiyoruz. Saka Devleti, belki Türkler'in hâkim oldukları ama içinde birçok yabancı kavimlerin de bulunduğu bir devlettir.

ASYA'DA TÜRK DEVLETLERİ

Türkler'in ilk kurdukları imparatorluk Hun İmparatorluğu'dur. Türkler'in daha eskiden de devletler kurduklarını biliyoruz, ama Hun Devleti çok geniş bir sâha üzerinde başka milletleri de idâresi altına alan büyük bir devlet olduğu için, ona imparatorluk adını veriyoruz.

Hun İmparatorluğu, Hun Türkleri tarafından M.Ö. 220 yılında kuruldu. Hunlar bugünkü Moğolistan bölgesinde, yâni Çin'in kuzey-batısında yaşıyorlardı. Bu bölgede hâkimiyet kurdukları ve genişlemeye başladıkları için Çinliler onları büyük bir tehlike sayıyorlardı. Gerçekten Hunlar, askerlikteki üstünlükleri sâyesinde Çin ordularını devamlı bozguna uğrıyorlardı. Bu yüzden Çin Devleti, Hun saldırılarını önleyebilmek için Hun-Çin sınırı boyunca büyük bir duvar örmeye başladı. Çin Seddi veyâ Büyük Çin Duvarı denen savunma hattı işte böyle ortaya çıkmıştır (M. Ö. 214). Sonraları Ming Hânedânı zamanında yenilenen bu büyük duvarın bâzı kısımları çok sağlam bir şekilde günümüze kadar ayakta kalmıştır.

İlk büyük Hun hükümdârı Teoman Yabgu'dur (M. Ö. 220). O zamanlarda Türk hükmdârlarına "Yabgu" deniyordu. Teoman Yabgu birbirinden ayrı yaşayan Türk boylarını birleştirerek ilk Türk birliğini gerçekleştirmişti. Bu çağda Türkler'in askerî üstnlüklerinde süvârîlerin pek önemli bir yeri vardı. Çinliler ala çekilen savaş arabaları kullanıyorlardı, ama sü-

vârî orduları yoktu. Türk atlıları çok sür'atli hareket kaabiliyetine sâhip oldukları için Çin birliklerini istedikleri yerde çeviriyorlar, düşman olunca da çabucak çekiliyorlardı. Onlara ummadıkları anda birdenbire hücum ediyorlardı. Çinliler bu yüzden ordularını Hunlar gibi donatmak zorunda kaldılar; askerlerini Hunlar gibi giydirdiler. Ama ne Çin Duvarı, ne Çin orduları Hunlar'ın Çin içlerine kadar girmelerini engelleyebildi.

Tecoman Yabgu'dan sonra Hun tahtına oğlu Mete Yabgu geçti. Mete zamanında Hun İmparatorluğu'nun toprakları Japon Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar uzanıyordu. Bu topraklarda çeşitli Türk kavimlerinin yanısıra öbür Altaylı kavimler de yaşıyorlardı. Mete devri, Hun İmparatorluğu'nun en parlak devridir (M. Ö. 209-174).

Hunlar zamanında Çinliler medeniyet bakımından çok ileri bir durumdaydılar. Hem nüfûsları ve orduları çok kalabalık, hem medeniyetleri parlak olduğu hâlde Hunlar'la başa çıkamadılar. Bu da gösteriyor ki, Hun başarısının sebebi yalnızca askerî güç değildi. Gerçekten Hunlar teşkilâtçılık ve idâre bakımından çok gelişmişlerdi. O sırada Çin'in ayrı ayrı prenslikler hâlinde bulunmasından da faydalanarak, Kuzey Çin'de sık sık iktidârı ele alıyorlardı. Fakat Çinliler'in şehir hayâtına kapılan sınır-boyu Türkleri yavaş yavaş Çinlileşiyor, Çinli prenseslerle evlenen Hun hükümdârlarının saraylarında Çin âdet ve gelenekleri yerleşiyordu.

Mete'den sonra gelen Yabgular zamanında Çinliler'le ilişkiler arttı. Özellikle evlenme yoluyla Türk ve Çin hükümdar âileleri arasında yakınlıklar doğdu. Bu yakınlıklar ise Hunlar'ın iç işleri bakımından birçok karışıklıklara yol açtı. Yine de Hun İmparatorluğu Milâttan Önce Birinci Yüzyıl'a kadar üstünlüğünü devâm ettirdi. Bu yüzyılda ise Türk beyleri arasında taht kavgaları alabildiğine arttı. Çinliler de bu kavgalardan faydalanarak, Türkler'i zayıflatmayı bildiler. Ancak Çinliler'in Hohansu dedikleri Yabgu'nun 27 yıllık imparatorluğu zamanında ve Çiçi Yabgu devrinde devlet eski gücünü biraz olsun toparlayabildi.

Milâttan Sonraki ilk yüzyılda Hun İmparatorluğu Doğu ve Batı Hunları olmak üzere iki ayrı devlete bölündüler. Bunlara Güney ve Kuzey Hunları da denir. Millattan sonra üçüncü yüzyılın başlarında (220) başka bir Türk kavmi olan Siyenpi'ler Hunlar'la iktidar mücadelesine giriştiler. Sonunda Moğollar'ın ve bazı Türk boylarının da yardımıyla Hunlar'ın hakimiyetine son verdiler. Büyük Hun İmparatorluğu târihte bilinen eski imparatorlukların en büyüğü idi. Hun hükümdarlarından Mete, Hohansu ve Çiçi Yabgular, dâhî denecek kadar büyük birer kumandan ve devlet adamı idiler. Bu büyük şahsiyetler hakkında Çin târihlerinde verilen bilgiler, en büyük düşmanlarının bile onlara hayran kaldıklarını gösterir.

Mete Kağan ve Oğuz Destanı

Mete, Teoman Yabgu'nun oğlu ve veliahdi (kendisinden sonra hükümdâr olacak kimse) idi. Ama Teoman Yabgu'nun başka bir eşinden de bir oğlu olmuştu ve bu kadın Teoman'dan sonra Mete yerine kendi oğlunun hükümdâr olmasını istiyordu. Sonunda Teoman'ı kandırdı. Ama Mete buna râzı olmadı ve derhâl bir ordu toplayarak Hun tahtını ele geçirmek üzere yola çıktı. Böylece Türk târihinde ilk defa bu şehzâde (prens), devlet uğruna babasıyla taht kavgasına girişiyordu. Osmanlı İmparatorluğu zamânında da ilk defa Birinci Murâd'ın oğullarından Savcı (Yıldırım Bâyezîd'in ağabeyisi) babasına karşı çıktı; sonra İkinci Bâyezîd'in oğlu Selîm (Yavuz) babasıyla taht kavgasına girdi. Kanûnî'nin çok sevdiği eşi Hurrem Sultân kendi oğlu Selîm'i (İkinci Selîm) veliahd yapmak isteyince, pâdişâhın öbür oğulları (Mustafa ve Bâyezîd) da babalarına isyân ettiler.

Mete çok yüksek kaabiliyetli bir komutandı. Topladığı ordu ile babasını yendi ve Hun tahtına oturdu. Çin târihleri onun üstün meziyetlerini ve yaptığı büyük işleri uzun uzun anlatırlar. Devletin ve milletin işleri için kendi çıkarlarını hiç sayardı. Anlatılanlara göre bir defasında Hunlar zor durum-

Gün, Ay ve Yıldız gündoğusuna gidip çok av avladılar, dönerken yolda bir altın yay buldular. Getirdiler, babalarına verdiler. Oğuz Kağan yayı üçe parçalayıp herbirine birer parçasını verdi: "Ey büyük kardeşler, yay sizin olsun, sizler yay gibi olun" dedi.

Gök, Dağ ve Deniz günbatısına gitmişler, onlar da pekçok av bulmuşlardı. Gelirken yolda üç gümüş ok buldular, getirip babalarına verdiler Oğuz Kağan "Ey küçük kardeşler, bu oklar sizin olsun" dedi ve herbirine bir ok verdi. "Sizler ok gibi olun" dedi.

Bundan sonra Oğuz Kağan büyük kurultayını topladı. Büyük bir ziyâfet verdi. Ülkesini oğulları arasında bölüştürdü, onları toplayarak,

"Ey oğullarım" dedi, "Ben çok yaşadım, çok savaşlar gördüm. Çok ata bindim. Düşmanlarımı ağılattım, dostlarımı güldürdüm. Tanrı bana ne vermişse onun karşılığında hayırlı işler yaptım. Şimdi size ülkemi veriyorum. Sözlerimi iyi dinleyin..."

Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca tek yazılı metni buradan sonra eksiktir.

AVRUPA'DA TÜRKLER

BATI HUN DEVLETİ

Siyenpiler ile yaptıkları savaşları (220) kaybettikten ve Asya'daki Büyük Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Hunlar'ın bir kısmı Dinyeper Nehri ile Aral Gölü doğusu arasındaki bölgeye yerleştiler ve Dördüncü Yüzyıl'ın ortalarına kadar orada yaşadılar. Bu târihten itibaren Batı'ya akın etmeye başladılar. Hunlar'ın yurtlarını niçin bırakıp göçettikleri iyice bilinmiyor, herhalde geçim şartlarının bozulması onları bu işe zorladı. Hâkanları Balamır'ın idâresinde Volga'dan Batı'ya doğru ilerlemeye başladılar. O târihlerde Kuzey Karadeniz'den Macaristan'a kadar olan yerlerde Cermen asıllı kavimler oturuyorlardı. Hunlar önce bunlardan Doğu Gotları'na hücum edip dağıttılar (374), arkasından Batı Gotları'nı mağlûb ederek onların ülkesine girdiler (375).

Doğu'dan Batı'ya doğru uzanan Hun akınının yerinden-yurdundan ettiği birçok kavimler böylece Batı'ya ilerleyerek Roma İmparatorluğu topraklarını altüst ettiler. Kuzey Karadeniz'den İspanya'ya kadar her taraf allak-bullak oldu. Avrupa'nın etnik manzarasını değiştiren bu büyük hâdiseye tarihte "Kavimler Göçü" denir.

Dördüncü Yüzyıl'ın sonunda Hunlar Batı'da Tuna'yı geçerek Balkanlar'a indiler, Doğu'da da Kafkaslar'dan Anadolu'ya girdiler. Bu ikinci akıncı kolu Güney Anadolu'dan Suriye'nin Akdeniz kıyılarına ve Kudüs'e kadar yıldırım hızıyla ilerledi. Sonbaharda aynı yoldan Azerbaycan'a döndü. Roma İmparatorluğu bu akından o kadar şaşırılmıştı ki, her tarafta Hunlar hakkında akıl-almaz hikâyeler anlatılıyordu. Batı'da ise Balamır'ın oğlu Ildız'ın komutasındaki Hun süvâri birlikleri Bizans İmparatorluğu'nu barışa zorladı, Batı Roma İmparatorluğu ise kendi ülkesini talan eden barbar kavimler (Gotlar, Vandallar, Burgondlar, Saksonlar ilh.) karşısında Hunlar'la anlaşma yoluna gitti.

Ildız'dan sonra Hun tahtına geçen Karaton ve Rua zamanlarında Hunlar Bizans'ı yıllık vergiye bağladılar, Batı Roma'yı da barbar kavimlerin ve Bizans'ın istilâ tehditlerine karşı korudular. Hun gücü bir masal gibi bütün Avrupa'yı âdetâ büyülemiş ve korkutmuştu. Bu korkunun izlerini Batı milletlerinin hâfızalarında hâlâ bulabiliyoruz.

Hun İmparatoru Rua'nın 434'de ölmesi üzerine devletin başına Attila geçti. Attila, Rua'nın kardeşlerinden Muncuk'un oğlu idi. Amcaları Aybars ve Oktar İmparatorluğun sağ ve sol kanat hanları idi. Attila kardeşi Bleda ile birlikte hükümdar oldu, ama asıl idâre ve kudret Attila'nın elindeydi. Attila'nın hükümdarlık devri Hun İmparatorluğu'nun altın çağıdır. O târihte Hunlar Volga Nehri'nin doğusundan bugünkü Fransa'ya kadar olan bölgeye hâkim olmuşlardı. İdâreleri altında çeşitli Türk boyları da dâhil olmak üzere tam kırkbeş kavim yaşıyordu ki, bunların çoğu şimdiki Avrupa milletlerinin dedeleridir.

Bütün dünyada Attila'nın karşısına çıkacak hiçbir kuvvet yoktu. Hun hâkimiyeti Manş Denizi'ne kadar ulaşmıştı. Bizans kendisini devamlı baskı altında tutup vergiye bağlayan bu kuvvetten kurtulmak için Hunlar arasına nifâk sokma yolunu denedi. Çeşitli sebeplerden Attila idâresiyle uzlaşamayan Hun beylerini Bizans'a dâvet ediyor, onları yüksek makamlara geçiriyor, Attila'ya karşı kendilerine yardım vâdediyordu. Attila nihâyet Bizans'ı ortadan kaldırmak üzere harekete geçip ordularıyla

Trakya'ya girdiği sırada meşhûr Roma kumandanı ve konsülü Aetiüs araya girdi ve kendi oğlunu Attila'ya rehin vererek Bizans'ın barışı koruyacağına kefil oldu. Bu seferden yedi yıl sonra Bizans artık Hunlar'a bağlı bir devlet hâline gelmişti: Her yıl ödedikleri yıllık vergiyi üç katına çıkaracak ve bir defaya mahsûs olmak üzere altıbin libre altın ödeyeceklerdi.

Attila 451 yılında Batı Roma İmparatorluğu topraklarının bir kısmı üzerinde hak iddia ederek (Roma prensesi ile nişanlıydı), harekete geçti. Romalılar o zaman Hunlar'ın kovaladığı diğer Barbar kavimlerden de topladıkları kuvvetlerle ikiyüzbin kişilik bir ordu kurup Paris yakınlarında Attila'nın karşısına durdular. Attila'nın ordusunda da Hunlar'ın yanısıra başka kavimlerden yüzbine yakın asker vardı. Orleans yakınında bütün bir gün yapılan savaşta her iki taraf onbinlerce kayıp verdiği halde kimin yendiği belli olmadı, ama gece olunca Romalılar ve müttefikleri savaş alanından çekildiler. Attila onları o sırada tâkip etmedi, geri dönüp ordusuna çekidüzen verdikten sonra Roma'ya doğru yürüdü. Po Ovası'na geldi. Roma'da halk korku ve panik içindeydi. Senato, ne pahasına olursa olsun barış yapılmasından yanaydı. Barış teklîfini yapacak hey'etin başında papa vardı: Papa, hıristiyan dünyasını kurtarmak üzere bizzat Attila'nın huzûruna çıktı ve Roma'nın kendisine boyun eğdiğini bildirdi. Bunun üzerine barış yapıldı.

Attila 452 yılında 60 yaşında iken şüpheli bir şekilde öldü. Yerine sırasıyla oğulları İlek, Dengizik ve İmek, Hun Hâkanları oldular. Bu sonuncular önceki Hun hâkanları gibi başarılı olamadı. 470 yılında Batı Hun İmparatorluğu artık dağılmıştı.

TABGAÇLAR

(Siyenpiler)

M.S. Üçüncü Yüzyıl başında Türkler'in Tabgaç Hânedânı Hun hükümdâr âilesinin elinden hâkimiyeti almış ve Hunlar'ın idâresi altındaki toprakları ele geçirmişlerdir. Tabgaç yabguları Hunlarınkı kadar geniş bir ülke sâhibi olamadılar, ama Çin üzerindeki baskıları çok kuvvetli oldu. Bunların asıl hâkimiyet bölgesi Kuzey Çin'di.

Tabgaç Devleti M. S. Dördüncü Yüzyıl sonuna kadar devam etti. Tabgaçlar Çin içlerinde çok ilerlemişler ve Çin'le çok fazla ilişki kurmuş olmaları dolayısıyla onların hayatlarına çok alışmışlardı. O kadar ki, bazı Tabgaç yabguları Çinliler'e hayranlıkları yüzünden kendi halklarını ve kültürlerini hor gördüler; Türkler'in kılık kıyâfetini bile yasak ederek onları Çinliler gibi giyinmeye zorladılar. Çinliler'in değişik âdetleri onları o kadar kendine çekmişti ki, medeniyetin sâdece Çin'de olduğunu sanıyorlar ve Türkler'in Çinliler'e benzedikçe daha medenî olacaklarını düşünüyorlardı.

Böylece Tabgaçlar Çin kültürü ve Çin kalabalığı içinde eriyip gittiler. Onların yerine Türk Devleti'nde iktidâr, Avar Hânedânı' nın eline geçti.

AVARLAR

(Aparlar)

Avarlar'ın devleti M. S. Dördüncü Yüzyıl sonundan Altıncı Yüzyıl ortasına kadar devam etti. Avar Türkleri eskiden Hun ve Tabgaç hânedânlarının hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. Avarlar kendi hükümdârlarına "Kağan" diyorlardı. Böylece Türk târihinde eskiden "Yabgu" denen hükümdârlar, artık "Kağan (Hakan)" diye anılmaya başlamış, "Yabgu" sözü ise "Kağan"dan daha küçük prenslerin ünvanı olmuştur.

Avar Kağanları hem Doğu'da, hem Batı'da fetihler yapmışlar, yine esas olarak Çin'le uğraşmışlardır. Bu devirde Türkler'in Hindistan'la da temas kurdukları görülüyor. Hun hâkimiyeti sona erince, bir kısım Hunlar Hindistan'a göç etmişlerdi.

Avar Devleti, Onabay Kağan zamanında Göktürkler (Kök Türk)'in isyanı üzerine yıkıldı (552). Avarlar'ın önemli bir kısmı Avrupa'ya gitmişlerdi; orada Avar Devleti uzun zaman devam etti.

GÖKTÜRKLER

Göktürkler'in boy beği olan Uluğ Yabgu'nun Bumin ve İstemi adlarındaki iki oğlu, Apar Kağanı Onabay Kağan'a isyan ettiler ve devleti onun elinden aldılar. Bumin Kağan devletin Doğu bölgesine, İstemi de Batı bölgesine kağan oldular. Türk devlet geleneğine göre Doğu'da oturanlar Batı'da oturanlara üstün olur; Batı'ya hâkim olanlar Doğu'daki hükümdâra bağlı bulunurlardı. Bu yüzden Bumin "Büyük Kağan" oldu. Fakat sonraları Doğu Kağanlığı zayıflayınca, Batı Kağanları onları zamanla dinlemez olmuşlardır.

Doğu Göktürkleri siyâsî bakımdan hep Çin'le karşı karşıya geldiler. Çin'le sık sık savaş yapıyorlar, sonra arası uzun sürmeyen barış dönemleri geliyordu. Göktürk Kağanları da daha önceki Türk hükümdârları gibi zaman zaman Çinli prenseslerle evleniyorlardı. Bu arada kendi kızlarını da Çin sarayına gelin ettikleri oluyordu. Göktürkler'in ilk devirlerinde Çin'deki imparator âilesi Türk Tabgaç asıllı Wei Hânedânı idi.

Doğu Göktürk Devleti'nin başına Bumin Kağan'dan sonra kısa bir zaman İstemi Kağan geçmiş, sonra devlet Bumin'in oğulları yoluyla devam etmiştir. Bumin'den sonraki ilk kağan, onun oğlu Kara Kağan'dır. Sonra sırasıyla Mukan Kağan, Tapo Kağan, Bağa İşbara Kağan, Çur Bağa Kağan, Tulan Kağan, Bilge Tardu Kağan, Türe Kağan, Şipi Kağan, Çuluk Kağan ve

Kara Kağan Göktürk tahtına oturdular. Kara Kağan zamanında (630) Çinliler büyük ordularla Göktürk ülkesine saldırdılar; yapılan savaşlardan birinde Kara Kağan esîr düştü ve Türkler Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar. Böylece Doğu Göktürk Devleti sona ermiş oluyordu. Fakat Çin eline esîr düşen Türk prensleri hiçbir zaman esâreti kabûl etmediler, ve her fırsatta başkaldırdılar. Bu isyanların hepsi de kanlı bir şekilde basılıyor, Çinliler isyanla ilgili herkesi öldürüyorlardı. Bu isyanların en önemlisi, meşhûr Kür Şad İhtilâli'dir.

Kür Şad, Doğu Göktürk Kağanlarından Çuluk Kağan'ın küçük oğlu idi. Çuluk Kağan ölünce yerine kardeşi, yâni Kür Şad'ın amcası Kara Kağan geçmişti. Çuluk Kağan'ın ikinci karısı İçing Katun adında bir Çin prensesi idi. Bu kadın Çuluk Kağan'ı zehirleyerek öldürmüştü. Eski Türkler'de büyük kardeş ölünce onun dul karısını küçük kardeşi aldığı için, Kara Kağan bu Çinli kadınla evlendi. İçing'in maksadı kendi âilesini Çin tahtına geçirmek için Göktürkler'i Çin üzerine savaşa sokmaktı. Devletin çok buhranlı bir döneminde Çin'le yapılan savaş, onbinlerce Türk'ün Çin eline esîr düşmesiyle sonuçlandı. Kür Şad da bu esîrlere arasındaydı. Türkler Çin'in kendi ülkelerini oturttuğu kukla bir hükümdâr olan Sırba Kağan'ı tanıdılar ve bütün ümîdlerini Kür Şad'a bağladılar.

Kür Şad 639 yılında, yâni esâretten dokuz yıl sonra Çin'in başkentinde seçme Türk savaşçılarından otuzdokuz kişi ile birlikte bir ihtilâl komitesi kurdu. Kendisiyle kırk kişi olan bu komite Çin İmparatoru'nu esîr ederek kaçırarak, bu siyâsî kargaşalıktan faydalanan bütün esîr Türkler de ayaklanacak, sonra İmparator'un hayâtı karşılığı Türk bağımsızlığının tanınması istenecekti. İmparator'un geceleri kılık değiştirerek gezdiği söyleniyordu. Kırk Türk bir gece harekete geçmek üzere karar aldılar. Fakat o gece İmparator sarayından çıkmadı. Kür Şad gecikilirse hareketin duyulacağından ve pek çok mâsum Türk'ün öldürüleceğinden endîşe ettiği için ihtilâli ertelemedi. Adamlarıyla birlikte İmparator'u yakalamak üzere saraya hücum etti. Çin muhafız kuvvetleriyle kırk Türk arasında şiddetli bir çarpışma başladı. Ok ve kılıcın pek çok düşmanı yere seren

Türkler, sayıları gitgide kabaran Çin birlikleri tarafından sıkıştırılınca, Kür Şad Çin sarayının ahırlarını basarak oradaki seçme atları aldı ve sağ kalan Türk ihtilâlcileri Göktürk ülkesine doğru at sürdüler. Vey Irmağı kıyısına geldikleri zamân müdhiş bir fırtına çıkmış ve sel köprüleri yıkıp götürmüştü. Irmak kenârında Çin ordusuyla savaşa tutuşan Kür Şad ve arkadaşları son oklarını da attıktan sonra kılıçlarıyla düşman sürüsüne daldılar. Sonunda birer birer hepsi de ecelin şerbetini içerek dünyâdan göçtüler.

Kür Şad ve arkadaşları kanlarıyla bir destan yazdılar. Bu destan binbeşyüz yıl sonra onların torunları olan bizler tarafından hâlâ heyecanla okunuyor. Çünkü bu kırk yiğit Türk Milleû'nin kalbinde sönmez bir istiklâl ateşi yakmış oluyorlardı. Onlardan sonra bu ateşle yanan Türkler her fırsatta baş kaldırdılar. Birkaç defa daha başarısız ihtilâl teşebbüsünden sonra, nihâyet 682 yılında Kutluğ Şad, etrafına topladığı Türkler'le istiklâlini ilân etti ve İltcriş Kutluk Kağan adıyla Doğu Göktürk tahtına oturdu. Kutluğ Kağan dağılmış boylarını yeniden topladı (Bu yüzden "İl-teriş" adı verilmişti) ve devleti eski gücüne kavuşturdu. O, daha önceki birçok Türk Kağanı gibi, Çinli bir prensesle değil, bir Türk kıızıyla evlenmişti. Eşi İlbilge Katun (Hâtun) ona her işinde yardımcı oldu. Kutluğ Kağan'ın iki oğlu oldu ki, Bilge Han ve Kül Tigin adlarındaki bu Türk prensleri bizim târihimizde pek seçkin bir yer işgâl eder. Kutluğ ölünce yerine kardeşi Kapgan Han Kağan oldu. 22 yıl kağanlık yaptıktan sonra öldürülen Kapgan Kağan'ın yerine sırasıyla oğulları İnal Böğü Han, İni Han ve Yoluğ Tigin kağan oldular. Fakat bu üçü de başarısız kaldılar ve bir yıl içinde arka arkaya öldürüldüler. Bunun üzerine İltcriş Kutluğ Kağan'ın oğulları Bilge Han ile Kül Tigin birleşerek ülkeyi kargaşalıktan kurtardılar. Bilge Han kağan oldu, küçük kardeşi Kül Tigin de başkumandan olarak ordunun başına geçti. Böylece Türk târihinde ilk defa iki kardeş devlet idâresinde birlikte hareket etmiş ve hiçbir kıskançlık duymadan birbirlerine yardım etmiş oluyorlardı.

Kapgan Han'ın son yıllarında devlet hem Çin tehdîdi altında kalmış, hem de birçok Türk boyları Göktürk idâresine

isyân etmişlerdi. Bilge Kağan ile Kül Tigin bütün bu tehlike ve tehdidleri ortadan kaldırdılar, başkaldıran herkese boyun eğdirdiler. Bilge Kağan "*Ülkenin, milletin ve devletin birliği*" için ne gerekiyse yaptı. Türk beyleri esâret yıllarında görmüşlerdi ki, ne zaman Türk boyları birlik olsa Çin onlara harâc veriyor, ama ne zaman aralarında iktidar kavgası başlasa zayıflayan devletin üzerine yürüyor. Bu yüzden babaları İlteriş Kutluğ Kağan gibi, oğulları da hiçbir ayrılıkçı, bölücü harekete fırsat vermediler. Devlete isyân eden kabîleleri gerektiğinde en şiddetli bir şekilde itâat altına aldılar. Bir de şuna çok dikkat ediyorlardı: Türklüklerini kaybetmemek. O târihte Türkler çifçilik de yapmakla birlikte yarı-göçebe yaşıyorlardı. Yazın yaylalarda, kışın ise kışlıklarda otururlar, her zaman tabîatla kucak kucağa hareketli bir hayat yaşarlardı. Çinliler'in büyük şehirleri vardı, daha çok ticâretle uğraşıyorlardı. Bir Türk Çin şehrine gelince oradaki eğlence hayâtına kapılıyor, çarşı-pazarda satılan renkli ve ipekli kumaşlara hayran kalıyordu. Çinliler bunu fırsat bileerek Türkler'i içki, kadın ve mal vermek sûretiyle kandırıp, onları Türk hayâtından uzaklaştırıyorlardı. İşte Bilge Kağan bütün Türkler'i bu tehlikeye karşı uyardı. Yabancı ülkelerle ticâret yapılmasını uygun görüyor, ama Türkler'in kendi vatanlarını bırakıp oralarda oturmalarını hiç istemiyordu.

Göktürk orduları başkumandanı Kül Tigin 731 yılında isyancı Dokuz Oğuz Türkleri'ne karşı yaptığı bir savaşta öldü. Ağabeyi Bilge Kağan ve vezîr Bilge Tonyukuk ona büyük bir cenâze merâsimi düzenlediler. Göktürk Devleti bu çağda o kadar tanınan ve saygı uyandıran bir devlettir ki, bütün komşu ve uzak ülkeler cenâze merâsimine temsilciler gönderdiler. Çin İmparatoru kendi taş yontucularını gönderdi ve Kül Tigin anıtının yazılıp dikilmesine yardımcı oldu.

Bilge Kağan ondan üç yıl sonra öldü. Ona da bütün ülke krallarının gönderdikleri temsilcilerin bulunduğu pek büyük bir cenâze merâsimi düzenlendi. Hâtırası için Kül Tigin Anıtı'nın yanına bir anıt dikildi. Burada onun ağzından Türk Milleti'nin bir târihi ve bu târihten alınması gerekli dersler anlatılmaktadır. Kül Tigin'in, Bilge Kağan'ın ve büyük Göktürk vezîri

Bilge Tonyukuk'un hâtıraları için dikilen anıtlara Orkun Âbideleri veya Orkun Kitâbeleri denir. Bunlar Baykal Gölü'ne dökülen Orkun Nehri'nin doğu kıyısı yakınlarında dikilmiştir.

Orkun Âbideleri Türk Milleti'nin binlerce yıllık târihi boyunca meydana getirdiği eserlerin en başta gelenleridir; dünyâda başka hiçbir milletin târihinde bu derece ebedî hakikatleri bu kadar yüksek bir edebiyat diliyle ortaya koyan eser bulunmaz. Orada Türk târihinin ve Türk Milleti'nin özü, taşlara kazılmıştır. Öyleki, Türk'ün bütün târihi kaybolda, sâdece Orkun Âbideleri'ne bakarak bu milletin yüksek medeniyetini, devlet kurucu dehâsını, ahlâk ve fazîletini, askerî kahramanlığını, devlet ve kanûn anlayışını öğrenmek mümkündür. Bakınız, Bilge Kağan Türklüğün doğuşunu nasıl anlatıyor:

"Yukarıda mâvi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisi arasında insan oğlu yaratılmış. İnsanoglunun üstüne büyük dedelerim Bumin Kağan, İstemi Kağan hükümdâr olmuşlar. Türk Milleti'nin iline, töresine çeki-düzen vermişler. Dört taraf hep düşman imiş. Ordular gönderip dört taraftaki milleti hep idaresi altına almış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş..."

Kül Tigin âbidesinin baş tarafında ise Bilge Kağan Türk Milletinin halini şöyle anlatıyor:

"Ben Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan, Tanrı'nın irâdesiyle kağanlık tahtına oturdum. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki şadpıt beyleri, kuzeydeki tarkat, buyruk beyleri, Oğuz Tatar... Dokuz Oğuz beyleri, milleti. Bu sözümü iyi işit, adamakıllı dinle:

Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletler şimdi benim emrimdedir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk Kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde sıkıntı yoktur... Çin milletinin sözü tatlı, inek kumasa, yunu sak imiş. Tatlı sözle, yu-

muşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştıırıp konduktan sonra, onun hakkında kötü şeyler düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş... Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp, ey Türk milleti, nice evlâdını kaybettin. Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin. Güneyde Çogay Ormanı'na, Tögültün Ovası'na konayım dersin, Türk milleti, öleceksin... O yere doğru gidersen, Türk milleti, öleceksin. Ötüken yerinde oturup kervan gönderirsen hiçbir derdin olmaz. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın.

Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmedi. Açlık tokluk düşünmedi. Bir doyunca açlık aklına gelmedi. Öyle yapığın için, seni besleyip bakmış olan kağanının sözünü dinlemeden kalkıp Çin'e gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla hep zayıflayarak, ölerək yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oldum. Kağan olup aç, fakîr milleti hep topladım. Yoksul milleti zengin ettim, az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan mı var?

Türk beyleri, millet, bunu iyi işittin. Türk milleti-ni toplayıp il tutacağını bu taşta kazdım. Yanılıp öleceğini yine bu taşta kazdım. Her ne sözüm varsa ebedî taşta yazdım. Ona bakarak bilin... Beyler ve millet âhenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekıştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cârîye kıldı. Türk beyler Türk adını bıraktı, Çinli adı alıp Çin beyi olarak Çin kağanına itâat eder olmuş. Elli yıl işini gücünü ona vermiş. Doğuda gün doğusuna kadar, batıda gün batısına kadar ordular gönderip Çin Kağanı adına hep kendi ilini töresini zaptetmiş.

Türk halkı şöyle dermiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani? Kime il kazanıyorum? Kağanlı millet idim, kağanım hani, hangi kağanın hesâbına çalışıyorum? Öyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olmuş, ama kendisini bir düzene sokamadığı için yine ona boyun eğmiş. Çinli onun kendisi için bunca çalıştığını hiç düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım dermiş. Millet yokolmaya gidiyormuş.

Yukarıda Türk Tanrısı öyle irâde etmiş de, Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye Babam İteriş Kağan'ı ve annem İlbilge Hatun'u tutup yukarı kaldırmış. Babam Kağan onyedi erle isyan etmiş. O başkaldırdı diye işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuşlar. Tanrı kuvvet verdiği için Babam Kağan'ın askeri kurt gibi inmiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker gönderip toplamış, yığmış. Hepsi yediyüz er olmuş. Yediyüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti; câriye olmuş, köle olmuş milleti; Türk Töresini bırakmış milleti atalarımın töresince düzenleyip yetiştirmiş..."

Bilge Kağan Göktürk devletinin kuruluşundan kendi zamanına kadar geçen olayları böyle anlattıktan sonra milletine şöyle seslenmektedir:

"Türk Oğuz beyleri, millet, işitin: Üstte gök çök-mese, altına yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol. Disiplinsizliğin yüzünden, seni beslemiş kağanına, hür ve müstakil güzel yurduna karşı hatâ ettin, onları kötü duruma düşürdün. Kutsal Ötüken ormanını bırakıp gittin. Doğuya gittin, batıya gittin. Gittin de ne gördün? Kanın ırmaklar gibi akı, kemiklerin dağlar gibi yığıldı. Bey olacak oğlun köle oldu, hanım olacak kızın câriye oldu. Yaptığın câhillik, kötülük yüzünden amcam kağan uçup gitti..."

Bu sözlerden anlaşıldığına göre, Türk milleti için en büyük tehlike kendi kültürünü, kendi töresini bırakarak başka milletlerin örf ve âdellerini benimsemek, devletin kanun ve nizamlarına itaat etmemek, geçici rahatlıklara aldanıp ileriye görememektir. Bu konuda asıl sorumlu olanlar ise milletin ileri gelenleridir. Halk tehlikeyi görüp kurtulmak için çalıştığı halde beyler Çinlileştikleri için halka kurtuluşu bulmakta rehberlik edemiyorlar.

Orkun Âbideleri'nin üçüncüsü vezîr Bilge Tonyukuk adına dikilmiştir. Ünvanı Boyla Baga Tarkan olan Bilge Tonyukuk büyük bir devlet adamı olup hem İlteriş Kağan, hem Kapagan Kağan ve Bilge Kağan devirlerinde Göktürk devletinin başvezîri olarak hizmet etmiştir. Bu âbidelerdeki yazıları yazan ise Kapagan Kağan'ın küçük oğlu Yoluğ Tigin'dir.

Bilge Kağan'dan sonra Göktürk tahtına oğulları İcen Türk Bilge Kağan ve Tengri Bilge Kutluğ Kağan oturdular. Sonra hep küçük yaşta prensler Kağan olup bunların zamanında devlet idaresi ya annelerinin ya başkalarının eline geçtiği için devlet zayıfladı ve nihayet 745 yılında Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) Göktürk âilesinin hâkimiyetine son vererek onların yerine geçtiler.

Büyük Göktürk İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olmak üzere iki kolu vardı. Doğu Kağanlığı Batıdakine üstün olmakla birlikte Doğu Kağanı Kimin Türe Kağan'ın ölümünden (609) sonra Batı Kağanları artık Doğu'yu tanımayıp müstakil olmuşlardı. Batı Kağanları Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Kağan'ın soyundan gelirler. Batı Göktürkleri bir taraftan Çin, bir taraftan İran, Bizans ve Arap dünyası ile temas halindeydiler. İstemi'den sonra Batı tahtına Bilge Tardu Kağan, sonra sıra ile Apa Kağan, İnal Kağan, Çulo Kağan, Şeku Kağan, Tung Yabgu Kağan, Bağatur Sepi Kağan geçtiler. 631 tarihinde Batı Göktürk tahtı Bumin Kağan'ın oğullarına geçti. 742'de Batı Kağanlığı Türgiş hânedânının eline geçti.

Kül Tigin

Kül Tigin Türk târihinin en büyük kumandanlarından ve en büyük kahramanlarından biridir. Türk milleti yokolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı bir zamanda, ağabeyi Bilge Şad (sonradan kağan) ile birlikte bütün ömrünü savaş meydanlarında harcayarak milletimizin varlığını ve birliğini korumuştur. Kül Tigin 685 yılında doğdu. Babası İltiş Kutluğ üç yıl önce Çin'e karşı başkaldırmış ve başarılı bir hareketle Göktürk Devleti'ni yeniden kurmuştu. Fakat Göktürkler daha derlenip toparlanmış değillerdi. İltiş Kağan gece-gündüz çalışarak devleti yeniden düzenledi. 692 yılında öldüğü zaman Kül Tigin 7, ağabeyi Bilge ise 8 yaşındaydı. Amcaları Kapgan, kağan oldu. Bilge'yi Tarduşlar'ın başına şad yaptılar, Kül Tigin merkez ordusuna girdi. Kül Tigin onaltı yaşına geldiği zaman artık savaşçı bir asker olmuştu. İlk defa 701 yılında Batı'ya açılan sefere katıldı. Burada Türgiş başbuğlarından birinin emri altındaki Sogd askerini bozdular ve halkı itaat altına aldılar. Sogdlar yenilince Çin ilerleyen Göktürk ordusunu durdurmak üzere ellibin kişilik bir ordu ile bunların üzerine yürüdü. Kül Tigin emrindeki askerlerle Çin ordusunun merkezine saldırdı ve Çinli kumandanın kayınbiraderi olan bir komutanın üzerine atlayıp yakaladı, ellerini bağlayarak geriye, Türk ordusuna dönüp esir komutanı Kağan'a teslim etti. Çin ordusu orada imhâ edildi.

706 yılında Kapgan Kağan Çin seferi açtığında Kül Tigin yirmibir yaşındaydı. Çin generali Çaça'nın ordusuna karşı savaşa girdiklerinde Kül Tigin beylerinden birinin çok süratli olan atına binerek düşman içine daldı. Kendisini durduramayan düşmanlar atını oklayarak öldürdüler. Kül Tigin hemen doğrulup bu sefer İşbara Yamtar adlı Türk beyinin atına binip onunla saldırdı, o at da öldü. Üçüncü sefer Yigen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti sonunda o at da vuruldu. Zırhından, kafa-

nından yüzden fazla ok darbesi alan Kül Tigin başını ve yüzünü oklardan sakınmayı bildiği için ölmedi ve Ça-ça'nın ordusunu orada yok ettiler.

Sonraları Kül Tigin ve ağabeyi Bilge Şad dağınık Türk kabîlelerini toplamak ve itaat altına almak üzere seferlere giriştiler.

Bayırku beyi Uluğ Erkin devlete isyân etmişti. Türieg Yargun gölü kenarında yapılan savaşta Uluğ Erkin'in ordusu bozuldu, kendisi pek az askerle kaçarak kurtuldu. Kül Tigin yirmialtı yaşında iken Kırgızlar isyân ettiler ve Göktürkler'e hasım olan diğer boylarla anlaşarak birlikte Ötüken'e hücum etmeyi planladılar. Bu ittifakın gerçekleşmemesi için Göktürk ordusu kış ortasında Kırgızlar'a bir baskın hazırladı. Mızrak boyu kar sökerek Kögmen ormanını geçen Göktürk ordusu Kırgızlar'ı hiç ummadıkları bir zamanda gece baskınıyla dağıttı. Kırgız Kağanı toplayabildiği kadar orduyla Songa ormanında bunların karşısına çıktı. Kül Tigin Bayırkunun ak atına binerek hücum etti. Bir Kırgız'ı okla vurup ikisini mızrakla düşürdüğü sırada atını öldürdüler. O yine savaşa devam etti. Sonunda Kırgız Kağanı öldürüldü ve ülkesi Göktürkler'e bağlandı. Sonra Türgişler'i itaat altına almak üzere Altun Ormanı'nı aşip İrtiş'i geçerek yürüdü. Bolçu'da yapılan savaşta Türgiş ordusu âdetâ bir fırtına gibiydi. Fakat Kül Tigin ön safta Türgiş askerinin arasına alnı beyaz boz atının üzerinde dalarak ordunun merkezine kadar girdi. Üzerine saldıran Türgiş askerlerinin çoğunu öldürdükten sonra Türgişler'in büyük beylerinden birini yakalayıp esîr aldı. Türgiş Kağanı da orada öldürüldü ve ülkesi bağlandı.

Sogd halkını itaat altına almak için Batı'da Demir Kapı'ya kadar ordu gönderildi. O sırada Türgiş halkının tekrar isyân ettiği duyuldu. Kül Tigin bunların üzerine çok az sayıda askerle gönderildi. Kalabalık Türgiş ordusu karşısında sırf kendi cesâret ve kahramanlığı ile Göktürkler'i kurtardı ve gâlip geldi.

Ertesi yıl Çin'in kışkırttığı Karluklar büyük bir ordu ile Ötüken'e kadar sokuldular ve devlet merkezini tehdit ettiler. Kül Tigin Türgiş savaşında da kullandığı Alp Salçı adlı atıyla hücum edip mızrakla önüne gelen Karluklar'ı yıkmaya başladı. Karluk ordusu bozguna uğratıldı. Sonra Az kavmi isyan etti. Kül Tigin yine Alp Salçı'ya binerek hücum etti ve Az İlteberi'ni, yani Azlar'ın büyük beyini esir etti. Az ordusu orada yok edildi. Arkadan İzgil halkı isyan etti. Onlarla olan savaşta Kül Tigin'in Alp Salçı adlı atı öldürüldü, ama İzgiller de yenildi.

En çetin savaşlar isyancı Dokuz Oğuz Türkleri ile oldu. Bir yılda beş savaş yapıldı. Toğu Balık'taki ilk savaşta Kül Tigin, Azman adlı atıyla hücum edip altı eri mızrakladı, yedincisini kılıçla düşürdü. Dokuz Oğuzlar bozuldu. İkinci seferde Kuşalguk'ta Edizler'le savaş oldu. Kül Tigin yağız atına binip bir eri mızrakladı, dokuz kişiyi de çevirerek vurdu. Edizler'i orada bozdular. Üçüncü sefer Bolçu' da Oğuzlar'la savaşa tutuştular. Kül Tigin onları da bozdu. Dördüncü seferde Dokuz Oğuzlar pek yaman saldırdılar. Kül Tigin kendi yiğitliğiyle bu hücumu zamanında püskürtmeseydi Göktürkler mahvolacaktı. Ezginti Kadız' da yapılan beşinci savaşta Kül Tigin Azman adlı atıyla saldırıp Dokuz Oğuzlar'ı bozdu.

O yıl Amga kalesinde kışlayıp Dokuz Oğuz üzerine yeniden sefere çıktılar. Kül Tigin Göktürk Kağan Âilesi'nin korunmasıyla görevlendirilmiş, Bilge Kağan ve İnal Tigin savaşa yürümüşlerdi. Dokuz Oğuz süvârîleri ordu merkezini bastılar. Bütün İmparatorluk âilesi esir düşecek ve Göktürkler'in orada sonu gelecekti. Kül Tigin Öksüz adlı atına binip düşmana göğüs gerdi. Saldıranlardan dokuz kişi onun mızrak darbeleriyle ardı ardına düştüler. Yanındaki pek az kişiyle ölesiye çarpıştı ve merkezi vermedi. Sonunda yetişen Göktürk birlikleri Dokuz Oğuzlar'ı bozdular.

Kül Tigin 731 yılında 47 yaşında iken öldü. Ağabeyi Bilge Kağan, küçük kardeşinin hâtırası için onun türbesi başına diktiği anıtta şunları söylüyor:

"Küçük kardeşim Kül Tigin vefât etti. Mâtemlere garkoldum. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kaygu ve tasa içinde kaldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse engel olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin hâli fenâ olacak diye düşünceye daldım."

Ergenekon Destanı

Göktürkler bütün Türk illerinde herkesi itaat altına almış, baş kaldıran kavim ve kabîleleri devlete bağlamışlardı; hiç kimse onlarla boy ölçüşemezdi. Ama onların bu kudretini kıskanan düşman kavimler bir araya gelerek Göktürkler'i ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bir defasında hepsi de ordularını birleştirerek Göktürkler'e hücum ettiler. Günlerce boğaz-boğaza savaş oldu. Göktürkler düşmanı dağutular.

Düşmanlar baktı ki Göktürkleri erkekçe savaşta yenmeye imkân yok, bunları hile ile yok edelim dediler. Bir gün kaçıyormuş gibi yapıp saklandılar. Göktürkler'i gâfil avladılar. Kılıç tutan erlerinin çoğunu kılıçtan geçirdiler, geri kalanını kadın ve çocuklarıyla esîr alıp götürdüler. Göktürk ocağı artık sönmişti. Kağanları İl Han ve onun oğulları da hep savaşta öldüler. Bir tek küçük oğlu Kayı sağ kalıp esîr düşmüştü. Kayı bir gece amcasının oğlu Dokuz'la birlikte kaçmayı planladı. İkisi de eşlerini alarak gecenin karanlığında Göktürk eline doğru at sürdüler. Gündüzleri saklanıp geceleri yol alıyorlardı. Her taraf düşmanla dolu olduğu için, kimsenin görmeyeceği bir yer bulup orada oturmaya karar verdiler. Dışarıya geçit vermeyen bir vâdî buldular, binbir güçlükle aşağıya inebildiler. Burası öyle kapalı, kuş uçmaz-kervan geçmez bir yerdi ki, kendileri bile bir daha geldikleri yolu bulamazlardı.

Geldikleri yere Ergenekon dediler. Ergenekon'un tatlı suları, türlü yemişleri, av için kuş ve geyikleri vardı. Ulu Tanrı'ya şükredip burada rahat ve güvenle yaşamaya başladılar.

Aylar, yıllar birbirini kovaladı. İkisinin de çocukları oldu, torunları oldu. Atları da çoğalıyordu. Birkaç yüzyıl burada yaşadılar. Bir gün artık ne insanlarıyla ne hayvanlarıyla buraya sığamaz olmuşlardı. Ne yapacaklarını düşünmeye başladılar. Büyük dedelerinden Ergenekon dışında pek güzel ülkeler bulunduğunu, oralarda insanların yaşadığını işitmişlerdi. "Çıkıp atalarımızın yurduna gidelim" dediler. Ama dağlar yol vermiyordu. Dört bir yana koşturup etraftı yokladılar, bir adam sığacak yer bulamadılar.

Aralarında bir demirci vardı. "Şu dağda bir demir mâdeni var, demiri eritirsek belki dağ bize bir geçit verir" dedi. Dağın her tarafını odun ve kömürle kat kat doldurdular. Yetmiş manda derisinden körükler yapıp yetmiş yere koydular. Tanrı'nın yardımı ile, dağ ateşe dayanamadı, demir eriyip gidince bir geçit açıldı. Çıkıp Göktürk yurduna geldiler. Kayı Han'ın torunu Börteçine kağan oldu, dörtbir yana adam gönderip yurtlarını yine aldıklarını bildirdi ve herkesin kendisine boyun eğmesini emretti. Göktürkler yine eski şân ve şereflerine kavuştular.

Dağı delip Ergenekon'dan çıkıkları günü kutsal kurtuluş günü ilân ettiler. Her yılın o gününde büyük merâsim yapılır, Kağan bir demiri kızdırıp örse koyarak çekiçle döver, onun ardından bütün Türk beyleri demir döverek kurtuluşlarını anarlardı.

TÜRGİŞ veya TÜRKEŞLER

Türkeş Hânedânı başlangıçta Göktürkler'e bağlı oldukları halde 630 tarihinden itibaren Talas'ı başkent yaparak ayrı bir devlet oldular. Devletin kurucusu Göktürk tarkanlarından Uçele Kağan'dır. Sekizinci yüzyıl başlarında Arap-İslâm orduları Mânerâünnehr'e girmişler ve Türkler'le karşılaşmışlardı. O sırada devletin başında bulunan Sulu Çor Kağan bu orduları durdurmak için şiddetli savaşlar verdi. Bir taraftan Araplar'ın baskısı, diğer taraftan Çinliler'in siyâsî entrikalarıyla Türgişler arasına nifâk girdi ve Kül Çor adlı bir Türgiş kumandanı Sulu Kağan'ı öldürdü. Bundan sonra Türgişler ikiye ayrıldı. Kül Çor, "Bağa Tarkan" ünvanıyla Sarı Türgişler'in başına geçti ve devlete hâkim oldu. Sonra Kara Türgişler'in lideri İltemiş Kutluk Bilge Kağan ve Tanrı Bolmuş Kağan hükümdâr oldular.

766 da Türgiş Hânedânı'nın saltanatını Karluk Türkleri sona erdirdiler.

KARLUK'LAR

Türgiş hâkimiyetine son veren Karluk Türkleri daha önce Göktürk Devleti'ne bağlı yarı-müstakil bir hayat yaşıyorlardı. Karluk beylerine "Kül Erkin" denilirdi. Bunlar imparatorluğun batısında oturdukları için, İstemi Kağan'ın Hazar ve Mâ-verâünnehir taraflarına yaptığı seferlerde Karluklar'dan çok faydalanıldı. Göktürk Devleti yıkılınca Çin ona bağlı diğer Türk ülkeleri gibi Karluk ülkesinde de hâkimiyet kurmak istemişti, Fakat Karluklar Çin'e boyun eğmediler ve kendi başlarına bir devlet oldular. Karluk prensleri, Türkler'in Aşına (Bozkurt) soyundan gelmedikleri için "Kağan" ünvanını alamıyorlardı. Bunlar ancak "Yabgu" olabiliyorlardı.

Göktürk Devleti tekrar kurulduğu zaman Kapgan Kağan bunları yeniden itâat altına almış, devlete bağlamıştı. Sonradan Karluklar Göktürk Devleti'nin yıkılmasında Uygurlar'la (Dokuzoğuzlar) işbirliği yapular. Uygur Devleti kurulunca Karluk beyine sol kol yabguluğu verildi. Daha sonra Karluklar Türkeş Devleti'nin zayıflamasından faydalanarak onların hâkim olduğu bölgelere yayıldılar. Bu yayılma onları Batı'da İslâm ordularıyla karşı karşıya getirdi. Bu sırada Çin, ilerleyen Müslüman kuvvetlerini durdurmak için büyük bir orduyla Batı seferi açmıştı. Asya'da Müslümanlığın kaderini belirleyecek olan bu savaşta Çin'in bütün entrikalarına rağmen Karluklar -Müslüman olmadıkları halde- İslâm ordusuyla birleştiler ve 751 yılındaki meşhûr Talas Meydan Muharebesi'nde birleşik Türk-Arap orduları Çinliler'i müthiş bir mağlûbiyete uğrattı. Bundan sonra Karluklar artık Araplar'la daha yakın temâsa geçecekler ve ilk Müslüman-Türkler olacaklardır.

UYGURLAR

Uygurlar, Büyük Hunlar'ın torunlarıdır. Bunlar Selenga Irmağı etrafında yaşıyorlardı. Erkin denem Uygur beyleri Göktürk Devleti'ne bağlı iken Göktürk Devleti 630'da Çin hâkimiyetine girince Uygurlar bağımsız bir devlet oldular ve beyleri İlterber adını aldı. 646 yılında Uygur Kağanlığı kuruldu, fakat İkinci Göktürk Devleti'nin meşhur kağanı Kapgan bunları yeniden devlete bağladı. Uygurlar nihayet 745 yılında Göktürk Devleti'nin içine düştüğü kargaşalıktan faydalanarak, beyleri Kutlug Bilge Kül'ün idaresinde bu devleti ortadan kaldırdılar; Kutlug Bilge, Uygur Kağanı oldu.

Uygurlar bir taraftan dağınık Türk kabîlelerini kendi idareleri altında toplarken bir yandan Çin üzerindeki baskılarını artırdılar. 751 yılında, yâni Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında büyük Çin ordusu Talas Meydan Savaşı'ndan Karluk ve Araplar'a mağlûb olmuş, böylece Çin'in kuvveti büyük ölçüde kırılmıştı. Türkler artık Çin'in iç işlerine karışıyorlardı. Kutlug Bilge'den sonra oğlu Moyunçur, sonra da onun oğlu Böğü Kağan Uygur tahtına oturdular. Uygur Devleti'nin en parlak çağı Böğü Kağan'ın yirmi yıllık hükümdarlık devridir. 779'da Böğü'nün yerine Tung Bağa Tarkan, arkasından Külüg Bilge ve Kutlug Bilge kağan oldular. Son büyük hâkan Küçlüg Bilge

833'de öldürüldükten sonra, devlette iç kargaşalıklar çıktı. Uygur federasyonu içindeki en güçlü Türk uruklarından Kırgızlar gitgide kuvvetlenerek onlara rakib oluyorlardı. Bu arada Uygurlar'ı kuvvetten düşüren başka birşey daha vardı. Vaktiyle Böğü Kagan Tibet seferinden dönerken oradan Mani Dini râhipleri getirmiş, bunlar vâsıtasıyla Uygurlar'ı Mani Dini'ne sokmuştu. Türkler'in hareketli ve savaşçı tabîatına aykırı düşen, onları temel gıdaları olan etten bile uzaklaştıran bu din memlekette genel bir uyuşukluk yarattı. Sonunda Kırgızlar 840 yılında Uygur başkentine girerek, Uygur Hakanı dahil, halktan pekçok kimseyi kılıçtan geçirdiler. Böylece Uygur Devleti son buldu.

Uygurlar bu mağlûbiyetten kendilerini kurtarıp toparlayacak bir varlık gösteremediler. Bir kısmı Kuzey Çin tarafına (Kansu bölgesine), bir kısmı da bugünkü Doğu Türkistan (Turfan ve Kâşgar) tarafına göç ettiler. Oralarda birer kağanlık kurdularsa da bunların fazla bir siyâsî ve askerî başarısı görülmedi. Ancak Doğu Türkistan'daki Uygur Devleti, Doğu-Batı ticâret yolları üzerinde bulunduğu için iktisadî bakımdan çok gelişti. Onuncu Yüzyıl başından Onüçüncü Yüzyıl başındaki Cengiz istilâsına kadar Uygur Devleti'nde san'at ve edebiyat çok gelişti. İslâm'dan önceki Türk târihinde medeniyet eserleri bakımından en zengin dönem bu Uygur çağı olduğu için, Türkiye Cumhuriyeti zamanında bâzı kimseler "medeniyet" kelimesi yerine Uygur adının yanlış bir şekli olan "Uygur" sözünden "Uygurluk" diye bir kelime uydurmuşlardır. Bugün bâzılarının "medeniyet" yerine kullandığı "uygarlık" sözünün aslı budur.

AVARLAR

Doğu Asya'daki Avar (Apar) Devleti 552 yılında Bumin Kağan idâresindeki Göktürkler tarafından yıkılınca, bir kısım Avarlar Batı'ya kaçmışlardı. Bunlar önce Kuzey Kafkasya'da hâkim olan ve gerek Bizans'ı gerek İran'daki Sâsânî imparatorluğu'nu tehdid eden Sabar Türkleri'yle ("Sibirya" adı buradan gelir) mücâdele ettiler ve 558 yılında onları yendikten sonra Kuzey Kafkas, Kuzey Karadeniz yoluyla Tuna boylarını ele geçirdiler. Merkezi Macaristan olmak üzere Orta Avrupa'da büyük bir devlet kurdular. İdâreleri altında ve ordularında birçok kavimler bulunmakla birlikte esas çekirdek Türklerden meydana geliyordu. Avarlar Batı'daki Frank (Fransız) Krallığı'ndan Doğu'da Bizans sınırlarına kadar olan bölgenin yegâne hâkimi olmuşlardı. İki defa İstanbul'u kuşatılar, fakat ikisinde de donanmaları olmadığı için başarısız kaldılar.

630'dan itibaren Avar hâkimiyeti zayıflamaya başladı. Buna rağmen Avarlar Dokuzuncu Yüzyıl'ın başına kadar ayakta kalmayı başardılar. Nihâyet Frankların hücumları sonunda parçalanarak dağıldılar. Devletsiz kalan Avarlar bir daha kendilerini toparlayamadılar. Gittikleri ülkelerde dillerini unuttular, hristiyanlaşarak eriyip gittiler.

HAZARLAR

Avarlar Asya'dan Avrupa'ya geçerken Kuzey Kafkasya bölgesindeki Sabarlar'ın yurtlarını ellerinden almışlardı. Fakat Sabar Türkleri Avar fırtınası geçtikten sonra tekrar toparlandılar, Göktürk İmparatorluğu'nun Batı ucunda Göktürkler adına Bizans ve İran İmparatorlukları ile mücâdeleye devam ettiler. 630'dan sonra Göktürk İmparatorluğu Çin hâkimiyeti altına girince Sabarlar müstakil bir devlet haline geldiler. İşte Hazar Hâkanlığı bunların eseridir.

Hazarlar İran'daki Sâsânî İmparatorluğu'nu devamlı baskılarıyla çok zayıf düşürmüştü. İslâm orduları Sâsânîler'in böyle zayıf zamanlarında İran'a girerek onları kolayca çöktürdüler. İran aradan kalkınca Emevî orduları Hazar ülkesine doğru yürüdülse de Hazarların şiddetli direnişi karşısında Ermenistan sınırından öteye geçemediler.

Hazarlar bütün Doğu Avrupa'yı ellerine geçirerek büyük bir devlet oldular. Bizans bunlarla iyi geçiniyor, ilerleyen Arap ordularına karşı Hazarlar'ın dostluğunu arıyordu. Hazar Hâkanlığı Kafkaslar'dan Macaristan'a kadar uzanan geniş bir sahada öyle bir düzen kurmuştu ki, uzun yıllar savaş çalkantıları içinde yaşayan kavimler bu sâyede ticâretle, san'atla, dîn hayatının gelişmesiyle uğraşma fırsatını bulabildiler. Ticâ-

retin getirdiği bolluk sâyesinde Hazar şehirleri büyük bir canlılık kazandı. Hazar Hâkanlığı Onuncu Yüzyıl ortalarına kadar, yâni tam üç yüzyıl büyük bir devlet olarak devam etti. Hazarlar'ın yıkılması ve dağılması Türk târihinde büyük ibret alınması gereken olaylardan biridir. Bu devlet Türkler bakımından başarısız bir şehirleşmenin sonucu olarak dağılmıştır. Hazarlar eskiden olduğu gibi yarı göçebe kabîlelere dayanmadıkları için ücretli bir ordu kurmuşlardı. Fakat bu ücretli ordu sâdece kendi kavimlerinden değil, birbiri ile uzlaşması çok zor olan birçok kavimlerin insanlarından meydana geliyordu. Hazarlar aynı hatayı, dîn konusunda da işlediler. Memlekette bir dîn birliği sağlamayı düşünmediler. Hazar ülkesinde her dînin misyonerleri at oynatıyor, böylece Hazar halkı dînî inanç bakımından bir yamalı bohça haline geliyordu. Üstelik Hazar Hâkanları Sekizinci Yüzyıl'da Mûsevîliği kabul etmişlerdi.

Hazarlar'ın zayıflamasından en çok faydalanan İslavlar, yâni bugünkü Ruslar'ın dedeleri oldu. Hazar topraklarının büyük bir kısmı onların eline geçti. Ayrıca Macaristan da o devirde ayrı bir güç halinde ortaya çıktı.

PEÇENEKLER, UZLAR VE KUMANLAR

Peçenekler

Peçenekler Büyük Göktürk Hâkanlığı'na bağlı kavimlerden biriydi. Onuncu Yüzyıl'da Kuzey Karadeniz bölgesinde yaşıyorlardı. Uzun müddet Ruslar'ın Kiyef Prenslığı'yle mücâdele ettiler ve 968 yılında Hazar Hâkanlığı başkentini zapteden Kiyef Prensi Svyatoslav'ı yenerek öldürdüler. Bu mücâdelede Ruslar'a karşı Peçenekler'i tutan Bizans, onlarla dostluk kurmaya çalıştı. Ayrıca kendini tehdîd eden Bulgarlar'a karşı Peçenekler'i kullanmayı düşünüyordu.

Peçenekler daha doğudan gelerek kendilerini sıkıştıran Uz (Oğuz) Türkleri yüzünden ülkelerini bırakıp Orta Avrupa'ya dağılmaya başladılar.

Onbirinci Yüzyıl başlarında Peçenekler Balkanlar üzerine sarmaya başlamışlardı. Fakat Bizans bu akınları durdurabilmek için Peçenek beyleri arasına nifâk soktu. Birbirine düşen Peçenekler bir defasında zayıf kuvvetlerden meydana gelen Bizans ordusuna karşı ağır bir yenilgiye uğradılar. Bizans bunların savaşçı güçlerini bildiği için onlardan kendi güney sınırında faydalanmak istedi ve Peçenekler'i Selçuklu'lara karşı çıkarmayı denedi. Peçenekler bu teklîfleri geri çevirdiler; Bizans ordusuna girmiş olan Peçenek birlikleri ise Malazgird Savaşı'nda kendi soydaşlarının safına geçtiler. Doğu Avrupa'da kalan Peçenekler ise 1080 yılından sonra tekrar toparlandılar, yanlarına Macar ve

Kumanlar'ı da alarak Bizans'ı birkaç defa mağlûb ettiler. 1090 yılında Çekmece'ye kadar bütün Trakya onların hâkimiyeti altına girdi. O sırada Çavuldur Oğuzları'nın beyi Çakan, İzmir'i ele geçirmiş, Adalar Denizi'ne hâkim olduktan sonra İstanbul'u zaptetmeyi planlamıştı. Bu iş için Peçenekler'in yardımını almak üzere onlarla temâsa girmişti. Böylece Bizans bir tarafta Selçuklu, bir tarafta Çakan (Çaka) Oğuzları, bir taraftan da Peçenekler'in baskısı altında kımıldayamaz hale gelmişti.

Bizans, Çakan Bey ve Peçenekler'in ortak hareketlerini durdurmak için bir yandan Hristiyan dünyâsını harekete geçirirken, bir yandan Kuman Türkleri'ni Peçenekler aleyhine kışkırttı. Peçenekler Çakan'ın donanmasıyla birleşmek üzere Meriç ağzında beklerken, Tugur Han idâresindeki kırk bin Kuman süvârîsi bunların üzerine saldırdı ve hepsini mahvetti. Peçenekler dağıldılar ve criyip gittiler.

Uzlar

Uzlar, Oğuz Türkleri'nden bir zümre idi. Peçenekler'i yurtlarından sürdükten sonra Özü (Dinyeper) Nehri etrafında yerleştiler. Fakat Rus Prensleri birleşerek onları bu bölgeden uzaklaştırdı. Bundan sonra Uzlar güneye sarktılar, Bizans ordusu ve Bulgarlar'ı yenerek Selânik'e kadar ilerlediler. Fakat buralara yerleşmeye fırsat bulamadan salgın hastalıklar ve Peçenek hücumları yüzünden dağıldılar. Bizans ordusuna katılan bir kısım Uzlar, Malazgirt'te Türk ordusu tarafına geçmiştir.

Kumanlar

Kumanlar, târihte uzun zaman ve çok değişik bölgelerde kendilerinden söz ettirmiş bir Türk kitlesidir. Bunlar, yine kendileri gibi Göktürk İmparatorluğu'nun Batı toprakları üzerinde yaşayan Kıpçaklar'la birleşerek Batı'ya yöneldiler ve Kumanlar, Rus Prenslerinin ortak kuvvetini mağlub ederek Karadeniz kuzeyindeki bozkırlara yerleştiler. Onbirinci Yüzyıl sonlarında Balkas Gölü'nden Batı Karadeniz'e kadar muazzam bir

bölge Kuman-Kıpçaklar'ın eline geçmişti, bu bölgeye *Kıpçak Sâhası* veya *Kumanya* deniyordu.

Rus prenslikleri Kumanlar'ı bu bölgeden atabilmek için birleşerek devamlı hücum ediyorlardı. Bu savaşlarda bazen Ruslar, bazen Kıpçaklar gâlip geldiler. Fakat 1185'te Kıpçak Başbuğu Köncek komutasındaki Türk kuvvetleri, Prens Igor'un emrindeki müttefik Rus ordusunu tamamiyle imhâ etti. Bir kısım Kumanlar Kırım'da yerleşik hayata geçerek, orada şehir ve kasabalar kurdular.

Kuzey Kafkas bölgesindeki Kuman-Kıpçaklar ise Gürcistan Krallığı'yla ilişkiler kurduktan sonra, Gürcistan üzerinden o sırada Selçuklu beyleri idâresinde bulunan Doğu Anadolu şehirlerine kadar sarktılar. Kutlu Arslan ve Sevinç Beyler zamanında güney Kafkasya'ya çok sayıda Kıpçak yerleşti.

Kıpçak sahasının Doğu bölgesinde bulunanlar, Harezmşahlar devleti hizmetinde çalıştılar. Meşhûr Celaeddîn Harezmşah(Mengüberdi)'ın annesi bir Kıpçak prensesi idi. Harezmşah ordusunun büyük kısmı Kıpçak Türkleri'ydi.

Mısır'da Eyyûbî Devleti yerli halktan ordu kuramadığı için yabancıları ücretli asker olarak alıyordu. Çok sayıda Kuman-Kıpçak genci Mısır'a giderek orada özel eğitimle Eyyûbî ordusuna girmeye başlamıştı. Bunlar kısa zamanda orduda yüksek mevkiler kazanıyorlardı. 1250 yılında Kıpçak beylerinden İzzeddîn Aybeğ, kendisini Sultan ilân etti ve böylece Mısır'da Ondördüncü Yüzyıl sonlarına kadar sürecek olan bir Türk Devleti kuruldu.

Mısır Kıpçak sultanlarından Baybars, "yenilmez" denen Moğol ordularını müthiş bir bozguna uğratmıştır. Fakat Asya'da kalan Kuman-Kıpçaklar, Moğol baskısına dayanamayıp dağıldılar. Burç Han idâresindeki bir kısım Kumanlar Moldavya'ya yerleşerek Hıristiyan oldu; Köten Bey'in Kumanları Macaristan'a yerleştiler. Geri kalanların herhangi bir siyâsî varlığı olmadı.

BULGARLAR

"Bulgar" kelimesi Türkçe "Bulgamak" (= birbirine karışmak) fiilinden gelir. Bir kısım Hunlar'la Dinyeper-Volga arasında yaşayan Ogur Türkleri'nin karışmasından Bulgar kavmi doğmuştur.

İlk Bulgar Devleti, Göktürk İmparatorluğu'nun 630'da dağılması üzerine kuruldu. İlk Bulgar hükümdârı, Asya Hun Tanhularının sülâlesinden gelen Kurt Han idi. Fakat Kurt Han'ın devleti, kendisinin 665'te ölümünden sonra Hazarlar'ın baskısıyla dağıldı. Bu ilk Bulgar Devleti, Kafkasya'nın kuzeyinde idi. Kurt Han'ın küçük oğlu bir kısım Bulgarlar'la birlikte Balkanlar'a geçti ve orada bir Bulgar Devleti kurdu (679). Şimdiki Bulgaristan topraklarında kurulan bu devletin toprakları üzerinde İslav kitleleri yaşıyordu.

Bulgar kralları Bizans'la bazan dost, bazan düşman yaşadılar. Bizans bunlardan Arap kuşatmasına karşı yardım görmüş ve kendilerine birtakım ticârî kolaylıklar sağlamıştı. Fakat Bulgaristan'ın Macaristan istikametinde genişlemeye başlaması üzerine Bizans ürküdü ve Bulgarlar'ı ortadan kaldırmanın yollarını aramaya başladı. Bulgarlar Bizans ordularını ardı ardına yendiler ve 814'te İstanbul kapılarına dayanarak şehri kuşattılar. Ancak bu sırada Bulgar Kralı Kurum Han öldü. Yerine geçen oğlu Omurtag Han Bizans'la barış yaptı. Tuna Bulgar Hanlığı'nın en parlak devri, bu Omurtag zamanıdır.

Bulgarlar kendi toprakları içinde yaşayan İslavlar'ı devlet idâresine kattılar ve onlarla evlenmeye başladılar. Kalabalık İslav kitleleri arasında Türkler yavaş yavaş crimeye başlamışlardı. Boris Han'ın 864'te Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra Bulgarlar iyice islavlaştılar ve Türk karakterini tamamen kaybettiler. Bugünkü Bulgaristan bir İslav devletidir.

İtil boyunda kalan Bulgar kitlesi ticâret, çiftçilik ve hayvancılık yaparak büyük bir refaha kavuştu. İtil Bulgarları'nın hükümdarı Almış Han zamanında (Onuncu Yüzyıl başı) İslâm Dîni kabul edildi. Onüçüncü Yüzyıl'da Moğollar bunların ülkelerini talan ederek halkı kılıçtan geçirdiler. Ama Bulgarlar tekrar toparlandılar. Ardından Altınordu Hanı Polat Timur ve en sonunda Timur Gûrgan Bulgar ülkesini tahrip ettiler. İtil Bulgarları Kazan bölgesine giderek oraya yerleştiler.

ESKİ TÜRKLERDE MİLLET VE DEVLET

Türk cemiyetinin temeli âile idi. Âile, daha çok anne-baba ve çocuklardan meydana geliyordu. Evlenen kız veya erkek, âilesinden kendi hissesine düşenleri alarak ayrı ev kurardı; zâten evlenmek sözü ayrı ev kurmak, ev sâhibi olmak demektir. Kadınlar hemen hemen erkeklerle eşit haklara sâhipti. Onların da erkeklerinkine benzer bir hayatı vardı; ata biner, kılıç kullanırlardı.

Âileden sonraki en büyük sosyal birlik "*Uruk*" (sülâle) idi. Uruk veya soylar topluluğuna ise "*Boy*" denirdi. Boyların kendilerine âid toprakları, başlarında boy beyleri bulunur, boy beylerini ise âile ve uruk temsilcileri seçerdi.

Boylar birleşerek bir siyâsî birlik kurdukları zaman buna "*Budun*" denirdi. Budunun başında "*Han*" bulunurdu. Budunların her zaman siyâsî istiklâli olmazdı. Çok defa birden fazla budun bir merkezden idâre ediliyor ve buna "*il*" deniyordu ki, bugünkü devlet teriminin karşılığıdır.

Türk cemiyeti iki tabaka halinde idi. Birincisi idâre edenler zümresi ki, bunlar belli âilelerden gelirlerdi. Beylerin dışındaki büyük halk kitlesine "*Karabudun*" denirdi. Fakat beylerin idâreci olmaktan daha fazla bir imtiyazı yoktu, yâni bunlar servetleri ve yaşayışları dolayısıyla halktan ayrı insanlar değildi. Esasen Türkler geniş bozkırlarda çiftçilikten çok hayvan-

cılıkla uğraştıkları için, onlar arasında birbirinden kesin olarak ayrılan sosyal sınıfların ortaya çıkması imkânsızdı. Savaşlarda esir alıyorlardı, fakat esir çalıştıracak bir iktisâdî düzenleri bulunmadığı için içlerinde ayrı bir köle tabakası da yoktu.

Devlet

Türkler'in en belirgin özelliklerinden biri kuvvetli bir teşkilâtçılık kabiliyetine sâhip olmalarıdır. Yaşadıkları hayat da onları hürriyete, istiklâl'e alıştırdığı için hiçbir zaman devletsiz olmamışlardır. Gerçekten, en az ikibinbeşyüz yıllık târihlerinde devletsiz kaldıkları, yâni istiklâllerini tamamiyle kaybettikleri bir zaman olmamıştır. Dünyâda dâimâ bir veya birkaç Türk devleti bulunmuştur.

Türkler kendilerinin Dünyâ'yı idâre etmekle görevli olduklarına inanırlardı. Bu görevi onlara Tanrı vermişti. Zaten kendi kağanlarının kutsal olduğuna, ilâhî bir kaynaktan geldiğine inanıyorlardı. Orkun Âbideleri'nden de anlaşıldığına göre, Türk kağanlarının yaptıkları işlerin Tanrı'nın irâdesiyle olduğu inancı vardır. Hun imparatorları'na, meselâ Mete'ye "*Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı Kut'u Tanhu*" denirdi. Bu yüzden Türkler'de asilzâdelerin ve hükümdârların idâm edilmelerinde kanları akıtılmaz, yay kırıışıyle boğulurlardı, çünkü kanları kutsaldı. Bu uygulama Osmanlı Türkleri'nde de devam etmiştir.

Türk Kağanları kudretlerini *Gök*'ten (Tanrı'dan) alırlardı. Bu yüzden iktidar gökten yere doğru kademe kademe dağılmaktaydı. Gökte bir güneş olduğu gibi yerde de bir kağan bulunmalıydı. Gündoğusu günbatısına dâimâ üstündü, bu yüzden Doğu'ya hükmeden Batı'ya hükmedenden üstün olurdu.

Bir hükümdar Tanrı'nın inâyet ve yardımına mazhar olduğu sürece halkına iyi bakar, onu zenginlik ve adâlet içinde yaşatırdı. Bunu başaramayan kağan'dan Tanrı'nın *kut*'unu geri aldığı düşünülür ve ona karşı isyan etmek meşru sayılırdı.

Hükümdarlar devlet işlerinde dâimâ büyük beylerden meydana gelen bir meclise danışrlar, onların râzı olmadıkları işi pek yapmazlardı. Danışma meclislerinde herkes sözünü açıkça söyler, hükümdarı istediği gibi tenkîd edebilirdi. Çünkü meclis üyeleri asıl kuvvetlerini temsîl ettikleri zümrelerden alırlardı.

Devlet Teşkilâtı

Türk devletinin başında bulunan kimselere *tanhu, kağan, han, yabgu, ilteber* gibi çeşitli isimler verilmiştir. Bunların hükümdarlık alâmetleri *taht, otağ, tuğ, davul, sorguç* gibi şeylerdi. Hükümdar tuğunun tepesinde altından bir kurt başı bulunurdu, çünkü Türkler'de hükümdar âilelerinin Aşına (Kurt) soyundan geldiğine inanılırdı. Çok sonraları, Osman Gâzî Osmanlı Devleti'ni kurunca, o da hükümdarlık alâmeti olarak *davul ve sancak* sâhibi olmuştu.

Hükümdarların eşlerine *Katun* (Hâtûn) denirdi. Türk Kağanları çoğunlukla Çin'li veya diğer yabancı prenseslerle -daha çok siyâsî sebeplerle- evleniyorlardı, ama oğulları hükümdar olacağı için ilk eşlerini Türk kızlarından seçmeye dikkat ederlerdi. Hâtunlar devlet işlerine karışrlar, hattâ kendi başlarına hükümdar bile olabilirlerdi. Onların devlet işine karışmaları çoğunlukla kötü sonuçlar vermiş, dâimâ şikâyet konusu olmuş, fakat Müslümanlık'tan sonra bile bu âdet uzun müddet devam etmiştir.

Kağanların oğulları devlet işlerine alışmak üzere tecrübeli devlet adamlarının yanlarında yetişirler, sonra devletin Sağ veya Sol kanadına vâlî olurlardı. Bunlar *han, şad, tigin* ünvanları alırlardı.

Gerek hükümdarın, gerek kanat vâlîlerinin emirlerinde çeşitli görevler yapan devlet memurları vardı. Eski Türk devlet adamlarının isimlerindeki kelimelerden çoğu, onların bu görevlerini belirten birer ünvanıdır. Meselâ *atabey, tarkan, buyruk, tu-*

dun, üge, apa, boyla, külüg ilh. birer ünvanıdır. Devletin dış siyâset işlerini idâre eden memuruna *tamgacı* (damgacı; Osmanlılar'da *tuğracı*), hükümdarın başvezîr durumundaki baş müşâvirine ise *aygucu* denirdi.

Türk Ordusu

Eski Türkler devamlı olarak şehirlerde yaşamadıkları için yerleri, sayıları belli bir orduları yoktu. Esâsen herkes -hattâ kadınlar bile- savaş san'atını bilir ve gerektiğinde hemen kendi beylerinin komutasında orduya katılırdı. Âskerlik hizmetlerinden dolayı kimse devletten ücret almaz, savaş ganîmetinden kendi hissesine düşeni götürürdü.

Askerî teşkilât, şimdi de kullandığımız gibiydi. En büyük savaşçı birliğe *tümen* deniyordu ki, bir tümen onbin kişiydi. Tümenler *bin*, *yüz*, ve *on* kişilik gruplara bölünüyordu; bunların başında *binbaşı*, *yüzbaşı*, ve *onbaşı* denen komutanlar bulunurdu. Şimdiki komutanların yıldızlı flâma veya sancakları yerine at kuyruğundan yapılmış *tuğlar* kullanılırdı. Kağanın tuğunun tepesinde altından bir *kurt başı* vardı, diğer komutanların herbirinin rütbesine göre değişik sayıda tuğları vardı. Bu âdet Osmanlı İmparatorluğu'na kadar devam etmiştir.

Askerler silah olarak en çok *ok* ve *kılıç* kullanırlardı. Bunların yanısıra *mızrak*, *kargı*, *bıçak* kullanılırdı. Düşmana en şiddetli darbeyi vuranlar okçu süvari birlikleriydi. Bunlar yıldırım hızıyla düşman birliğine ok yağdırıp şaşkına çevirirler, sonra öbür birlikler düşmanı çevirerek imhâ ederdi. Savaş sırasında yarım ay biçiminde açılırlar, merkezdekiler geri çekiliyormuş gibi görünür ve onları tâkip eden düşman, sol ve sağ kanatların kapanmasıyla çevrilmiş olurdu.

Türk ordularının en belirgin özelliklerinden biri yüksek disiplinleriydi. Savaşta bir asker komutanından gelen emri eksiksiz yerine getirmekten başka birşey düşünmezdi. Türkler özellikle Çin gibi sayıca çok kalabalık ve iktisadî bakımdan da

ha güçlü düşmanlarla başetmek zorunda kaldıkları için askerlik san'atını çok geliştirmişler, bu konuda âdetâ bütün dünyânın hocası olmuşlardı. Batı Roma ve Bizans'tan İslavlar'a, Moğollar'a kadar pekçok devlet ve kavim askerlik konusunda Türkler'i taklîd etmişlerdir.

Türk Töresi

Töre, hukuk düzeni demektir. Türkler dâimâ etrafları düşmanla çevrili bir hayat yaşadıkları için çok disiplinli, hep birlik ve beraberlik içinde yaşamak zorundaydılar. Bu yüzden Türk ülkesinde nizâmı sağlayan töre herşeyden önce gelirdi.

Türk Töresi bugünkü gibi yazılı kanunlar halinde değildi; örf ve âdet şeklinde çok sağlam olarak yerleşmişti. Her konuda töre'nin ne olduğunu küçükler büyüklerden öğrenerek yetiştirirdi. Gerek kağanın başkanlık ettiği siyâsî mahkemelerde, gerek öbür yargıcıların idâre ettiği normal mahkemelerde töre'nin hükümleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Töreye hükümdâr da karşı gelemezdi; tersine, töre'ye aykırı düştüğü için kağanlar tahtlarından indirilir, hattâ idâm edilirlerdi.

Türk töresi oldukça sert ve kesin hükümler ihtivâ ederdi. Cezâları ağırdı, ama töre, Türk cemiyetinin belkemiğini teşkîl ettiği için hiç kimse bu cezâları haksız ve adâletsiz görmezdi. Töre'nin dâimâ doğru ve adâletli olanı emrettiğini herkes baştan kabul ederdi. Çünkü töre, milletin yüzlerce yıllık hayat tecrübesinden süzülünüş kaidelerden ibâretti.

İkinci Bölüm
İSLÂMİYET VE TÜRKLER

Eski Türklerde Dîn

Birçok târîh kitaplarında eski Türkler'in Şaman Dîni'ne sâhip oldukları söylenir. Aslında Türkler'in kendilerine âit bir dînleri vardı, Şamanlık sonradan bu dînle karışmıştır. "*Şaman*" kelimesi Tunguzca'dır. Şamanlık da Sibiry'a'da ortaya çıkmıştır. Türkler "*şaman*" yerine "*kam*" derler. Kam, tabiat-üstü kuvvetlerle temâsa geçebilen insandır. Bunlar kendilerine göre bir takım usûllerle trans hâline girer, yâni kendilerinden geçer ve normal insanların görüp işitmediği şeylerden haber verirlerdi. Bu halleriyle kam veya şamanlar dîn adamı olmaktan ziyâde birer kabîle büyücüsü durumundaydılar. Gelecekte haber verirler, hastaları iyileştirirler, ruhlar âleminde neler olup bittiğini bilirlerdi. Halbuki dîn deyince herşeyden önce evren ve insan hakkında, en uzak geçmiş ve en uzak geleceği de içine almak üzere, belli bir açıklama getiren inanç sistemini anlıyoruz.

Türkler'in bir dînleri vardı. Bu dîn herşeyden önce bir Tanrı inancı ihtivâ ediyordu. Eski Türkler'in tek Tanrı'ya mı, yoksa bir çok tanrılara (ilâh) mı inandığı konusunda tartışmalar yapılmıştır. Bugünkü bilgimize göre Türkler "*Tengri*" dedikleri bir yaratıcıya inanıyorlardı. Tengri, bugün kullandığımız *Tanrı* kelimesinin eski şeklidir. Onlara göre dünyâyı ve herşeyi Tanrı yaratmıştı. O göğün dokuzuncu katında otururdu. Gök dokuz kat olduğu gibi, yer de dokuz kattı. İnsanlar bunların orta ye-

rinde bulunuyorlardı. Yukarı göğe doğru ruhlar, üstün varlıklar; aşağı yere doğru da aşağı ve kötü mahlûklar otururdu. Tanrı'dan başka kutsal olan şeyler de vardı, ama bunlar Tanrı değildi. Tanrı tekti.

Tabîat kuvvetlerinin ve tabîata dâhil olan birçok şeylerin (dağ, göl vs.) birer ruhları bulunduğuna inanılırdı. Bu ruhların bir kısmından iyilik, bir kısmından kötülük gelirdi. Tabîat ruhları için at ve koyun kurban edilirdi. Göğe ve güneşe saygı gösterirler selâm verirlerdi, ama onlara tapmazlardı.

İnsan ölünce rûhu bedeninden çıkıp giderdi. İyi insanların ruhları *uçmağ* denilen bir çeşit cennete gider, kötüler cehennemlik (*tamu'luk*) olurlardı.

Tanrı'nın irâdesinin üstünlüğüne inanır, her işte onun rızâsını almaya çalışırlardı. Kazâ ve kadere inanırlar, Tanrı öyle istediği için bir işin öyle olduğunu kabul ederlerdi. *Gök-Tanrı* bütün dünyânın yaratıcısı olmakla birlikte, ona zaman zaman "*Türk Tanrısı*" dedikleri de oluyordu, çünkü onlar Tanrı'nın istediği gibi yaşayan insanlardı. Tanrı onları düşmanlarına karşı zafere kavuşturuyordu. Hattâ dünyânın nizâmını Türkler'e vermişti, çünkü Türkler'in başında kutsal (*Tanrı gibi gökte olmuş*) bir sülâlenin temsilcileri bulunmaktaydı.

Böyle bir inanışın Türkler'in yaşadıkları hayat gibi onların cihangîrlik, fâtilhlik ruhlarına da uygun düştüğü görülmektedir. Nitekim karşılaştıkları başka dinler onların hareketli ve savaşçı tabîatlarına uygun gelmediği için kabul etmediler. Göktürkler'in ilk yıllarında Budistler onların ülkelerinde tapınaklar kuruyorlar, taraftar topluyorlardı. Mukan Kağan'ın ölümü üzerine onun yerine geçen Tabo Kağan (572-581) Budist râhiplerini ve onların tapınaklarını korumaya kalktığı zaman beyleri bu işe karşı çıktı. Aynı şekilde Bilge Kağan Tao Dini'nin ve Budizm'in Türkler arasında yayılmasına göz yumunca, Bilge Tonyukuk buna karşı çıkmış, bu dinlerin Türk Milleti'ni uyuşturacağını söyleyerek engellemiştir.

İlk defa Uygur Kağanı Böğü Kağan (759-779) Tibet seferi sırasında Mani Dîni'ni kabul etti ve halkı bu dine çevirmeleri için yanında Mani râhipleri getirdi. Uygur Devleti böylece

resmen Mani Dîni'ne girmişti. Daha sonra Uygurlar'ın bir kısmı Budist oldular. Avrupa'ya giden Türkler'den Hazarlar resmen Mûsevî Dîni'ni kabul ettiler, diğer Türk kavimleri Hristiyanlaşarak kayboldular.

Şurası muhakkak ki Eski Türkler'in dînleri, karşılaşmaları diğer kavimlerin dinlerine göre, oldukça basitti. Türkler yerleşik hayata doğru geçtikçe bu gelişmiş dînler onlara câzip geliyordu. Bu yüzden hangi yabancı kültürle karşılaşmışlarsa oranın dîni inançlarını kolayca benimsemişlerdir. Böylece kimi Taoist, kimi Budist, kimi Maniheist, kimi Yahûdî ve kimi Hristiyan olarak diğer Türk topluluklarından ayrı düşüyorlar, zamanla Budist veya Hristiyan kitle içinde eriyip gidiyorlardı. Târihte ilk defa İslâm Dîni bütün Türkler'i birleştiren bir dîn olmuştur.

İslâm Dîni'nin Kabûlü

Türkler'in İslâmiyet'le asıl karşılaşmaları Emevî ordularının Mâverâünnehr'e girmesinden sonradır. Türkler sınır boylarında İslâm Dîni'ni tanıma fırsatı buldukça onu benimsiyorlardı. Fakat ilk müslüman olan Türk devleti bu bölgede değil, İtil boyunda yaşayan Türkler'in kurmuş oldukları Bulgar Devleti oldu. İtil Bulgarları'nın hükümdarı Almış, Bağdad Abbâsî Halîfesi'nden dîn adamı ve askerlik teknolojisi bilen insanlar (kale yapımı için) istemişti. Onuncu Asr'ın başlarında onlara bir Müslüman hey'eti geldi. O sırada Hazar Hanları Mûsevîliği, Uygurlar Mani Dîni'ni, Doğu Avrupa'ya giden diğer Türkler ise Hristiyanlığı kabul etmiş bulunuyorlardı. İtil (Volga) Bulgar devleti ilk Müslüman Türk devleti oldu. Cuma hutbelerinde "*Allahım, Bulgar İl-teberini (hükümdar) doğru yola götür*" deniyordu. Hükümdar, babası Müslüman olmadığı için onun adını anmak istemedi, onun yerine *Abdullah* adını kullandılar. Bulgar Türkleri o sırada eski örf ve âdetlerini, bâzıları İslâm'a uymasa da devam ettiriyorlardı, ama İslâmiyet konusunda fevkalâde sa-

mîmî idiler; geceler çok kısa olduğu için, sabah namazını kaçırma korkusuyla çok defa hiç uyumuyorlardı. Bunlar aynı zamanda Müslüman olmayan komşu Türk ülkelerine karşı gazâ yapıyorlardı. Nitekim Başkurt Türkleri o sırada Hristiyan olacakken, Bulgarlar bunu engellemişti.

Öbür yandan Mâverâünnehir bölgesinde Müslüman Türk nüfûsu gitgide artıyordu; bazı şehirlerin, meselâ Farab'ın, nüfûsu çoğunlukla Müslüman olmuştu. Buralarda yaşayan, Türkler mal ve paralarının çoğunu gazâ ve cihâda ayırıyor, "*putperest*" dedikleri soydaşlarını Müslüman etmek üzere onların ülkelerine akın eden gâzîleri besliyorlardı. Göçebe Karluk ve Oğuz boylarının kitleler halinde Müslüman oldukları görülüyordu. Müslüman nüfûsunun kabardığı Türk şehirlerinde İslâm medeniyeti de ilk büyük meyvelerini vermeye başlamıştı; buralarda büyük âlimler ve zâhidler yetişiyor, bunlar Müslümanlığın yüksek medeniyetini temsil eden kimseler olarak İslâm'ı câzip kılmakta büyük rol oynuyorlardı.

Böylece Türkler'in Müslümanlığa girmeleri uzun zaman içinde ve yavaş yavaş devam etmiş, Onuncu Yüzyıl'da ise çok büyük bir sür'at kazanmıştır. Aslında bu gecikmenin sebeplerinden biri de Emevîler'in İslâmiyet'ten daha çok Arap saltanatına önem vermeleri ve Mâverâünnehr bölgesinde yeni bir dînin habercilerinden ziyâde bir istilâ ordusu gibi davranmalarıydı. Türkler'e (Türgiş Kağanına) ilk Müslümanlık teklîfi Sekizinci Yüzyıl ortasında geldiği halde buradaki Türkler'in devlet halinde Müslüman olmaları ancak iki yüzyıl sonra, Karahanlılar zamanında mümkün olmuş, gayriresmî ihtidâlar ise Abbâsî Hilâfeti'nin başlamasıyla artmıştır.

Türkler'le Araplar ilk defa Birinci Göktürk Devleti'nin yıkılması sırasında karşılaştılar. Göktürk toprakları önce Doğu'da, sonra Batı'da Çin istilâsına uğramış, Batı sınırlarında oturanlar ise Emevî ordularının baskısıyla karşılaşmışlardı. Türkistan ve Afganistan bölgesindeki Türk yabgu, tigin ve tarhanları Araplar'ın ileri harekâtını durdurdular, fakat kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden zayıf düşünce bundan faydalanan Emevî kumandanı ve vâlisi Kuteybe, Semerkand ve Taş-

kent'i işgâl etti. Bu şehirlerde ilk câmilerin yapılması üzerine Türkler İslâm Dîni'ni görerek öğrenmeye başlamışlardı. Bu sırada İkinci Göktürk Devleti kurulup kuvvetlenince, Emevî ordularının ilerlemesi durdu, Kül Tigin buralara kadar gelerek Batı sınırlarını güvenlik altına aldı.

İkinci Göktürk Devleti'nin 745'te Uygur ve Basmıl Türkleri tarafından yıkılması üzerine Araplar'ın karşısında sâdece Türgiş Kağanı Sulu kaldı. Sulu kendi kumandanlarından biri tarafından öldürülünce artık Türk ülkeleri Doğu'dan ilerleyen Çin ile Batıdan ilerleyen Arap kuvvetleri arasında bir çekişme konusu haline gelmişti. Tam o sırada Emevî Hânedânı iktidardan atılarak yerine Abbâsiler geçti ve Araplar'ın Türkistan siyâseti büyük ölçüde yumuşadı. Öbür yandan büyük Çin ordusu Taşkent'e kadar gelmiş, Çinliler Taşkent Beyi Bağatur Tudun'u hile ile hapsedmişlerdi. Bağatur Tudun'un oğlu Araplar'dan yardım istedi. Ziyâd bin Sâlih'in komutasındaki Abbâsî ordusu Talas şehri yakınında Çin ordusuyla karşılaştığı zaman savaşın nasıl sonuçlanacağını kimse bilmiyordu; Çinliler gâlip gelirse Türkler belki herşeylerini kaybedeceklerdi, Araplar gâlip gelirse en azından Çinliler'den intikamlarını alabileceklerini düşünüyorlardı.

Talas Meydan Savaşı başladığı zaman Arap ordusu Çinliler üzerine taarruz etti. Fakat Çinliler sayıca çok üstündü, Araplar da henüz hiç bilmedikleri bir milletle savaşıyorlardı. Bu yüzden durum onlar için çok zor olmaya başlamıştı. Tam bu sırada Karluk Beyi savaşı bir tepeden seyrediyor ve Araplar'ın gâlip gelmesini istiyordu. Müslümanlar'ın Çin ordusu karşısında zorlanmaya başladığını görünce emrindeki Türk süvâri birliklerini savaş meydanına soktu. Yandan ve arkadan birdenbire müthiş bir ok yağmuruna tutulan Çin ordusu neye uğradığını şaşırды. Bozgun başladı ve Çinliler geriye doğru kaçmaya başladılar. Ama arkalarında Türkler'in kılıç ve mızraklarından âdetâ kalın bir duvar vardı. O gün akşama kadar Araplar'la Karluklar büyük Çin ordusunun tamâmını yokettiler.

Talas Meydan Savaşı'nın sonucu olarak Müslümanlık Mâverâünnehr'de tutunmuş ve Türkler de Çin tehlikesinden uzun bir zaman için kurtulmuş oldular. Artık Araplar'la barışmaz bir düşmanlıkları yoktu, onlarla daha müsâid şartlarda ilişki kurabilirlerdi.

Araplar Mâverâünnehr'e geldikleri zaman Türkler'in yüksek ahlâkî meziyetlere, büyük bir idârecilik ve askerlik mahâretine sâhip olduklarını görmüşlerdi. Bunların şöhreti tâ uzak İslâm beldelerine kadar yayılıyor, herkes Türkler'den bahsediyordu. Müslümanlar arasında, Türkler İslâmiyet'e girdikleri takdirde artık hiçbir gücün İslâm'a karşı çıkamayacağı inanc. doğmuştu. Nitekim birçokları vaktiyle Hazret-i Muhammed'in Türkler'le ilgili övgülü ve müjdeli sözler söylediğini rivâyet ediyor, hattâ bazı Kur'ân âyetlerinde Türkler'in îmâ edildiği söyleniyordu. Kur'ân'da adı geçen *Zülkarneyn*'in Oğuz Kağan olduğu söylenilmiştir. Ayrıca, Kâşgarlı Mahmud'un yazdığına göre, Peygamber'in şöyle dediği rivâyet olunmuştur:

"Cenâb-ı Hak diyor ki; Benim Türk adını verdiğim ve Doğu'da yerleştirdiğim askerlerim vardır ki, herhangi bir kavme karşı gazâba gelecek olursam Türk askerlerimi o kavme hücum ettiririm". Yine bunun gibi; *"Türk dilini öğreniniz, çünkü Türkler'in çok zaman sürececek bir hâkimiyetleri vardır".*

Arap edebiyatçıları ve târihçileri de Türkler hakkında övgü dolu şeyler yazmışlardır. Bunlardan biri olan Câhiz, *Türkler'in Fazîletleri* adlı kitabında şöyle diyor:

"Savaş sanatı Türk'e bilgi, tecrübe, siyâset ve sâir yüksek vasıflar kazandırmıştır. Türk dâima sözünde durur ve hile bilmez. Türk Hâkanı hileyi sâdece savaşta da olsa yapmak zorunda kaldığını üzümlerle belirtir ve iki yüzlü olanları dâimâ en kötü insan sayar... Arap ordularını Türkler kadar titreten başka bir millet yoktur. Türkler dâimâ soylarıyla iftihar ederler, vatanlarına ve dillerine çok bağlıdırlar. Düşmanları esir alınca onlara iyilik ve ikrâm eder, âlîcenâblık gösterirler."

Doküzüncü Yüzyıl'ın ortalarında artık Abbâsî ordularında çok sayıda Türk vardı. Abbâsîler birçok Türkleri İslâm-Bizans sınırına yerleştirerek onları Hristiyanlar'a karşı İslâm dünyâsının sınır bekçileri yaptılar. Böylece Türkler, Selçuklu akınından çok önceleri Anadolu'ya gelmiş ve oralarda yerleşmiş oluyorlardı. Bizim halkımızın çok okuduğu ve sevdiği *Battal Gâzî Destânı* işte bu sınır gâzîsi akıncı Türkler devrinden kalma bir destandır.

Eski târihlerin pekçoğunda Türkler'in Müslüman oluşları Karahanlı devrine âid bir hadise olarak gösterilir. Bunun sebebi, Karahanlılar zamanında çok büyük sayıda Türk kitlelerinin bir anda İslâm'a girmiş olmaları ve en büyük Türk Devleti olan Karahanlılar Devleti'nin resmen Müslümanlığı kabul etmesidir. Bugün Türkistan Türkleri tarafından halâ okunan bir hikâyeye göre, Hazret-i Muhammed Mirâc'a çıktığı zaman orada peygamberler arasında bulunan, fakat kendisi peygamber olmayan bir adam görmüş ve Cebrâil'e bunun kim olduğunu sormuştu. Cebrâil, bu zâtın 333 yıl sonra Türkistan'ı İslâm'a sokacak olan Satuk Buğra Han'ın rûhu olduğunu söyledi. Hazret-i Peygamber buna çok sevinerek Buğra Han için duâ etti. Peygamber'in ashâbı da Satuk Buğra'yı görmek istemişlerdi. Peygamber bu isteği kabul edince birden başlarında Türk külâhı (börk) olan silâhlı kırk atlı yaklaşarak Peygamber'e ve ashâbına selâm verdiler. Bunlar Buğra Han ile arkadaşlarının ruhları idi. Aradan yüzlerce yıl geçtikten sonra bir gün Sâmânoğlu hükümdârı Ebû Nasr, Peygamber'i rüyâsında gördü ve ondan şu sözleri işitti:

"Kalk, Türkistan yolunu tut. Oranın Tigin'i Satuk Buğra Han Müslüman olmak için seni bekliyor."

Bunun üzerine Ebû Nasr kervanla yola çıktı. Endican'a geldiği zaman, o zaman oniki yaşına varmış bulunan Satuk Buğra ile görüştü ve ona Müslümanlığı öğretti.

Satuk Buğra Han Müslüman olduktan sonra "Abdülkerîm" ismini almıştır. Artık bütün Orta Asya'da Çin sınırlarını da aşan bir islâmlaştırma hareketi başlayacak ve Türkler'in Av-

rupa'da eriyip kaybolan kolları dışında bütün Türk Dünyâsı, Müslüman olacaktır.

Türkler'in İslâm Dîni'ni fazla bir güçlük çekmeden, seve seve kabul ettikleri muhakkaktır. Bu kolaylıkta onların Gök-Tanrı dinleriyle İslâmiyet arasında birtakım benzerliklerin bulunması da önemli rol oynamıştır. Türkler'in eskiden *Tek Tanrı* ile birlikte *cennet* ve *cehennem*'e inandıklarını biliyoruz. Üstelik İslâm'ın gazâ ve cihâda verdiği önem onların hayatlarına ve dünyâ görüşlerine de çok uygun düşüyordu. Türkler dünyânın idâresinin Tanrı tarafından kendilerine ısmarlandığına inanırlardı. İslâm'a girmekle onlar *Allah'ın askeri* oluyorlar, ellerine hiçbir yerde bulamayacakları eşsiz bir dayanak geçirmiş oluyorlardı.

Türkler'in Müslüman olmaları hem İslâm târihi, hem Türk târihi bakımından, dolayısıyla bütün dünyâ için pek önemli bir olaydır. Bu sâyede Türkler birliğe kavuşmuş ve eriyip yok olmaktan kurtulmuşlardır. Bugün yeryüzünde Müslûmân olmayan Türk yoktur, ve Müslüman olunca kendini kaybedip yok olan bir Türk topluluğu mevcût değildir. Ama Türk soyundan gelmiş birçok topluluklar vardır ki, bunlar İslâm'dan başka dînlere girmekle hem dillerini, hem köklerini unutmuşlar; tamamen karakter değiştirerek kaybolup gitmişlerdir. Tuna Bulgarları bunun tipik misalidir; bu Türk topluluğu Hristiyan olarak İslavlaşmışlar, bambaşka bir millet olmuşlardır. Şimdiki Bulgarlar'ın Türklük'le en ufak bir ilişkisi kalmamıştır.

İslâm olmaları sâyesinde Türkler kendilerini târih sahnesinde üstün millet olarak devam ettirmenin de bir yolunu buldular. Bir defa, Müslüman olunca, o sırada teşekkül halinde bulunan İslâm medeniyetine katıldılar ve bu medeniyet oluşturan üç milletten (Araplar ve İranlılar'la birlikte) biri oldular. İslâm cehesine girmiş olmaları onları Asya bozkırlarından Yakındoğu'ya getirdi ve orada yerleşip kalmalarına sebep oldu. Bu sûretle Türkler tutunabilecekleri, büyük ve istikrarlı devlet kurabilecekleri bir bölgeye geldiler. Bizim Orta Asya'da kalan amca çocuklarımız âdeta bir çıkmaz sokak içinde kalmışlar, eski medeniyet

lerini bitirip tükettikten sonra herhangi bir gelişme fırsatı bulamamışlardır.

Öbür yandan İslâm âlemi de Türkler'in katılmasıyla lâze bir kan ve can buldu. Türkler İslâm'ı kendileri için bir millî dîn haline getirdiler; bütün benlik ve samîmiyetleriyle bu dîne sarılarak Onbirinci Yüzyıl'dan itibaren İslâm Dünyâsı'nın bütün düşman kuvvetlere karşı korunması işini tek başına yüklen-diler.

İslâmiyet devrine kadar Türkler her türlü yüksek meziye-te sâhip olan, fakat henüz dünyâda kendi yerini tam bulamamış olan bir millettir. İslâm, onun yolunu aydınlatan bir ışık oldu ve Türk milleti bu ışığı tâkip ettikçe hep yükseldi.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

KARAHANLILAR

Orta Asya'da İlk Müslüman-Türk devleti Karahanlılar'dır. Karahanlılar Uygur Devleti'nin zayıflayıp dağılmaya yüz tuttuğu Dokuzuncu Yüzyıl ortasında Orta Asya'nın batı kısmında yaşıyorlardı. Başkentleri -şimdi haritadan silinmiş olan- Balasagun şehri idi. Doğudan batıya çok geniş bir sahaya yayılan Karahanlı Kağanlığı Doğu, Batı ve Merkez olmak üzere üç hâkimiyet bölgesine ayrılmıştı. Sonraları şimdiki Doğu Türkistan'da bulunan Kâşgar şehrini devlet merkezi yaptılar.

İlk defa Karahanlı hükümdarlarından Bazır Han'ın oğlu Satuk Buğra Han, Onuncu Yüzyıl'ın ilk yarısında Müslümanlığı kabul etti ve bunu devletin resmî dîni ilan etti. Eskî târihlerin bildirdiğine göre, Satuk Buğra Han ile birlikte *ikiyüzbin çadır halkı* daha İslâm Dîni'ne girmiştir ki, bu aşağı-yukarı bir milyon kişi eder. Böylece o çağda Orta Asya'da en kudretli Türk Devleti Müslüman olmuş oluyordu.

Karahanlılar bu târihten sonra öbür Türk boylarını da İslâm birliğine sokmak üzere çalıştılar. Bunların zamanında bilhassa Kâşgar bölgesinde İslâm kültürü çok yoğun bir şekilde işlendi ve pekçok kıymetli eser meydana getirildi. Bu eserlerin en önemlilerinden biri Kâşgar'lı Mahmud'un yazdığı *Dîvânu*

Lugati't-Türk'tür. Türk lehçelerinin bir ansiklopedisi olan bu eser, Karahanlı Hâkan Âilesi'nden olan Mahmud tarafından Arapça yazılmış ve Bağdad'da Abbâsî Halîfesi'ne sunulmuştur (1077). O târihlerde Türkler İslâm Dünyâsı'nda gün geçtikçe nüfûz kazanıyorlardı. Eski Türkler'in *Dünyâ hâkimiyeti* ideali şimdi İslâm idcologisi ile birleşmiş ve Türkler'e yeni bir ufuk açmıştı. Öyle ki, Hazret-i Muhammed'in Müslüman Araplar'a "*İleride bu Ümmetin efendisi Türkler olacaktır*" dediği rivâyetleri dolaşıyordu. Kâşgarlı Mahmud'un kitâbında bu üstünlük havasına rastlıyoruz. Kitabın başlangıcında *Cihân hâkimiyeti'ni Tanrı'nın Türkler'e verdiğini, herkesin Türkler'e muhtaç olduğunu, bunun için Türkçe öğrenmek gerektiğini* söylüyor. Yine bu devirde Karahanlılar'ın saray nazırı Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig* adlı manzûm eser, özellikle devlet idârecisi olacaklar için öğütler verir ki, o çağda hiçbir ülkede bu tip bir eser yazılmış değildir.

İlk Türk mutasavvıfı Hoca Ahmed Yesevî de Karahanlılar devrinde yaşamıştır. Anadolu Türk evliyâlarının çoğunun bu Ahmed Yesevî'nin yanında dervîş olarak yetişip Horâsân yoluyla Anadolu'ya geldiğine inanılır. Gerek Hoca Ahmed Yesevî, gerek diğer Türk mutasavvıfları Türkler arasında Türk Dili'ne dayanan bir Müslümanlığın yayılmasında büyük rol oynamışlar, böylece Türk birliğinin kurulmasında pek büyük hizmetleri olmuştur.

Karahanlılar zamanında kendilerinden başka önce Gazneliler, sonra da Selçuklular büyük devlet kurmuşlardı. Karahanlılar'ın bu iki devletle de münâsebetleri olmuş, hatlâ kız alıp verme yoluyla Karahanlı, Gazneli, ve Selçuklu sultan âileleri arasında akrabalıklar doğmuştur. Meselâ Gazneli Mahmud'un karısı Karahanlı İbliğ Han'ın kızı idi. Alp Aslan'ın eşlerinden Han Melik Şah Hâtun ve Sultan Sancar'ın eşi Türkân Hâtun birer Karahanlı prensesi idi.

Karahanlı Devleti Onüçüncü Yüzyıl'ın ilk çeyreğine kadar yaşamış olmakla birlikte, bir taraftan Gazneli ve Selçukluların, bir taraftan Karahitaylar ve Harezmsâhlar'ın baskılarıyla kuvvetlerini kaybetmişler ve başkalarına bağlı birer beylik du-

rumuna düşmüşlerdi. Nihâyet Moğol istilâsı bütün diğer Türk devletleri gibi onların da son kalıntılarını ortadan kaldırdı.

TOLUNOĞULLARI, İHŞİDOĞULLARI, SACOĞULLARI

Karahanlılar ilk Müslüman Türk devleti idi. Bir de Türkler'in kurdukları ve îdâre ettikleri, fakat halkının çoğunluğu Türk olmayan devletler vardır. Bu bakımdan ilk Müslüman Türk devleti olarak Tolunoğulları Devleti'ni saymak gerekir.

Abbâsî İmparatorluğu'nda Orta Asya'dan getirtilen Türk çocukları asker olarak yetiştiriliyor, bunlardan özel birlikler kuruluyordu. Abbâsî halifeleri Arap komutanların ve devlet adamlarının kendi ellerinden iktidarı almasından korktukları için, çoğunlukla Türkler'den meydana gelmiş muhafız birlikleri kullanırlardı. Hattâ bu Türkler'in yerli halka karışıp gevşememesi için Bağdad yakınında onlara mahsus Samarra adlı bir şehir kurmuşlardı. Türkler kısa zamanda Abbâsî saray çevresine hâkim olmuşlar, bütün büyük komutanlıkları ve vâililikleri ellerine geçirmişlerdi. En küçük rütbeli bir Türk askeri bile başka halktan olanlara tepeden bakar, kendi dili ve âdetleri içinde yaşamaya devam ederdi.

İşte bu Türkler'den biri olan Tolun Ahmed, 868 yılında Mısır genel vâlisi olmuştu. Kısa bir zaman sonra Mısır'dan Lübnan'a kadar olan bölgede hâkimiyet kurdu ve kendisini hükümdar olarak îlân etti. Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ne bağlı olduğunu söylüyordu, ama emir ve kumanda tamamen kendisinde idi. Onun kurduğu devlete Tolunoğulları Devleti denir. Tolunoğulları Devleti 868'den 905'e kadar sürdü. Bu târihte Abbâsîler yeniden kuvvetlenerek Mısır'ı geri aldılar.

İhşidoğulları Devleti'ne gelince, bunu da Ferganalı bir Türk olan Suriye genel vâlisi Tugaç'ın oğlu İhşid kurdu. İhşid 933 yılında Abbâsîler'in Mısır genel vâlisi olunca istiklâlini îlân etti. Filistin ve Suriye'yi de alarak devlete ilhak etti.

İhşidoğulları Devleti 969 yılında şîî-Fâtımîler'in Mısır'ı ele geçirmesiyle sona erdi.

Sacoğulları Devleti, Abbâsîlerin Âzarbaycan ve Ermenistan bölgesi vâfisi olan Dîvdâd'ın oğlu Afşın tarafından, yine aynı bölgede kuruldu. Bu devlet otuzsekiz yıl devam ettikten sonra Afşın'ın oğlu Fetih zamanında Abbâsîler tarafından sona erdirildi.

GAZNELİLER

Gazneliler Devleti'ni kuran ve devam ettiren sülâle, İran bölgesindeki Sâ mânoğulları Devleti hizmetinde çalışıyordu. Bunlardan Alp Tigin, Sâ mânoğulları'nın Herât vâlisi iken 962 târihinde Horâsân bölgesinde kendi hükümdarlığını ilân etmiş, Sâ mânî hükümdarına da bağıllığını bildirmişti. Ondan sonra gelen İbrâhîm Bilge Tigin ve Pîrî Tigin zamanlarında bu devlet, yine Sâ mânoğulları'na (Sâ mânoğulları Türk değildir) bağılı olarak devam etti.

Gazneliler Devleti'nin asıl kurucusu, Pîrî Tigin'den sonra gelen Sebük Tigin'dir. Sebük Tigin, Alp Tigin'in yanına evlâdlık olarak girmiş Isık Göl'lü bir Türk'tü. Sâ mânî Devleti'yle bağıını kopardı ve müstakil devlet haline geldi. 977-997 arasındaki yirmi yıllık hükümdarlığı zamanında komşu devletlerle doğrudan ilişkiler kurmuştu. Fakat Sâ mânoğulları yine bunlar üzerinde hak iddia ediyorlardı. Nihâyet Karahanlılar 999 târihinde Sâ mânoğulları'nın merkezini işgâl edip saltanatlarına son verince, Gazneliler Devleti kısa zamanda o zamanın en büyük devleti (imparatorluk) oldu.

Sebük Tigin'in 997'de ölümü üzerine yerine büyük oğlu Mahmud geçmişti. Gazneli Mahmud adıyla şöhet bulan bu hü-

kümdar Türk ve İslâm târihinin en büyük sultanlarından biridir. Şiîler'e karşı Sünnî Müslümanlığın hâkimiyetini sağladığı için Bağdâd'daki Halîfe de kendisini destekliyor ve ona "Sultân" ünvanını veriyordu.

İslâm târihinde âdetâ bir efsâne kahramanı haline gelen Gazneli Sultan Mahmud, otuz yılı aşan hükümdarlık zamanında devamlı seferlerle Kuzey Hindistan'ı ele geçirmiş, böylece Hindistan' da İslâmiyet'in kökleşmesini sağlamıştır. Bugünkü Pâkistan bir bakıma onun eseri sayılır.

Gazneli Mahmud İran'dan Hindistan'ın kuzey eyâletlerine kadar bütün ülkeleri zaptedip kendisine bağladı. Âlimleri ve san'atkârları koruyan, kültürün gelişmesine büyük hizmetleri dokunan bir hükümdardı. Öldüğü zaman (1030) kurduğu devlet, göçebe Oğuz kitleleri tarafından tehdîd edilmeye başlamıştı. Oğlu Sultan Mes'ûd bunlarla uzun zaman mücâdele ettiyse de sonunda, 1040 yılında Tuğrul ve Çağrı Beyler'in komutasındaki Oğuz kuvvetlerine yenildi. Gazneliler'in hâkimiyet sahası -Hindistan bölgesi hâriç- Selçuklular'a geçti. Gazneli Sultan Âilesi 1191 yılına kadar ayakta kalmış olmakla birlikte, tamamen Selçuklu sultanlarına bağlı olarak yaşadılar.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

Bugün Türkiye'de yaşayan Türkler'in doğrudan doğruya dedeleri Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kuran Oğuz Türkleri'dir.

Oğuzlar Göktürkler zamanında onların idâresine bağlı olarak Selenge Irmağı boylarında yaşıyorlardı. Bütün Türk boyları içinde Göktürk iktidarına en çok baş kaldıranlardan biri de Oğuzlar'dı. En sonunda Uygurlar'la birlikte Göktürk âilesinin saltanatını yıktılar ve Türk Devleti'ne hâkim oldular. Sonraları Kırgız boyundan Türkler'in baskısıyla Oğuzlar daha Batıya, Seyhun Nehri civârına göçmek zorunda kaldılar ve oraya yerleştiler. İçlerinden büyük bir bölümü Kuzey Karadeniz üzerinden Ukrayna ve Balkanlar'a gitti. Avrupalılar'ın "Uz" dedikleri bu Oğuz kitlesi zamanla Hristiyan olarak kayboldu, bir kısmı Bizans ordusunda hizmet ederken Malazgirt savaşında akrabaları olan Selçuklu Oğuzları'nın tarafına geçtiler.

Asya'da kalan Oğuzlar'ın büyük çoğunluğu Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşıyordu. Bunlar Onuncu Yüzyıl'da Hazar Kağanlığı'na bağlı bir yabguluk halinde idi. Oğuz Yabguluğu güncye Müslüman ülkelerle çevrili idi ve Oğuzlar güncye doğru geldikçe Müslüman oluyorlardı. Oğuzlar Müslüman olduktan sonra bunlara "*Türkmen*" adı verilmiştir.

Oğuzlar 24 boydan meydana geliyordu. Bu yirmi dört

boyun Oğuz Han'ın Gün, Ay, Yıldız; Gök, Dağ ve Deniz adlarındaki altı oğlundan ve bu altı oğlun herbirinin dörder oğlundan (24) türediğine inanılıyordu. Gerçekten 24 boyun onikisine Bozoklar, Onikisine Üçoklar denirdi ki, Bozoklar'ın sembolü yay, üçoklarınkı ise *ok* idi. *Oğuz Destânı*'nda gördüğümüz gibi, Oğuz'un üç oğluna yay, öbür üç oğluna da ok verdiği inancı vardı.

Bugünkü Türkiye'de yaşayan bizlerin herbiri işte bu *yirmidört* Oğuz Boyu'ndan birinden gelmişizdir. Türkiye'deki birçok yer isimleri ve bugün buralarda yaşayanların isimleri Oğuz boylarının isimleridir. Hepimiz âilemizin soyunu ve bölgemizi biraz araştırırsak hangi Oğuz boyu'na mensup olduğumuzu bulabiliriz. Bu boyların isimleri şöyledir:

Bozoklar: Kayılar, Bayatlar, Alkaevliler, Karaevliler, Yazırlar, Dodurgalar, Döğerler, Yaparlılar, Avşarlar, Beğdililer, Kızıklar, Karkınlar. Bu oniki boy Oğuz Han'ın Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han adlı oğullarından türemiştir.

Üçoklar: Bayındırlar, Peçenekler, Çavuldurlar, Çepniler, Salurlar, Eymürler, Alayuntlular, Yüregirler, İğdirler, Büğdüzler, Yıvalar, ve Kınıklar. Bunlar da Oğuz Han'ın Gök Han, Dağ Han, ve Deniz Han adlı oğullarından türemiştir.

Üçoklar ve Bozoklar arasında iktidar kavgası vardı, herbiri kendi kolunun daha üstün olduğunu iddia eder ve beyliğin kendisinde olmasını isterdi. Bazı boylar diğerlerinden daha kalabalık ve güçlü oldukları için onlar fazla saygı görürlerdi. Kayılar, Kınıklar, Bayatlar en ileri gelen Oğuz boylarıydı. Selçuk oğulları âilesi Oğuz'un Kınık boyundandı, Osman oğulları ise Kayı boyundandır.

Kınık Boyu Oğuzları Onuncu Yüzyıl'da Seyhun Nehri civârında yaşıyordu. Dukak Bey adlı bir boy beyleri vardı. Dukak ölünce yerine oğlu Selçuk Bey geçti. Selçuk Bey'in Oğuz Yabgusu ile arası açılınca Kınıklar büyük Oğuz kitlesinden ayrılarak Cend şehrine gelip yerleştiler ve burada hepsi Müslüman oldular.

Selçuklu Hânedânı'na adını veren Selçuk Bey'in beş oğlu oldu. Bunların adları sırasıyla Mikâil Bey, İsrâil Arslan Yabgu, İnanç Yabgu, Yinal Bey ve Yûnus Bey'dir. Bunlardan İsrâil Arslan, Oğuz Yabguluğu'nu eline geçirerek Oğuzlar üzerinde Selçuklu hâkimiyetini kuran kumandandır.

Onuncu Yüzyıl'ın sonlarında Oğuzlar, Karahanlı Devleti'ne bağlı bir yabguluk durumunda idiler. O târihlerde Oğuzlar'a sınır iki büyük Türk Devleti'nden biri de Gazneliler'di. Karahanlılar ve Gazneliler İran'daki Sâ mânâoğlu Devleti'ni yıkıp topraklarını paylaşmışlardı. Gazneliler daha da kuvvetlenerek Karahanlılar'ın Batı'ya doğru sarkmak üzere yapıkları bütün teşebbüsleri kırdılar. Fakat o sırada iki devleti birden tehdîd eden bir tehlike vardı: Oğuzlar. Oğuzlar büyük hayvan sürüleri peşinde göçebe yaşayan, ve bu yüzden çok geniş bir sahayı hükümleri altında tutan savaşçı bir kitle idi. Üstelik kendilerinin Türk kağanlığı tahtının asıl sâhibi olduklarını iddia ediyorlardı. Hem Karahanlılar'dan, hem Gazneliler'den kendileri ve sürüleri için çok geniş topraklar istiyorlardı.

Karahanlılar daha zayıf oldukları için en büyük tehlike onları bekliyordu. Bunun üzerine Karahanlı Hâkanı Kadir Han, Gazneli Sultan Mahmud'u Oğuzlar aleyhine kışkırttı. Gazneli Mahmud, her yıl Hindistana sefere gidiyor ve o sırada kendi ülkesine yapılacak herhangi bir taarruzdan kuşku duyuyordu. Oğuz tehlikesini önlemek için Emir Arslan Yabgu'yu sarayına dâvet etti, sonra hile ile onu esîr edip Hindistan tarafında bir kaleye hapsetti. Oğuzlar yabgularını kurtarmak için Mahmud'a çok ricâcılar gönderdiler, ama hiçbir sonuç alamadılar. Bunun üzerine iki taraf arasında açık bir mücâdele başladı.

Sultan Mahmud, tam Oğuzlar Horâsân bölgesine nüfûz edip oralara yerleşmek üzereyken bir sefer açtı ve İran'ın geri kalan bölgelerini de istilâ ederek mutlak bir hâkimiyet kurdu. Oğuzlar çok zor durumda kalmışlardı. Arslan Yabgu'nun yerine geçen İnanç Yabgu da Karahanlılar tarafından öldürülmüştü. Oğuzlar'ın başında Selçuk'un torunu ve Mikâil'in oğulları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler bulunuyordu. Bunlar Gazneliler'e saldırmak için fırsat kollamaya başladılar. 1030 yılında Gazneli Sul-

tan Mahmud ölünce bu fırsat ellerine geçti. Mahmud'un iki oğlu taht kavgasına girişmişti. Halbuki Tuğrul ve Çağrı Beyler tam bir dayanışma içindeydiler. Tıpkı Bilge Kağan ve Kül Tigin gibi, Tuğrul Bey devletin başına, Çağrı Bey ordunun başına geçmişlerdi.

Gazne tahtını Sultan Mes'ûd ele geçirdi, fakat babası kadar büyük bir devlet adamı olmadığı için Oğuz tehlikesini göremedi. 1031'den başlayarak 1037'ye kadar Oğuzlar Gazne topraklarına devamlı hücum ettiler. Nihâyet Çağrı Bey 1037'de Merv şehrini aldı ve kendi adına hutbe okuttu. Selçuklu Devleti resmen kurulmuştu. Bir yıl sonra Nişâbur fethedildi, Tuğrul Bey "Sultân" îlân edildi Neden sonra Sultan Mes'ûd tehlikeli görerek çok büyük bir ordu ile Selçuklular'ın üzerine yürüdü. Selçuklu ordusu henüz böyle büyük bir İmparatorluk ordusu ile başa çıkacak güçte değildi. Bunun üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler Türkmen taktiği ile mücadeleye karar verdiler. Gazne ordusu ile karşılaşmaktan kaçıp, onu yıpratmak niyetinde idiler. Çok sür'âtli birliklerle Gazneliler'in gerisine, ilerisine hücum edip kaçıyorlar, koca orduyu peşlerinden yüzlerce, binlerce kilometrelik bir tâkip harekâtına zorluyorlardı. Bu arada Gazne şehirlerini işgâl etmeye başladılar. Şehirliker önce bu göçebe ve savaşçı kalabalıktan çok korkuyor, onlara yüz vermiyorlar ve Gazne ordusunun gelmesini istiyorlardı. Ama Selçuklular'ı kendilerine çok iyi davrandığını görünce onlarla işbirliği etmeye başladılar. Öbür yandan Gazne ordusu yetişince bu şehirlileri tekrar ele geçiriyor ve halka onlarla işbirliği ettiklerinden dolayı ağır cezâlar veriyordu. Böylece Selçuklular bütün halkın gönlünü kazanmış, Gazneliler'e karşı bir hoşnudsuzluk havası yaratmaya muvaffak olmuşlardı.

Bir yıl kadar süren bu kovalamacadan sonra iki ordu Merv şehri yakınındaki Dandenakan çölünde karşılaştı. Gazne ordusu bitkin bir halde idi, kumandanları arasında anlaşmazlık vardı ve Sultan Mes'ûd herşeye hâkim olamıyordu. Oğuzlar'ın yıldırım gibi saldırmaları üzerine Gazne saflarında bozgun başladı. Oğuz okçuları ordunun ileri kanatlarını ok yağmuruyla şaşkına çevirmiş, sonra dağılan askerin üzerine kılıç ve kargı

ile hücumla başlamıştı. Sultan Mes'ûd ordusunun yok edileceğini anlayınca geri çekildi, bütün ağırlıkları Selçuklular'ın eline geçti. 1040 yılında yapılan bu Dandenakan Meydan Savaşı işte bizim bugünkü Türk Devletimizin temelini atıldığı savaştır. Büyük Selçuklu Devleti ve dolayısıyla Türkiye Türk Devleti bu savaşla kuruldu. Demek ki, 1988 yılı, devletimizin kuruluşunun 948. nci yıldönümüdür.

Selçuklular bu zaferden sonra büyük bir hızla İran'ın tamamını fethedip oradan Doğu Anadolu'ya, Irak ve Suriye'ye sarktılar. Devletin merkezi Nişâbûr'dan Rey (şimdiki Tahran bölgesi) şehrine taşındı. Tuğrul Bey Büyük Sultan olmuş, Çağrı Bey yine başkomutanlığa devam ediyordu. Tuğrul Sultan'ın oğlu yoktu. Bu yüzden Selçuklu sultanlığı Çağrı Bey'in oğullarıyla devâm etti. Büyük Sultan Alp Arslan işte bu Çağrı Bey'in oğludur.

Selçuklu zaferinden sonra Gazneliler birkaç defa toparlanarak hücum denemesine kalkıştırlarsa da fayda vermedi, en sonunda Hindukuş Dağları'nı sınır yaparak güneye çekildiler. Karahanlılar'la da barış yapıldı, her iki hükümdar âilesi arasında akrabâlıklar kuruldu.

Selçuklular ve İslâm Dünyâsı

Selçuklular Ortadoğu'ya indikleri zaman İslâm Dünyâsı büyük bir bunalım ve kargaşalık içindeydi. Bağdad'da bulunan Abbâsî Halîfesi Sünnî İslâm Dünyâsı'nın en büyük lideri idi, ama Abbâsî İmparatoru olarak siyâsî ve askerî gücünü kaybetmişti. Bağdad'a ve İran'ın bir kısmına hâkim olan Şîî Büveyh-oğulları, halîfeyi bir kukla haline getirmişlerdi. Onlar Mısır'a hâkim olan Şîî Fâtımî Halîfeleri'ni dîn ve devlet lideri olarak tanıyorlardı, fakat bulundukları bölgede Sünnî Müslümanlar ezici çoğunlukta olduğu için Bağdad Halîfesi'ni ortadan kaldırmaktan da çekiniyorlardı. Gazneli Mahmud Şîîler'in askerî ve siyâsî kuvvetini büyük ölçüde sindirmişti, ama Sünnî

Müslümanlığa düşman olan birçok Şîî grupları gizli teşkilâtlar hâlinde her tarafı karıştırıyorlardı. Kısacası, Abbâsî İmparatorluğu içindeki Müslüman ülkelerde hem siyâsî anarşi, hem de şiddetli bir inanç kargaşalığı vardı. Ortada büyük bir otorite bulunmadığı için İslâm topluluğu çeşitli mezhep grupları halinde siyâsî parçalanmaya doğru gidiyordu.

Selçuklular Sünnî Müslüman'dı. Abbâsî Halîfesi kendi iktidarını ve kendi câmiasını Şîî-Bâtınî güçlere karşı koruyabilmek için Sünnî hükûmetlere büyük yakınlık gösteriyordu. Nitekim Halîfe, kendisi sultan olduğu halde, Gazneli Mahmur'u "Sultan" îlân etmişti. Böylece hem Gazneli Mahmur kendisini tanıtmaya imkânı bulmuş, hem Halîfe böyle bir kuvvetin himâyesini kazanmıştı. Şimdi de Tuğrul Bey'i "Sultan" olarak tanıyordu.

Selçukoğulları her iki tarafa menfaat sağlayan bu yakınlıktan gereği gibi faydalandılar. Tuğrul Bey 1055'te hac yollarının güvenliğini sağlamak bahânesiyle Irak'a, yâni Halîfe'nin hüküm sürdüğü bölgeye girdi. Abbâsî Halîfesi Kaaim Biemrillâh onu Bağdad'a dâvet etti; Tuğrul Bey'i "*Müslümanların Hükümdarı*:" îlân ederek Bağdad'da Cuma hutbesini onun adına okuttu. Tuğrul Bey, büyük bir merâsimle Bağdad'a girdi. Bağdad halkı kendilerini Şîîler'in zulüm ve kargaşalığından kurtaracak olan bu büyük sultanı ve askerini bir bayram havası içinde karşıladı. Halîfe, Sultân'ın kızı Hadice Arslan Hâtun ile evlenerek aradaki bağı iyice kuvvetlendirdi. Şîîler her tarafta yakalanıp hapsediliyor ve böylece anarşinin kökü kesiliyordu. Fakat o sırada Tuğrul Bey'in İbrâhim Yinal isyanı ile uğraşmasını fırsat bilen Şîîler yeniden toparlandı ve Bağdad'a hâkim oldular. Tuğrul bey, bunun üzerine ikinci defa Bağdad'a girdi, bütün isyancı Şîî birliklerini imhâ ettikten sonra bunların elebaşılarını îdâm ettirdi. Böylece Sünnî İslâm Dünyâsı'nda Selçuklu hâkimiyeti kesin bir şekilde kurulmuş oldu.

Sultan 1063 yılında arkasında büyük bir devlet ve herbiri yüksek seviyede kumandan ve devlet adamı olan kalabalık bir âile bırakarak öldü. Yerine yeğeni olan Horâsân Vâlisi Alp Arslan hükümdâr oldu.

Alp Arslan

Eğer Türk ve İslâm târihinin son dokuzyüz yıllık kaderini çizen tek bir insan göstermek mümkün olsaydı, bu, hiç şüphesiz Alp Arslan olurdu. Gerçekten onun son Hirisüyan savletini kırdıktan sonra Türkler'e Anadolu'nun ve bütün İslâm-Orta-doğu'nun kapılarını açmış olması târihin gidişini değiştirmiştir. Alp Arslan'dan sonra İslâm târihi "Türk târihi" halinde devam etmiş, yâhud Türk târihi İslâm'ın târihi olmuştur.

Alp Arslan 1029 yılında doğdu. Babası Çağrı Bey'in kendisinden başka Süleyman, Kavurt, Yâkut, Osmân, Arslan Argun, İlyas ve Behramşah adlı yedi oğlu daha vardı. Alp Arslan daha delikanlı çağında iken babasının yanında savaflara katılmış, iyi biri kumandan ve devlet idârecisi olarak yetiştirilmişti. 15-16 yaşlarında iken babası tarafından Gazne sınırlarının muhâfazasına memur edildi ve ilk def'a burada Gazne ordusunun yeni bir hücûmunu kıarak bütün Gazne kuvvetlerini imhâ etti. Hemen arkasından Karahanlılar'ın Horâsân tarafına yaptıkları bir taarruzu karşıladı ve onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Gazneliler kısa bir zaman sonra yeniden büyük kuvvetler toplayarak Belh şehrini almak üzere geldiklerinde Alp Arslan bunları son defa ve müdhiş bir yenilgiye uğrattı. O şimdi tıpkı Kül Tigin gibi askerinin en önünde düşman saflarına dalıyor ve düşmanın merkezi üzerine bir yıldırım harekâtı yaparak kesin neticeyi alıyordu. Nitekim bu son savaşta yanına seçme savaşçılarından bir grup alarak Gazneli ordusunun ortasına dalmış ve Gazneliler'in kumandanını yakalayıp esir etmişti.

Babası Gâzî Çağrı Bey 1060'da öldüğü zaman Alp Arslan otuzbir yaşındaydı. Amcası Tuğrul Sultan onu Horâsân vâililiğine tâyin etti. 1058'te Tuğrul'un amcası oğlu İbrâhim Yinal Selçuklu tahtına hak iddia ederek başkaldırdığı zaman, Alp Arslan kendi ordusuyla birlikte Tuğrul'a katıldı ve isyanın bastırılmasında önemli rol oynadı.

1063 yılında Tuğrul öldüğünde yerine Bağdad'daki Halîfe'nin de katıldığı bir mecliste Alp Arslan uygun görüldü ve 1064 yılı Nisanı'nda Alp Arslan törenle Büyük Selçuklu tahtı-

na oturdu. Selçuklu âilesinde ondan başka daha birçok şehzâde vardı ve bunlar da taht için hak iddia ediyorlardı. Önce kardeşi Süleyman karşısına çıktı, fakat çarçabuk safdışı edildi. Sonra Gazneli Mahmud'un vaktiyle tuzağa düşürerek hapsediği Oğuz Yabgusu Arslan Yabgu(İsrâîl)'nun oğlu Melik Kutalmış büyük bir ordu ile Rey üzerine yürüdü. Melik Kutalmış çok yüksek meziyetleri bulunan ve devletin bilhassa Batı eyâletleri tarafından kuvvetle desteklenen bir liderdi. Alp Arslan bu tehlikeyi derhal önlemek üzere ordusuna cebrî yürüyüş emri vererek Nişâbûr'dan Rey'e geldi ve Kutalmış'tan önce şehre hâkim oldu. Melik Kutalmış onun büyük amcası sayıldığı için kendisine çok saygılı davrandı, elçiler göndererek bu işten vazgeçmesini, Müslüman'ı Müslüman'a kırdırmaktansa kâfire karşı birlikte cihâd etmelerini teklîf etti. Kutalmış mutlaka sultanlık istiyordu. Bunun üzerine Alp Arslan ânî bir manevra ile Kutalmış'ın ordusuna hücum etti. Yenilip geri çekilirken atı sürçtüğü için hızla yere düşüp ölen amcası Kutalmış'ın cenâzesini alıp Tuğrul Bey'in yanına merâsimle gömdürdü. İsyancı ordunun kumandanlarını ve askerlerini hep affetti. Bunların ardından kendi kardeşi Kavurt isyan etti ise de, yenileceğini anlayınca af diledi, Alp Arslan onu da cezâlandırmadı.

1064'te Güney Kafkasya'daki Gürcistan Krallığı'nı ortadan kaldırdı ve bölgedeki son Hristiyan hâkimiyetine böylece son verdi. Ertesi yıl Doğu'ya, Mâverâünnehr'e yöneldi. Harezm ülkesine kadar girdikten sonra oradaki Oğuz kitlelerini yeni açılan ülkelere yerleşmek üzere Batı'ya sevketti. Böylece Doğu'dan Batı'ya büyük Oğuz akını başlamış oldu.

Kendisi Türkistan'da iken beylerinden Afşın, Gümüş Tigin ve Ahmed Şâh'ı Doğu Anadolu bölgesinde ileri harekâta göndermişti. Afşın Bey'in emrindeki akıncı birlikler Konya'ya kadar girdi ve buralarda Bizans Devleti'nin otoritesini iyice kırdılar. Fakat Alp Arslan'ın öncelik verdiği iş, İslâm Dünyâsı'nın bozulan birliğini sağlamak ve bunun için de Mısır'ı fethederek oradaki Şîî-Fâtîmî idâresine son vermektir. Ordusunu Âzerbeycan'da toplayarak Diyârbekir ve Haleb üzerinden Mısır'a inmek üzere harekete geçti. 1070 yılı ortaları idi. Alp Arslan,

şark bölgesinde Malazgirt de dâhil birçok Bizans kalelerini birer birer alarak Diyârbekir önlerine geldi. Diyârbekir hükümdarları ona bağılıklarını arz ederek yerlerinde kaldılar. Urfa'yı kuşattı, fakat asıl seferini geciktireceği için muhâsarayı yarıda bırakarak Haleb'e geldi. Haleb hükümdarı Mahmud, önünde diz çöktü. Haleb'den Mısır'a doğru hareket edip bir günlük yol almıştı ki, Anadolu'dan gelen haberciler Bizans İmparatoru'nun büyük bir ordu ile Doğu'ya yürüdüğünü, Türkler'in elinde bulunan bâzı kaleleri de geri aldığını bildirdiler. Ordusunun bir kısmını Sûriye'yi fethetmek üzere orada bırakarak bir kısmını arkasına aldı, yıldırım hızıyla Ahlat üzerinden Malazgirt önlerine geldi. Bu sür'atli yürüyüş sırasında ordudaki yaşlı askerlerini de terhîs etmiş, yanına sâdece genç savaşçıları almıştı. Bütün askeri kırkbeşbin kadardı, bunlara Doğu Anadolu Müslümanlar'ından onbin kadar da gönüllü süvâri kaıldı. Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in emrinde bunun iki mislinden fazla bir kuvvet vardı. İmparator, Tuna boylarındaki Peçenek ve Uzlar'la birlikte daha birçok yabancı kavimlerden ücretli askerler de toplayarak muazzam bir kalabalığı Malazgirt önüne yığmıştı. Bu ordunun binlerce araba ile taşınan savaş ağırlıkları da bulunuyordu.

Türkler için durum son derece korkunçtu. Burada yapılacak savaş onların Doğu'daki kaderlerini belirleyecek, Türkler'in kaderi ise İslâm Dünyâsı'nın geleceğini tâyin edecekti. Alp Arslan herhangi bir felâkete karşı vezîri Nizâmülmülk'ü Hemedân'a gönderdi ve gerekli tedbîrleri aldırdı. Yerin daha önce oğlu Melikşâh'ı velîahd tâyin etmişti. Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi bu büyük tehlike karşısında Allah'ın Büyük Sultan Alp Arslan'a yardımını niyâz etmek üzere bütün İslâm Âlemi'ne haberler salmış, câmilerde milyonlarca Müslüman duâ etmeye başlamışlardı.

Alp Arslan savaştan birkaç gün önce Bizans ordusu hakkında keşif yapmak üzere bir süvâri birliği göndermiş, bu birlik General Bryenos emrindeki Bizans öncü kuvvetlerini müthiş bir bozguna uğratmıştı. Sultan, son olarak kumandanlarından Sav Tigin'i İmparator'a elçi gönderdi ve barış istedi. Bizans İmparatoru barış teklîfine karşı Sav Tigin'e "*Barış Rey'de görüşece-*

ğiz. *Ordum İsfahân'da kışlayacak, hayvanlarım Hemedân'da sulanacaktır*" diye son derece kibirli, nezâketsiz bir cevap verdi. Bunun üzerine Sav Tigin:

"Atlarınız elbette Hemedân'da kışlayacak, ama sizin nerede kışlayacağınızı ancak Allah bilir!"

dedi ve geri döndü.

Son sözü kılıçlar söyleyecekti. Büyük Sultan, savaş için mukaddes Cuma gününü seçti. Gün doğarken bütün komutanlarını ve birliklerini toplayıp onlara şu kısa konuşmayı yaptı:

"Beylerim, yiğit erlerim! Babamın, amcam Sultan'ın ve benim yanımda yıllarca her türlü cefâyâ göğüs gererek dîn ve devlet için kanlarınızı akıttınız. İçimizden niceleri şehîd olup Allah katına vardı, hepsinin yeri cennet olsun. İşte bugün bizim için de en büyük imtihan gelip çatmıştır. Burada Allah'tan başka Sultan yoktur, emir ve kader sadece O'nun elindedir. Hepimiz O'nun hükmü altındayız. Benimle birlikte savaşmakta veya benden ayrılmakta serbestsiniz".

Bunun üzerine çok duygulanan askerler:

"Allah şâhid olsun, seni asla bırakmayacağız!"

diye bağırdılar.

"Askerlerim! İşte atımın kuyruğunu bağladım. Bir er gibi savaşa gireceğim. Üzerimde sultanlık belirtisi hiçbir şey yoktur. Şehîd olursam, üzerimdeki şu beyaz elbise kefenim olsun. O zaman rûhum göklere çıkacaktır".

Sonra atından yere indi ve secdeye kapandıktan sonra ellerini öğe doğru açıp:

"Ya Rabbi! Seni kendime vekîl ediyor, azametinin karşısında yüzümü yere sürüyor ve Senin uğrunda savaşıyorum. Ey Tanrım, niyetim hâlistir, bana yardım et. Sözlerimde yalan varsa beni kahret" dedi.

Üzerinde yay ve sadak (ok kesesi) yoktu, sâdece kılıcını ve gürzünü almıştı. Bu da onun gerçekten bir er gibi göğüs göğüse savaşa gireceğini gösteriyordu. Yanına kumandanlarından Sav Tigin, Afşın, Ahmed-Şâh, Kutalmışoğlu Süleyman Şâh ve Artuk Bey'i çağırarak, onlarla son bir görüşme daha yaptı. Plana göre Türk ordusundan bâzı birlikler pusu yerlerine saklanacak, çevik süvâri birlikleri düşmanı arkalarından buraya çektikten sonra iki taraftan hücum edilecekti.

26 Ağustos 1071 Cuma günü sabahın erken saatlerinde Türk süvârileri ok hücumuyla Bizans ordusunu sağdan, soldan yoklamaya başladılar. Yardımcı hizmetlileriyle ikiyüzbin kişiye yaklaşan bu koca kitle kımıldamak bilmiyordu. Türk süvârileri hücumlarının boşa gittiğini anlayınca çekilmeye karar vermiş gibi yaptılar ve geri döndüler. Bunun üzerine Bizans İmparatoru taarruz emri verdi ve Bizans ordusu tâkibe geçti. Bizans birlikleri ilerledikçe Türkler'in pusu yerlerine düşüyor ve pusudaki piyâde askeri ile önden giden süvâri arasında kısıpaca girip mahvoluyordu. Bizanslılar kendi yerlerinden yeteri kadar ayrılıp içeriye girince, bu defa Kutalmışoğlu'nun sağ kanadı ile Afşın Bey'in sol kanadı bunların iki tarafını bir yay gibi kapatarak çevirdi. Bizans ordusundaki Uzlar (Oğuzlar) ve Peçenekler, karşılarında soydaşlarını görünce hemen onların safına geçmişlerdi. Tehlikeyi sezen Ermenî birlikleri de İmparatoru bırakarak kaçmaya başladılar. Diogenes kapanan çemberi yarmak için ne kadar çırpındıysa da başaramadı ve ordusunun merkezine dalan bir Türk süvâri birliği tarafından bütün maiyyetiyle birlikte esir edildi.

Akşam kararırken Malazgirt Ovası'nda Türkler'in kılıç darbeleriyle henüz yere serilmemiş olan düşman birlikleri de perîşan bir şekilde teslim oldular. Bizans İmparatoru'nu Türk Sultanının çadırına getirdiler. Alp Arslan onu bir misafir gibi karşıladı, yaptığı siyâsî ve askerî hatâları anlattı. Diogenes idâm edilmeyi veya zincire vurulmayı bekliyordu, çünkü kendisi Alp Arslan'ı esir etse öyle yapacaktı. Büyük Sultan onu serbest bıraktı. Bir anlaşma yaptılar ve Diogenes, yanında muhafızları ile İstanbul'a döndü.

Alp Arslan'ın kazandığı zaferin haberleri hemen bütün İslâm Dünyâsı'na yayıldı. Milyonlarca Müslüman câmilerde toplanarak bu lûtf ve yardımından dolayı Allah'a şükrettiler ve Alp Arslan'ın yiğit adını tebcîl ettiler.

İştî Türk ve İslâm Dünyâsı karşısındaki son Hristiyan savletini kıran ve bizlere bugün yaşadığımız yurdumuzu açan büyük zafer budur. Türk ve İslâm Dünyâsı o mübârek Cuma sabahı tekbîrlerle hücûma kalkan Alp Arslan'a ve ardındaki elli-bin ere olan şükranlarını hiçbir zaman unutmayacaktır.

Alp Arslan'ın anlaşma yaptığı İmparator Diogenes, İstanbul'a varınca hapsedildi ve gözlerine mil çekildi, çünkü onun yenildiği haberi gelince yerine hemen bir başkası geçmişti. Anlaşmanın yerine getirilmediğini gören Sultan, Kutalmışoğlu Süleyman Bey'e Anadolu üzerine sefere çıkmasını ve barışla alınamayan yerleri savaşla almasını emretti. Kendisi de Mâve-râünnehr tarafına, yâni Karahanlı ülkesine yöneldi.

1072 yılı Mayıs ayında fethettiği bir Karahanlı kalesinin komutanı ile konuşurken Yûsuf adlı kale komutanı birden hü-cûm ederek Sultân'ı göğsünden ağır yaraladı. Aldığı hançer yarasıyla ölen Alp Arslan henüz 43 yaşında bulunuyordu. Vezîr Nizâmülmülk, herhangi bir kargaşalığa meydan vermeden Alp Arslan'ın oğlu ve onun sağlığında velîahd olan Melikşâh'ı Selçuklu tahtına oturttu.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Düşüşü

Alp Arslan'ın yerine Selçuklu Sultanı olan Melikşâh, 1055 yılında doğmuştu. Babası onu kendi seferlerine götürmemiş, vezîr Nizâmülmülk'ün yanında devlet merkezinde tutarak devlet işlerini iyi öğrenmesini ve tahsîlini ilerletmesini istemişti. Gerçekten Melikşâh iyi bir eğitim gördü. Zamanında Selçuklu İmparatorluğu gerek siyâsî, gerek idarî ve askerî teş-kîlât bakımından çok geliştiği gibi, devletin sınırları da o güne kadar hiç görülmemiş bir genişlik kazanmıştır.

Melikşâh önce sultanlık iddia eden amcası Kirman hükümdarı Kavurt'u yendi ve ortadan kaldırdı. Ardından Doğu sınırlarına tecâvüz eden Karahanlılar'a sefer yaparak onlara baş eğdirdi. Gazneliler'le bir barış yaptıktan sonra babasının ölümüyle yarım kalmış bir işi tamamlamaya döndü; Mısır'a kadar bütün Yakın ve Ortadoğu'yu tek bir idâre altında toplamaya yöneldi.

Beylerinin bir kısmını Anadolu'nun istilâsına memur ederken, bir kısmını da Sûriye tarafına gönderdi. Anadolu'da çalışan Kutalmışoğlu Süleyman Bey kısa bir zaman sonra Üsküdar'a kadar gelecekti. Sûriye'ye gönderdiği Atsız Bey ise Şîî Fâtumî Halifeleri'nin elindeki Doğu Akdeniz bölgesini onlardan temizleyerek Mısır hududlarına kadar geldi. Atsız'dan sonra Sûriye vâfliliğine kardeşi Melik Tutuş'u tâyin etti, kendisi de Sûriye ve Irak'tan sonra Doğu bölgesine gitti. Batı Karahanlı Hân-lığı'nı istila edip bu devleti Selçuklular'a bağladı, Doğu Karahanlılar üzerine yürüyeceği sırada Kâşgar hükümdarı Hârûn Buğra Han gelerek ona bağlılık arzetti ve tnevkiinde kaldı. Doğuda bütün meseleleri çözümlerken güneye, Hicaz bölgesine de asker sevk ederek Arabistan Yarımadası'nı Selçuklu hâkimiyetine aldı. Böylece Büyük Selçuklu Sultanlığı çok geniş sınırlara kavuşmuş oluyordu.

Melikşâh ve vezîri Nizâmülmülk, o çağda İslâm Dünyâsı'nı saran anarşi hareketleriyle de çok sert bir mücâdeleye girişmişlerdi. Bir yandan *Nizâmîye Medreseleri* açarak oralarda Sün-nî İslâm doktrinini öğretip yayıyor, bir yandan fesâdçı ve bölücü Bâtınîler'i yakalayıp cezâlandırıyorlardı. Alamut Kalesini Bâtınîler'in anarşi karargâhı haline getirmiş olan Hasan Sabbâh adlı bir İranlı, afyon vererek kendisine uşak yaptığı fedâîler vâsıtasıyla Melikşâh'a ve vezîr Nizâmülmülk'e sûikasd yaptırdı, 1092 yılında her ikisini de öldürttü.

Melikşâh'ın ölümü üzerine oğullarından Berkyaruk tahtı ele geçirdi ve Selçuklu sultanı oldu. Amcası (yâni Alp Arslan'ın oğlu) Sûriye vâlisi Melik Tutuş, öbür amcası Melik Arslan Argun ve amcaoğlu Melik Mehmed kendisiyle taht davasına kalkıştılsa da Berkyaruk hepsini yendi. Fakat hükümdarlığı-

nın hemen bütün yılları bu taht kavgalarıyla geçti, 1105'te öldüğü zaman yerine kardeşi Muhammed Tapar tahta oturdu. Tapar da tıpkı babası ve kardeşi gibi çok değerli bir devlet başkanı idi, ama 1118'de erken yaşta öldü. Ondan sonra Selçuklu tahtına en uzun ve en son saltanat sürmüş olan Sancar geçti.

Sultan Sancar, Melikşâh'ın oğullarından biri idi. Daha önce Horâsân vâlîliği yaparak devlet işlerinde pişmişti. Onun zamanında Selçuklu Sultanlığı öyle geniş ve öyle kuvvetli idi ki, Sancar âdetâ bir masal kahramanı hâline geldi. Gazneli ve Gurlular'ın Selçuklu Sultanlığı'na bağlanmasıyla devletin nüfûz sahası Hindistan'a uzanmıştı.

Sancar'ın saltanatını sarsan en önemli hâdise, Doğu'dan gelen Karahıtaylar'a yenilerek Türkistan'ı kaybetmesi oldu. Daha sonra kendi tebeası olan göçebe Oğuzlar'ın isyanını bastıramadı. Oğuzlar Sancar'ı esir aldılar, devletin en güzel, en zengin şehirlerini yağma ettiler, yakıp yıkular. Sultan uzun zamandan sonra esîrlikten kurtuldu, ama çok yaşamadı. 1157 yılında öldü. O târihte Anadolu yine Büyük Sultan olarak kendisini kabul etmekle birlikte, ayrı bir devlet hâline gelmişti. Irak Selçukluları da devlete sâhip çıkamayınca, Selçuklular'ın Doğu toprakları Harezmşâhlar'a geçti. Devletin eski eyâletlerinde Türk hâkimiyeti beylikler halinde devam etmiştir. Irak, Sûriye ve Kirman'da Selçuklu âilesinden beyler, Âzerbaycan, Musul, Haleb ve Şîrâz (Fars)'da ise Selçuklu şehzâdelerinin lalası olan *Atabeyler* hüküm sürdüler.

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ

Türkler'e Anadolu'nun kapılarını kesin olarak açan hâdisî Malazgirt'teki zafer olmuştur. Fakat Türk akıncı birlikleri daha önceden Anadolu'da âdetâ serbest dolaşır hale gelmişlerdi. Diogenes ikiyüzbin kişiyle Malazgirt'e gelirken bile ordunun gerisini güvenlik altına alamamıştı. Çünkü Türk akıncıları her yerde görünüyor, hiçbir zaman yakalanamıyorlardı.

Diogenes'le yapılan anlaşmanın yeni Bizans İmparatoru tarafından tanınmaması üzerine Sultan Alp Arslan, Kutalmışoğlu Süleyman Şâh'ı Anadolu'nun fethine gönderdi. Süleyman Şâh'ın emrinde Artuk, Afşin, Porsuk, Dânişmend, Saltuk gibi pek meşhûr Türk kumandanları vardı. Bunlar kısa zamanda Sivas ötesine geçerek üzerlerine gelen bir Bizans ordusunu Kayseri yakınında yendiler, Bizans kumandanını esîr aldılar. İzmit civârında Bizanslılar tekrar bir orduyla göründüler, bu orduyu Artuk Bey bozguna uğrattı. Ardından güney bölgelerine sarkan Süleyman Şâh'ı durdurmak üzere büyük bir ordu gönderdiler, bu orduyu da Kutalmışoğlu 1074'te yapılan bir meydan savaşında dağıttı. Bu savaşlar sonunda Bizans'ın artık Türkler'e askerle karşı koyması pek zorlaşmıştı. Kutalmışoğlu'nun beyleri bunun üzerine Anadolu şehirlerini, yerleşmek üzere tek tek fethet-

meye başladılar. 1084 yılına gelindiği zaman Marmara'ya kadar olan Anadolu toprakları Türkler'in eline geçmiş bulunuyordu.

1077'de Büyük Sultan Melikşâh, Kutalmışoğlu Süleyman'a bir fermân göndererek kendisini "Anadolu Hükümdarı" ilân etti, ardından Abbâsî Halîfesi de Kutalmışoğlu'nu hükümdar olarak tanıdı. Ma'mâfîh Süleyman Şah 1075'te devleti kurmuş durumdaydı. Yeni Türk Devleti'nin merkezi İznik şehri oldu. Erzurum'dan İznik'e kadar Türk hâkimiyeti kurulmakla birlikte, bazı şehirler ve kaleler hâlâ Bizanslılar'ın elinde idi; buralar birer birer temizlendi. 1085'te Kutalmışoğlu Antakya'yı fethetti. Beylerinden Buldacı Maraş bölgesini, Çubuk ve Mehmed Beyler Elâzığ bölgesini, Karatekin Bey Sinop'u, Çaka Bey İzmir'i fethettiler. Süleyman Şâh, her kumandana fethettiği bölgenin idâresini veriyordu. Böylece Anadolu, beylikler halinde idâre edilmeye başlanmıştı.

Bu fetihler olurken bir yandan da Doğudan Batı'ya büyük kitleler halinde bir Oğuz akını oluyordu. Yüzbinlerce insan, atları ve koyun sürüleriyle birlikte yeni açılan ülkelerde yurt tutmak üzere üç büyük koldan Anadolu'ya girmeye başlamıştı. Süleyman Şâh bunları sistemli bir şekilde yerleştirmeye çalıştı, ordusunu da esas itibârıyla bunlardan teşkil ediyordu. Halbuki o târihte Büyük Sultanlığın ordusu, Türkmen süvârileri hâriç, bir devşirme ordusu hâlinde teşkilâtlanmıştı.

Süleyman Şâh, devletin her teşkilâtında Türkler'e dayandı. Zaten Anadolu fethedildiği zaman orada yaşayan Rum halkın büyük bir kısmı, kalabalık kitleler halinde Trakya'ya geçerek Balkanlar'a gitmiş, orada yerleşmişlerdi. Çünkü âdetâ karcınca sürüleri halinde Anadolu'yu istilâ eden Oğuz kitlelerinden bunlara nefes alacak yer kalmıyordu. Yerli halktan pek azı Müslüman oldular, Süleyman Şâh bütün Türk hükümdârları gibi herkesi kendi dîninde serbest bırakıyor, kimseyi zorlamıyordu. Hristiyan halk devlete cizye vermek sûretiyle barış içinde rahat yaşamaya başladı.

O yıllarda Anadolu kaynayan bir kazan gibiydi. Türkmenler (Oğuzlar) boylar halinde gelerek yurt tutuyor ve Orta Asya'daki sosyal-iktisadî düzenlerini aynı şekilde devam ettirmeye çalışıyorlardı. Bir taraflarında kendi soylarından fakat başka kabîlelerden insanlar, bir taraflarında ilk defa karşılaşukları ve bambaşka hayat tarzına, dînc sâhip olan insanlar vardı. Yeni gelenler fâtiğ millet olarak geldikleri için, kendilerini üstün görüyorlar ve inanç konusunda yerlilerden hiçbirşey almıyorlardı. Buna karşılık yerleşik hayata âid bâzı kültür unsurlarının (kapacak, yapı biçimi vs.) onlardan alındığı muhakkaktır. Ama Türkler o sırada Müslümanlık bakımından da oldukça karışık bir durumdaydılar. Büyük Selçuklu Sultanlığı'nda İslâmiyet'in Haneî mezhebi hakimdi, devletin ileri gelenleri bu husûsta eğitim görüyorlar ve hiç değilse üst tabaka arasında inanç ve ibâdet birliği sağlanmış oluyordu. Anadolu'ya gelen ve çoğu göçebe olan Oğuzlar'da Müslümanlık eski dînleriyle karma karışık bir haldeydi, üstelik kabîleler halinde yaşadıkça aralarında bu konuda bir birlik kurulması da çok zordu.

Anadolu'da Türk birliğinin kurulması veya Anadolu'nun Türkleşmesi herşeyden önce arınmış bir İslâm inancının ve kültürünün her tarafa yayılması, insanları bu konularda birbirine benzetmesiyle mümkün olmuştur. İşte bizim vatanımızın madî kurucuları Süleyman Şâh ve onun beyleri ise, mânevî kurucuları da *Mevlânâ Celâleddîn*, *Yûnus Emre*, *Hacı Bektaş*, *Ahî Evren*, *Âşık Paşa*, *Süleyman Türkmânî* ve daha pekçokları gibi İslâm kültürünün ulularıdır. Bunları ileride ayrıca anlatacağız.

Şunu da belirtelim ki, bizim vatanımız buraya gelen Türklerle yerli halkların kaynaşmasından meydana gelmiş, yâni melez bir halk değildir. Yukarıda söylediğimiz gibi, biz Anadolu'ya geldiğimiz zaman burada Etiler, Sümerler vs. gibi Milâd öncesi kavimler yoktu; Rumlar, Ermenîler, Süryanîler vs. vardı. Bunların pek azı Müslüman olarak bize karıştı, geri kalanların çoğu (Rumlar) Balkanlar'a geçti; gitmeyenler ise Cumhuriyet devrine kadar yerlerinde kaldılar. Bugün bile Türkiye'de Rum, Ermenî ve Süryanî aslından Hristiyan vatandaşlarımız yaşıyorlar.

Anadolu Fâtîhi Kutalmışoğlu Süleyman Şâh kendi yanında bulunan bazı beylerle anlaşmazlığa düşmüştü. Özellikle Artuk Bey onun başarılarında kendisinin büyük payı bulunduğunu iddiâ ediyor, Süleyman Şâh'ı kıskanıyordu. Süleyman Şâh onun durumunu Büyük Sultan Melikşâh'a bildirmiş ve kendisini Anadolu'dan uzaklaştırmıştı. Artuk Bey Umman ordu su komutanlığına tâyin edildi, oradan da Sûriye Sultanı Melik-Tutuş'un yanına geldi. Daha sonra Afşin Bey gibi bazı büyük kumandanlar, Süleyman Şâh'ın sert tutumundan şikâyet edip onlar da Tutuş'un yanına gitti. Tutuş, Melikşâh'ın kardeşi idi ve Atsız Bey'den sonra Sûriye vâliliğine gönderilerek Mısır'ın fethi ile görevlendirilmişti. Sûriye'de Kutalmışoğlu'nun Anadolu'da yaptığı gibi bir devlet kuran Tutuş, onun güneye doğru daha fazla ilerlemesinden çekindiği için, bu kumandanları da yanına alarak Kutalmışoğlu'na karşı çıktı. O sırada Süleyman Şâh Haleb'i muhâsara ediyordu.

Selçuklu âilesinin iki değerli evlâdı, iki Türk ordusunun başında birbirleriyle Haleb civârında savaşa tutuştular. Nice yıllar hep birlikte kâfir ülkelerinde gazâ yapıp İslâm'ın ve Türklüğün hâkimiyeti için vuruşan bu insanların birbirlerini yemeleri tatsız bir olaydı. Süleyman Şâh Tutuş'un ordusuna taarruz etti. Fakat bu orduda Süleyman Şâh'ın savaş taktiklerini ve Anadolu ordusunu iyi bilen büyük kumandanlar vardı. Bu yüzden hücum başarılı olamadı. Tutuş'un safında bulunan Artuk Bey karşı hücumla geçti. Artuk Bey bütün ömrünü savaşlarda geçirmiş dâhî denecek kadar üstün bir askerdi. Süleyman Şâh'ın ordusunu bozguna uğrattı. Bu bozgun Kutalmışoğlu'nun da sonu oldu. Anadolu Türk Devleti'nin, yâni bizim devletimizin kurucusu olan büyük kumandan ve sultân, hayatında ilk defa yeniliyordu. Mağlûbiyete dayanmadığı için, kaçıp kurtulmaktansa kendini öldürmeyi tercîh etti.

Melikşah bu olanları duyunca Tutuş'u cezâlandırmak için üzerine yürüdü, fakat onun af dileyip ayaklarına kapanması üzerine dokunmadı. Süleyman Şâh'ın küçük çocuklarını Isfahân'daki sarayına alarak orada yetiştirmelerine çalıştı, bu arada Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçici olarak Süleyman Şâh'ın kardeşlerinden Dâvûd'u getirdi (1086).

Süleyman Şâh'ın büyük oğlu Şehzâde Kılıç Arslan, Büyük Sultan'ın sarayında mükemmel bir eğitim gördü. 1096 yılında İsfahân'dan çıkarak İznik'e geldi ve büyük merâsimle Selmuklu tahtına oturdu. Fakat o sırada Anadolu Türklüğünü ve İslâm Dünyâsı'nı büyük bir tehlike bekliyordu. Hristiyan dünyâsı Boğazlar'dan ötesinin artık tamamen kaybolduğunu görmüştü; üstelik Hristiyanlar için mukaddes sayılan topraklar (Kudüs ve civârı) Müslümanlar'ın elinde idi. Papazların kışkırttığı Hristiyan halk birçok Avrupa ülkesinde hükümdarları kutsal bir savaş için zorlamaya başladı. Avrupa o târihlerde sefâlet içinde idi. İslâm ülkelerinde tıpkı masallardaki gibi bir hayat yaşandığını düşünüyorlar, bu serveti yağmalamak için fırsat arıyorlardı. Nitekim işte bu kutsal savaşa katılanların büyük çoğunluğu yağma ve çapul niyetiyle gelmiş insanlardı.

Târihlerde *Haçlı Seferleri* diye bilinen (çünkü haç, Hristiyanlığın senbolüdür) bu seferlerden birincisi 1096 yılında başladı. Bir taraftan Avrupa kralları ve derebeyleri ordularını toplarken, bir yandan mutaassıp papazların topladığı yüzbin kişilik bir serseri çapulcu ordusu meydana gelmişti. Sefîl, perîşan insanlardan meydana gelen ve bütün emeli mal yağmalamak olan bu yüzbin kişilik ordu İstanbul'a gelerek oradan Yalova'ya geçti ve Türk başşehri İznik'e doğru yürüdü. Sultan Kılıç Arslan 1096 Eylülünde bunların İznik yakınında önlerine çıkarak tamamına yakın bir kısmını yok etti, geri kalan pek azı da esîr edildi. Bunların ardından asıl Haçlı ordusu, yarım milyonu aşkın bir kalabalık halinde ilerliyordu.

Haçlılar İznik'i muhâsara ettiler. Sultan Kılıç Arslan İznik'te küçük bir garnizon bırakarak ordusuyla birlikte çekilmişti. Muhâsara sırasında Haçlı ordusunun üzerine hücum etti. Fakat Türk ordusunun bütün mevcûdu elli-altmış bini geçmiyordu. 600.000 kişilik Haçlı kuvveti karşısında bunlar çölde bir avuç kum gibi kalmışlardı. Haçlılar'ın hepsini birden tek bir savaşta yok edemeyeceklerini anlayınca çete harbi yapmaya karar verdiler. İznik, Haçlılar'a göre çok medenî olan Bizanslılar'a teslim edildi ve böylece oradaki Türkler katliâmından kurtuldu.

Haçlı Ordusu Eskişehir-Konya üzerinden Antakya'ya ve oradan Kudüs'e inmek üzere yola çıktı. Kılıç Arslan ordusunu kumandanları arasında bölerek bunları tâkip etmeye başladı. Türkler yol boyunca büyük Haçlı sürüsünün yan ve arkalarına dalıyorlar, güçleri tükenene kadar Haçlı askeri öldürdükten sonra derhal geri çekiliyorlardı. Böylece altıyüz bin kişilik Haçlı ordusu Antakya'ya geldiği zaman yüzbine indi, yâni beşyüzbin kişi Türk kılıçları ve okları ile Anadolu bozkırında toprağa karışıp kayboldu.

Türk ordusunun onlarla uğraşmasını fırsat bilen Anadolu Hristiyanları yer yer ayaklanmaya başladılar. Ermenîler Kilikya'da bir krallık kurdular; Bizans İmparatoru İzmir'i geri aldı. Haçlı ordusu Antakya kalesini yedi ay kuşatmış halde alamadı, tam çekilmek üzere iken Kale Kumandanı Yağıbasan Bey'e yerli Hristiyanlar'ın ihânet etmesi üzerine Antakya düştü. Oradan Kudüs'e gittiler. Kudüs 'Türkler'de değil, Mısır Fâtımîleri'nin elinde idi. Fâtımîler şehri savunamadılar. Haçlı ordusu şehirdeki bütün Müslüman ve Yahûdîler'i, kadın ve çocuklar dâhil olmak üzere, öldürdüler. Bunların sayısı yetmişbini buluyordu.

Kılıç Arslan binlerce şehîd vererek yarım milyon Haçlı askerini imhâ etmiş, geri kalan sürüyü de Anadolu'dan uzaklaştırmıştı. Fakat henüz tâze olan Anadolu Selçuklu Devleti uzun süren bu savaşıardan yorgun düştü. Bazı topraklar Bizanslılar'a geri kaptırıldı, devletin kendi beylikleri üzerindeki otoritesi de zayıfladı. Dânişmendîler, Mengücekoğulları ve Saltukoğulları artık Konya'yı merkez yapmış olan Sultan'a boyun eğmeyecek kadar kuvvetlendiler. Kılıç Arslan devleti yeniden eski kudretine ulaştırmak için gece gündüz çalışıyordu. Türk târihinin en büyük devlet reislerinden biri olan bu Selçuklu sultanı, yüksek bir diplomatlık kaabiliyetine sâhip olduğu gibi aynı zamanda büyük bir savaş ustası, emsalsiz bir kahramandı. Fakat ömrü yetmedi. 1107 yılında Musul ve civârına yaptığı bir seferden dönerken Habur Irmağı'nı geçtikleri sırada atı ile birlikte bir anafora kapılarak boğuldu.

Kılıç Arslan'ın yerine oğlu II. Melikşâh geçti. Onun 1116'da yirmi yaşında iken ölümü üzerine de kardeşi Mes'ûd, Selçuklu tahtına oturdu.

Sultan Mes'ûd'un hükümdarlık devri Anadolu'daki Haçlılar ve Dânişmendliler'le mücâdeleyle geçti. Dânişmendliler Selçuk Sultanlığı ile rekabet halindeydiler ve her fırsatta kendi beylik topraklarını onların aleyhine genişletiyorlardı. Mes'ûd bunların elinden Elbistan ve havâlisini aldı. O sırada Avrupa'da yeni bir Haçlı seferi tertiplenmişti. Alman İmparatoru Üçüncü Konrad, büyük bir ordu ile Eskişehir üzerinden Konya'ya kadar gelmek üzereydi. Mes'ûd sayısı 70-80 bin civarında olan bu orduyu Eskişehir'de karşıladı ve yapılan meydan savaşında (1147) Haçlılar'ın tamamına yakın kısmını orada yoketti. Alman İmparatoru zor kaçıp kurtulmuş, İznik'e gelmişti. Burada Fransa Kralı'nın getirdiği 150 bin kişilik yeni bir Haçlı ordusu ile birleşip tekrar Selçuklular'ın üzerine geldi. Sultan Mes'ûd bu kadar kalabalık bir orduya karşı meydan savaşına girmeyi uygun bulmayarak yıpratma yoluna gitti. Haçlılar, Toroslar'ı aşukları zaman artık yola bile devam edemeyecek haldeydiler; Antalya'ya sığınıp canlarını kurtardılar. Sultan Mes'ûd bundan sonra Maraş'ı, arkasından Behisni ve havâlisini Haçlılar'dan kurtardı. Urfa Haçlı Kontu tehlikeyi görünce Sultan'a bağlılığını arzetti,

Sultan Mes'ûd, ölümüne yakın bir zamanda eski Türk ve Selçuklu geleneğine uyarak devletin topraklarını oğulları arasında paylaştırdı. Konya'da yapılan bir merâsimle büyük oğlu II. Kılıç Arslan'a tâc giydirdi ve onu "Konya Sultanı" îlân etti, diğer iki oğluna da Konya'ya bağlı kalmak üzere iki eyâlet verdi. 1155'te öldü.

İkinci Kılıç Arslan

Sultan Mes'ûd oğlu olan İkinci Kılıç Arslan, tıpkı dedesi Birinci Kılıç Arslan gibi, Türk târihinin en büyük devlet adamlarından biridir. 1155'te Selçuklu Sultanı olduğu zaman, çok iyi bir eğitime ve iyi bir askerî tecrübeye sâhip bulunuyordu. Saltanatının ilk günlerinde kardeşleri kendisine karşı çıkınca,

önce ortanca kardeşi Doğlat'ı ortadan kaldırdı, sonra küçük kardeşi Şehinşâh'ı (Ankara ve Çankırı bölgesi meliki) bertaraf edeceği sırada Dânişmendli Yağıbasan harekete geçerek Şehinşâh'ı korudu. Yağıbasan siyâseti de, askerliği de çok iyi bilen bir Türk beyi idi, bu yüzden Kılıç Arslan için uzun zaman ciddî bir tehlike oldu. Sultan ona karşı iki defa sefere çıktıysa da her ikisinde de o zamanın büyük dîn âlimleri araya girdiler ve Müslüman'ın Müslüman'la savaşmasını önlediler. Yağıbasan Bey daha sonraları da Sûriye Atabeyi Nûreddîn Mahmud ile Kılıç Arslan aleyhine ittifâk ederek onu hayli uğraştırmıştır.

Türk Beyleri devlete zarar verip dururken Bizans İmparatoru da her fırsattan faydalanıp Selçuklu topraklarına tecâvüz ediyordu. Üstelik bu tecâvüzlerde, Dânişmendliler'le anlaşma yaparak cesâret buluyordu. Kilikya seferi sırasında Dânişmendli Zünnûn Bey'le Kılıç Arslan aleyhine anlaşma yaptıktan sonra, memleketine dönerken ordusuyla Selçuklu topraklarına girdi. Niyetinin sâdece yoldan geçmek olduğunu söylüyordu. Türkmenler Lârende'de ve Kütahya'da Bizans ordusuna hücum ederek yirmibine yakın kayıp verdirdiler. Bunun üzerine İmparator Manuel İstanbul'da yeni ve büyük bir ordu toplayarak sefere hazırlandı, bir yandan Dânişmendli Yağıbasan ve Zünnûn Beyler'e, Sûriye'deki Franklar'a haber gönderip, birlikte Kılıç Arslan'a hücum etmeyi teklîf etti. Sultan'ın Yağıbasan üzerine gönderdiği bir ordu da mağlûb olmuştu.

Kılıç Arslan, devletin ciddî bir tehlike ile karşı karşıya bulunduğunu görmüştü. Kardeşi Şehinşâh bile, sultan olmak hırsıyla, bu düşmanca ittifakın içine girince, Selçuklu Devleti'nin dört tarafı düşmanla sarılmış oluyordu. Dört cephede birden savaşmak imkânsızdı. Ordusunun başına geçip şân ve şerefle ölmeyi seçebilirdi, ama öyle yapmadı. Önemli olan devletini ve milletini ayakta tutmaktı ve Sultan bu gâye uğruna her fedâkârlığı göze alabilirdi. Büyük bir karar verdi: Bizans İmparatoru'na gidecek ve onunla barış yaparak, her türlü fesâdı kaynağında kurutacaktı. Yanına Beylerbeyi Nasreddîn ve bin süvâri alarak İstanbul'a gitti. Orada büyük merâsimlerle karşılandı, her gün ziyâfet ve eğlenceler tertiplenerek memnûn edildi. Türkmen

hücûmlarının kendi bilgisi dışında cereyân ettiğini, çünkü göçbe halkın merkez otoritesini dinlemediğini söyledi. Bundan böyle onlara mâni olmaya çalışacağını ve Bizans aleyhine bir ittifâka girmeyeceğini bildirdi. Böylece Selçuklu Devleti aleyhine yapılan dörtlü düşmanlık anlaşması suya düşmüş ve tehlike atlatılmış oluyordu.

1164 yılında Dânişmendli beyi Yağıbasan ölünce hem onun elindeki toprakları, hem kendi kardeşi Şehinşâh ve Dânişmendli Zünnûn Bey'in topraklarını devlete kattı. Şehinşâh ve Zünnûn bunun üzerine Sûriye'ye geçip Atabey Nûreddîn Mahmud'a sığındılar ve onu Kılıç Arslan aleyhine kışkırtmaya başladılar. Nihâyet Nûreddîn, yanına Sultanın amcası olan Göksun beyi Gök-Arslan'ı da alarak Kayseri'ye doğru yürüdü. Kılıç Arslan Sivas'tan sür'atle hareket edip Nûreddîn'in önüne çıktı. İki ordu da Türk ordusu, iki hükümdar da Türk ve Müslüman'dı. Savaşsalar nice Türk'ün kanı dökülecek, düşmanlar bundan memnûn kalacaklardı. Nitekim Haçlılar tam o sırada Nûreddîn'in topraklarına saldırmak üzerelerdi. İki hükümdar savaş yerine barışı seçtiler (1173).

Ertesi yıl Atabey Nûreddîn ölünce Kılıç Arslan artık koruyucusu kalmayan Dânişmendli Beyleri'nin bütün topraklarını zaptedip devlete kattı.

Bütün bu başarılar ve genişlemeden büyük endişeye kapılan Bizans İmparatoru Manuel, Kılıç Arslan'ı durdurmanın zamanı geldiğine inanıyordu. Türkmenler'in sınır tecâvüzlerini bahâne ederek 1176 yılında savaşa karar verdi. Yanında artık eski müttefikleri bulunmadığı için bütün iş kendisine kalmış, bu yüzden çok kalabalık bir ordu toplamıştı. Bu orduda Bizanslılar'dan başka Frank, Macar, Sırp ve Peçenek askerleri de vardı. O devir târihçilerinin verdikleri bilgilere bakılacak olursa, bu en azından yüz yıl önce Diogenes'in Malazgirt'e getirdiği kuvvet kadar büyüktü.

Türk Sultanı, devletin ve milletin var olmak veya yok olmakla karşı karşıya bulunduğunu görünce bütün siyâsî ve askerî kaabiliyetini kullanarak bir karar verdi. Bu savaş kendisi için büyük bir imtihandı, ve bu imtihanı başarı ile verdiği

aman Türk-İslâm Dünyâsı'na en büyük hizmetlerden birini apmış olmakla ölümsüz büyükler arasına katılacaktı. Meydan .avaşı için müsâid fırsat çıkıncaya kadar -tıpkı büyük dedelerinin 1040'daki Dandenakan savaşında yaptıkları gibi- bir yıpratma savaşına girişmeye karar verdi.

Bütün Türkmen başbuğlarına haber salarak onları otağında topladı. Hepsine tehlikenin büyüklüğünü, ama Allah'ın inâyetiyle gâlip geleceklerini anlattı. Türkmen kuvvetlerini beş ilâ onarbin kişilik süvârî kolları halinde düşmanın yürüyüş kolları üzerine saldırttı. Bu birlikler ilerleyen Bizans ordusu ile Türkmen taktiğine göre vur-kaç savaşı yapıyorlar ve büyük zâyîât verdiriyorlardı. Kılıç Arslan onların baskısıyla düşmanı istediği yola sokmak niyetindeydi. Bu kadar büyük kalabalıkla düzlükte karşılaşmanın tehlikesini bildiği için, Bizans İmparatoru'nu dağlık bir yere sokmaya çalıştı. Gerçekten, İmparator Türkmenler'in tecâvüzlerinden sakınmak için Denizli'den çıktıktan sonra Bizanslılar'ın Miryakefalon (Sandıklı) dedikleri bölgede Hoyran Gölü ile Kumdanlı arasındaki geçide girmek zorunda kaldı. Kılıç Arslan düşmanın geçidi aşır iki tarafı sarp yamaçlı vâdîye girmesine kadar bekledikten sonra, geçidin başını tutarak her yandan hücûm emri verdi.

Birden tepelerden üzerlerine ok yağmaya başlayan Bizanslılar kaçır sığınacak yer aramaya başlamışlardı. Güvenli bir yer bulup orada savaşmak niyetindeydiler, fakat bazan o kadar zâyîât veriyorlardı ki, düşman cesedleri zâten dar olan yolları tıkıyor ve buradan çıkmak isteyenler birbirlerini eziyorlardı. Az sonra Türk süvârî ve piyâde birlikleri vâdîye girip bu dağılan düşmanı kılıçtan geçirmeye başladı. Fakat tam bu sırada Türkmen atlıları İmparator'un geride bıraktığı ve henüz geçitten vâdîye girmemiş bulunan savaş ağırlıklarını gördüler ve binlerce araba yükü hâlinde duran silah, erzak, altın para ve mücevherâtı yağmalamaya giriştiler. Onların bu işe dalmaları vâdîdeki Bizans ordusunun imhâsını geciktirdi ve hava karardı. İmparator son bir ümitle Sultan'a elçiler gönderip barış istedi. Kılıç Arslan kollarındaki ve ayaklarındaki şiddetli sızılar yüzünden ata binemiyor, savaşa araba ile geliyordu. Bu yüzden gece karan-

lığında savaş meydanının hâlini iyi görememişti. Türkmenler'in disiplinsizliği de onun canını sıkıdığı için barışı kabul ederek işi orada bitirmek istedi. Mağlûp İmparator'un sağ-sâlim ülkesine dönebilmesi için onun yanına muhâfızlar bile verdi

Miryekesalon Savaşı Türkler'in Bizans üzerine hâkimiyetlerinin kesinlik kazanmasını sağladı ve ondan sonra Bizans bir defa daha Türk ülkesine saldırma cesâretini gösteremedi. Bizans ve bütün Avrupa artık Anadolu'nun Türk ülkesi olduğu kabul etmişlerdi; haritalarında bile Anadolu'yu "*Türkiye*" olarak gösteriyorlardı. Bu arada zafer haberi İslâm ülkelerine de gitmiş, Müslümanlar câmilerde Sultân'a duâ ve senâda bulunmuşlar ve büyük bir sevinç duymuşlardı.

Kılıç Arslan bundan sonra Doğu bölgesindeki işleri hal-letmeye koyuldu. Önce Malatya'yı kuşattı ve aldı. Oradan Artukoğulları'nın elinde bulunan Mardin ve çevresine yürümek üzere iken Artuklu Beyleri gidip Sûriye Sultanı Selâhaddîn'e sığındılar. Selâhaddîn (Eyyûbî) vaktiyle Aızbey Nûreddîn'in emrinde genç bir kumandan iken, şimdi onun yerine hükümdâr olmuştu. Selâhaddîn Haçlılar'la yaptığı savaşlarda gösterdiği başarıdan dolayı kendine çok güveniyordu. Artuklu Beyleri'nin kışkırtılarıyla Haçlılar'la anlaşma yapıp Kılıç Arslan'la savaşa kalktı. Sultan bunun üzerine vezîrini Selâhaddîn'e elçi göndererek iki Müslüman hükümdarın birbiriyle savaşmaları yerine, o sırada Haçlılar'ın beşinci kolu gibi hareket eden Ermenîler üzerine hücum etmelerinin doğru olacağını söyledi. Neticede bu müessif savaş önlenmiş oldu ve iki tarafın anlaşmış olduğunu gören Kilikya Ermenî Kralı, bunların her isteklerini kabul ederek barış yaptı.

Bizans'taki iç mücâdelelerin Bizans Devleti'ni yıpratmasından faydalandı ve Selçuklular'ın Batı sınırını Denizli'ye kadar genişletti. Sınır boylarındaki Türkmenler bu sâyede kendileri için yeni yurt bulmuş oluyorlardı. Bütün Batı Anadolu bunlarla iskân edildi.

Kılıç Arslan 1157 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Sançar'ın ölümünden sonra merkeze bağlılıktan da kurtulmuş ve Selçuklular'ın "Büyük Sultan"ı olmuştu. Yetmiş yaşında hasta

ve yorgun düşünce memleketin her yerini, eski Türk geleneğine göre, bir oğlunun idâresine vererek kendisi Konya Sultanlığı'nda onların hâkimi sıfatıyla kalmaya karar verdi. Melikşâh, Süleyman Şâh, Mes'ûd, Sultanşâh, Tuğrulşâh, Kaysarşâh, Berkyaruk, Argunşâh, Sancar Şâh, Arslan Şâh, ve Gıyâseddîn Keyhusrev adlı oğullarına memleketi paylaştırdı. Fakat aradan zaman geçmeden oğullar saltanat dâvâsına düşüp babalarıyla bile savaşa giriştiler. Yetmişlik koca Sultan, bütün bunlar karşısında soğukkanlılığını kaybetmeden direndi. Onu asıl üzen hâdis, Haçlılar'a karşı memleketin birlik hâlinde hareket edemeyişiydi. O yıllarda Selâhaddîn Eyyûbî Kudüs'ü Haçlılar'dan kurtarmıştı, ve Avrupalılar şehri yeniden almak üzere üçüncü Haçlı seferini tertiplemişlerdi. Bu muazzam (üçyüzbin kişi) Haçlı ordusu Kudüs'e geçmek üzere Anadolu topraklarında yürümeye başladığında Kılıç Arslan, oğullarıyla anlaşip ortak hareket edemeyince, anlaşma yoluna gitti ve Haçlı ordusu kendilerine dokunmadığı takdirde onlarla savaşmayacağını söyledi. Buna rağmen Türkmenler Haçlılar'la çete muharebelerine girişip askerlerini öldürerek mallarını yağmalamaya kalkınca savaş kaçınılmaz oldu. Türkler Akşehir civarında az bir kuvvetle Haçlılar'a saldırıp şiddetli bir savaş verdikten sonra Konya'ya çekildiler. Haçlılar Konya'yı kuşattı. Önce şehri alamadılar, ama aralarında açlık ve sefâlet iycece artınca Konya'yı yağmalamadıkları takdirde açlık ve susuzluktan orada kırılacaklarını düşündüler ve bütün gayretleriyle hücum ettiler. Konya işgâl edildi. Haçlılar şehrin her tarafına yağmaladılar. Kılıç Arslan Konya Kalesi'nde savaşa devam ediyordu. Haçlı kumandanları Selçuklu ülkesinden serbest geçmelerine izin verildiği takdirde savaşı sona erdireceklerini bildirdiler. Sultan bunun üzerine anlaşmayı kabul etti ve Haçlılar'ı şehirden çıkardı, sonra yıkılan Konya'yı yeniden inşâ etmeye başladı.

Hayatının son günlerinde yanında kendisine sâdik sâdece en küçük oğlu Gıyâseddîn Keyhusrev kalmıştı. Onunla birlikte Aksaray kuşatmasında iken hastalandı ve Konya yolunda vefât etti. Cenâzesi Konya'ya getirilip defnedildi (1192).

II. Kılıç Arslan bütün ömrünü Anadolu Türk birliğinin tekrar kurulması ve devletin eski kudretine kavuşması yolunda harcadı ve bu yolda çok parlak başarılar elde etti. Dânişmendli Beyliği'ni ortadan kaldırması ve Mıryekefalon'da Bizanslılar'a son ve kesin darbeyi indirmesi onun hükümdarlık tûrihinde birer altın sayfadır. Yüzbinlerce çadır hâlinde göçebe hayatı yaşayan Türkmenler'i, özellikle Batı Anadolu'ya yerleştirmekle de Türk varlığını bu topraklarda kökleştirdi.

Sâdece Türk halkına değil, devletin Hıristiyan tebeasına da tam bir baba şefkatiyle davranan bu âlîcenâb Sultan, aynı zamanda zamanının en aydın insanlarından biriydi. Engin kültürü sâyesinde hangi dîn ve soydan olursa olsun her türlü dîn ve ilim adamıyla serbest tartışmalara girişiyor, san'atkârlara ve âlimlere büyük bir müsâmaha ve anlayış gösteriyordu. O kadar ki, çekemeyenler onun Hıristiyan olduğunu veyâ İslâm'dan çıktığını bile söylediler. O tam bir "*Mücâhid fî Sebîlillah*" yâni Allah'ın gösterdiği yolda kan ve can veren bir savaşçı idi. En büyük kusuru, ülkesini, ıpki bütün eski Türk hükümdarları gibi, oğulları arasında bölüştürmek oldu. Fakat devletin temellerini öyle sağlam kurmuş olmalı ki, bunca saltanat kavgasına rağmen hiç toprak kaybedilmedi ve Selçuklu Sultanlığı eski gücünü korudu.

Kılıç Arslan'ın ölümü üzerine daha önce velîahd ilân ettiği küçük oğlu Gıyâseddîn Keyhusrev, Konya tahtına oturdu. Önce Kütahya bölgesi kendisine verilmişti. O Konya'da sultan ilân edilince ağabeyleri kendisi tanımadılar. En büyük rakîb olan Melikşâh o sırada öldü, bu defa Dânişmendli ülkesinin (merkezi Tokat) meliki olan Rükneddîn Süleymanşâh taht üzerinde hak iddiâ etti. Gıyâseddîn bu arada Bizans'la da çatışmaya girişti, fakat Bizans onun üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı. Dört yıl iyi bir hükümdar olarak memleketini idâre etti. Sonra 1196 yılında ağabeyi Rükneddîn Süleymanşâh öbür kardeşleri de kendisi tarafına çekince, Gıyâseddîn, kan dökülmesini önlemek üzere tahtı ona bıraktı ve yanına iki şehzâdesini alarak uzun bir gurbet yolculuğuna çıktı. Gittiği her yerde hükümdarların misâfiri oluyordu. En son İstanbul'a gitti ve orada beklemeye başladı.

Rükneddîn Süleymanşâh çok değerli ve kaabiliyetli bir hükümdardı, fakat çok yaşamadı. 1204'te onun ölüm üzerine çocuk yaştaki oğlu Üçüncü Kılıç Arslan tahta geçirildi, ama halk Gıyâseddîn Keyhusrev'i istiyordu. İleri gelen devlet adamlarının ve kumandanların dâveti üzerine Keyhusrev yurduna dönerek 1206' da ikinci defa Selçuklu tahtına geçti. Hemen harekete geçerek Denizli'yi fethetti, Güneydoğu Anadolu'ya hâkim olup uzun zamandanberi Kahire'deki Eyyübî hükümdarlarına bağlı bulunan Artuklu Beyleri'ni kendine bağladı. O sırada Avrupa'dan gelen dördüncü Haçlı ordusu Bizans'ın merkezini işgâl etmiş ve İstanbul'da bir Latin devleti kurmuştur. Bizans İmparatoru'nun İznik'e çekilmesini fırsat bilen Trabzon Prensi orada kendi imparatorluğunu îlân etti ve Bizans ikiye ayrıldı. Gıyâseddîn, İznik'teki Bizanslılarla dost olarak, Karadeniz tarafına sefer açtı ve Samsun'a çıktı. Böylece Türkler Karadeniz'e açılmış oldular. 1207'de Antalya'yı fethetti ve Akdeniz'e de yol buldu. Kilikya'daki Ermenî Krallığı'nın ordusunu müdhiş bir yenilgiye uğrattı.

Bizans bu gelişmelerden büyük endişeye kapılmıştı; eskidenberi vermekte oldukları yıllık haracı kestikleri gibi Türk topraklarına saldırmaya da başladılar. Bunun üzerine Sultan bir sefer tertipleddi. Alaşehir civarında Bizans ordusuyla karşılaştılar. Türkler'in daha ilk taarruzlarında Bizans ordusu bozulup dağılmaya başladı. Fakat Sultan büyük bir ihtiyatsızlık etmiş, kendini tehlikeye atmıştı. Düşmanla bir er gibi vuruşmak üzere üstündeki bütün hükümdarlık alâmetlerini atıp savaşa katıldı. Bir ara atının sürçmesi üzerine yere düşmüştü, üzerinde zırh olduğu için kalkamadı, bu fırsattan faydalanarak saldıran düşmanlar onu şehîd ettiler. Sultan'ın vurulduğu haberi duyulunca, bozulan Bizans ordusu geri dönüp Türkler'i bozdu.

Er kıyâfetinde olduğu için Sultan'ı tanıyıp bulamadılar, sonra hizmetkârlarından biri bir ayağında altı parmak olduğunu söyleyince şehîdler arasında ortaya çıktı. Getirip Konya'da diğer Selçuklu Sultanları'nın da bulunduğu büyük türbeye gömdüler (1211).

Büyük Sultan Gıyâseddîn Keyhusrev çok parlak bir devlet adamı, cesûr bir asker ve Farsça şiir yazacak kadar yüksek seviyede bir san'atkârdı. Fevkalâde iyi bir eğitim görmüş, kendisi de oğulları Keykâvus ve Keykubâd'ın çok iyi yetişmesine özen göstermişti. Babasından devraldığı ülkeye hiçbir kayıp verdimedi, üstelik Türkler'in denizlere açılmasını sağlayan fetihler yaptı. Belki de bütün bu hizmetlerinin karşılığı diye olmalı ki, Allah ona dîn ve devlet uğrunda şehîd olmayı nasib etti.

Yerine geçen oğlu İzzeddîn Keykâvus babası zamanında Malatya Emîri idi. Zekâsı, bilgisi ve cesâreti ile babasını aratmayacak kadar üstün bir şahsiyeti vardı. Kilikya'da bir çıban başı gibi duran Ermenî Krallığı üzerine yürüyerek onları Konya Selçuklu Sultanlığı'na bağladı, bâzı topraklarını doğrudan doğruya ilhâk etti. Karadeniz sâhillerine açtığı seferde Samsun'dan Ereğli'ye kadar olan yerleri Türkiye'ye kattı. İznik'te oturan Bizans İmparatoru ile barış anlaşması yapıktan sonra Karadeniz (Pontus) Bizans Devleti'ne de hâkimiyetini kabûl ettirdi.

Sultan Keykâvus bir yandan askerî zaferler kazanırken bir yandan memleketin îmarı, ilim ve san'at faâliyetlerinin gelişmesi ile meşgûl oluyordu. En büyük eseri Sivas'ta yaptırdığı Dârüşşifâ'dır ki, hem tıp fakültesi hem hastane olarak hizmet gören bu müessesenin o çağda dünyâda bir eşi daha yoktu. Buraya o kadar önem vermişti ki, cenâzesinin oraya defnedilmesini vasiyyet etti. Memlekete sağladığı refâh ve huzûr Türkiye'yi bütün dünyânın gıpta ettiği bir ülke hâline getirmişti. Ne yazık ki bu kudretli sultan daha 35 yaşında iken veremden öldü. Sağlığında yerine kardeşi Alâeddîn Keykubâd'ı velîahd yapmıştı. Gerçekten, bütün Selçuklu âilesi içinde kendisinden sonra en kaabiliyetli olanı Keykubâd idi.

Alâeddîn Keykubâd 1219 yılında Konya tahtına oturdu. Çok zekî, bilgili, uzak görüşlü, asker olduğu kadar san'atkâr yaradılışlı bir sultandı. Akdeniz sâhilinde önemli bir kilit yeri olan Alâiye'yi kuşatarak fethetti; şimdi Alanya denen ve o zaman Sultan'ın adından dolayı Alâiye ismi verilen bu sâhil kalesinde kurulan tersâne o çağın en önemli gemi yapım merkezlerinden biriydi.

Sultan Alâeddîn ticârete çok büyük önem veriyordu. Ağabeyi zamanında Karadeniz'de büyük bir liman olan Sinop fethedilmiş ve Türkler buradan Karadeniz'e hâkim olmaya başlamışlardı. Alâeddîn burada bir donanma kurarak Kastamonu Uç Beyi Çobanoğlu Hüsâmeddîn'in emrinde bir Türk ordusunu Kırım tarafına gönderdi. Bu ordu Karadeniz'de hiçbir rakîb kuvvete rastlamadığı gibi, Kırım ve Ukrayna içlerinde de gerek Kıpçak Türkleri, gerek Rus Prenslikleri tarafından büyük saygı ile karşılandı. Böylece Selçuklular'ın Karadeniz ticâreti tam bir güvenliğe kavuşmuş, memlekete gelir akmaya başlamıştı.

Büyük Sultan bundan sonra Ertokuş ve Çavlı Beyler'in emrinde iki ordu göndererek Kilikya Ermenî Krallığı'nı kuzeyden ve batı'dan sıkıştırıp bütün İçel bölgesini Türk topraklarına kattı, Ermenîler'in Keykâvus devrinde vermeye başladıkları vergiyi iyice artırdı. Erzincan ve havâlisinde eskidenberi Konya'ya bağlı olarak hüküm süren Mengücekoğulları'nın saltanatına son verip oraları merkeze bağladı. Mısır Eyyûbî hükümdarı Âdil'in kızıyla evlenerek onlarla da dost oldu.

Alâeddîn Keykubâd zamanında çok uzaklardan büyük bir tehlike belirmişti: Moğollar. Moğollar Cengiz Han'ın idâresi altında Orta Asya'nın çoğu Türk olan çeşitli halklarıyla birlikte kuvvetli bir devlet kurmuşlar ve Batı'ya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Sultan önce bu tehlikeyi sezerek sınır boylarına garnizonlar kurdu, şehirlerin etrafındaki surları kuvvettlendirdi, ve gelişmeleri yakından tâkip etmeye başladı. Moğollar Türkistan'daki Harezmsâh Devleti'ni istîlâ etmişler, Harezm hükümdarı Sultan Celâleddîn Mengüberdi, onlarla çarpışa çarpışa Doğu Anadolu sınırlarına kadar gelmişti. Celâleddîn önce Selçuklu Sultanı'na mektup gönderdi ve her ikisinin aynı soydan (Türk) geldiklerini, birleşerek Moğollar'a karşı harbetmeleri gerektiğini bildirdi. Sultan Alâeddîn de aslında bu fikirdeydi, hattâ Mısır Sultanları'yla da ittifâk ederek hep birlikte Moğollar'a karşı çıkmayı düşünüyordu. Ama Celâleddîn Harezmsâh yıllardır tek başına yürüttüğü korkunç mücâdele sonunda âdetâ çılgına dönmüş, hiçbir tedbîr düşünemez olmuştu. Daha Sultan'dan haber gelmeden doğu sınırındaki Ahlat'a saldırdı. Ahlat o çağın büyük

kültür merkezlerinden biri idi, çok mamûr, zengin bir yerdi. Celâleddîn burayı alıp öyle bir yakıp-yıku ve yağma etti ki, Ortaçağ Türk-İslâm dünyâsının nadîde incilerinden biri olan güzel Ahlat bir harâbe hâline geldi ve bir daha belini doğrultmadı. Sultan yine de Celâleddîn'e iyi davrandı, anlaşmaya çağırıldı. Ama onun söz dinleyecek hali kalmamıştı. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Erzincan yakınındaki Yassıçimen'de Celâleddîn' in ordusuyla karşılaştı. Büyük bir kahraman olan Celâleddîn bu savaşta korkunç bir mağlûbiyete uğradı ve Selçuklu topraklarını terketti.

Büyük Sultan Alâeddîn, Gürcistan üzerine sefere çıktığı bir sırada Türkiye iki taraflı tehdîd altında kaldı. Bir yandan Harzemşahlar'ı yenen Moğollar İran'ı almış ve Selçuklu sınırlarına dayanmışlardı. Öbür yandan Sultan'ın nüfûz ve hâkimiyetinin Haleb'e kadar uzanmasından büyük endîşeye kapılan Mısır Eyyübî hükümdarı, ordusunu toplayarak Selçuklu ülkesine yürümüşü. Sultan elindeki ufak bir kuvvetle bu istilâ ordusunun karşısına çıktı ve onları kesin bir yenilgiye uğratıp Anadolu'dan uzaklaştırdı. Artık Selçuklu gücüne Moğollar'dan başka karşı çıkabilecek hiç kimse kalmamıştı.

Sultan Sûriye seferine hazırlandığı bir sırada 1237 yılında kırkbeş yaşında iken öldü. Anadolu Selçukluları'nın bu büyük hükümdarı, tıpkı Osmanoğulları'ndan Kaanûnî'ye benziyordu; zamanında ülkesini servet ve refâhın zirvesine çıkarmış, sınırlarını alabildiğine genişletmiş, kudret ve kuvvetini herkese kabûl ettirmişti. Yine onun gibi büyük bir kültür adamıydı; İslâm âleminin her yanından âlimler, san'atkârlar, dîn adamları onun ülkesine geliyor ve büyük bir yakınlık görüyorlardı. Selçuklu Türkiyesi âdetâ zengin bir masal dünyâsıydı.

Alâeddîn Keykubâd'ın ölümü (1237) üzerine yerine oğlu İkinci Gıyâseddîn Keyhusrev geçti. Gıyâseddîn o zaman onüç-on dört yaşlarında bir çocuktu ve babasının pek çok meziyetlerinden mahrûmdu. Önceleri vezîrler ve büyük kumandanların inisiyatifi ile fetihler devam etti. Diyârbekir alındı ve Sûriye Eyyübî Sultanları Konya Sultanı'na boyun eğip ona bağlandılar. Fakat bu sırada iki büyük tehlike bu tecrübesiz, zayıf şah-

siyetli sultanın idâresindeki Türkiye'yi baştanbaşa sarstı, ve Selçuklu Türkiye'si gitgide zayıfladı.

İlk tehlike Babaî isyânı idi. Baba İshak Amasya taraflarında kurduğu tekke de etrafına birtakım dînî telkinler yapan ve şöhreti gitgide artan bir Türkmen dervîşi idi. O târihlerde Anadolu'ya akın akın gelmeye devam eden göçebe Türkmenler (Oğuzlar) henüz eski dînî inançlarıyla İslâmiyet'i birbirine karıştırmaktan kurtulamamışlardı; vaktiyle ruhlardan ve gelecekten haber veren kamlara nasıl inanıyorlarsa, şimdi onlara benzeyen dervîşler ortaya çıkıyor ve Türkmenler'i kendilerine inandırıyorlardı. Üstelik Baba İshak zamanında Moğollar'ın önünden kaçarak Anadolu'ya gelen ve göçebe oldukları için otlak sıkıntısı çeken, bu yüzden şehirli müslümân halkla hem iktisadî menfaat, hem dînî inanış bakımından hayli farklı bulunan kalabalık bir Türkmen kitlesi vardı. Baba İshak en çok bunları ve bir de yine Moğollar'dan kaçıp gelmiş Harezmîler'i kendine çekti. Dünyânın bozulduğunu, kendisinin dünyâyı düzeltmek için Allah tarafından gönderildiğini, vakit gelince herkesin hazır olmasını söylüyordu. Nihâyet Türkmenler'le Harezmîler silahlanarak Adıyaman taraflarını yağmaladılar, üzerlerine gönderilen devlet kuvvetlerini dağıttılar. Sivas'ı alıp şehirde ne varsa hepsini ganîmet olarak paylaştılar. Sultan bunların üzerine Armağanşâh idâresinde bir ordu gönderdi. Armağanşâh Türkmenler'in yetişmesinc' fırsat vermeden Amasya'ya geldi ve Baba İshak'ı yakalayıp idâm ettirdi. Ama Babaîler, yâni Baba İshak taraftarları onun ölümsüz olduğuna inanıyorlardı; dağılmadılar ve Armağanşâh'ı mağlûb ederek öldürdüler. Oradan Konya'ya doğru yürümeye başladılar. Kırşehir yakınında Malya ovasında Selçuklu ordusu bunları kesin bir şekilde yendi ve yakalanan bütün Babaîler öldürüldü.

İkinci ve asıl büyük tehlike Moğollar'dı. Moğollar Âzerbaycan'da üs kurarak Doğu Anadolu'da yağmacılık ve çapulculuk yapıyorlardı. Baycu Noyan komutasındaki bir Moğol ordusu Ermenî ve Gürcüler'i de yanına alarak Erzurum'u zaptetti; Moğollar şehirde on yaşın üstündeki bütün erkekleri öldürdüler, sâdece san'at sâhiplerine dokunmadılar, çünkü onları alıp götürüyorlar, kendi işlerinde kullanıyorlardı.

Konya'da toplanan devlet ileri gelenleri, Moğollar'a karşı memleketin savunulması için her yana haber gönderdiler. Seksen bine yakın bir ordu toplandı ve Sivas'a doğru harekete geçildi. Ordunun başında Sultan Gıyâseddin Keyhusrev bulunuyordu. Tecrübeli kumandanlardan çok kendisinin saray dalkavuklarını dinleyen Sultan, Sivas'ta beklemeyi kabul etmeyerek Erzincan'a doğru yürüyüş emri verdi. Köseadağ denilen yere gelindiğinde kumandanlar geçitlerin tutulmasını ve Moğollar'ın hücumunun beklenmesini teklif ettiler, ama o ovada çarpışmak üzere Moğollar'ın üzerine bir öncü kolu gönderdi. Bu kol Moğollar tarafından dağıtılınca akşamı bekledi ve orduya haber vermeden çekip Konya'ya gitti. Ertesi sabah Moğollar geçitlerde Selçuklu askerini görünce geri çekildiler, çünkü Selçuklu ordusu o devirde kazandığı büyük zaferlerle meşhûr olmuş ve her yana korku salmıştı. Ama Sultan'ın gittiğini duyan ordunun mâneviyatı bozuldu ve savaş yerini terketti. Moğollar endişe içinde birkaç gün bekledi, ortada kimseyi görmeyince pusu kuruldu sandılar. Neden sonra çatlırların bomboş olduğu görülünce buldukları herşeyi yağmaladılar (1243).

Köseadağ bozgunundan sonra Moğollar karşılarında ordu kalmayınca yolları üzerindeki bütün şehir ve kasabaları yakıp yıkarak, yağmalayarak Kayseri'ye kadar geldiler. Amasya ve Sivas sâdece yağma ile kurtuldu, ama Kayseri ve Erzincan'da bütün erkekleri -san'atkarlar hâriç- öldürdüler, kadın ve çocukları da koyun sürüsü gibi sürerek İran'a götürdüler. Sultan'ın âcizliği ve Moğol vahşeti yüzünden memleket aylarca tam bir anarşi içinde kaldı. Ancak Selçuklu vezîri Muhazzibüddin Ali, Baycu Noyan ile birlikte Âzerbaycân'a giderek onu barışa iknâ etti ve yılda belirli bir miktar haraç verilmek sûretiyle Moğollar'ın tüyler ürpertici gaddarlıklarına karşı bütün ülkeyi korumayı başardı.

Selçuklu Devleti şimdi İlhanlı denen İran Moğolları'na bağlı bir devlet haline gelmişti. Fakat 1243'den 1276 yılına kadar Anadolu Türk Devleti bir toprak kaybına uğramadığı gibi, eski refahlı hayatına da devam etti. Memleketin her tarafına durmadan medreseler, hastaneler, câmiler, kervansaraylar yapıldı.

İkinci Gıyâseddîn Keyhusrev henüz 25 yaşlarında iken beslemekte olduğu vahşî hayvanlardan birinin ısırması sonucu öldü. Onun yerine İkinci Keykâvus (büyük oğlu) tahta çıkarıldı. Fakat Moğollar'ın işe karışması yüzünden çıkacak saltanat kavgalarını önlemek isteyen vezîr Celâleddîn Karatay, Keyhusrev'in öbür iki oğlunu, yâni Dördüncü Kılıç Arslan ve İkinci Keykubâd'ı da sultan yaptı ve ülkeyi aralarında taksîm etti. Karatay hayatta olduğu müddetçe bu bölünme memlekete bir zarar getir-miyordu. Fakat o sırada Moğol Hânı Hülâgu Bağdad'ı zaptede-rek (1258) Abbâsî saltanatına son vermiş, Halîfe'yi öldürtmüş, yüzbinlerce insanı kılıçtan geçirerek her tarafı yeni bir dehşete boğmuştu. Moğollar'ın asıl merkezi Orta Asya'da Karakurum'da iken, şimdi İran'da bir İlhanlı Devleti'nin kurulmuş olması Türkiye'de Moğol baskısını ve zulmünü iyice kolaylaştırıyordu. Moğollar Türkiye'nin bütün zenginliklerini sömürüyorlar, iste-dikleri gibi idâre ediyorlardı. Üç kardeş iktidarından sonra 1266 yılında Üçüncü Gıyâseddîn Keyhusrev sultan oldu. Çok küçük olduğu için bütün idâre vezîr Muînüddîn Pervâne'nin elinde bu-lunuyordu

Mısır'daki Türk Memlûk Sultanı Baypars, Selçuklular'ın gizli dâveti üzerine onları Moğollar'a karşı korumak üzere Kayseri'ye kadar gelmiş ve şehri almıştı. Moğollar Baypars'la yaptıkları savaşta fecî şekilde yenildikleri için ondan nefret ediyorlardı. Onunla anlaşma yaptığını söyleyerek Pervâne'yi îdâm ettiler (1279). Bundan sonra genç sultan, devlet büyüklerinin yardımıyla işleri kendi eline almaya başlayınca Moğollar telâş-landı ve İkinci Keykâvus'un oğlu Gıyâseddîn Mes'ûd (İkinci)'la Keyhusrev arasında ülkeyi paylaşmak istediler. Keyhusrev buna râzı olmayınca Moğollar tarafından öldürüldü. İkinci Gıyâseddîn Mes'ûd 1297'ye kadar tahtta kaldı. Moğollar onun ar-dından Üçüncü Alâeddîn Keykubâd'ı sultan ilân ettiler, fakat Keykubâd'ın ölümü üzerine İkinci Mes'ûd tekrar sultan oldu.

Selçukoğulları'nın son sultanı olan İkinci Gıyâseddîn Mes'ûd 1308'de Kayseri'de öldüğü zaman şanlı bir târih kapan-mış oluyordu. Moğollar Türkiye'yi doğrudan doğruya kendi vâ-lîleriyle idâre etmeye başladılar. Fakat bu arada çok mühim bir

değişme olmuş, İlhanlı Moğollar'ı Müslümân olmuşlardı. Müslümanlık'tan sonra artık eski devrin vahşet ve gaddarlığı da yavaş yavaş sona erdi. Fakat onların devleti de son *Il Han*'ın çocuksuz ölümü üzerine 1335'te dağıldı. Artık Anadolu Türk Devleti yeni bir sâhip bekliyordu. Bu da târihin yetiştirdiği en büyük hükümdâr âilesine, Osmanogulları'na nasîb olacak bir şerefti.

HAREZMŞAHLAR DEVLETİ

Harezm, Aral Gölü'nün güneyinde bir ülkedir. Melikşâh zamanında bu bölgeye Oğuzlar'ın Beydili boyundan Anuş Tigin vâlî olarak gönderilmişti. Onun 1097'de ölümü üzerine yerine oğlu Kutbüddîn Muhammed tâyin edildi. Böylece Harezm idâresinin babadan oğula geçme geleneği doğuyordu. Nitekim Kutbüddîn Muhammed, şâh ünvanını aldı ve sâdece dışişlerinde Selçuklu Sultanı'na bağlı bir hükümdar oldu. Harezmşahlar'ın ilk hükümdarı odur. 1128'de öldüğü zaman yerine oğlu Gâzî Atsız Bey şâh oldu. Harezmşâh Atsız, elindeki eyâleti bir devlet hâlinde geliştirmek üzere her tedbîri alıyordu. Zaten o sırada Selçuklu Büyük Sultanlığı büyük bir buhran içindeydi, nitekim Sultan Sancar son yıllarını Türkmenler elinde esârette geçirdikten kısa zaman sonra, 1157 yılında ölmüş ve devlet başsız kalmıştı. Sancar'ın öldüğü zamanda Harezm'de Atsız'ın oğlu İl Arslan hüküm sürüyordu. İl Arslan bağımsızlığını îlân etti.

Harezmşahlar Devleti'nin gelişme ve parlama devresi İl Arslan'ın oğlu Alâeddîn Tekeş (veya Töküş) zamanına rastlar. Alâeddîn Töküş önce babasının yerine tahta geçen küçük kardeşi Sultanşâh ile onun arkasındaki asıl kuvvet olan annesi Terken Hâtun'u kaçırmaya mecbûr bırakarak Horâsân bölgesinde kuvvetini kabûl ettirdi. Sonra civarındaki devletlerle temâsa geçti. O

sırada artık son günlerini yaşayan Selçuklu Devletinin topraklarını ele geçirmek üzere yaptığı bir savaşta Selçuklu Sultanı İkinci Tuğrul'u yendi ve öldürdü. İran'ın batı tarafları hâriç, bütününe hâkim oldu. Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ne kendini Selçuklular'ın mîrâsçısı ve zamanın sultanı olarak tanıtmak için çok çalıştı ve sonunda başardı.

Alâeddîn Töküş 1200 yılında öldüğü zaman yerine oğlu Kutbüddîn Muhammed, Alâeddîn Muhammed ünvânıyla hükümdar oldu. Onun zamanında Harezmşahlar Devleti genişlemeye ve kuvvetlenmeye devam etti. Özellikle kendi topraklarında gözü olan başka bir Türk sultanlığına, Gûrlular'a karşı başarılı bir mücâdele verdi ve onların elinde bulunan bâzı mühim şehirleri aldı. O sıralarda devletin en kuvvetli hasmı doğudaki Karahıtaylar idi; Karahıtaylar Karahanlılar'ı da kendilerine bağlamışlar, Mâverâünnehr havâlisine hâkim olmuşlardı. Sultan Alâeddîn bunlara karşı tertîblediği bir seferde zafer kazandı ve ondan sonra "İskender-i Sâin" (İkinci İskender) ve "*Sancar*" lakaplarını kullanmaya başladı. Karahıtaylar o sırada yeni gelişmeye başlayan Moğol Devleti'nin ülkesinden sürüp çıkardığı Naymanlar'a karşı mağlûb olmuş ve iyice zayıflamıştı. Alâeddîn onların elinden Semerkand'ı alarak bu şehri ikinci bir merkez yaptı. 1215'te Gazne ve havâlisini tamamiyle devlete kattı ve buralara oğlu Celâleddîn'i vâlî yaptı. Kudreti artukça Bağdad'daki Hilâfet makamı üzerinde baskı yapmaya çalışıyordu. Halîfe En-Nâsır'ın kendisi aleyhinde birtakım fitneler karıştırdığı iddiasıyla onun makamından alınması gerektiğini, esasen Halîfeliğin Hazret-i Ali sülâlesine âid bulunduğunu iddiâ etti ve bu âileden birini Halîfe olarak tanıdı. Fakat Türk ülkelerinde çoğunluğun sünnî olması ve sünnî âlimlerin hep Bağdad Halîfesini tutmaları yüzünden, Sultan'ın aleyhinde büyük bir cereyân başladı.

Muhâliflerin başında kendi annesi Terken Hâtun vardı. Oğuzlar'ın Bayat boyundan bir beyin kızı olan Terken Hâtun, devletin pekçok önemli mevkiine hep kendi akrabalarını getirmiş, Alâeddîn âdetâ bir gölge hükümdar hâline gelmişti. Harezmşahlar Devleti'nin yıkılmasına kadar varacak olaylar zinciri-

nin başında yine onu ve akrabâlarını görüyoruz. Başlangıçta Harezmşahlar ile Moğollar iyi geçinmişler, aralarında bir ticâret anlaşması da yapmışlardı. Fakat Terken Hâtun'un yeğeni Otrar Vâlisi İnalçık Han, Otrar'a gelen bir Moğol kervanındaki tüccarları câsus diye yakalayarak öldürdü, mallarını da müsâdere etti. Cengiz Han bunun üzerine olaydan sorumlu sâydığı İnalçık (Kayır Han)'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Alâeddin bu teklife karşı hakaret dolu cevaplar verdi, ve aslında doğu sınırındaki bir sürü gâile ile uğraşan Cengiz'i kendi üzerine çekmiş oldu.

Cengiz ordusunu toplayıp Harezm ülkesine yöneldiği zaman Alâeddin ona karşı bir savunma savaşı yapmayı kararlaştırdı. Beyleri ve bu arada oğlu Celâleddin, Moğollar'ı Seyhun kıyısında karşılamak fikrindeydiler. Sultan bu fikri kabûl etmedi, ordusunu parçalara bölerek herbirini bir şhrin savunmasına ayırıp kendisi Horâsân'a gitti.

Moğollar Harezm şehirlerini, uzun savunmalardan sonra da olsa, birer birer zaptederek içindeki halkın büyük kısmını kılcıktan geçirdiler, rastladıkları bütün medeniyet eserlerini, özellikle kitapları yaktılar.

Sultan Alâeddin, oğlu Rükneddin'in otuzbin kişilik bir kuvvetle Devletâbâd'da Moğollar'a karşı çıktığı savaşta yenildi ve Hazar Denizi'nde bir adaya sığındı. Daha evvel annesi Terken Hâtun'un baskısıyla, oğlu Uzlug'u veliahd yapmıştı. Fakat sığındığı yerde son günlerini geçirirken annesinin nefret ettiği diğer oğlu Celâleddin'i veliahd yapıp, öbür oğullarına Celâleddin'e boyun eğmeleri için tek tek yemîn ettirdi.

Şimdi artık Harezmşahlar Devleti, sultanı bulunan fakat ülkesi olmayan bir devlet hâline gelmişti: Harezmşah Devleti'nin bundan sonraki târihi Celâleddin'in mâcerâ dolu şahsî hayatı hâlinde devam etti.

Bizim târihlerimizde Celâleddin Harzemşâh diye meşhûr olan Celâleddin Mengüberdi, Sultan Alâeddin'in Ayçiçek adlı bir Hindli câriyeden doğan oğlu idi. Mengüberdi onun adı ("Mengü", Çağatay Türkçesi'nde "Tanrı" demektir. "Berdi" ise bugünkü "Verdi" sözünün eski hâlidir, yâni "Mengüberdi",

"Allah verdi" demektir), Celâleddîn'in ise lakabı idi. Türk-İslâm târihinde devlet adamı olmaktan ziyâde kahramân olarak şöhret yapmış bulunan Celâleddîn'in Moğollar'a karşı mücâdeleleri, onu bir destan şahsiyeti hâline getirmiş, yüzlerce yıl sonra büyük edîb Namık Kemâl'e onun hakkında hamâsî bir eser yazdıracak kadar derin izler bırakmıştır.

Celâleddîn 1220 yılında Harezm Sultanı oldu. Moğollar henüz bütün ülkeyi istilâ etmemişlerdi, fakat onlara karşı duracak bir kuvvet yoktu. Kalelerde savunma taktiği Harezmşâh Devleti' nin sonu oldu, çünkü Moğollar köylerde yaşayan halkı sürüler hâlinde esîr ettikten sonra bunların eline bayraklar vererek ön safta kalelere hücum ettiriyorlar, kaleden gelen ok yağmuru ile bu zavallılar ölünce, asıl Moğol ordusu bu zavallıların cesetleri üstünden saldırıyorlardı. Böylece Türkistan'ın Müslüman halkının büyük bir kısmı da İslâm askerinin oklarıyla öldü. Nihâyet 1221'de Harezmşâh merkezi olan Gürgânc Moğollar tarafından zaptedildi.

Celâleddîn bir taraftan saltanatı elinden almak isteyen kardeşleri ve onları tutan kumandanlarla, bir taraftan Moğollar'la karşı karşıya gelmiş ve iki yandan sıkıştırılmıştı. Moğollar onun kardeşleri Uzlug Şâh ve Ak Şâh'ı yakalayarak öldürdüler, fakat Celâleddîn kendi ardından gelen Moğol kuvvetini bozguna uğratarak kurtuldu. Gazne'ye geldi, burada yanına asker topladıktan sonra tekrar Moğollar'a döndü. Parvan'da karşısına çıkan bir Moğol ordusunu şiddetli bir bozguna uğrattı. Halbuki Moğollar Harezm seferinin başındanberi hiç yenilgiye uğramamışlardı. Celâleddîn'in küçük kuvvetlerle ve kendi yiğitliği sâyesinde başarı kazanması derhal şöhretinin yayılmasına yol açtı. Nihâyet bu işi bir an önce bitirmek üzere, Moğol ordusunun başında Cengiz Han harekete geçti. Celâleddîn'in yanındaki kuvvetler mahallî beylere âid olup bunlar devamlı bir mücâdeleyi göze alamadıkları için kendisinden ayrılmışlardı. Bunun üzerine Hindistan'a geçmeye karar verdi, fakat Cengiz'in ordusu onu İndüs Nehri kenarında çevirdi. Celâleddîn etrafındaki birkaç yüz askerle Moğol ordusunun bir yanından öbür yanına akın ederek onları şaşkına çeviriyor, koca ordu onun yıldırım hızına eriş-

miyordu. Savaşı tepeden seyreden Cengiz, onun bu yiğitliği karşısında hayranlığını gizleyememiş, "Şöyle bir evlâdım ol-saydı" demişti. Bunun üzerine gururlarını korumak isteyen oğulları bizzat savaşa girip Celâleddîn'in üzerine yürüdüler, ama hiçbirşey yapamadılar. Cengiz onun yakalanması istiyor, bu yüzden uzaktan üzerine ok atamıyorlardı. Yakın kavgada ise kimse onunla başedemiyordu. Nihâyet yakındakiler birer-ikişer vurulup düşünce, karısı ve çocuklarına nehre atlayarak Moğol-lar'dan kaçmalarını emretti, ama bunların hepsi de sulara kapı-larak öldüler. Sultan tek başına kalmıştı. Birden atı ile İndüs Nehri'ne atladı, Cengiz'in ve kumandanlarının şaşkın bakışları önünde öbür sâhile çıktı ve kayboldu.

Hindistan'da o zaman Türk hânedânları hüküm sürüyordu. Celâleddîn oralarda bir ülke sâhibi olup sonra oradan Moğollar'la mücâdeleye devam etmek istedi, fakat üç yıllık bir mâ-cerâdan sonra geri dönmek zorunda kaldı. İran'a geldi. Girdiği her şehri kendisine bağlayarak İran-İrak sınırına kadar geldi. Halife onun Bağdad'a gelmesinden korkarak üzerine bir ordu gönderdiyse de Celâleddîn bu orduyu dağıttı ve Bağdad yakınlarına kadar bütün bölgeyi yağmaladıktan sonra, Âzerbaycân tarafına, Meraga'ya geldi. 1225 yılında Âzerbaycân Atabeği Özbek'in elinden Tebrîz'i alıp, orayı kendisine merkez yaptı. Bir yandan Mısır'a kadar bütün İslâm ülkelerine haberler gönderip kâfir Moğollar'a karşı ortak savaş (cihâd) yapmalarını teklîf ediyor, bir yandan Batı İran ve Güney Kafkasya'yı kendi idâresinde toplamaya çalışıyordu. Gürcistan Krallığı üzerine yaptığı iki se-fêrde Tiflis dâhil olmak üzere olmak üzere birçok yerleri fethetti. Âzerbaycân Atabeyleri'nin elinden Gence'yi aldı. Gürcistan'ı zaptettiği sırada Kirman Meliki Barak Hâcib'in isyan ettiğini haber verdiler. Ordusunu orada bırakıp yanına birkaç yüz atlı alarak, isyancılar daha toparlanmadan Kirman'a girdi ve hepsini itâat altına aldı. Sonra Ahlat'ı kuşattı. Ahlat o târihte Eyyû-bîler'in elinde idi. Kuşatma sırasında Yıva boyundan Oğuzlar'ın Âzerbaycân bölgesini karıştırdıkları haberi geldi, bunun üzerine Ahlat'tan ayrılıp Yıvalı Türkmenler üzerine yürüdü ve hepsini bozup dağıttı. Gürcüler'in Tiflis'i geri aldıkları söylenince, bu

defa onların üzerine vardı, Gürcüler sür'atle kaçıp kurtuldular. Gence Vâlisi Emîn Orhan'ın İsmâîlî sûikastçılar tarafından öldürüldüğünü öğrenince, onların ülkesine akın edip hepsini bir yana sinmeye mecbûr etti.

Celâleddîn'in bu başarılarının haberi Moğollar'a ulaşınca büyük bir telâş uyandırdı. Çünkü her tarafta onun kahramanlıklarına dâir haberler dolaşüyor, halk Moğollar'a karşı böyle bir kurtarıcıyla birleşmek üzere hazır bekliyordu. Sultan tekrar Ahlat kuşatmasına gideceği sırada, bir Moğol ordusu Ceyhun'u geçip Batı İran'a yürümüştü. Celâleddîn derhal hareket edip onları İsfahân yakınlarında karşıladı. O güne kadar Türk şehirlerini masûm halkı önde yürütmek sûretiyle zaptetmeye alışmış olan Moğollar bu sefer meydan savaşına girince iyice zorlandılar. Üstelik karşılarında kendi yüreklerine korku salmış olan müdhiş bir kumandan vardı. Celâleddîn, Moğol ordusunu sıkıştırdıkça Moğollar onun sağ kanat kumandanı olan şehzâde Gıyâseddîn'e haber gönderip kendisini Harezm'e sultan yapacaklarını vâdettiler. Gıyâseddîn savaşı bırakıp oradan uzaklaştı. Buna rağmen Celâleddîn orada meydana gelen boşluğu derhal kapatarak hücûma devam etti Moğollar'ı bozguna uğrattı. Bu defa Moğollar geride pusuda beklettikleri bir ordu ile Celâleddîn'e tekrar saldırlar. Sultan'ın sol cenâhı bozulduğu için geri çekilmek zorunda kaldı, ama Moğollar'a öyle telefât verdimişti ki, onlar da geri çekildiler. Böylece yenilmez diye bilinen Moğol ordusu bir defa daha hezîmete uğruyordu.

Moğollar halkın isyân duygularını öldürmek için hep Celâleddîn'in öldüğüne dâir haberler çıkarıyorlar, ama o masal kahramanları gibi her an her yerde görünüyor ve bu dedikoduları boşa çıkarıyordu. Onun yokluğundan faydalanarak isyana kalkan bütün mahallî hükümdarlar sonunda ona baş eğdiler, çünkü onlar Sultan'ın çok uzaklarda olduğunu bildikleri bir zaman , göz açıp kapayıncaya kadar tepelerine ineceğini hiç tahmîn edemiyorlardı. O Moğollar'la boğuşurken, Âzerbaycân'da bıraktığı vezîri Şerefülmülk bütün düşman taarruzlarını püskürttü.

Sultan, Moğol çatışmasından Âzerbaycân'a döndüğü zaman Gürcü Kraliçesi ve onun başkumandanı, kuzeydeki Kıpçak Türkleri'ni de yanlarına alarak Âzerbaycân'a hücûma hazırlanmışlardı. 1229 kışında üzerine gelen bu büyük orduyu karşıladı. Gürcü ordusu içinde Kıpçak Türkleri bulunduğunu öğrenince, savaştan önce onlara tuz ve ekmek gönderdi; Türkler arasında tuz-ekmek hakkı kutsal olduğu için Kıpçaklar Gürcü ordusundan ayrıldılar. Bundan sonra Celâleddîn Gürcü Ordusuna hücum etti. Daha saflar birbirine yeni kavuşmuşlardı ki, Sultan, yanında bir bölük süvârî ile yıldırım gibi Gürcü ordusunun içlerine daldı, merkezde savaşı idâre etmekte olan Gürcü başkumandanıyla yanındaki öbür kumandanlara hücum etti; bizzat başkumandan İvani'yi bir kılıç darbesiyle yere serdi. O sırada kanatlardaki Gürcü birlikleri de perîşân olmuş kaçıyorlardı. Sultan onları tâkib ederek daha pekçok Gürcü kalelerini ele geçirdi; Beçni yakınında Gürcüler bir defa daha toparlanarak ordu çıkardılar, ama Sultan onu da darmadağın etti.

Celâleddîn'in bu başarıları civârdaki küçük Türk devletleri üzerinde önemli te'sîr yaptı. Selçuklular'ın Erzurum Vâlîsi ve Alâeddîn Keykubâd'ın amcazâdesi olan Tuğrulşâh oğlu Cihânşâh onun karargâhına giderek her türlü yardıma hazır olduğunu bildirdi. Gerek Eyyûbîler'den, gerek Konya Selçukluları'ndan şikâyetçi olan Artukoğlu beyleri ona bağlılıklarını arzettiler. O zamana kadar kendisine sâdece "Hâkan" diyen Abbâsî Halîfesi bile nihâyet onun "Sultan"lığını kabûl etti. Celâleddîn'in en parlak devri idi; daha evvel yarım bıraktığı Ahlat kuşatmasına tekrar döndü. Fakat Ahlat kuşatması ve zaptı onun şöhetinin de, kudretinin de sonu oldu.

Ahlat o çağda İslâm Dünyâsı'nın büyük merkezlerinden biriydi. Halkının zenginliği ve medeniyet seviyesi herkesi kışkandırır. Bu güzel Türk beldesinde Mısır Sultanı adına İzzeddîn Aybeğ adında bir vâlî ve kumandan bulunuyordu. Aybeğ, şehri büyük bir kudret ve cesâretle savundu. Aylar geçtiği halde Celâleddîn Ahlat'ı alamamıştı. Şehirde açlık başgösterdi, halk kedi ve köpek eti yemeye başladı. En sonunda içeride bâzı adamlara haber salarak onları avlamaya çalıştılar. Bir hâin bu-

lundu ve onun sâyesinde Celâleddîn'in ordusu Ahlat surlarını aşırp şehre girdi. Türk-İslâm Dünyâsı'nın bu muazzam ilim ve kültür şehri baştanbaşa yağmalandı, kuşatmadaki mancınık darbelerinden kurtulan binâlar da yakılıp yıkıldı. Sultan şehrin yeniden îmarı için emir verdiyse de, Ahlat'ta olup bitenler ona bütün İslâm Dünyâsı'nın nefretini kazandırmaktan başka işe yaramadı. Moğollar ve Gürcüler karşısındaki başarıları yüzünden her tarafta mücâhid olarak tanınmış, hele Moğol sürülerini durdurmayı başaran tek Türk Sultanı olmak îtibâriyle bütün Müslümanlar'ın gönlünü kazanmış olan Sultan, şimdi artık Moğol vahşileriyle bir tutuluyordu. Her yanda İslâm hükümdarları ona karşı anlaşmaya girdiler. Mısır Sultanı ile Konya Selçuklu Sultanı ortak harekâta karar verdiler.

Celâleddîn, birleşen iki ülkenin kendi üzerine ortak hücumlarına fırsat vermemek için, hemen Anadolu Selçukluları'nın üzerine yürüdü. Belki de asıl niyeti Selçuklu Devleti'ni ele geçirmek, sonra bu devletin gücü ile Moğollar üzerine yeniden yürümekti. Ahlat'ın zaptından üç ay sonraydı ki (Ağustos 1230) Erzincan civârındaki Yassıçimen'de Selçuklu ordusuyla karşılaştı ve taarruz etti, ama fecî bir mağlûbiyete uğradı. Ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında ve daha sonra kaçarken uçurumlara düşmek sûretiyle mahvoldu. Mısır Sultanı Ahlat'ı hemen geri aldı. Celâleddîn bu mağlûbiyeti kendine yedirememişti, yeniden saldırıyı planlıyordu. Ama Moğollar'ın yeni bir ordu hazırlayarak kendisine hücum etmek üzere olduklarını öğrenince, barış anlaşması yapmaya mecbûr oldu.

Moğollar'a karşı asker toplamaya çalışıyor, bir yandan İslâm hükümdarlarına mektuplar göndererek herkes için büyük tehlike olan Moğollar'a karşı birlikte hareket etmeyi teklîf ediyordu. Ama Ahlat ve Yassıçimen olayları, onun sevgisini söndürmüştü; Moğollar'dan farksız görülüyordu. Mugan'da asker toplarken Moğollar'ın baskınına uğradı. Nereye gitse tâkib ediliyor, toparlanmaya fırsat bulamıyordu. Mahan'dan kalkarak Diyârbekir önlerine kadar geldi, oradan Elcezîre'ye geçmeyi ve Mısır Sultanı'ndan yardım almayı ümîd ediyordu. 1231 yılı Ağustos ayında Dicle kenarında Moğollar onu bularak gece bas-

kınıyla yanındaki herkesi öldürdüler. Celâleddîn şahsî cesâreti ve kahramanlığıyla üzerine gelen Moğollar'ın kimini öldürüp kimini atlatarak oradan kurtuldu, atını dağlara doğru sürdü. Dağlarda yol kesip hırsızlık yapan bir grup Kürt bunu soymak üzere hücum ettilerse de kendisini tanıınca bir eve hapsediler, sonra Silvan Emîri Melik Muzaffer Gâzî'ye giderek para karşılığında serbest bırakmayı teklîf ettiler. Fakat o sırada Ahlat kuşatması sırasında akrabaları ölen ve intikam peşinde olan biri, onun Harezmli olduğunu görünce mızrakla hücum etti ve öldürdü. Ertesi gün getirip merâsimle Silvan'da toprağa verdiler.

Celâleddîn, târihte eşi az bulunan kabramanlardan biriydi, ama iyi bir diplomat ve devlet idârecisi olamadı. Er meydanlarında kazandığı zaferleri iyi bir politika ile pekiştirmeyi bilmedi. Özellikle katı yürekliliği yüzünden halkı kendine düşman etmişti. Fakat bütün İslâm Dünyâsı'nı alt-üst eden Moğollar'ın öyle uykularını kaçırmış, ve onlara karşı başarıları kendisini halkın gözünde öyle bir masal kahramanı hâline getirmişti ki, ölümünden sonra çeşitli yerlerde birçok kişi kendisinin Celâleddîn olduğunu îlân etmiş, Moğollar da bu iddia sahiplerini büyük bir dikkatle tâkib ederek efsâneyi söndürmek üzere hayli emek sarfetmişlerdir.

Celâleddîn uzun müddet Moğollar'ı İran'dan uzak tutmak îtibâriyle, felâketi elden geldiğince geciktirmiş ve bu bakımdan büyük bir hizmet görmüştür. Gürcistan'a karşı seferleri yine onun hayırla anılmasına yarayacak işlerdendir.

Harezmşahlar Devleti, aslında on yıl önce târihe karışmıştı. Celâleddîn'in bahtsız ölümüyle bütün dirilme ümidleri de ortadan kalktı ve o ülkede artık Çağatay Hânedânı'nın saltanatı başladı.

ANADOLU BEYLİKLERİ

Anadolu Selçuklu Sultanlığı Ondördüncü Yüzyıl'ın başında dağıldığı zaman, onun toprakları üzerinde beylikler hüküm sürüyordu. Bu beyliklerin bir kısmı daha devlet dağılmadan önce kurulmuş, iç işlerinde bağımsız birer eyâlet manzarası almıştı. Fakat devlet ortadan kalkıktan sonra her bölgede nüfûz sâhibi vâlî veyâ kumandanlar oralarda hükümdâr olmuşlar, hükümdarlıkları kendilerinden sonra evlâdlarına geçmeye başlamıştır. İşte Karamanoğulları, Dulkadiroğulları, Candaroğulları ilh. dediğimiz beylikler böyle birer devletçik hâlinde teşekkül ettiler.

Selçuklu Sultanlığı son zamanlarda İran'daki İlhanlı Devleti'ne iyice bağlanmış, hattâ en sonunda doğrudan doğruya oradan gönderilen vâlîlerle idâre edilir olmuştu. Anadolu'daki beylikler de İlhanlı Devleti'ne bağlı oldular. Fakat 1335'te son İlhanlı Hükümdarı Muhammed Hudâbende Han ölünce İlhanlı Devleti de dağılmaya yüz tuttu ve böylece beylikler istiklâl kazandılar. İlk müstakil beylik ise İlhanlı vâlîlerinin idâresindeki bölgede kuruldu.

Erteneoğulları Beyliği

Ertene Bey, İlhanlılar'ın gönderdiği bir vâlî idi. Kendisi Uygur asıllı bir Türk olan bu bey, Ankara'dan Erzurum'a kadar uzanan geniş bir bölgeyi doğrudan doğruya idâre ediyordu. İlhanlılar dağılınca müstakil hükümdar oldu. İlhanlılar'ın vârisi olduğu için kendini "Sultan" sayıyordu. Devlet merkezi Sivas iken sonra Kayseri'ye nakletti ve kendisi orada ölüp gömüldü.

Ertene Bey 1327'de vâlîliğe tâyininden 1352'de ölümüne kadar beyliği idâre etti. Kendisinden sonra sırasıyla oğlu Mehmed Bey, sonra onun oğlu Alâeddîn Ali Bey, sonra da onun oğlu Mehmed Bey hükümdar oldular. Mehmed Bey'in 1380 yılında ölümü üzerine yerine onun dâmâdı ve Selçuklu Sultanları âilesinden şehzâde Rükneddîn Kılıç Arslan geçti, fakat aynı yıl oda öldürüldü.

Ertene Beyliği önemli bir varlık gösteremedi. Ertene Bey'in yeğeni Mutahharten Bey Erzincan'da hüküm sürerken Yıldırım Bâyezîd orayı Osmanlı ülkesine ilhak edince Timur'un yanına kaçtı ve Ankara Meydan Savaşı'nda Timur'un safında Bâyezîd'e karşı harbettii.

Ertene Beyliği'ne 1380 târihinde beyliğin vezîrliğini yapan Kadı Burhaneddîn son verdi, ve kendisi hükümdar oldu. Kadı Burhaneddîn, Celâleddîn Mengüberdi zamanında Harezm'den Anadolu'ya gelmiş bir Türkmen âilesindendi, babası ve dedesi gibi kendisi de ilim adamı olmuş ve kadılık yapmıştır.

Muhteris bir devlet adamı olan Kadı Burhaneddîn fevkalâde meziyetlere sâhip mümtaz bir şahsiyetti. Bizim târihimize yüksek seviyede bir san'atkâr olarak damgasını vurmuş, Âzerî şivesiyle yazdığı *Dîvân* Türk şiirinin ölümsüz eserleri arasına girmiştir. 1398'e kadar devamlı mücâdeleler hâlinde geçen saltanatı öldürülmesiyle son bulmuş, Ertene Beyliği'nin toprakları Osmanoğulları'na geçmiştir.

Dulkadıroğulları

Bu beylik Hasan Dulkadır Bey'in oğlu Karaca Ahmed Bey tarafından Elbistan merkez olmak üzere Maraş ve havâlisinde 1337 târihinde kuruldu. Yıldırım Bâyezîd zamanına kadar Mısır'daki Memlûk Devleti'ne bağlı kaldıktan sonra Osmanlılar'a tâbî oldu.

Devletin kurucusu Karaca Bey Bozok Türkmenleri'nden-di. Bozok ve Ağaçeri Türkmenleri'ni etrafında toplayarak Elbistan havâlisine hâkim oldu ve Mısır Sultanı'na kendini o havâlinin beyi olarak kabûl ettirdi. Buna rağmen zaman zaman Mısır Sultanları'na karşı çıktığı da olmuştur. Önce Ertene Bey'i, sonra Haleb Vâlisi Yıl Buga'yı, sonra Ermenistan'da aldığı yerleri kurtarmaya gelen Üçüncü Kostantin'i mağlûb etti. 1352'de Mısır Sultanı'na başkaldıran Haleb Vâlisi Bay-Buğa, Trablus Vâlisi Beklemiş ve diğer beylerle birlik olup Sûriye'de akınlara katıldı, fakat Sultan'ın harekete geçmesi üzerine isyancı vâîler kaçarak Elbistan'a sığındılar ve Karaca Bey onları teslim etmedi. Mısır Sultanı o sırada Üçok Türkmenleri'nin reîsi Ramazân Bey'i (Adana Beyi) Karaca Bey'in bölgesine vâli tâyin etti ve Karaca Bey'in yakalanması için de Haleb vâlisi Argun'un idâresinde bir ordu gönderdi. Döldül Dağı'nda yapılan şiddetli muharebelerden sonra Kayseri'ye kaçan Karaca Bey, orada yakalanıp Haleb'e gönderildi ve idâm edildi.

Bundan sonra Karaca Bey'in oğulları Dulkadırlı Türkmenleri'nin başına geçtiler ve zaman zaman birbiriyle mücâdeleye girdiler. Halîl ve Süli Beyler zamanında Memlûk Sultanları Dulkadırlılar'la başetmekte büyük güçlük çektiler, hattâ Süli Bey bir defasında Memlûk ordusunu fecî bir bozguna uğrattı. Mısır'da o sırada Türkler yerine Çerkes Memlûkları hüküm sürüyordu. Her iki bey de onların gönderdiği sûikasdçılar tarafından hiyle ile öldürüldü.

Yıldırım Bâyezîd Elbistan'ı zaptedip Dulkadırlı Beyliği'ni kendine bağlamıştı. Fakat Timur buraları istilâ ederek yeniden birçok karışıklıklara sebep oldu. İkinci Murâd zamanında Osmanlı üstünlüğü tekrar kurulmaya başladı. Bu sırada

Dulkadirli Beyi Süleyman Bey kızı Sitti Mükrima Hâtun'u İkinci Murad'ın oğlu Mehmed'e (müstakbel Fâtiḥ) verdi. Bundan sonra Osmanlılar'la Dulkadirli arasında akrabâlık münâsebetleri devam etmiş, Osmanlı şehzâdelerinin birçoğu Dulkadirli beylerinin kızlarını almışlardır.

Dulkadirli'ın en kudretli hükümdarlarından biri Süleyman Bey'in oğlu Şahsuvar Bey'dir. Bu zât Mısır Sultanları'nın kendisi üzerine gönderdikleri üç orduyu da şiddetli mağlûbiyete uğratmış ve gerek Mısırlılar'a, gerek Ramazanoğulları'na âid birçok yerleri zaptetmişti. Mısırlılar nihâyet Emîr Yeşbey'in kumandasındaki ordu ile mağlûb ettiler. Zamanı kalesinde esîr düşen Şahsuvar Bey, Kahire'ye götürülerek orada üç kardeşi ile birlikte idâm edildi.

Osmanlılar Birinci (Yavuz) Selîm zamanında Dulkadirli Devleti'ne son verdiler ve Dulkadir Beyleri'ni "emîr" olarak bölgelerinin idâresinde memûr ettiler. Artık bunlar vâlî mertebesine inmişlerdi.

Son Dulkadirli Emîri Şehsuvaroğlu Ali Bey, Yavuz'un Çaldıran Savaşı'nda büyük kahramanlık yapmış, Kanûnî zamanında ise Canberdi Gazalî isyânını bastırarak devlete hizmet etmişti. Vezîr Ferhad Paşa'nın fitnesi yüzünden Kanûnî ile arası açıldı. Osmanlıları kendileri dışında sâdece Kastamonulu İsfendiyâr (Kızılâhmedlü) Beylerini, Kırım Hanları'nı ve bir de Dulkadiroğullarını hükümdar âilesi sayarlardı. Herhalde Ferhad Paşa onun Kanûnî aleyhine planlar peşinde olduğunu söylemiş olmalı ki pâdişâh'ın öfkesinden faydalanarak Ali Bey'i ve iki oğlunu hiyle ile çadırına çağırıp öldürttü.

Ramazanoğulları Beyliği

Ramazanoğulları Beyliği'nin kurucuları Üçoklu Oğuzlar'dır. Bunlar Moğol istilâsı yüzünden yurtlarını terkederek Anadolu'ya gelmişlerdi. Mısır Türk Memlûkları'nın sultanı Baypars, bu kalabalık Oğuz kabîlelerini Antakya'dan Gazze'ye

kadar Doğu Akdeniz bölgesine yerleştirdi, Ramazanoğulları bunlar arasında Yüregir boyuna mensupturlar. Seyhan-Ceyhan ırmakları arasında kışlayan Ramazanoğulları ile Ceyhan-Osmaniye arasına yerleşen Kınık Türkmenleri devamlı mücâdele etmişlerdir.

Dulkadırlı Karaca Bey bâzı Sûriye vâlîleriyle birlikte Memlûk Sultanı'na başkaldırınca, Memlûklar Adana-Maraş bölgesindeki Türkmenler'in beyliğini Yüregirli Ramazân Bey'e vermişlerdi (1352). Ondan sonra oğlu İbrâhîm Bey, Türkmen başbuğu tâyin edildi. Ramazanoğulları'nın uzun yıllar bütün siyâsî ve askerî faaliyetleri, bağlı bulundukları Memlûk Sultanlığı ile mücâdele veyâ onların yanısıra civar beylerle mücâdele şeklinde geçmiştir. Memlûklar uzun mücâdelelerden sonra Çukurova bölgesine tam hâkim oldular ve Ramazanoğulları'nı Türkmen kabîle reîsi hâline indirdiler. Memlûk-Osmanlı mücâdelesinin Osmanlılar lehine bitmesi, Ramazanoğulları'nı da onların safına katı. Esâsen Ramazanoğlu Mahmud Bey, Ridâniyye savaşında Yavuz'la birlikte Mısırlılar'a karşı harbetmiş ve şehîd düşmüştü. Osmanlılar onlara "Emîr" ünvanıyla Adana bölgesinde hüküm sürme hakkı verdiler. Fakat bu emîrlik bir çeşit beylerbeyilik, yâni vâlîlik şeklinde idi.

Ramazanoğulları'nın son mühim şahsiyeti Pîrî Bey'dir. Pîrî Bey, Anadolu isyanlarından bazılarının bastırılmasında ve özellikle Safevî bozguncularının tâkip ve yakalanmasında devlete önemli hizmetlerde bulunmuş, kendisine paşalık verilerek önce Karamân, sonra Haleb ve Şam beylerbeyiliklerine tâyin edilmiştir. Hânedânın diğer bâzı mensuplarına da çeşitli yerlerde sancak beyliği verildiği görülmektedir.

Germiyanogulları Beyliği

Germiyanlı, bir Türkmen aşîretinin adıdır. Germiyanlılar'ın Celâleddîn Mengüberdi ile birlikte Harezm'den çıkıp Selçuklu ülkesine geldikleri sanılmaktadır. Önceleri Malatya ta-

rafında Alişîr Bey'in reîsliğinde yaşayan Germiyanlılar, sonradan Kütahya ve Denizli taraflarına yerleştirilmişlerdir. 1264'te bunların reîsi olan Kerîmeddîn Alişîr Bey, Selçuklu saltanat kavgasında İkinci Keykâvus tarafı olduğu için Moğollar tarafından öldürüldü. Germiyanlı Beyliği'ni kuran, onun oğlu Yâkub Bey'dir.

Yâkub Bey, İlhanlı Emîr Çoban'a -diğer bütün beyler gibi- bağılı olmakla birlikte, Anadolu Beylikleri'nin en kuvvetlilerinden biriydi. Komşusu olan Aydınoğulları ile birlikte Ege bölgesinde birçok yeri ele geçirmiş, elindeki kudretli ordusu sâyesinde İlhanlı Vâlîsi Timurtaş'ı bile korkutmuştu. Bizans İmparatoru Ege'deki şchirlerini onun elinden kurtarabilmek için Katalan askerleri getirmek zorunda kalmış, buna rağmen her yıl Yâkub Bey'e hediyeler göndererek onunla iyi geçinmeye çalışmıştır.

Yâkub Bey'in ölümünden sonra yerine Mehmed Bey, ondan sonra ise Süleyman-Şâh Germiyan hükümdarı oldular. Bunun zamanında Karamanlılar Germiyan ülkesini tehdîd etmeye başlayınca, Süleyman Şâh memleketini onlara karşı korumak üzere Osmanoğulları'na yanaşlı ve kızını Osmanoğlu Murad Hüdâvendigâr'ın şehzâdesi Bâyezîd'e (Yıldırım) nikâhladı. Şehzâde Bâyezîd Kütahya'ya sancak beyi oldu, Süleyman Şâh Simav, Emet ve Tavşanlı'yı da Osmanlılar'a bırakarak Kula'ya çekildi. Oğlu Yâkub Bey, Murad Hudâvendigâr'ın Kosova'da şehîd olması üzerine Osmanlılar'a giden toprakları yeniden almaya kalkıştıysa da, derhal yetişen Yıldırım onu esîr edip bütün Germiyan ülkesini kendi topraklarına kattı. Yâkub Bey, İpsala kalesinde hâpiste iken bir yolunu bulup ayıcı kıyâfetine kaçarak Timur'a gitmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur, bütün diğer Anadolu Beyleri gibi, ona da Germiyan ülkesini geri verdi.

Timur fetreti zamanında Yâkub Bey, Çelebî Mehmed tarafını tuttuğu için, sonunda Çelebî Mehmed saltanatı eline geçirince yine kendi yerini korumayı bildi; üstelik Çelebî Mehmed onu Karamanlı tecâvüzünden de kurtardı. İkinci Murad zamanında artık çok yaşlanmış olan Yâkub Bey Edirne'ye kadar gelerek, erkek evlâdı bulunmadığını, ölünce ülkesini kendisine

bıraktığını Sultân'a bildirdi. Böylece Germiyanoglu Beyliği, 1429 yılında sona erdi.

Candar(İsfendiyar)oğulları

Candaroğulları Beyliği Kastamonu ve havâlisinde kurulmuştur. Bu âilenin atası Yaman Candar Mehmed Bey olup ilk Candaroğlu Beyi onun oğlu Şemseddîn Yaman Candar'dır. "Cândâr" tâbiri Selçuklular'da hassa ordusu mensupları için kullanılıyordu; kelime mânâsı "Silah Taşıyıcı" demektir. Şemseddîn Yaman Candar Onüçüncü Yüzyıl'ın sonunda Kastamonu'ya vâlî tâyin edilmişti. Âile, Oğuzlar'ın Kayı boyundandır.

Candaroğulları bu bölgede yüz yıla yakın hüküm sürdükten sonra Osmanlı Sultanı Murad Hudâvendigâr Kastamonu'ya girdi ve Candaroğullarını Osmanlı Devleti'ne bağladı. O sırada beyliğin başında Kötürüm Bâyezîd diye şöhret bulmuş olan Bâyezîd Bey vardı; bu zât Sultan Murad'ın yeğeni (Meşhûr Şehzâde Süleyman Paşa'nın kızı) ile evliydi. Candaroğulları ile Osmanlı Hânedânı arasında bu türlü akrabâlıklar sonradan da devam etmiştir. Yıldırım Bâyezîd bunların mülkünü doğrudan doğruya Osmanlı ülkesine ilhak etti, fakat bölgenin vâlîliğini Candaroğlu âilesinde bıraktı. İlk vâlî İsfendiyâr Bey önemli bir şahsiyet olduğu için Candaroğulları daha sonra İsfendiyâroğulları diye anılmıştır.

İsfendiyâr Bey Anadolu beylerinin çoğu gibi Timur'un tarafına geçerek eski beyliğini diriltmeye çalışanlardan biridir. Timur'un safında Yıldırım'a karşı savaşmasının mükâfatını görmüş ve beyliği Fâtih devrine kadar devam etmiştir. Bu arada Osmanlı ve Candaroğlu âileleri arasında daha birçok kız alıverişmeler oldu. Belki de bu yüzden Osmanlı âilesi İsfendiyâroğulları'nı hükümdar âilesi saymışlardır. Fâtih'in babası İkinci Sultan Murad bunlardan biri ile evlendiği gibi, kendi kızlarından birini de İsfendiyâr Beyleri'nden İsmâîl'e vermiştir. Bu dâmâd İsmâîl Bey zamanında İsfendiyâr ülkesi tekrar Osmanlı

mülküne katıldı ve İsfendiyâr oğulları artık Osmanlı Devleti hizmetinde sancak beyliği, beylerbeyilik, vezîrlık gibi rûbelerle çalıştılar.

İsfendiyâr oğlu İsmâîl Bey'in nesli kesildiği için, âile onun kardeşi Kızıl Ahmed Paşa ile devam ettiğinden, İsfendiyâr oğulları daha sonraki târihlerde "Kızıl Ahmedliler" diye de anılmıştır. Kızıl Ahmedliler'den birçok devlet adamı ve kumandan çıkmıştır ki, en meşhurları Üsküdar sâhilinde nefis bir câmi olan Şemsî Ahmed Paşa'dır (Onaltınca Yüzyıl).

Aydınoğulları Beyliği

Aydınoğulları, Aydın ve İzmir havâlisinde hüküm sürmüşlerdir. Ondördüncü Yüzyıl'ın ilk yıllarında Selçuklu idâresinin dağılması üzerine onların Ege tarafındaki uç beylerinden Aydın Bey, bölgenin hâkimî oldu. Beylik merkezi olan yer, onun adından dolayı Aydın Eli diye tanınmıştır.

Aydınoğulları'nın en önemli şahsiyeti, aynı zamanda Anadolu Türk târihinin de pek büyük kahramanlarından biri olan Gâzî Umur Bey'dir. Umur Bey, Aydın Bey'in torunu ve Gâzî Mehmed Bey'in oğludur. Umur Bey 1320'de İzmir'i fethederck vaktiyle 1076'da Kutalmışoğlu Süleyman Şâh tarafından alınıp da 1097'de tekrar Bizans'ın eline geçen şehirde Türk hâkimiyetini yeniden kurdu. O târihte İzmir büyük bir liman şehri idi ve buraya hâkim olan, Adalar Denizi üzerinde hâkimiyet kurabilirdi. Umur Bey şehri aldıktan sonra kuvvetli bir donanma kurup denize açılmaya başladı. Yanına Saruhanoğlu Süleyman Bey'i de alarak Girit'ten Kıbrıs'a, oradan Kuzey Ege sâhillerine kadar geniş bir sâhada akınlar yaptı. Bizans, onun bu kudretine karşı çıkamayınca kendisini müttefik yaparak düşmanlarına karşı Umur Bey'in yardımını sağlama yoluna gitti. İki defa Umur Bey ordusu ve donanmasıyla Bizans'ın düşmanlarını mağlûb etti.

İzmir'in ellerinden çıkması ve burada Türkler'in tehdid edici bir üs kurmaları üzerine büyük telâşa düşen Hristiyan

dünyâsı, Aydınogulları'na karşı bir Haçlı seferi tertipleledi. 1344 yılında bir Haçlı donanması İzmir'i basarak limanı zaptetti ve Aydınogulları'nın donanmasını yaktı. Umur Bey İzmir Kale-si'ni koruyabilmiş, ama liman tarafını kaybetmişti. 1348'de şehri kurtarmak için Haçlılar'la savaşa girdi, fakat hücum sırasında şehid oldu.

Umur Bey'den sonra yerine kardeşleri Hızır ve İsa Beyler sırasıyla hükümdar oldular. Sonra İsa Bey'in oğulları bey oldu. Son Aydınoglu Beyi, İsa Bey'in torunundan dâmâdı olan İzmir-oğlu Cüneyd Bey'dir.

Aydınogulları Beyliği 1390 yılında Yıldırım Bâyezîd tarafından Osmanlı ülkesine katıldı. Cüneyd Bey'e Rumeli'nde sancak beyliği verildi. Fakat bu son derece zekî ve entrikacı bey, eski hükümdarlığına tekrar kavuşmak emeliyle birçok fitneye karıştı. Son olarak Sultan İkinci Murad'a karşı Yıldırım'ın oğullarından Mustafa Çelebî (Düzmece Mustafa) safına katılmıştı. Fakat Sultan Murad ona Aydın Beyliği'ni geri vereceğini vâdedince Mustafa Çelebî'den ayrıldı. Aydıneli'ne gittikten sonra bu defa İzmir ve havâlisindeki Osmanlı hâkimiyetine gölge düşürecek hareketlere girişince, üzerine gönderilen Osmanlı ordusuyla yaptığı savaşta mağlûb oldu; isyanının cezasını canıyla ödedi.

Saruhanogulları

Bu beyliğin kurucusu olan Saruhan Bey, Moğol istilâsı üzerine yurdunu terkederek Anadolu'da Selçuklu hizmetine girmiş olan Saruhan Bey oğlu Alpaga Bey'in oğludur. Selçukoğlu İkinci Mes'ûd tarafından 1302 târihinde uç beyi olarak Manisa sınırına gönderilmişti. 1313'de Manisa'yı fethederek burada Saruhan Beyliği'ni kurdu. Kardeşi Çuga Bey'i Demirci'ye; Ali Paşa'yı da Nil'e vâlî yaptı. Komşusu olan Aydınogulları'yla iyi geçiniyor ve onlarla birlikte deniz seferlerine katılıyordu. Bir ara oğlu Süleyman Bey'i Aydınoglu Umur Bey'in yanına kata-

rak Trakya seferine göndermişse de, Süleyman Bey İstanbul yakınında hummâya tutularak ölmüştür.

Saruhan Bey 1346'da öldü. Oğullarından Temir Han, Orhan, İlyas, Devlet Han ve Budak herbiri bir kasabayı idâre ediyorlardı. İçlerinden İlyas, babasının yerine bey oldu. Ondan sonra beylik makamına oğlu İlyas ve torunu Hızır-Şâh Beyler geçmişlerdir. Bu sıralarda Osmanoğulları onların kuzeyindeki Karesi ülkesini ve Trakya'yı fethetmişler, böylece Saruhanlılar'ın bütün çıkış yolları tıkanmıştı. Yıldırım Bâyezîd 1390 yılında Manisa'ya girdi ve bu bölgeye oğlu Ertuğrul'u vâlî yaptı. Timur Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'yu beylikler hâlinde parçalarken, Saruhanoğlu Orhan Bey'e de Manisa'yı verdi. Fakat Demirci tarafında hüküm süren Hızır-Şâh, Yıldırım'ın Manisa Vâlîsi olan oğlu Emîr Süleyman ile anlaşarak Orhan'ı bertaraf etti. Nihâyet Çelebî Sultan Mehmed'in, kendisi aleyhinde ittifaklara giren Hızır-Şâh'ı Manisa'da yakalatıp idâm ettirmesiyle Saruhanoğlu Beyliği sona erdi (1410).

Karamanoğulları Beyliği

Karamanlı Türkmenleri yurtlarını Moğollar'ın istilâ etmesi üzerine Mâverâünnehir tarafından önce Âzerbaycân havâlisine gelmişler, sonra bunlardan bir kısmı Anadolu'ya geçerek Birinci Alâeddîn Keykubâd tarafından Ermenek civarında yerleştirilmişlerdir. Karamanlılar'ın, Afşar boyu Türkmenleri'nden olduğu sanılıyor. Yerleştikleri yerlerde çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Âilenin büyük dedesi Nure Sofi'nin dağlık bölgede ağaç kömürü yaparak şehir ve kasabalara götürüp satan biri olduğu rivâyet edilir. Nure Sofi Babaî isyanına karışmış, Babailer'den Muhlis Paşa onun oğlu Karaman'a teveccüh göstermiştir. Nure Sofi'nin Karaman'dan başka Oğuz Han ve Timur Han adlı oğullarından da bahsedilmektedir. Hânedânın kurucusu olan Karaman, etrafına topladığı Türkmenlerle Ermenek civarındaki Ermenî kalelerine hücum edip bunların bâzılarını almış

ve kendi başına yaptığı bu hareketler yüzünden Sultan Rük-neddîn Kılıç Arslan'ın şüphesini çekmişti. Bir ara isyan ederek Konya'ya yürümeye kalkışıysa da, vezîr Muînüddîn bunları fenâ halde bozguna uğrattı. Karaman'ın Zeynelhac ve Bunsuz adlı kardeşleri esîr düşerek Konya'da idâm edildiler.

Karaman Bey ölünce oğullarından Mehmed Bey Türkmenler'in başına geçti. O sırada Moğol baskısından ve Moğollar'la işbirliği hâlinde görülen Konya Sultanları'ndan kurtulmak üzere Mısır Sultanı Baypars'ı Anadolu'ya dâvet eden ve onunla birleşen beyler arasında bu Mehmed Bey de vardı. Baypars Kayseri'ye kadar gelip döndükten sonra, Karamanoğlu Mehmed Bey, yanına kendi adamlarından başka Menteşe ve Eşrefoğlu Türkmenleri'ni de kattı ve ellerinde Baypars'ın bayrakları olduğu halde Konya'ya hücum ettiler. Konya'nın ayak takımı da yağmacılara katıldı ve Karamanoğlu, annesi Selçuklu prensesi olan Gıyâseddîn Siyâvuş adlı birini orada Selçuklu Sultânı ilân etti. "Bugünden sonra dîvânda, dergâhta, bargâhta (mecliste ve meydanda) Türkçe'den başka dil kullanılmayacaktır" şeklindeki meşhur emirnâmesi, işte bu sırada verilmiştir. Çokları bunun Karamanoğlu Mehmed Bey'in Türkçülüğünden, milliyet şuûrunun kuvvetinden doğmuş bir emir olduğunu sanarak, Karamanoğlu'nu Selçuklular'a karşı milliyetçiliğin savunucusu gibi görürler. Aslında Karamanoğlu'nun bütün gâyesi, devlet idâresinde bulunan okumuş tabakanın yâni aydınların te'sîrini ortadan kaldırmaktı. Kendisinin hiçbir tahsili ve kültürü olmadığı için Selçuklu idârecileri karşısında eksiklik duyuyor, oralarda ne olup bittiğini bir türlü anlamıyordu. Sultan diye ortaya çıkardığı adamın da hiçbir değeri olmadığı çabucak anlaşıldı; sultanlarını baba olarak görmeye alışmış olan Konya halkı, bu adamın halktan sâdce haraç topladığını, hiç kimseye en ufak bir hayrının dokunmadığını görünce ona "Cimri" adını taktılar. Bu yüzden Karamanoğlu'nun Konya'ya girmesi ve onu tâkib eden olaylar, târihlerde "Cimri İsyanı" veya "Cimri Hâdisesi" diye anılır.

Karamanoğlu bundan sonra kendisine karşı bir kuvvetle muharebe etmek üzere çıktığı Konya'ya halk tarafından bir daha

sokulmadı. Daha sonra Konyalılar ona karşı Moğollar'ın yardımını istediler. Moğol ordusu, Mehmed Bey'i mağlûb etti. Mehmed Bey kaçarak bir ormana sığındı, oradan çıkıp teslim olmayınca ormanı yaktılar, o da içinde yanıp öldü.

Karamanlılar Güneri Bey'in zamanında yeniden Konya üzerine hücumlarına devam ettiler. Bu devamlı ayaklanmalar birçok mâsum insanın yok yere ölmesine yol açmaktan başka işe yaramadı, çünkü Güneri Bey'i tâkib eden Moğollar, Karamanlı ülkesinde rastgeldikleri bütün köyleri ateşe veriyor, çoğu suçsuz insanları da öldürüyorlardı.

1308'den sonra, yâni Selçuklu Saltanatı sona erdiği zaman Konya da Karamanlılar'ın eline geçti. Bundan sonra Karamanoğulları Beyliği Anadolu'da en kuvvetli hükûmet olarak sahneye çıkmış ve Selçuklu Devleti'nin yerine geçme mücâdelesinde Osmanoğulları'yla uzun süren bir çekişmeye girmişlerdir. İlk defa Sultan Birinci Murad (Hudâvendigâr) zamanında Karamanoğlu yanına Ertene Bey'in askerini de alarak Bursa ve İznik'e saldırmak üzere iken, Sultan Murad bunları dağıttı ve Ankara dâhil olmak üzere yeni toprakları devlete kattı. Bundan sonra Karamanoğulları bir müddet Akdeniz sâhillerine taarruz ile buraları zaptetmek isteyen Kıbrıslılar'la mücâdele ettiler ve onları geri çekilmeye mecbûr bıraktılar. Fakat Osmanlılar'ın Anadolu Beylikleri'ni birer ikişer ilhâk ederek Anadolu'da genişlemeleri üzerine, Karamanoğulları'nda şiddetli bir endişe başlamıştı. Sultan Birinci Murad, kızlarından birini Karaman Beyi Alâeddîn Ali Bey'e vererek dostluk kurmak istediye de bu teklifi geri çevrildi. Karamanoğlu asker toplayıp yürümeye kalktı, ama Konya yakınlarında yapılan savaşta Osmanlı kumandanı Gâzî Timurtaş bunları dağıttı ve Alâeddîn Bey Konya'ya kaçtı. Bu mağlûbiyetin acısını unutmayan Karamanoğlu, Sultan Murad'ın Kosova'da şehîd edilmesini fırsat bilerek Osmanlı'ya tekrar ordu çekmeye kalktı, ama bu defa Yıldırım Bâyezîd, daha o toparlanmaya fırsat bulmadan Konya önünde göründü ve Karamanoğlu tekrar kaçtı. Bir yandan da Kadı Burhaneddîn onların

elindeki bir kısım şchirleri ve kasabaları zaptetmeye başlamıştı. Karamanoğlu Kadı Burhaneddîn'le yaptığı savaşı kaybetti, en güvendiği dostları da Kadı'nın tarafına geçince, bu defa Osmanlı ülkesine gözünü dikti. Ankara'ya gönderdiği Türkmenler vâsıtasıyla Osmanlılar'ın Anadolu Beylerbeyi Sarı Timurtaş'ı pusuya düşürerek esîr etti. Konya'ya getirip hapsedti. Yıldırım Bâyezîd'in artık sabredecek hali kalmamıştı. 1398 yılındaki Akçay Muharebesi'nde Osmanlı kuvvetleri Karamanlı ordusunu bir saat içinde darmadağın ettiler. Karamanoğlu kaçarak Konya'ya saklandı, ama Konya halkı hiç memnûn olmadıkları Ali Bey'i yakalayıp Yıldırım'a teslim ettiler. Yıldırım onu hiyle ile tutup hapsedmiş olduğu Sarı Timurtaş'a teslim etti. Ali Bey'in yerine oğlu Mehmed'i tâyin etti, ama ertesi yıl Mehmed Bey de isyan edince, Osmanlı ordusu tekrar Karaman eline girip Lârende, Develi ve Aksaray'ı ilhâk etti, Mehmed Bey'i Bursa'ya getirip hapsedtiler.

Anadolu'nun başına Timur felâketi geldiği zaman Karamanoğulları hemen bu durumdan faydalanarak Timur'a katıldılar. Timur Mehmed Bey'i hapisten çıkartıp Karaman ülkesini yine ona verdi. Osmanlılar arasında saltanat mücâdelesini başlayınca onu da kendi hesaplarına istismâr ederek, bir defasında Bursa'ya kadar askerle geldiler, şehri basıp ateşe verdiler. O güzel Türk-İslâm şehri bir yangın yerine döndü. Yıldırım'ın şehzâdelerinden Çelebî Mehmed bunların üzerine varıp yendi, ama o daha arkasını döner dönmez yeniden Osmanlı şehirlerine saldırmaya başladılar. Bu defa kendisi hasta olduğu için vezîri Bâyezîd Paşa'yı gönderdi. Bâyezîd Paşa Konya'yı muhâsara ederek şehre girdi, Karamanoğlu'nun dağlara kaçtığı öğrenildi. Mısır Memlûkleri'nin araya girmesiyle Osmanlılar, Karaman Beyliği'ni yerinde bıraktılar. Mehmed Bey Memlûkleri imdâda çağırıldı. Osmanlılar döndükten sonra Memlûkler'in yardımıyla akrabası İbrâhîm Bey'i bertaraf edip yeniden bey oldu ve derhal Osmanlı ülkesine yeni bir tecâvüz tertipledi. Hamîdoğlu Beyi'ni de yanına alıp Antalya'yı kuşattı. Osmanlılar'ın Antalya muhâfızı Hamza Bey bu Hamîdoğlu'nu bozguna uğratıldığı gibi Karamanoğlu'nu da bir top güllesiyle yeryüzünden sildi.

Bundan sonra Karamanoğulları Osmanlı'ya karşı Hristiyan devletlerle işbirliği yapmaya başladılar. Sultan İkinci Murad zamanında bir taraftan Bizans, bir taraftan Macarlar'la anlaştılar ve Avrupalılar'ı Osmanlı'ya karşı Haçlı seferi açmaya teşvîk ettiler. Devlet ne zaman Avrupa'da Hirisüyanlar'la bir savaşa tutuşsa Karamanoğlu da bu yandan saldırıyordu. İkinci Murad batıdaki işlerini hallettikten sonra, İslâm'a karşı Hristiyanlar'la birlikte kılıç çeken Karamanoğlu'na karşı bir sefer tertipledi. Fakat Osmanlı âlimleri herşeye rağmen Karamanlılar'ın Müslüman olduklarını ve bir müslüman ülkeye taarruzun dîne aykırı düşeceğini söylüyorlardı. Nihâyet bir fetvâ çıkarıldı ve Osmanlı ordusu Karaman topraklarına girdi. Karamanoğlu İbrâhîm Bey, Müslüman Anadolu halkı nazarında çok kötü bir duruma düşmüştü. Sultan Murad'ın merhametine sığındı, onun kâfire karşı seferlerinde kendisine yardım edeceğini vâdetti. Gerçekten sözünde de durdu, ama ondan sonra bey olan Pîr Ahmed, bir yandan Akkoyunlu Uzun Hasan'la, öbür yandan Venedikliler'le anlaştı. Fâtih'e karşı Karamanlı askeriyle Uzun Hasan'ın ordusunda savaşa girdi. Bu sırada Osmanlılar'ın mağlûb olma ihtimâlîni hesaba katarak Venedikliler'i çağırmış ve bir Venedik donanması Akdeniz sâhillere asker çıkarmıştı. Fâtih, Otlukbeli'nde Akkoyunlu ordusunu mağlûb edince Venedikliler geri döndüler; Karaman Beyi Pîr Ahmed ise Gedik Ahmed Paşa tarafından Menan kalesinde sıkıştırıldı ve kalenin zapından sonra burçlardan aşağı atılarak ortadan kaldırıldı. Bundan sonra Karaman ülkesi Osmanlı şehzâdesi Cem'in idaresine verildi, daha sonra Anadolu Beylerbeyiliği sahasına katılarak târihe karıştı.

Karamanoğulları Beyliği bizim târihimizde hiç de iyi hâtıralar bırakmış değildir, fakat onları bir dereceye kadar anlayışla karşılamak lâzımdır. Selçuklular'dan sonra Anadolu Türk Birliği'nin (yâni devletin) toparlanması, ancak Selçukoğulları'nın yerine geçebilecek bir kuvvete ihtiyaç duyuruyordu. Bu kuvveti kazanmak üzere esas ülibâriyle Osmanlılar ve Karamanlılar yarıştılar. Karamanoğulları'nın asıl rakîbi Osmanlılar'dı ve her ne pahasına olursa olsun onları bertaraf etmek istiyorlardı.

Sonunda mağlûb oldular ve silinip gittiler, ama Müslüman'a karşı kâfirle işbirliği yapmış olma lekesi üzerlerinden silinmedi.

Menteşoğulları Beyliği

Bu beyliği kuranlar Antalya tarafından denizden gelerek Muğla ve civarını fetheden Türkmenler'dir. Bunların başında Selçuklular'ın sâhil beyi olan Menteşe Bey bulunuyordu. Bu fetihler 1260 târihlerinden îtibâren başlamıştı. Menteşe Bey yirmi yıl kadar bu bölgeye hâkim olduktan sonra öldüğü zaman yerine oğlu Mes'ûd Bey geçti, öbür oğlu Kirman Bey ise Finike Beyi oldu. Beyliğin en parlak devri Mes'ûd Bey'in zamanıdır. Mes'ûd Bey kuvvetli bir donanma kurmuş ve Rodos adasını şövalyelerden almak üzere sefere çıkmıştır. O târihte Rodos, Hristiyan Dünyâsı'nın bir üssü ve karakolu durumundaydı. Mes'ûd Bey karaya asker çıkardı ve adayı adım adım zaptetmeye başladı. Rodos Şövalyeleri Ceneviz ticâret gemilerine saldırdıkları için, Mes'ûd Bey Ceneviz'den de yardım görüyordu. Fakat Papa'nın araya girerek Cenevizliler'i ayırması üzerine Rodos'un bir kısmı yine Şövalyeler'de kalmış, büyük kısmı Menteşçiler'in eline geçmiştir. Bu târihlerde Menteşe Beyliği'nin kara sınırları da en geniş şekline varmış bulunuyordu.

Mes'ûd Beyden sonra yerine oğlu Orhan Bey geçti. Onun zamanında Menteşe Beyliği kuvvetli ve mâmûr bir ülke idi; Batı Anadolu'da Germiyanlılar'dan sonra ikinci kuvvet onlardı. Orhan Bey'den sonra yerine geçen oğlu İbrâhîm Bey zamanında Aydınolu Umur Bey'in şehîd düşmesi ve Aydınolu-ları'nın zayıflaması Menteşe Beyliği'ni de güç durumlara düşürdü. İbrâhîm Bey'in yerine oğulları Mehmed, Mûsâ ve Ahmed Beyler hak iddiâ ettiler. Aralarındaki mücâdeleyi Ahmed Gâzî Bey kazandı. Sonra Mehmed Bey'in oğulları Mahmud ve İlyas Beyler birbirlerine rakîb olarak hüküm sürerken Yıldırım

Bâyezîd bu beyliği Osmanlı ülkesine kattı. Ancak Timur eski beylere yerlerini geri verirken Mehmed Bey tekrar Menteşe Beyi olmuştur.

Mehmed Bey'in oğlu İlyas Bey zamanında Menteşe ülkesi Osmanlı topraklarına katıldı (1321). Oğulları bir ara hükümdarlıklarını îlân ettilerse de üzerlerine asker gönderilince kaçtılar.

Karasioğulları Beyliği

Karasioğulları Balıkesir ve Çanakkale bölgesinde hüküm sürdüler. Beyliğin kurucusu Dânişmendoğulları'dır. Dânişmendliler'in kendi adlarıyla tanınan devletleri Selçuklular tarafından ortadan kaldırılınca, Selçuklu Sultanı bu âilenin memlekete hizmete devam etmesi için onları Bizans ucuna kumandan yaptı. Bu devirde âilenin en önemli şahsiyeti Yağıbasan Bey'in oğlu Zâhireddîn İli Bey'dir; Gıyâseddîn Keyhusrev'in tekrar tahta geçmesine yardımcı olmuş, daha sonra onun vezîrlüğünü yapmıştır.

Bu bölgedeki son uc beyleri olan Kalem Bey ve Karasi Bey, Selçuklu Devleti'nin dağılması üzerine kendi başlarına hareket ederek Marmara sâhillerine doğru fetihlere giriştiler. Balıkesir'i merkez yapan Karasi Bey, buraya Moğollar'dan kaçan Türkmenler'i yerleştirmek sûretiyle Rumlar'ı azınlıkta bıraktı. Karasi Bey'den sonra Karasioğulları'nın ikiye ayrıldığı görülüyor. Balıkesir'de Demirhan Bey, Bergama'da ise Yahşi Bey hâkim oldular. Demirhan Bey, Osmanoğlu Orhan Bey'in çağdaşıdır. Orhan Bey zamanında Karasioğulları'nın deniz kuvveti daha güçlü idi ve Bizanslılar'la başarılı savaşlar yapıyorlardı.

Karasioğulları Beyliği 1345'ten sonra Osmanlılar'a katılmıştır. Bu âilenin Osmanlılar yanında oturan Dursun adlı bir beyleri vardı; Demirhan'ın idâresinden memnun kalmayan Balıkesir halkı Dursun Bey'i istedi, Orhan Bey de bunu fırsat bile-

rek Karasi eline girdi. Dursun Bey, Demirhan Bey'le yapılan bir savaşı öldü, Osmanlılar bunun üzerine Karasi topraklarını işgâl ettiler. Karasi Beyliği'nin ileri gelen kumandanları Osmanlı hizmetine girerek çok büyük işler başarmışlardır; Hacı İl Bey, Evranos Bey, Ece Halîl ve Gâzî Fâzıl Bey bunlar arasındadır.

Diğer Anadolu Beylikleri

Yukarıda anlatılanların yanısıra Beyşchir ve civarında Eşrefoğulları, Isparta ve Antalya bölgesinde Hamîdoğulları ve Tekçoğulları, Denizli'de İnançoğulları, Sivas'ta Râhatoğulları, Amasya'da Kutluşâhlar, Niksar'da Tâceddinoğulları hüküm sürmüşlerdir. Bütün bu bölgeler Osmanlı ülkesine katılarak Anadolu'da Türk Birliği, Osmanoğulları eliyle yeniden kurulmuştur.

CELÂYİRLİLER DEVLETİ

Celâyirliler aslen Moğol olup türkleşmişlerdir. Bunların adı Moğollar'ın Celâyır kabîlesinden gelir; Cengiz'in askerî harekâtında önemli yeri olan sol cenah kumandanı Mukan Noyan bu kabiledendi. Bunlar Moğol orduları içinde çeşitli bölgelere dağılmışlar, gittikleri yerde hâkim olan kalabalık içinde erimişlerdi. İşte Türkistan ve Kıpçak ülkesine gidenler de Türkleştiler. İlhanlılar'ın devlet hizmetinde önemli mevkiller almışlardı. Celâyir Devleti'ni kuran Emîr Hasan'ın, babası Emîr Hüseyin Ulcaytu Han'ın vâlîlerindendi. Onun babası Ak Buga ve dedesi İlken Noyan yine İlhanlı Devleti'nde büyük makamlarda bulunmuşlardır.

Emîr (veyâ Şeyh) Hasan İlhanlılar'ın Anadolu vâlîsi iken, 1336'da bu görevden ayrılarak İlhanlılar arasındaki saltanat mücâdelelerine karışmış, 1340'da Bağdad'a yerleşerek orada ayrı bir devlet kurmuştur. Kısa bir zaman İlhanlılar'a bağlı kalan Şeyh Hasan daha sonra müstakil oldu ve 1356'ya kadar hüküm sürdü. Yerine oğullarından Üveys geçti. Üveys'in zamanında Celâyirliler Âzerbaycân'dan Bağdad'a kadar bölgeleri -Diyârbe-kir dâhil- ellerine geçirdiler. Üveys'in oğlu Hüseyin zamanında Karakoyunlular'la sonuçsuz mücâdeleler oldu. Hüseyin'in 1382'de ölümü üzerine devlet, kuzey ve güney bölgeleri halinde iki oğlu arasında paylaşıldı, ancak bunlardan Ahmed Sultan öbür kardeşi Bâyezîd'i esîr ederek gözlerine mil çektirdi.

Celâyirli Sultan Ahmed, ülkesinin Timur tarafından istilâ edilmesi üzerine önce Mısır Memlûk Sultanı'na, sonra Osmanlı Sultanı Yıldırım Bâyezîd'e sığındı. Timur'un 1405'te ölmesi üzerine ülkesine yeniden sâhip olduysa da, daha önce dostu olan Karakoyunlu Kara Yûsuf'un ülkesine saldırdığı için, onun tarafından yenildi ve oğullarıyla birlikte esîr düşerek îdâm edildi (1410). Bundan sonra Karakoyunlular Bağdad'ı aldılar ve Celâyir Devleti'ne son verdiler (1414). Hille'de hüküm süren Celâyirli Hüseyin'in Karakoyunlu Şâh Muhammed tarafından öldürülmesiyle de bu sülâle sona erdi.

KARAKOYUNLULAR DEVLETİ

Bir çeşit imparatorluk olan bu devleti kuranlar Onüçüncü Yüzyıl'ın sonlarında Türkistan'dan Irak ve İran taraflarına gelen Yıva boyundan Türkmen oymaklarıdır. İlk hükümdarları Bayram Hoca'dır. Bayram Hoca zamanında İlhanlı Devleti dağılmaya başlamış, Bağdad ve havâlisinde Celâyiroğulları Devleti kurulmuştu. Bayram Hoca esas bunlarla ve Mardin Artukoğulları ile mücâdele etti. Erciş merkez olmak üzere Erzurum'dan Musul'a kadar Türkmenler'i biraraya toplayıp hâkimiyet kurdu. 1380 yılında onun ölümü üzerine oğlu Kara Mehmed hükümdar oldu. Kara Mehmed zamanında Karakoyunlular bir yandan Artukoğulları ve Celâyirliler'i mağlûb etmişler, bir yandan Timur'un doğuya doğru ileri yürüyüşünü durdurmuşlardı. Bu dönemde Tebrîz'i alarak başşehir yaptılar.

1387 yılında Doğu İran ve Âzerbaycân'ı istilâ etmek üzere gelen Timur'un kalabalık ordusu Karakoyunlu ülkesine girince, Kara Mehmed onunla doğrudan doğruya çarpışmaktansa dağ geçitlerini tutarak Timur'u durdurmayı denemiş ve gerçekten Timur'un yolları açmak üzere gönderdiği bütün kumandanlarını yenmiştir. Fakat bu arada Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed, kardeşinin oğlu olan Pîr Hasan (veyâ Kara Hasan) ile yaptığı bir muhârebede öldü (1389). Fakat Karakoyunlu Türk-

menleri Pîr Hasan'ın hükümdarlığını kabûl etmeyip, ona karşı önce Kara Mehmed'in oğlu Mısır Hoca'nın, hemen ardından da diğer oğlu Kara Yûsuf'un etrafında birleştiler. Kara Yûsuf ülkesinde birliği sağladıktan sonra Timur tehlikesi yeniden belirdi. Bağdad'a giren Timur, oradan Karakoyunlu Hükümdarı'na kendisini tanıması için emîrlere göndermiş, gönderdiği bir ordu ile de Karakoyunlu askerini bozguna uğratmıştı. Kara Yûsuf itâat etmedi ve Timur'un tekrar Anadolu'dan uzaklaşmasını fırsat bilerek, ona kaptırmış olduğu yerleri geri aldı.

Timur yeniden Anadolu'ya yöneldiği zaman gerek Celâyirli Sultan Ahmed, gerek Karakoyunlu Kara Yûsuf telâşa kapıldılar. İkisi birleşerek Timur'a karşı kendilerini koruması için Mısır Memlûk Sultanı'na ilticâ etmek üzere yola çıktılar. Yolda Haleb Vâlîsi Demirtaş bunların geçişine mânî olunca, Demirtaş'ın ordusuyla savaşmak zorunda kaldılar ve onu bozguna uğrattılar. Artık Mısır'a gümelerine imkân kalmamıştı. Bu defa Bursa'ya, Osmanlı Sultanı Yıldırım'a gidip sığındılar. Yıldırım Karakoyunlu hükümdarına iyi muamele etti. Timur'un bütün ısrarlarına rağmen onu teslim etmedi, memleketine geri gönderdi. Ankara Muhârebesi'nden sonra Timur tekrar Celâyir ve Karakoyunlu hükümdarlarının peşine düşmüştü. Timur'un gönderdiği Emîrzâde Rüstem ile Mîrânşâh oğlu Ebû Bekir, Hille civarında Kara Yûsuf'u ağır bir mağlûbiyete uğrattılar. Kendi canını güçlkle kurtaran Kara Yûsuf, Mısır Sultanı'na ilticâ etti. Şâm'da Celâyirli Sultan Ahmed'le birlikte hapsedildi. Bir yıl hapiste kaldıktan sonra Doğu Anadolu bölgesini yeniden hâkimiyeti altına almaya başladı. Âzerbaycân'da hüküm süren ve Hille'de Kara Yûsuf'u mağlûb etmiş olan Timurlular'dan Mîrânşâh oğlu Ebû Bekir ona karşı tekrar ordu çıkardıysa da, Aras kenarındaki muhârebede Kara Yûsuf onu fecî bir bozguna uğrattı. Ertesi yıl yeniden asker çeken Ebû Bekir yine yenildi.

Bu başarılarından sonra kudretini ve ülkesinin sınırlarını genişletmeye devam eden Kara Yûsuf, Tebrîz'in Celâyirli Sultan Ahmed tarafından zaptedildiğini duyunca derhal oraya koştu. Sultan Ahmed'le birlikte hapiste iken anlaşma

yapmışlardı. Tebrîz hâdisesi bu anlaşılmaya bir ihânet oluyordu. 1410 yılında Tebrîz civârında Ahmed Celâyir'i yencerek esîr etti, sonra da kumandanlarının ısrarları karşısında îdâm ettirmek zorunda kaldı. Kendisinin hapiste iken doğan oğlu Pîr Budak o sırada Ahmed Celâyir tarafından mânevî evlâd edinilmiş olduğu için, Pîr Budak'ın vâsîsi sıfatıyla Celâyir ülkesinde hak iddiâ etti ve ordu gönderip Bağdad'ı aldı. Bir taraftan yeni bir tehlike halinde gelişmeye başlayan Akkoyunlular'ı yencerek safdışı bıraktı, bir taraftan Herât hükümdarı Şâhruh'a âid olan bazı İran vilâyetlerini eline geçirdi. Böylece Karakoyunlu Devleti çok geniş sınırlara ulaşmış oluyordu. Osmanoğulları şehzâdeler kavgasından daha yeni çıkmış oldukları için, o sırada Karakoyunlular, Mısır Memlûkleri ve Timurlular'dan sonra üçüncü büyük devlet idi.

Şâhruh elinden çıkan vilâyetleri almak üzere Herât'tan büyük bir ordu ile Kara Yûsuf'un üzerine doğru yola çıkınca, Kara Yûsuf da ordu toplayıp savaşa karar verdi. O sırada çok hasta bulunuyordu, ama kendisini taşıtmak sûretiyle yine de ordusunun başına geçti ve Tebrîz'den çıktı. Hastalığı şiddetlendi ve yolda öldü. Oğulları o sırada orduda bulunmadığı için, ordu kumandanları ve Kara Yûsuf'un karısı kimin hükümdar olacağı husûsunda anlaşamadılar, koca ordu dağılıp gitti. Şâhruh kolaylıkla Âzerbaycân'a girdi, hattâ daha ileri harekâta geçti.

• Kara Yûsuf'un oğullarından herbiri bir vilâyette hüküm sürüyorlardı. Bunlardan İskender hükümdar îlân edildi. İskender ilk iş olarak Mardin'e tecâvüz eden Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'i mağlûb etti. Sonra Eleşkird civarında Şâhruh'un ordusunu karşıladı. Yanında kardeşi İspend Mîrzâ da bulunuyordu. Şâhruh'un içinde filler de bulunan muazzam ordusuna karşı iki gün büyük bir cesâret ve kahramanlıkla çarpıştılar. İskender bizzat ordusunun en ileri safında savaşa katılıyor, Şâhruh'un fillelerine kılıcı ile hücum ederek, onların hortumlarını kesiyordu. Fakat Timur'un ordusu karşısında çölde birkaç kum tanesi gibi kalıyorlardı. Sonunda bu sayı üstünlüğünü kıra kıra bitiremeyince, savaşı bırakıp Mardin tarafına çekildiler. Şâhruh Âzerbaycân'a hâkim olamadı ve geri döndü.

İskender bu mağlûbiyetten sonra yeniden toparlandı, ba-

basının ölümü üzerine artık Karakoyunlu iktidarını tanımayan Doğu Anadolu beylerini itâat altına aldı. Tebrîz'i tekrar eline geçirdi. Şâhruh'un Irak-ı Acem vâlîsini mağlûb etti. Bunun üzerine Şâhruh tekrar büyük ordu ile gelerek Selma'sta İskender ve kardeşi Cihânşâh'ın kumanda ettikleri Karakoyunlu ordusunu bozdu. İskender tekrar mâcerâlî bir hayata başladı. Bu arada kardeşi İspend, yanında bulunduğu Şah Mehmed'e isyân ederek onun topraklarına hücum etti, Celâyirli Hânedânî'nin son temsilcisi Hille hâkimini de öldürdükten sonra, baskınla Bağdad'ı ele geçirdi. İskender ise oğlu Yar Ali'yi yakalayıp Şâhruh'a gönderen Şîrvânşâh'ın üzerine yürüyüp onun ülkesini yağma etti. Şîrvânşâh'ın ısrarlı yalvarmaları üzerine, Şâhruh tekrar ordusuyla Âzerbaycân seferine çıktı. İskender'in beylerinden birçoğu Şâhruh'a bağlılıklarını arzedince, Karakoyunlu hükümdarı savaşa cesâret edemedi. Kendisini yakalaması için üzerine gönderilen Akkoyunlu Karayülük Osman Bey'i pek az kuvvetiyle müdhiş bir bozguna uğratarak Osmanlı ülkesine sığındı (1435). Şâhruh Âzerbaycân'dan ayrılınca tekrar Tebrîz'e döndü. Fakat kardeşi Cihânşâh onu bertaraf ederek Karakoyunlu tahtına oturdu.

İskender çok cesûr bir hükümdar ve iyi bir kumandan olmakla birlikte zayıf bir politikacı idi, bu yüzden savaşlar dışında başarı gösteremedi. Cihânşâh hem asker, hem politikacı olarak Karakoyunlu Devleti'ne parlak bir hayat yaşattı. Önceleri Şâhruh'la anlaşarak onun hâkimiyetini kabûl etti, bu suretle büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu. Gürcistan ve Bağdad üzerine yaptığı başarılı seferlerle kuvvetini perçinledi, Şâhruh'un ölümüyle Timurlular arasında başlayan mücâdeleden faydalanarak, birçok İran vilâyetlerini kendi topraklarına kattı. Fakat Karakoyunlular'ın daha önce birkaç defa mağlûb ettikleri Akkoyunlular umulmadık bir tehlike teşkil etmeye başlamışlardı. Akkoyunlu hâkimiyetini ele geçirerek birliği sağlayan Uzun Hasan günden güne kuvvetleniyordu. Cihânşâh'ın gönderdiği ordu 1457'de Uzun Hasan tarafından mağlûb ve imhâ edildi. Cihânşâh uzun zaman oğlu Pîr Budak'ın isyanı ve Horâsân'daki

işlerle meşgûl olduğu için Uzun Hasan'ı ihmâl etmişti. Nihâyet 1467'de onun üzerine bizzat yürüdüyse de Uzun Hasan'ın baskısına uğrayıp bozuldu, kaçarken öldürüldü.

Cihânşâh'ın yerine oğlu Hasan Ali'yi geçirdiler. Hasan Ali Akkoyunlular'a karşı büyük bir ordu toplamışsa da kumandanlara yaptığı kötü muâmele ve uyandırdığı güvensizlik yüzünden bu ordu Uzun Hasan karşısında kolayca dağıldı. Hasan Ali'nin daha sonra intiharı ve öbür kardeşi Ebû Yûsuf'un Akkoyunlu Uğurlu Mehmed Bey tarafından îdâm edilmesi üzerine, Karakoyunlu Devleti son buldu.

AKKOYUNLU DEVLETİ

Akkoyunlu Türkmenleri Oğuzlar'ın Bayındır kolundandır. Gerek bunların, gerek Karakoyunlular'ın bayraklarında koyun resmi bulunması ve mezarlarında da koyun heykelinden taş diktirmeleri, bunların eski Hunlar'dan kalma oldukları, sonra Anadolu tarafına gelince Oğuzlar arasına karışmış oldukları fikrini veriyor. Anadolu'ya ne zaman geldikleri pek belli değildir; İlhanlılar'dan Argun Han zamanında gelmiş oldukları rivâyet edilir. Bunlar önceleri Diyârbekir bölgesine hâkim olan Sotay-oğulları'nın hizmetinde bulundular, onların çekilmesi üzerine Artukoğulları ile çalıştılar.

Akkoyunlular târih sahnesinde ilk defa Ondördüncü Yüzyıl ortasına doğru Tur Ali Beğ'in idâresi altında çıkmışlardır. Tur Ali Bey civârda fetih ve yağma hareketlerine girişip başarı gösterdikçe Bayat, Döğër, Çepni, İnallı, Özerli boy ve oymaklarını, daha sonra Avşar, Kaçar ve Ağaçeri boylarından bâzı oymakları da etrafında topladı. Fakat merkezleri önce Diyârbekir iken sonradan Tebrîz'e taşımaları pekçok Türk boy ve oymağı-

nın da batıdan tekrar doğuya göçmesine sebep olmuş, böylece Karakoyunlular gibi Akkoyunlular da Doğu Anadolu'da Türk nüfûs yoğunluğunun zayıflamasına yol açmışlardır.

Tur Ali Beğ 1348'de yanında başka bazı Türk beyleri de olduğu halde Trabzon'u kuşatmış, fakat şehri almadan Rumlar'la anlaşmıştır. Bu anlaşmada oğlu Kutlu Beğ'e Trabzon prensesi Despina'yı aldığını biliyoruz.

Kutlu Beğ babasından sonra Akkoyunlular'ın başına geçti. Akrabâsı olan Trabzon Rum İmparatoru ile iyi geçiniyor ve dostluklarını yeni akrabâlıklarla perçinliyordu. Onun Hüseyin, Ahmed, Pîr Ali, ve Karayülük Osman adlarındaki oğullarının herbiri bir şehir veya kasabada hüküm sürüyorlardı. Fakat bu devirde Akkoyunlular devlet olmaktan ziyâde, daha kuvvetli devlet ve beyliklere bağlanarak onlara hizmet etme durumundadırlar. Bu arada onları Karakoyunlular'a karşı Kadı Burhaneddîn'in hizmetinde görüyoruz. Kutlu Beğ'in 1389'da ölümünden sonra bir müddet oğlu Ahmed Beğ Akkoyunlular'ın başında bulundu. Gerek o, gerek kardeşi Karayülük Osman uzun müddet Kadı Burhaneddîn'e hizmet ettiler, fakat sonraları Karayülük Osman kendi durumunu güvenli görmeyerek Kadı Burhaneddîn'den ayrıldı. Kadı'nın kendisini tâkip ettiği sırada ise bir gece baskını ile onu yakalayıp öldürttü. Ancak Akkoyunlular bu hâdiseden faydalanamadılar. Kadı Burhaneddîn'in merkezi olan Sivas'ı kuşattıkları zaman halk, Burhaneddîn'in oğlu Ali Çelebî'yi hükümdar yaptı ve Karayülük Osman'a karşı direndi. Bu direnişin sebebi korku idi. Çünkü Akkoyunlular devlet ve ordu sâhibi insanlar değillerdi; başlarına topladıkları göçebe Türkmenler'le bir çeşit paralı asker gibi çalışıyorlar ve asıl geçimlerini yağmadan sağlıyorlardı. Sivas'ı alsalardı elbette şehirde ne bulursa yağmalayacak, karşılarına çıkanları öldüreceklerdi. Sivas halkı Yıldırım Bâyezîd'e haber salarak şehri ona vermek istediklerini bildirdiler. Böylece Yıldırım'ın oğlu Süleyman Çelebî, yanında Osmanlı askeriyle gelip Karayülük'ün kuvvetlerini dağıttı, Sivas'ı teslim aldı.

Karayülük Osman Bey bu taraflarda yapacak bir iş kal-

mayınca Mısır Sultanı Berkuk'a mürâaat ederek onun hizmetine girdi ve kabûl edildi. Ama Berkuk kısa bir zaman sonra ölünce, Karayülük kendine bir başka koruyucu arayarak yeni mâceralara başladı; o sırada Batı seferine çıkarak Karabağ'da kışlayan Timur'un yanına gidip onun hizmetine girdi. Timur bunları ciddî bir rakib olan Karakoyunlular'a karşı kullanmak niyetindeydi. Timur Anadolu'ya girince yanındaki askeriyle birlikte ona iltihâk etti, Sivas'ın Osmanlılar'dan alınması ve şehirdeki asker ve halkın toptan öldürülmesinde ona yardımcı oldu. Timur Malatya'yı, daha sonra da Diyârbekir'i alınca Karayülük'e verdi.

Timur'un Anadolu'ya tekrar gelişinde Karayülük yine onun hizmetine girerek Ankara savaşında Osmanlı ordusuna karşı çarpıştı. Timur o yıl Anadolu şehirlerinin zenginliklerini toplayıp kendi memleketine gönderirken, Akkoyunlular da ne buldularsa yağma etmekten geri durmadılar. Fakat bu mallar kervanlar halinde giderken pay konusunda aralarında anlaşmazlıklar çıkıyor, birbirleriyle kavga ediyorlardı. Hattâ Karayülük'ün iki yeğeni Timur'un ganîmet kervanını bile soydular.

Akkoyunlular Timur'un Diyârbekir'i kendilerine vermesi üzerine artık belli bir yer-yurt sâhibi olmuşlar ve eski yağmacılıklarından yavaş yavaş vazgeçerek muntazam bir devlet hayatı yaşamaya başlamışlardır. Bu devirde onlar, gerek Osmanlılar'la gerek Mısır Memlûkleriyle iyi geçindiler; esas îtibâriyle Karakoyunlular'la mücâdele ediyorlardı. Karakoyunlu hükümdarı Kara Yûsuf ve oğlu İskender zamanında Karakoyunlular'ın düşmanı Şâhruh tarafını tutarak çeşitli savaşlara girdiler, fakat çok defa yenildiler. Nihâyet Karayülük Osman Bey bir defasında Karakoyunlu İskender'in Şâhruh'tan aldığı emirle önünü kesmeye kalktığı zaman yenildi ve iki oğlu ile birlikte savaşta öldü. Baş kesilerek Mısır Sultanı'na gönderildi.

Karayülük Osman Bey'in ölümü üzerine oğulları ülkenin çeşitli yerlerinde hüküm sürmeye başladılar. Bunlardan Ali Bey kısa bir zaman babasının yerine hükümdar oldu. Onun ye-

rine gelen Hamza daha başarılı oldu ve memleketin birliğini sağladı. Hamza Bey'in yerine gelen Cihângîr ise küçük kardeşi Hasan Bey tarafından bertaraf edildi.

Akkoyunlular'ın en önemli hükümdarı işte bu Hasan Bey'dir. Uzun Hasan diye tanınan Hasan Bey kendilerinin en yakın ve büyük hasmı olan Karakoyunlular'a karşı çok başarılı savaşlar verdikten sonra, gerek onların elindeki, gerek Anadolu'nun Gerger, Koyulhisar, Harput gibi yerlerini Akkoyunlu ülkesine kattı. Gürcistan'a arka arkaya seferler yaptı, Karakoyunlular'ı kesin şekilde yenip onların bütün topraklarını eline geçirdi. Timurlular'la anlaşma yaptı ve böylece Doğu tarafını güven altına aldıktan sonra gözünü Mısır ve Osmanlı ülkesine dikti.

Hasan Bey böylece kuvvetli bir imparatorluk kurmuş bulunuyordu. Hem asker, hem devlet adamı olarak fevkalâde yüksek meziyetlere sâhipti. Doğuya dönerek Karakoyunlular'ın düştüğü hatâyâ kapılmamış, istikbalini Batı'da aramak sûretiyle gerçekten ileri görüşlü bir cihângîr olduğunu isbât etmiştir. Fakat tâlih ona burada gülmedi. Sûriye üzerinde girdiği askerî harekât başarısız kaldığı gibi, Osmanlılar'a karşı da varlık gösteremedi. 1473'te Fâtih Sultan Mehmed'e karşı Otlukbeli'nde yaptığı meydan savaşı mağlûbiyetle sonuçlandı. Bundan sonra tâlihini Doğu'da aramaya kalkan Uzun Hasan, devlet merkezini Diyârbekir'den (o zamanki adıyla Âmid) Tebrîz'e taşıyınca, Akkoyunlu birliğine bağlı pekçok Türkmen oymağını da o tarafa götürdü, böylece kalabalık bir Türk nüfûsu o bölgeyi boş bırakarak Tebrîz ve havâlisinde daha sonra kurulacak olan Şîî hâkimiyetinin temel unsurunu teşkîl etmiş oldu.

Tebrîz'e yerleştikten sonra medeniyet, ilim ve san'at yolunda pek değerli çalışmaların teşvîkçisi ve dayanağı olan Uzun Hasan 1478'de öldü. Onun ölümüyle oğulları arasında saltanat kavgası başladı. Bunlardan Yâkub Bey bir müddet devleti eski gücüyle devam ettirmeyi başardıysa da, Akkoyunlu Devleti siyâsî ve sosyal teşkîlâtının yetersizliği yüzünden çökmeye yüz tuttu. İktidar kargaşalıkları içinde sarsılan ülkeye Erdebîl Şîîleri'nin başına geçen Safevî Şâh İsmâîl hâkim oldu.

HİNDİSTAN TÜRK DEVLETLERİ

Gurlular (Gûrîler)

Hindistan ilk defa Gazneli Sultan Mahmûd'un yıllarca devam eden ısrarlı seferleriyle Türk hâkimiyeti altına girmeye başladı, hattâ Selçukoğulları Gazne Devleti'ni ortadan kaldırıncaya, Gazneliler Kuzey-batı Hindistan'a çekilerek orada hüküm sürdüler. Gurlular denilen hânedân, önce Sâ mânîler, sonra Gazneliler zamanında Doğu Herât (Gûr) bölgesinin beyleri idiler. Onbirinci Yüzyıl'ın sonunda Gazneliler'den Hindistan hâkimiyetini aldılar ve devlet oldular.

Gurlular'ın hangi kökten geldikleri iyice bilinmiyor. Resmî dillerinin Farsça olması yüzünden, onları İranlı sayanlar varsa da, başka Türk devletlerinin de resmî dilleri Farsça olmuştur.

Gurlular'ın ilk hükümdarı İzzeddîn Hüseyin (1099)'dir. Öldükten sonra devlet uzun müddet oğulları tarafından idâre edildi; bunlar bazan ortak hükümdarlık yapıyorlardı. Devletin en parlak zamanı Şihâbeddîn Muhammed'in hükümdarlık devridir (1187-1206). Bu devirde Gurlular Devleti'nin sınırları en geniş hâlini almıştır. Bu büyük başarılarından dolayı "Sultâ-nu'l-Muazzam" ünvanını takıyan Şihâbeddîn Muhammed'den sonra Hindistan tahtı, onun evlâdlığı olan Aybek'e kaldı ve böylece Hindistan'da Memlûkler devri başladı (1210).

Hind Memlûkleri

"Memlûk" kelimesi köle demektir. Ortaçağ İslâm Dûnyâs'ında hükümdarlar ve büyük devlet adamları işgâl ettikleri yerlerde esîr edilen çocuk ve gençlerden kaabiliyetli gördüklerini kendi hizmetlerine alırlar ve onları mânevî evlâd olarak yetiştirir, sonra devlet hizmetinde kullanırlardı. İşte son Gur Sultanı Muhammed, yanında yetiştirdiği kaabiliyetli bir Türk genci olan Aybek'i kendisine velîahd tâyin etmişti. Büyük bir askerî dehâyâ sâhip olan Aybek, Hindistan'da Türk-İslâm fetihlerinin geniş sâhâlara yayılması ve büyük Hindli kitlelerinin Müslüman olmasında gösterdiği muazzam başarılarla ün kazanmıştı. Sultan Muhammed bir sûikasdde öldürülünce yerine "Hindistan Pâdişâhı" oldu. Fakat bu büyük insan saltanatının dördüncü yılında bir polo oyununda kazâ sonucu öldü. Yerine dâmâdlarından İltutmuş, Hind Sultanı oldu. İltutmuş'tan sonra önce oğlu Firûzşâh, ardından kızı Râziye Hâtun tahta geçtiler. 1266 yılında İltutmuş'un dâmâdı Balaban Delhi'de Sultan olarak kendi hânedânının saltanatını başlattı.

Balaban Şâh 1286 yılına kadar Hind tahtında kaldı ve bu müddet içinde devletin sivil ve askerî teşkilâtı üzerinde önemli düzenlemeler yaptı. Ordusunda işe yaramaz saydığı yabancı unsurların sayısını asgarîye indirerek esas Türk unsuruna dayandı. Moğol akınlarına karşı Hindistan'ı başarı ile savundu. Bu savaşlardan birinde büyük oğlu Kağan Muhammed Sultan şehîd düşmüştü. Diğer oğlu Buğra Han'ın oğlu Keykubâd, kendisinden sonra Hind Sultanı oldu. Keykubâd dört yıl hükümdarlıktan sonra öldürülünce de Hindistan Türk Sultanlığı Kalaç Türkleri'nden bir hânedânın eline geçti.

Kalaçlar

Kalaç boyu beylerinden Yuğruş'un oğlu Firûz-Şâh, Kalaç Sultanları'nın ilkidir. 1290-1296 yılları arasında hükümdarlık yapmış, kendisinden sonra yerine oğlu İbrâhîm, ondan sonra

da yeğeni (Şihâbeddîn Yuğruş'un oğlu) Alâeddîn Şâh geçmişlerdir. Alâeddîn Şâh (1296-1316) Kalaç Hânedânı'nın en önemli şahsiyeti, Hind Türk Sultanları'nın da en büyüklerinden biridir. Onun zamanında Hindistan'ın hemen hemen tamamı Türkler tarafından fethedilmiştir.

Kalaç Hânedânı'nın saltanatı 1320 yılında Sultan Mübârek Şâh zamanında sona erdi. Onun yerine bir Hindû Müslümanı olan Nâsırüddîn Husrev geçtiyse de, Tuğlukoğulları müdâhele ederek tekrar Türk hâkimiyetini kurdular.

Tuğlukoğulları

Delhi'de Tuğluk iktidarının kurucusu Gâzî Tuğlukşâh'tır. Tuğluklar Hindistan'ın idâresinde Kalaçlar kadar başarılı olamamış, bazı yerleri kaybetmişlerdir. Timur 1398'te Hindistan seferine çıkıp Delhi'ye kadar girdiği zaman Tuğlukoğulları ona bağlı olarak hüküm sürmeye başladılar.

1413'te Tuğlukoğulları'nın yerine Hızır Şâh'la başlamak üzere Seyyidler Hânedânı hâkim oldu. Bu âilenin dördüncü hükümdârı Alâeddîn Alemşâh'tan sonra ise (1451) Türkler Hindistan Sultanlığı'nı Afganlı bir âile olan Lûdî'lere kaptırdılar. Fakat 1526 yılında Hindistan tekrar Türkler'e geçti ve Ondokuzuncu Yüzyıl ortalarına kadar devam edecek olan büyük bir Türk Devleti kuruldu.

MISIR MEMLÜKLERİ

Mısır'da ilk Türk hânedânları Abbâsîler'in Mısır vâlileri olan Tolunoğulları ve İhşidler'dir. Bunlardan sonra Mısır şîi Fâtımîler'in eline geçmiş, Fâtımîler'i de Selçuklu Atabeği Nüredîn Zengî'nin bir kumandanı olan Selâhaddîn Eyyûbî ortadan kaldırmıştı. Eyyûbîler zamanında da, daha önce olduğu gibi, Mısır'ın devlet reisleri ve yüksek dereceden devlet memurları Kıpçak ülkesinden çocuk yaştaki Türkler'i memlûk olarak getiriyorlar ve onları iyi bir eğitimle yetiştirdikten sonra önemli hizmetlerde kullanıyorlardı. İşte Mısır Memlûk Sultanlığı'nın kurucusu Aybeğ, bu şekilde getirilmiş ve son Eyyûbî Sultanı'nın memlûkü olmuştu. Aybeğ, Eyyûbî Sultanı ölünce onun yerine nâib yapılan karısı Şecerü'd-Dürr ile evlenip fiilen sultanlığı eline geçirmiş (1250), birkaç yıl sonra da müstakil hükümdar olmuştur.

Memlûkler'de saltanat bazan babadan oğula da geçmekle birlikte, esas îtibâriyle seçime bağlıydı; hepsi de memlûk olarak yetişmiş büyük kumandanlar bir araya gelir ve aralarından birini Sultan seçerlerdi. Aybeğ'den sonra kısa bir müddet oğlu Nüredîn Alî sultan oldu, sonra onun yerine 1259'da Sultan Kutuz geldi.

Fâtımîler'den sonra gelen Eyyûbîler gibi, Türk Memlûk Sultanları da Sünnî Müslüman'dı ve Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ni dînî lider olarak tanıyorlardı. Moğol Hâkanı Hulâgû Bağdad'ı zaptederek oradaki halkın pekçoğuyla birlikte Müslü-

manlar'ın Halîfesi'ni de öldürünce bu hâdisce, Memlûk Sultanlığı için hem mânevî, hem maddî bakımdan büyük bir felâket olmuştu. Memlûk Sultanlığı artık doğu tarafından her an büyük bir tehdîd altında bulunuyordu. Nitekim Moğol ordusu Bağdad'ı geçerek Sûriye üzerinden Filistin'e doğru yürümeye başlamıştı.

Sultan Kutuz ordusunu toplayarak bunları Filistin'de Ayn-Calut denilen yerde karşıladı. Ketbuğa Nuyan kumandasındaki büyük Moğol ordusu alışılagelmiş Orta Asya savaş taktikleriyle Kutuz'a saldırdı ve başlangıçta onu sarsar gibi göründü. Fakat Moğollar'ın karşılarında bu taktiklerin hiç yabancıları olmayan büyük bir Türk kumandanı vardı. Kutuz onların tam zaferi kazanmakta olduklarını sandıkları bir sırada doğrudan doğruya kendi emrindeki birliklerle hücumla geçti ve Moğollar'ı darmadağın etti. O zamana kadar başlarına hiç böyle felâket gelmemiş olan Moğol sürüleri perîşân bir şekilde kaçmaya başlamıştı. Kutuz bunları sür'atle lâkip etti ve hiçbirinin kurtulmasına imkân vermedi. Moğol başkumandanı Ketbuğa Nuyan bile canını kurtaramadı, Türk kılıçları altında kızgın kumlara serilip kaldı. Türk ordusu Moğollar'ı imhâ ederken, Sûriye ve Filistin'deki Müslüman halk da Yahûdî ve Hıristiyan Lâtinleri katletti, çünkü bunlar Müslümanlar'a karşı kâfir Moğollar'la işbirliği yapıyor ve hep birlikte Müslümanlar'ı yoketmeyi planlıyorlardı.

Ayn-Calut zaferinin kazanılmasında önemli rol oynayan kumandanlardan biri de Baypars idi. Baypars aynı yıl Sultan Kutuz'la siyâsî mücâdeleye girişti ve onun devirip kendisi Memlûk Sultanı oldu. Kıpçak Türkleri'nden olan Baypars daha önce Haçlılar'la yapılan savaşlarda büyük başarı göstermişti. İlk iş olarak Bağdad'ı işgâl eden Moğollar'ın oradan sürüp çıkarıldığı Abbâsî âilesini Kahire'ye getirdi ve Kahire'yi Hilâfet merkezi yaptı, böylece İslâm Dünyâsı'nın büyük minnetdârlığını kazandı. Ondan sonra Sûriye'deki Haçlı artıklarını ve Güney Anadolu'daki Hıristiyan kalınuları temizlemeye başladı. Ardı ardına yaptığı seferlerle Antakya'ya kadar bütün Haçlı sığınaklarını ortadan kaldırdı, Antakya Haçlı Prensliği'ne son verdi.

Kilikya'daki Ermenî Krallığı'nın topraklarını zaptedip kralı esîr etti.

Anadolu Selçuklu Devleti İlhanlı nüfûzu altına girdiği için kudretini tamamen kaybetmişti; Memlûk Sultanlığı için sâdece İran'daki İlhanlılar ciddî bir rakîb idiler. Baybars, İlhanlılar'la arası iyi olmayan diğer bir Cengizli devleti ile; Altınordu Hanları'yla anlaştı. İlhanlılar'ın taarruzlarını arka arkaya boşa çıkardı.

Onun kâfir Moğollar'a karşı Sünnî İslâm Âlemi'nin reîsi durumuna gelmesi Anadolu'da Moğol tahakkümünden ya-kınan Türk beylikleri için bir ümit doğurmuştu. Baypars'ı Anadolu'ya çağırdılar, bu suretle Moğollar'dan ve onların gölgesi haline giren Konya Sultanlığı'ndan kurtulmak istiyorlardı. Baypars ordusu ile 1277 yılında Anadolu'ya girdi. Moğollar derhal ordu toplayarak onun karşısına çıkılarsa da Baypars Elbistan'da Moğol ordusunu bozguna uğrattı. Oradan Kayseri'ye kadar geldikten sonra ülkesine geri döndü ve aynı yıl öldü.

Baypars bütün Türk târihinin sayılı büyük devlet adamlarından biridir. Onun askerlik ve siyâsetteki dehâsı Kanûnî ve Yavuz'la mukayese edilebilir. Onun zamanında Memlûk Devleti en büyük İslâm devleti idi, hattâ Moğollar'ı mağlûb ettiğine bakarak dünyânın en büyük devleti de denebilir.

Baypars'dan sonra yerine oğlu Berke geçti; Baypars'ın bu oğlu Altınordu hükümdarı Berke Han'ın kızıdan olmuştu. Berke'nin kısa süren saltanatından sonra tahta Sülemiş geçti, fakat aynı yıl Mısır sultanlarının en mühimlerinden biri olan Kalavun iktidarı eline geçirdi. Kalavun, Baypars'ın dâmâdı idi. Kendisinden sonra tahta onun âilesi hâkim olmuş ve hânedân sistemi kurulmuştur. Önce sırasıyla oğulları Halil, Muhammed, Ketbuğa, Laçın ve İkinci Baypars, sonra da Muhammed'in oğullarıyla devam eden şehzâdeler geçtiler.

1382'de Mısır Türk Memlûkleri'nin yerine Çerkes Memlûkleri geçti. Bunlar da Kuzey Kafkasya'dan tıpkı Türkler gibi memlûk olarak getirilip yetiştirilen kimselerdi. Fakat Mısır'da uzun süren Türk idâresi Çerkesler'i de Türkleştirmiş ve böylece devlet yine Türk karakterini kaybetmeden devam etmiştir. İlk Çerkes Memlûk Sultanı Berkuk idi.

Çerkes Memlûkleri evvelkiler kadar başarılı olamadılar, bir ara Timur'u metbû tanımak zorunda kaldılar. Sık sık hâne-dân değışiklikleriyle meydana çıkan siyâsî istikrarsızlık da devleti sarsıyordu. Bütün bunlara rağmen Mısır Memlûk Sultanlığı çok sağlam bir devlet teşkilâtına sâhip olması ve elinde bulundurduğu toprakların stratejik önemi dolayısıyla büyük bir güç hâlinde Onaltıncı Yüzyıl başına kadar devam etmiş, ancak Osmanlılar gibi büyük bir cihan devletine yenilmiştir.

Son Memlûk Sultanı Kansu Gurî, Yavuz'la yaptığı Mercidâbık Meydan Savaşı'nda öldü; kısa bir zaman için yerine geçen İkinci Tumanbay ise Yavuz tarafından yakalanarak Kahire'de idâm edildi (1517).

ÇAĞATAY HANLIĞI ve TİMURLULAR

Moğollar 1220 yılında Harezmsâhlar'ı mağlûb ettikten sonra onların ülkesini baştanbaşa zaptetmişlerdi. Cengiz'in ölümü üzerine ülkesi oğulları arasında paylaşılnca bu bölge ikinci oğlu Çağatay'a kaldı ve burası merkezi önce Almalık, sonra Kâşgar olan Çağatay Hanlığı'nın toprakları arasına girdi.

Cengiz Han, Moğol soyundandı, fakat kurduğu imparatorlukta nüfusun büyük bir kısmını Türkler meydana getiriyordu ve devlet teşkilâtının pekçok kademelerinde Türkler vardı. Hattâ bu yüzden bazı tarihçiler Cengiz'i ilk defa bütün Türkler'i tek devlet hâlinde toplayan hükümdar olarak görürler. Onun ölümünden sonra Türkler devlete daha çok hâkim olmaya başladılar ve Cengiz İmparatorluğu kısa bir zaman içinde hem müslümanlaştı, hem Türkleşti.

İşte bu değişmenin en belirgin örneklerinden biri, Çağatay Hanlığı'nın Timurlular eline geçmesi ve devletin Moğol karakterini tamamen kaybetmesidir.

Târîhte görülmüş cihangîrlerin en büyüklerinden biri olan, aynı zamanda zekâsı ve teşkilâtçılığı ile parlak bir şahsiyet olarak bilinen Timur Gürgân 1336 yılında Türkistan'da dünyâya geldi. Babası Barlas oymağı beyi Turgay Barlas'tı. 1361 yılında büyük bir mâceraya atılarak şahsî dehâsı sayesinde tek başına yükseldi ve nihâyet Çağatay Hanlığı'nın idâresini

eline geçirdi. 1370 yılında fiilen Çağatay Hanı olmuştu; fakat hem Moğollar'da, hem Türkler'de devlet başkanı ancak belli sü-lâlelerden gelebildiği için kendini sultan ilân edemedi, ancak son Çağatay Hanı'nı ömrü boyunca yanında kukla gibi gezdiren kendisini onun "Emîr"i gibi gösterdi.

Timur onbeş yıl kadar kısa bir zamanda ardı ardına açtığı seferlerle Tebrîz'den Doğu Türkistan'a kadar bütün ülkeleri fet-hetti ve büyük, güçlü bir devlet kurdu. Cengiz İmparatorluğu'nun Batı kanadı olan Altınordu Hanlığı'nı da kendisine bağ-lamıştı, fakat Altınordu Hanı Toktamış'ın ihâneti üzerine, bu devlete büyük bir darbe indirdi ve Altınordu bir daha kuvvet bu-lamadı. Timur'un dehâsı ve kahramanlığının çok kötü sonuçlara yol açtığı iki meseleden biri bu Altınordu seferi, diğeri ise Ana-dolu seferidir. Altınordu'nun yediği darbe ileride o topraklar üze-rinde Rusya'nın gelişmesine yararmış ve bundan İslâm-Türk Âlemi kadar bütün dünyâ büyük zarar görmüştür.

Timur 1391'de Altınordu'yu çökerttikten sonra 1392'den 96'ya kadar dört yıl süren bir güneybatı seferine çıktı. Bağdad'a kadar ilerledi ve şehri zaptetti, sonra bazı Güneydoğu Anadolu vilâyetlerini, Güney Âzerbaycân'ı aldı, bölgedeki bazı beylikleri ve özellikle Osmanoğlu hâkimiyetinden korkanları kendisine tâbî kıldı. Başkenti Semerkand'a döndükten sonra kısa bir hazır-lıkla bu defa Hindistan üzerine yürüdü, oradaki Türk Sultan-lığı'nı ve yarı-müstakil Hind emîrlerini kendine bağladı.

Timur'un karşısında rakîb olacak iki devlet kalmıştı: Os-manlılar ve Mısır Memlûkleri. Hind seferinden döner dönmez tekrar Batı'ya yöneldi. İlk hedefi Osmanlılar'dı. Daha önceki Bağdad seferi sırasında Celâyroğulları'nın ve Karakoyunlular'ın ülkelerini ellerinden almış, bu iki hânedânın hükümdarları ise kendilerini Timur'a karşı koruyacak bir devlet aramaya kalkmış-lardı. Bu iki hükümdar, Karakoyunlu Kara Yûsuf ve Celâyir-oğlu Ahmed kâh Yıldırım'a, kâh Mısır Memlûkleri'ne sığın-ıyorlardı. Öbür yandan Yıldırım'ın ortadan kaldırdığı bâzı Anado-lu beyliklerinin hükümdarları da Timur'a sığınmışlardı. Bun-ların iki tarafı kışkırtmaları savaş için bahâne olduysa da, Ti-mur'un asıl gâyesi İslâm Dünyâsı'nın tamamına hâkim olmak, yâni Osmanlılar'ı ve Memlûkleri de kendine bağladıktan sonra,

tekrar Hindistan-Çin üzerine yürümekti. 1400 yılında Anadolu'ya girdi, fakat Yıldırım'la karşılaşmadan Âzerbaycan'a döndü. Ertesi yıl tekrar geldi, Ankara'ya kadar Türk şehirlerini yakıp-yıktıktan sonra Yıldırım'ın kendini metbû tanımadığını görünce, iş artık muharebeye kalmıştı. 1402'deki Çubuk Savaşı'nda Osmanlı ordusu mağlûb olunca bütün Anadolu'ya istîlâ etti ve daha önce Osmanlı ülkesine katılmış olan Anadolu beyliklerini eski sâhiplerine iâde etti. Müslüman bir hükümdar olarak Anadolu'da yaptığı tek hayırlı iş, İzmir'in Hıristiyanlar elindeki kısmını alması olmuştur. Onun Anadolu seferi Anadolu Türkleri'nin hâfızalarından hiç silinmeyen kötü hâtıralar bıraktı ve Anadolu Türklüğü kendilerini fillerle ezen bu cihangîri Nasreddîn Hoca'nın nükteleriyle gülünç hâle düşürerek mânevî bir intikam aldı.

Timur Osmanlılar'ı, Anadolu Beyleri'ni, Mısır Memlûkleri'ni, hattâ Bizans'ı kendine bağlı birer devlet hâline getirdikten sonra memleketine döndü. 1405 yılında Çin tarafına sefer hazırlanmış ve yola çıkmıştı, fakat Otrar'da ölümü üzerine bütün planları suya düştü. Zaten o Yakındoğu'dan çekilir çekilmez eski siyâsî statü yeniden kurulmuştu.

Timur'un Cihângîr Mîrzâ, Ömer Şeyh Mîrzâ, Mîrânşâh ve Şâhruh Mîrzâ adlarında dört oğlu vardı. Kendisinden sonra ülkesinin çeşitli yerlerinde bunlar ve oğulları hüküm sürdüler. Ülke eski Türk geleneğine göre şehzâdeler arasında paylaştırılıyor, sonra bunlardan bir tanesi diğerlerine hâkim sayılıyordu. Fakat Semerkand'da hüküm süren Sultan Halîl ile Herât'taki Şâhruh geçinemediler. Halîl'den sonra devlete hâkim olan Şâhruh, Semerkand bölgesini oğlu ve velîahdi Uluğ Bey'in idâresine terketti.

Şâhruh, Uluğ Bey ve Ebû Saîd Mîrzâ gibi çok büyük devlet adamları sâyesinde devletin Herât kolu öbürüne göre daha fazla gelişti, ilim, san'at ve edebiyatta büyük isim yapmış kimseler yetişti. Özellikle Sultân Hüseyin Baykara zamanında He-

rât Sultanlığı en parlak zamanını yaşamıştır. Semerkand kolunda en parlak şahsiyet Ömer Şeyh Mîrzâ'nın oğlu Babür'dür. Timuroğulları'nun saltanatına Şeybânî âilesinin idâresi altındaki Özbekler son vermişlerdir. Babür Mîrzâ bunlarla epey mücâdele ettikten sonra Hindistan'a çekilmek zorunda kaldı ve orada yüzlerce yıl sürecek olan Babürlüler Hânedânı'nın saltanatını kurdu.

Timuroğulları'nın Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllardaki durumları Osmanlılar'dan Kanûnî Süleyman bahsinde anlatılacaktır.

Osmanlılar'a Kadar Türk Dünyâsı'nda Kültür ve Medeniyet

Türkler Müslüman olduktan sonra eski geleneklerinden birçoğunu devam ettirmekle birlikte artık yeni bir hayata geçmiş bulunuyorlardı. Bu yeniliğin başlıca iki kaynağı vardı. Birincisi, yeni bir inanç sistemini benimsemişlerdi ve bu inanç sistemi insanın sâdece Tanrı ile değil aynı zamanda diğer insanlarla olan münâsebetlerini de düzenliyordu. Bu yüzden Müslüman bir devletin sosyal ve siyâsî-iktisâdî bakımından da İslâm'ın esaslarına uygun bir teşkilâtlanmaya geçmesi gerekiyordu. İkincisi, Türkler Müslüman olarak yeni bir medeniyet dâiresinin içine girmişler ve bu dâireye dâhil olan başka birtakım milletlerle kültür ve medeniyet alışverişi yapmaya başlamışlardı.

Bu değişme kolay ve çok kısa zamanda olmadı. Bu yüzden Osmanlılar'a kadarki Türk-İslâm târihi yeni bir medeniyet için hazırlık dönemi sayılabilir. Onuncu Yüzyıl'dan itibaren Türkler müdhiş bir siyâsî-sosyal çalkantının ortasında kendilerini bulmuşlar, bu kargaşalığı düzen hâline döndürmek üzere pek büyük gayretler sarfetmişler ve nihâyet bu uzun çaba ve hazırlıkların sonunda Osmanlı Devleti gibi bir mucizeyi gerçekleştirmişlerdir.

Sosyal Yapı

İslâmiyet yerleşik hayat içinde ortaya çıkmış ve yerleşik hayatı düzenleyen bir sistem getirmiştir. Kabîle esasına dayanan bir sosyal yapı İslâmiyet'in çıkış yerinde de uzun zaman problem teşkîl etmiş, kabîle hayatına mahsus birçok inanç ve uygulamalar Kur'ân'da ve hadîslerde çok kınanmıştır. İslâm Dîni insanlar arasında kabîle ayrılıklarını aşan bir birliğin kurulmasına çalışıyor, aynı dîne inanan insanlar arasındaki sosyal ve iktisâdî, siyâsî farklılıkların kaldırılmasını gâye ediniyordu. İşte Türkler uzun zaman böyle bir sosyal düzene erişme mücâdelesi verdiler. Onların eski hayatında "Ulus" adı verilen kabîle gruplarının pek büyük bir yeri vardı; bunlar birbirlerine karşı devamlı hâkimiyet kavgalarına girişiyorlar, aralarında üstünlük-aşağılık dâvâsı güdüyorlar, bu mücâdelelerde kendi milletdaşlarına da düşmanlarıyla aynı muâmeleyi yapabiliyorlardı. Kurdukları devletler bir boyun öbürlerine hâkim olmas; veyâ bir çeşit boylar federasyonu şeklinde ortaya çıkıyordu.

İslâm'dan sonra bu türlü ayrılık ve düşmanlık duyguları dîn bakımından hor görüldüğü gibi, İslâm medeniyetlerinin bir gereği olan yerleşik hayata geçme olayı da kabîle bağlarının zayıflamasına yol açtı. Bu iki tip değişme birbirinin tamamlayıcısı olmuştur; yâni Türkler yerleşik hayata geçtikçe dîni daha mükemmel bir şekilde öğrenip benimsedikleri gibi, bu yeni hayat tarzı onların birbirlerine daha çok yaklaşp kaynaşmasını sağlayacak şartları da yaratmıştır. Biraz sonra göreceğimiz gibi, sosyal yapı, siyâsî yapının temelini oluşturduğu için, Türkler'in en sağlam devletleri en çok yerleşik hayata dayandıkları zaman kurulmuştur.

Bu kadar büyük çapta bir değişmenin kolayca ve çabucak olması elbette beklenemezdi. Orta Asya'nın göçebe toplulukları hayatlarını esas olarak hayvancılığa bağladıkları için dâima geniş ve verimli otlaklara ihtiyaç duyuyorlar, bu da onların büyük bir sâha üzerinde devamlı hareket halinde olmalarını gerektiriyordu. Fakat sür'atli nüfûs artışları bir topluluğun yaşayabilmesi için öbürlerini belli bir sâhanın dışına atmasını mecbûrî

kılıyor, böylece kabîle toplulukları arasında devamlı çatışmalar oluyordu. Orta Asya devletleri işte bunlardan birinin veyâ diğçerinin hasımlarını aynı hayat sâhasından kovalaması ve bölgeye hâkim olması şeklinde ortaya çıkmıştır. Elbette bu mücâdeleler, kavgayı kaybedenlerin kendilerine yeni yerler aramasına ve başka sâhalarda tekrar aynı tip bir hayat kavgasının devam edip gitmesine yol açıyordu. Bu didişmeden kurtuluşun tek yolu, şehir ve köy hayatına geçip bir yeri devamlı yurt edinmektir.

Türkmen kitleleri Selçuklular'ın ilk yıllarından Anadolu Selçuklularının son yıllarına kadar devamlı sûrette yer değiştirdiler. Hattâ Batı İran ve Doğu Anadolu sâhasında bu göç çal kantıları Akkoyunlular'ın sonlarında (Onbeşinci Yüzyıl sonu) bile devam etti. Şehirli hayatına geçiş Doğu'dan Batı'ya doğru bir gelişme gösteriyordu. İlk Türk şehirleri İslâmiyet'e ilk geçen bölgelerde gelişti ve oralarda devamlı bir Türk varlığı teessüs etti. Türkistan şehirleri Türk kültürünün yerleşik medeniyet hâlinde gelişmesine sahne olan yerler olarak Türk karakterlerini hep korumuşlar, yabancıları eritmişlerdir. Daha sonraki târihlerde Doğu ve Orta İran bölgesindeki şehirlerde Türk hâkimiyetinin kurulması üzerine buralarda Türk varlığının temellendiği görülmektedir. Bu tür değişmenin son ve mükemmel örnekleri Anadolu'da görüyoruz. Anadolu eski medeniyetlerin beşği olmuş, bunların herbirinden izler taşıyan bir ülke olduğu halde, Türkler, kısa bir zamanda buralara büyük nüfus kitleleri yerleştirerek her yana Türk damgasını vurdular.

Göçebelerde aristokrasi (beyler) ve halk (karabudun) şeklinde ikili bir sosyal tabakalaşma vardır. Esîr kullanılmakla birlikte bunların hayvancılıkla geçinen bir toplulukta önemli bir yerleri olmuyordu. İslâm'dan sonraki hayatta eski aristokrasiler büyük ölçüde devam etmiştir; bunun başlıca sebeplerinden biri de Türkler'in İslamiyet'e kendi istekleri ile girmeleri ve dolayısıyla eski sosyal sistemlerini bozacak dış tesirlerden korunmuş olmalarıdır. Fakat eskiden devlete hâkim olan âile ile birlikte bürokrasi de beylerden oluştuğu halde, bu ikincilerin yerleri yavaş yavaş soyluluktan ziyâde liyâkatiyle temâyüz eden kimseler tarafından alınmağa bağlamıştır. Bunların mutlaka

Türk soyundan olmaları da gerekmemiştir. İran bölgesine hâkim olan Araplar da, Türkler de eski Sâsânî devlet geleneklerinden birçoğunu almışlardı, çünkü şehir medeniyetinde kurulan bir devlet bunu gerektiriyordu. İlk zamanlarda devlet hizmetleri belli bir tahsîlden ve memûriyet tecrübesinden geçmiş kimseler olarak Türkler kadar İranlılar tarafından da yürütülmüştür. Bu arada merkez emrinde çalıştırılanların devşirme yoluyla alınarak yetiştirilmeleri, onlarla devletin asıl kurucuları olan Türkmen grupları arasında birtakım sürüşmelerin doğmasına yol açmıştır. Mamâfih İran asıllı olan meşhûr Selçuklu vezîri Nizâmülmülk, *Nizâmiye Medreseleri*'nin kurucusu olarak Türkler'in ilim ve idâre sâhasına açılmalarında ve dolayısıyla sonraki yıllarda idâreci üst tabakanın büyük ölçüde Türkler'den teşekkül etmesinde önemli rol oynamıştır.

Yine de eskiden kalma feodal gelenek yüzünden devletin yüksek memûriyetlerinin çoğu âilelerin mülkü gibi babadan oğula devam ediyordu. Bu yüzden birçok yerlerde nüfûzlu âileler teşekkül etmişti. Hükümdar değiştiği zaman, hattâ hükümdar sülâlesi değiştiği zaman bu yüksek bürokratlar yeni hükümdara iâatlerini bildirmek sûretiyle mevkilerini muhâfaza ederlerdi.

Devletin toprakları *has*, *iktâ*, ve *harâcî arâzî* diye ayrılmıştı. Has arâzî doğrudan hükümdara (yâni merkezî devlet otoritesine) bağlı bulunup o arâzî üzerinde çiftçilik yapanlardan elde edilen vergi geliri devlet hazînesine giderdi. İktâ arâzîsi ordu mensuplarına âid olup buralardaki çiftçilerin vergisi ise onlara gelir olurdu. Harâç arâzî geliri de hazîneye âiddi. Köylü ve şehirli küçük topraklarında mülk sâhibi olarak istedikleri tasarrufu yapabiliyorlardı, ama tarım arâzîsi ve ormanlar, yukarıda belirtildiği gibi, mülkiyet olarak devlete âiddi; şahıslar bunun sâdece gelirini alabilirlerdi.

Toprak üzerinde çalışan köylüler de, şehirlerde esnaflık ve zenaatkârlık yapanlar da hür insanlardı, ortaçağ Avrupası'nda görülen "toprağa bağlı serflik" sistemi yoktu. Köylüler de, ik-tâ sâhipleri de aynı hukuka tâbî idiler, yâni hepsinin üstünde *İslâm şer'îati* ve eşillîğe dayanan *örf* vardır.

Devlet

Türkler siyâsî hâkimiyete çok alışkın ve çok eski bir devlet geleneğine sâhip idiler. Bu geleneklerini ve tutumlarını İslâm medeniyeti içine girdikleri zaman kolayca devam ettirdiler, çünkü İslâm'a girerken hükmetme gücünü -memlûk olarak gittikleri yerlerde bile- hiç kaybetmemişlerdi. Üstelik İslâm'ın devlet anlayışı esasta onlarınkiyle çatışmıyordu. Gerçi o zaman müslümanların başında Abbâsî Halîfesi'nin otoritesi vardı ve "Halife" tâbiri Peygamber'in vekîli mânâsına alınabilirdi. Ama Hazret-i Muhammed son Peygamber olduğuna göre, dinî otorite bakımından kimsenin ona vekâlet etmesi düşünülemezdi. Halife ancak İslâm devletinin reîsi olarak ona "Halef" olabilirdi. Bunun için de devlet reîsinin İslâm esaslarına göre hükmetmesi yetiyordu. Kısacası, Müslümanlığa hakkıyla uyan bir Türk -veyâ başka millettен- hükümdarla Abbâsî Halîfesi arasında herhangi bir fark olamazdı. Fakat Abbâsî Halîfeleri çok uzun zaman İslâm Dünyâsı'nda maddî ve mânevî otoriteyi ellerinde tutmuş insanlar olarak henüz hukûken ortadan kalkmış değillerdi; İslâm birliğine kıymet veren hükümdarlar bu müesseseyi kaldırmayı hiç düşünmüyor, hattâ onun İslâm cemâatı üzerindeki alışılmış otoritesinden faydalanarak kendi durumlarını kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Türk hükümdarları da böyle yaptılar, kendilerinin hükmetmeye hak ve yetkileri olduğuna dâir Halîfeler'den "menşûr" aldılar.

Abbâsî geleneğine göre saltanat Halîfelere âid olduğu için, Türk hükümdarlarına "Emîr", "Hâkan" gibi ünvânlar veriliyordu. Fakat ilk defa Gazneli Mahmud, sonra Tuğrul Bey "Sultan" ünvânının aldılar ki sultanlık en büyük siyâsî otorite anlamına geliyordu. Böylece Abbâsî Halîfeleri'nin sâdece gelenekten ibâret mânevî bir otoritesi kalmıştı, asıl kudret Türk sultanlarında idi.

Devlet reîsliği belli bir âileden gelenlere mahsûstu. Yalnız Mısır Memlûkleri bir zaman için kumandanlar meclisinin seçtiği bir devlet reîsiyle idâre edilmişler, ama Kalavun'dan îtibâren orada da sülâle hâkimiyeti kurulmuştur.

Türkler'de devlet merkez (sağ) ve sol (veyâ Doğu ve Batı) olmak üzere iki hükümrânlık bölgesine ayrılmıyordu. Batı Doğu'ya (merkeze) bağlı olmakla birlikte bir çeşit muhtâriyete sâhipti. Zamanla Batı, eskisinden daha geniş selâhiyetlere sâhip oldu. Karahanlılar'da sağdaki büyük Hâkan'a "Arslan Han", Batı bölgesini idâre edene ise "Buğra Han" deniyordu. Bir şehzâde önce "Tiğın" ünvânını alır, sonra "İlig" olur, oradan "Buğra Han"lığa yükselir, nihâyet "Arslan Han" olabilirdi. Bu sistem Göktürkler zamanındaki Kağan ve Yabgu sisteminin aynı idi. Selçuklular da henüz devlet sâhibi olmadan sırasıyla "Bey", "Yinanç", "İnal" ve en yukarıda "Yabgu" olmak üzere bir otorite hiyerarşisine sâhip bulunuyorlardı. Gerek Gazneliler'de gerek Selçuklular'da devletin en yüksek otoritesi olan sultan (ekski kağan veya hâkan)'ın yanısıra hükümdar âilesinin erkekleri memleketin şu veyâ bu tarafında eski yabgular gibi hüküm sürüyorlardı, hattâ yabgu ünvânı Alp Arslan zamanına kadar kullanılmış ve onun tarafından kaldırılmıştı.

Selçuklular iç işlerinde oldukça bağımsız, fakat savaş ve barış hallerinde mutlaka merkeze bağlı bulunan mahallî hükümdarlara "Melik" adını veriyorlardı. Melikler bir çeşit vâfî olmakla birlikte "memûr" sınıfından değil, idâreci aristokrat tabakaya mensup kimselerdi ve bu sıfatlarıyla her zaman hükümdarlıkta hak iddiâ edebiliyorlardı. Merkezî otoritenin çok sağlam olduğu zamanlarda hükümrânlığın bu şekilde parçalanması bir zarar doğurmuyordu, ama merkezde otorite boşluğu görüldüğü an hukûkî olarak hepsi de eşit statüde sayılan bu mahallî hükümdarlar (şehzâde veyâ beyler) birbirleriyle şiddetli taht mücâdelelerine girişiyorlar, bütün diğer meliklerin bir tânesi tarafından itâat altına alınması tıpkı yeni bir devletin kurulması gibi büyük gayretlere, kayıplara mal oluyordu. Türkler'in Osmanlılar'a kadar büyük devletler kurmalarına rağmen, bu devletlerin çoğunun kısa ömürlü olmasında bu türlü bir hükümrânlık sisteminin önemli rolü olmuş, ancak Osmanoğulları bu sisteme son vererek çok uzun ömürlü bir birlik ve hâkimiyet kurabilmişlerdir.

Devlet teşkilâtında memûriyetler ve bunlara âid ünvânlar esas îtibârıyla İran geleneğine bağlı olarak gelişti. Moğol istilâsından sonra onlardan da bâzı unsurların alındığı görülmektedir. Devletin resmî yazışmalarında Farsça veyâ Arapça kullanılıyordu, fakat bütün Müslüman-Türk devletlerinde Türkçe konuşulur, sözlü muâmeleler hep Türkçe ile yapılırdı. Osmanlı'da da başlangıçta devletin sicilleri Arapça tutulurken, sonra Türkçe esas olmuş, böylece Türkçe, ancak Osmanlılar'da devletin resmî dili hâline gelmiştir.

Türkler'de devletin en büyük vazîfesi tebeasını korumak, adâleti yerine getirmek, âsâyiş ve sükûneti sağlamaktır. Törenin hükümleri karşısında sultanın bile boynu kıldan ince idi. İslâmiyet'ten sonra örfün yanısıra şeriatın hükümleri de titizlikle uygulanır olmuştur. Bu dikkat sâyesinde herkes canından ve malından emîn bir şekilde yaşırdı. Fakat zaman zaman devlet otoritesinin zaafa uğraması gerek siyâsî, gerek sosyal ve iktisâdî bakımdan çok acı sonuçlar doğurmuştur. Bu türlü anarşi hallerinin en sürekli ve felâketlisi ise Moğol istilâsı dolayısıyla ortaya çıktı.

Moğollar doğudan batıya doğru bütün Türk ve Müslüman ülkelerini istilâ ettikleri zaman Türk Dünyâsı'nda bir tarafta Harezmşahlar, öbür yanda Selçuklular olmak üzere iki büyük devlet vardı. Bu devletler yerleşik medeniyete dayalı bir siyâsî ve sosyal rejim kurmuşlar, memleketlerinin her yanını refâha ulaştırarak güzel eserlerle donatmışlardı. Halk, devletin hâkim otoritesi sâyesinde canından ve malından emîn olarak yaşıyordu. Moğollar her iki devleti de yıkarak Türk-İslâm Dünyâsı'nı büyük bir kargaşalığın içine soktular. Devlet güçlü iken disiplin altında yaşamakta olan göçebe unsurlar, böyle bir zamanda büyük felâket sebebi oldu. Kolayca bir hükümdarlık eline geçirmek isteyen mâceracılar ve tâlihleri dönmüş asilzâdeler bu kargaşalığın içinden kendilerine birşeyler çıkarabilmek için her yanda göçebe Türkmenler'i başlarına toplayıp silahlı harekâta girişiyorlardı. Hem kendilerine servet toplamak, hem topladıkları sergerde gürûhunu geçindirebilmek için başvurdukları yol ise şehirleri yağma etmektir. Moğol istilâsı Türk Dünyâsı'nda o

derece derin bir sarsıntı yaratmıştı ki, bu sarsıntıdan kurtulmak üzere çırpınan devlet reisleri bile başıbozuk sergerdelerle işbirliği yapmak zorunda kaldılar, böylece kurmak istedikleri otoriteyi kendi elleriyle bozmuş oldular. Celâleddîn Harezmsâh gibi yüksek bir şahsiyeti korkunç ve ürkütücü bir haydut reîsi gibi gösteren ve bütün hükümdarları ona düşman kılan başlıca unsur, işte bu serseri gürûhu idi.

Bir devlet geleneği ve terbiyesi içinde yetişmemiş aşîret reislerinin yarattıkları anarşi ve tahrîbât büsbütün dehşet veriyordu. Akkoyunlular'ın kurucusu Karayülük Osman bunların tipik örneğidir. Gâyet zekî ve o derece cesûr, yiğit bir asker olan bu adam, başına şuradan buradan topladığı aşîret askeriyle âdetâ savaşı geçim yolu hâline getirmiş, hangi hükümdar iş verdiyse onun safında hasımlarına karşı savaflara girmiş, şehir ve köyleri yağmalamış, yakıp yıkmıştır. Dövüşmekten ve yağmacılıktan başka şey bilmeyen bu adamlar, kendilerine daha fazla menfaat sağlayan karşı tarafın safına geçmekte de hiçbir zaman tereddüd etmemişlerdir.

Devlete zaaf veren bir başka unsur ise "Kadınlar saltanatı" dediğimiz ve Osmanogulları zamanında bile bir aralık büyük sıkıntılara sebep olan durumlardı. Türkler Müslümanlık'tan önce devlet başkanlarının eşlerine büyük yetki tanıyorlar, hattâ devletin emirnâmeleri ve her türlü muhâberâtı "Hâkan ve Hâtun adına" çıkıyordu. İslâm'dan sonra devlet işlerinde kadın nüfûzu, yine eskisi kadar hissedilmeye devam etti. Tuğrul Bey'in karısı, Sultan'ın üzerinde büyük bir nüfûz sâhibi idi. Melikşâh'ın eşi Terken Hâtun, devlet işlerine o kadar girmişti ki, Sultan'la bir meseleyi halletmek isteyenlerin önce Terken Hâtun'la anlaşmaları gerekiyordu. Nihâyet, kadın saltanatının en korkunç örneği Harezmsâhlar'da görülmüştür ki, Alâeddîn Tekiş'in hâtunu ve Celâleddîn Harezmsâh'ın büyükannesi olan Terken Hâtun, devlet içinde ayrı bir devletti. Kendi sarayı, dîvânı, memûrları vardı; onun imzâ atmadığı hiçbir fermân geçerli sayılmazdı.

Ordu

İslâm'dan önce Türk devletlerinin ayrı bir asker sınıfı yoktu, savaş yapabilecek her erkek seferberlik zamanında derhal orduya katılır, sonra da yine kendi obasına dönerek eski işlerine devam ederdi. Müslüman Türkler'de önceleri bu usûle devam edildi, fakat Karahanlılar'dan sonra en büyük İslâm devletini kuran Gazneli Mahmud devamlı bir hassa ordusu kurmak zorunda kalmış, bunu da nüfûsu Türkler'den fazla olan yerli halktan toplamıştı. Türk târihinde ilk devşirme usûlü o zaman başladı. Çeşitli kavimlerden toplanan askerler özel bir eğitimle yetiştiriliyorlardı. Sultan Mahmud ayrıca sefere çıktığı zaman İslâm ülkelerine haber salarak oralardan gönüllü asker topluyordu. Hassa ordusu maaşlı olduğu halde gönüllüler sâdece savaş ganîmeti alırlardı.

Selçuklular devlet kurduktan sonra, onlar da devşirme ve özel eğitim yoluyla bir hassa ordusu kurdular. Bu ordu doğrudan doğruya sultana bağlıydı (Melikşâh). Ayrıca meliklerin ve yüksek rütbeli devlet görevlilerinin kendi mevkilcriyle ölçülü olmak üzere askerî birlikleri bulunurdu. Hassa ordusu mensupları iktâ sâhibi oluyorlar, yânî devlet bunlara toprak veriyordu.

Savaş sırasında Türkmen beylerinin idâresi altında süvârî kuvvetleri de orduya katılıyorlardı. Fakat devletin asıl silâhlı kuvveti bu devşirme hassa ordusu idi, çünkü onlar her an savaşa hazır olmak üzere yetiştikleri gibi, geçimlerini de doğrudan doğruya devletten sağladıkları için, sultana sıkı sıkıya bağlı idiler. Oğuz beyleri devlet hizmetinde olmayan aşîret kuvvetlerine dayandıkları için gerektiğinde sultanın otoritesine karşı çıkıyorlar, bu da devletin gücünü zayıflatıyordu. Bu yüzden Selçuklular hassa ordusu sistemi kurmakla devleti başıbozukluktan kurtardılar. Bunların yanında bir de devlete yarı-bağlı durumda sipâhî zümresi vardı ki, bunlar devşirme değildi, ancak devletin topraklarını kullanmaları karşılığında ona askerlik hizmeti yaparlardı.

Hindistan'daki Türk devletleri esas Türk Eli'nden uzak kaldıkları ve buralara Türk göçü durduğu için bir zaman sonra artık yerli asker kullanmak zorunda kalmışlar, fakat bundan dâima şikâyetçi olmuşlardır. Mısır Memlûkleri de çok uzakta kalmışlardı, fakat onlar Kıpçak sahrâsından devamlı Türk ve Çerkes getirterek, onları iyi bir terbiye ile yetiştiriyorlar ve asker yapıyorlardı. Hattâ bunların deniz yoluyla serbest gelebilmeleri için Bizans'la anlaşma bile yapılmıştı. Türkler'in garnizonları Nîl'de bir adada, Çerkesler'inki ise Kahire kalesinde idi. Bu yüzden Türk Memlûkler'e "Memâlik-i Bahriye", Çerkesler'e ise "Memâlik-i Burciye" deniyordu. Zamanla Çerkesler çoğalarak iktidarı aldılar. Harezmsâhlar da asker olarak daha çok kabîle savaşılarına dayanıyorlardı, ordunun çoğunluğunu bunlar teşkil ediyordu. Fakat bu göçebe -çoğu Türkler'in Kanglı ulusundan- asker, şehir medeniyetine intibak edemediği için çoğu zaman huzûrsuzluk kaynağı olmuştur. Üstelik devlette pek büyük nüfûzu olan vâlide Terken Hâtun, kendisinin mensup olduğu Kanglılar'dan toplanan askeri, Sultan'ın alcyhine istediği gibi kullanabiliyordu.

Anadolu Selçukluları teşkilât bakımından Büyük Selçuklular'ı tâkib ettiler, fakat Anadolu'da başka soydan Müslüman bulunmadığı için onların hassa ordusu da tamamen Türkler'den meydana geliyordu. Uc beyleri Türkmen aşîret askeri kullanırlar, savaş sırasında askerleriyle birlikte sultanın ordusuna katılırlardı.

Karakoyunlu ve Akkoyunlular ile Celâyirli Moğol istilâsından ve İlhanlılar'dan sonra kuruldukları için onlar İlhanlı teşkilâtını taklîd ettiler. Fakat bunların orduları göçebe Türkmenler'den meydana geliyordu, yâni ortada bir devlet ordusu yoktu. Türkmenler geçimlerini savaş sâyesinde temîn ediyorlar, bu yüzden devamlı anarşi unsuru oluyorlardı. Akkoyunlu Uzun Hasan bu durumu bütün kötü örnekleriyle gördükten sonra, Tebrîz'de Osmanlı usûlü bir ordu ve devlet teşkilâtı kurmak üzere çalışmalara başlamıştı, ama ömrü yetmedi.

Türkler bozkır devleti halinde ortaya çıkmışlar ve daha çok kara ordusu kullanmışlardı. Sonraları sâhillere inince donanma kurmaya başladılar. Mısır Memlûkleri'nin kuvvetli bir donanması vardı. Selçuklular Çaka Bey zamanında Ege'de donanma kurdular, fakat bu hâkimiyet Çaka'nın ölümüyle sona erdi. İznik'te donanma kurmak üzere yapılan teşebbüs İznik'in kaybıyla suya düştü. Daha sonra Anadolu Selçukluları Alâiye ve Antalya'nın zaptı üzerine deniz kuvveti kurmaya çalıştılar. Aydınogulları ve Germiyanlılar'ın oldukça kuvvetli bir deniz filosu vardı.

Nihâyet, Türkler'de gerektiğinde kadınlar da savaşa katılıyorlardı. Bir Fransız scyyâhı, Dulkadiroğulları'nın otuzbin kadın süvârilerinin bulunduğunu söylemektedir.

Dîn Hayatı

Türkler'in ilk Müslümanlık yıllarında İslâm Dünyâsı'nda henüz mezhep mücâdeleleri başlamamıştı; Türkler'in temasta oldukları Araplar ise Sünnî Müslümanlığın temsilcileriydi. Türkler sonraları Emevî saltanatının yıkılıp yerine Abbâsîler'in gelmesinde önemli rol oynadılar, ve bu arada Emevîler'in zulmüne uğrayan Peygamber Sülâlesi'ne karşı büyük bir sevgi ve saygı gösterdiler. Bununla birlikte Şiîlik ve Bâunîlik şeklinde gelişen muhâlefet hareketlerine -birkaç istisnâ dışında- katılmadılar. Büyük çoğunluğu Hanefî mezhebini tercîh etti ve hep öyle kaldılar, îtikad bahsinde de pek muhtemelen Türk asıllı olan İmâm Mâtürîdî'nin doktrinini kabûl ettiler. Özellikle Gazneliler Devleti zamanında Türkler'i Şiîler'e karşı Sünnî İslâm Dünyâsı'nı ve onun başındaki Bağdad Abbâsî Halîfesi'ni savunurken görüyoruz. Onlardan sonra gelen Büyük Selçuklu Devleti ise Sünnî Müslümanlığı himâye etmek bakımından çok ileri adımlar atmıştır. Tuğrul Bey o çağda İslâm Âlemi'ni derinden derine sarsmakta olan Bâtınî hareketlerine karşı başarılı bir mücâdele verdi. Fakat ondan daha önemlisi, Selçuklu vezîri Nizâ-

mülmülk tarafından sapık doktrinlere karşı Sünnî Müslümanlığın birer kalesi olan *Nizâmiye Medreseleri*'nin kurulmasıdır. Bunlardan ilki ve en büyüğü Bağdad'da kuralanıdır ki, meşhûr İmâm Gazalî burada hocalık yapmıştır. İslâm-Türk Dünyâsı'nın diğer bâzı büyük şehirlerinde de kurulan Nizâmiye Medreseleri Türkler'in dîn hayatı ve medenî hayatları bakımından çok önemli rol oynamıştır.

Türkler daha ilk yıllarından itibaren tasavvuf hareketlerine de katılmışlar, İslâm tasavvufunu gerek fikir, gerek tarikat hareketi halinde geliştirmişlerdir. Bildiğimiz en eski büyük Türk mutasavvıfı Hoca Ahmed Yesevî'dir. Anadolu'ya Selçuklular'la birlikte ve ondan sonra İran tarafından gelen bütün İslâm velîlerinin Hoca Ahmed Yesevî'nin müridleri olduğuna inanılır. Yesevî onları yetiştirdikten sonra herbirini bir ülkeye göndermiş ve ora halkını irşâd etmelerini istemiştir. Halkımızın Horâsân Erenleri veyâ Horâsân Erleri dediği Türkmen dervîşleri işte bunlardır. Fakat Hoca Yesevî'nin te'siri en az Anadolu'daki kadar Türkistan'da olmuş, kalabalık Türk kitlelerinin İslâmlaşmasında onun ve dervîşlerinin pek büyük rolü olmuştur.

Şeyhler ve dervîşler İslâm'ı henüz kabul etmiş olan Türkler arasında dînî inanç birliğinin kurulmasında ve dînin öğretilmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Bunlar özellikle sınır boylarında İslâm'ın gazâ ve cihâd rûhunu dâimâ uyanık tutmak sûretiyle Türk hâkimiyetinin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Türk edebiyatının büyük eserlerinden biri olan *Dede Korkut Kitabı*'nda eski Türk *alp* tipi ile Müslüman *gâzî* tipinin nasıl birleştirildiğini gösteren çok canlı örnekler vardır.

Şehirlerdeki dîn hayatı köylerdekinden ve göçebe topluluklarında görülenden biraz farklı idi. Türkmen dervîşlerinin çoğu sâdece şeyhlerinden aldıkları sözlü bilgi ile yetiştikleri halde şehirlerdeki medrese dediğimiz yüksek eğitim ve öğretim kurumlarında yetişenler kitap bilgisine dayanıyorlardı. Bu yüzden şehirler dışında İslâm inançlarına bâzı yabancı inanış ve uygulamalar karışmış veyâ eski dînden bâzı şeyler kalmış olmasına rağmen şehirlerde katıksız, sağlam ve elbette yüksek seviyeli

bir dînî düşünce ve duygu hayatı yaşıyordu. Şehirlerde tasavvuf ve tarikat hayatının başında bulunanlar aynı zamanda medrese eğitiminden geçmiş ve Sünnî İslâm doktrinini benimsemiş olan kimselerdi. İşte bunların belki de en büyüğü olan Mevlânâ Celâleddîn, Harezm'den Konya'ya gelmiş ve gerek kendisinden kaynaklanan Mevlevîlik tarîkatiyle, gerek yazdığı pek kıymetli eserlerle Türkler'in dînî hayatına şekil veren büyük mîmârlardan biri olmuştu.

Türkler bir şehri zaptedip oraya yerleştikleri anda derhal orada İslâm medeniyetinin temel yapılarından olan câmî, mes-cid, hankah (tekke) binâları yapıyorlardı ve bunlar Türk varlığının birer damgası oluyordu. Anadolu'daki doğrudan doğruya veya yarı dînî eserlerin büyük çoğunluğu Selçuklular devrinde yapılmıştır. Böylece Osmanlılar'ın ortaya çıkışına kadar bütün Anadolu tam bir İslâm hayatı yaşar hale gelmiş bulunuyordu. Bu büyük hazırlık sâyesindedir ki Osmanlı kudreti bir sel gibi taşarak İslâm'ın bayraklarını en uzak dünyâ köşelerine kadar götürebildi.

Türkler daha ilk Müslüman oldukları yıllardan başlayarak dînle devlet arasında tam İslâmiyet'e uygun bir ayırım yapmışlardır. Türkler'de devlet reîsi, aynı zamanda dînin de reîsi olmuyordu. Öyle olsaydı, siyâsî bir mevkide bulunan insanlar dîni istedikleri gibi yorumlayabilir ve istedikleri uygulamayı yapabilirlerdi. Halbuki Türkler dîn konularında hüküm vermeyi devlete değil, siyâsetle hiç ilgisi olmayan âlimlere bıraktılar. Böylece devlet idâresinde bulunanlar dîni kendi istedikleri gibi değil, âlimlerin yorumladıkları şekilde uygulamak zorunda kaldılar. Böylece hangi devlet idâresinin Allah'ın emrettiği gibi adâletli, şelkatli, haksever olup olmadığı konusunda objektif ölçüler kullanmak imkânı doğdu.

Türkler başka dînlerin mensuplarına karşı dünyâda görülen en büyük müsâmahayı gösterdiler. Selçuklu Sultanları Hıristiyan bir prensesle evlendikleri zaman onları dîn değiştirmeye zorlamıyorlar, hattâ isterlerse yanlarında papaz bulundurma müsâdesi bile veriyorlardı. O kadar ki, Anadolu'nun Hıristiyan halkı Türk fâtihlerini eski kokuşmuş efendilerine tercîh ettiler.

Felsefe, İlim ve Kültür

Türkler önceleri İslâm medeniyetinin ilim ve felsefe hareketlerine yabancı idiler, çünkü bu medeniyetin dili olan Arapça'yı bilmiyorlardı. Fakat Arapça, Müslümanlığın Kutsal Kitâbı'nın dili olduğu için sür'atle öğrenmeye başladılar, o kadar ki, içlerinde bu dilin belki Araplar'dan daha büyük âlimleri yetişti. Bu arada Müslümanlar'ın yazmış veyâ başka dillerden çevirmiş oldukları eserleri okumaya, kendilerini bu sâhalarda yetiştirmeye koyuldular. Daha Karahanlılar zamanında büyük şehirlerde ilim ve kültür hayatı gelişmiş bulunuyordu. İslâm'ın büyük filozoflarından Fârâbî, Onuncu Yüzyıl'da yaşamış olan bir Türk'tür ki, bu durum Türkler'in çok kısa zamanda yeni medeniyete intibâk edip onun kurucuları arasına girdiklerini gösterir. Adı Uzlukoğlu Muhammed olan bu büyük filozof Seyhun kıyısındaki Farab şehrinde doğduğu için bu adla anılıyordu. İslâm Dûnyâsı'nın yetiştirdiği bir başka büyük filozofun, İbni Sînâ'nın da Türk olması pek muhtemeldir. Bu çağlarda eser yazan birçok Türk'ün adları Arap alfabesiyle yazıldığı için asıllarının ne olduğu iyice bilinmiyor. Ayrıca, Türkler'in Müslüman adları almaları üzerine diğer Müslüman unsurlardan isimleriyle ayırde dilmeleri de çok zor olduğundan, Türk filozof ve âlimlerinin kimler olduklarını tamamiyle bilemiyoruz. Matematikçi Abdullah el-Baranî, İbn Türkü'l-Cilî, gramerci İsmâîl Cevherî, târihçi Beşşaru'l-Türkî, Tarhanu'r-Ravî, Sabbâh bin Hâkan, Ziyâüddîn Baranî Türklüğü kesinlikle bilinenler arasındadır.

Mamâsîh, Türk-İslâm ülkelerinde felsefe ve ilim hareketlerini sâdece felsefeci ve ilim adamlarının soylarına göre ele almak doğru olmaz. Muhakkak ki, Türkler'in hâkim olduğu yerlerde devletin ileri gelenleri düşünce hareketlerini büyük ölçüde destedikleri gibi, onların yarattığı serbestlik atmosferi de pek çok filozofun, âlimin Türk ülkelerinde faâliyet göstermelerine yol açmıştır. Böylece Karahanlılar'dan Gazneliler'e ve Selçuklular'a, oradan Cengiz İmparatorluğu'nun üzerinde teessüs eden Türk devletlerine kadar her yerde İslâm medeniyeti son derece verimli bir çağ yaşadı. İslâm'ın en yüce isimlerinden biri olan

Gazalî, birçok ilim sâhasında bütün dünyânın hayranlığını kazanmış olan Ebû Reyhan el-Bîrûnî, büyük âlim ve şâir Ömer Hayyâm, târihçi Ebû'l-Fazlu'l-Beyhakî, lûgatçi, büyük müfessir Zemahşerî, târihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî, Râvendî, büyük matematikçi el-Cezerî, yine büyük târihçi İbnü'l-Esir hep Türk ülkelelerinde yetişmiş ve çalışmış, eserlerinin çoğunu kendilerini himâye eden Türk hükümdarlarına sunmuş şahsiyetlerdir.

Dil ve Edebiyat

Türkler İslâm medeniyetine girdikleri zaman iki yeni dille sıkı temasa girdiler. Bunlardan birincisi Arapça idi. Arapça medeniyetin temelindeki dînin, yâni İslâmiyet'in temel kitabının diliydi. Herşeyden önce, İslâmiyet'i iyi anlamak için bu dili bilmek gerekiyordu. Ayrıca, Türkler'den önce Araplar bu dille büyük felsefe ve ilim eserleri meydana getirmişlerdi. Böylece Arapça İslâm Dünyâsı'nın ilim dili haline gelmiş, hangi ırktan olursa olsun bütün Müslüman ilim ve fikir adamları eserlerini bu dille yazmaya başlamışlardı. Nitekim Batı'da da Onyedinci Yüzyıl'a kadar her millettin ilim ve felsefe adamları Latince eser yazarlardı. Türkler'in karşılaştıkları ikinci dil Farsça idi. Farsça aslında Araplar'inkinden daha eski ve yüksek bir kültürün dili olduğu halde İslâm medeniyeti Arapça ile parlayınca Farsça İkinci plana düşmüş, ana dili Farsça olanlar da ilim ve fikir eserlerini Arapça yazar olmuşlardı. Ancak edebiyat doğrudan doğruya dînle ilgili bulunmadığı ve Farsça'nın köklü bir edebî geleneği bulunduğu için, bu dille İslâmî dönemde büyük edebiyat eserleri yazılmıştır. Bunların en meşhûru Firdevsî'nin Gazneli Sultan Mahmud'a takdîm ettiği "*Şehnâme*"dir. Büyük Türk şâir ve mutasavvıfı Mevlânâ Celaleddîn de Farsça yazmıştır.

Türkler ilim ve felsefede herkes gibi Arapça kullandılar, ama edebiyatta esas îtibâriyle kendi dillerini korudular.

Türk dilinin korunmasında Türkler'in hâkim millet oluşlarının da büyük rolü olmuştur. Nitekim Türkçe'nin büyük eserlerinden *Dîvânu Lûgatî't-Türk*'ün yazarı Kâşgarlı Mahmud, Peygamberimizin Türkleri övdüğünü, Dünyâ hâkimiyetinin Allah tarafından Türkler'e verilmiş olduğunu, bu yüzden Türkler'in dilini öğrenmekte herkes için büyük faydalar bulunduğunu söylemektedir. Kâşgarlı Mahmud bu eseri 1077'de Bağdad'daki Abbâsî Halîfesi'ne takdîm etmiştir.

Karahanlılar devrinde yazılan bir başka önemli eser de Karahanlı Saray Nâzırı Yûsuf Has Hâcib'in (1075) kaleme aldığı *Kutadgu Bilig*'dir. *Kutadgu Bilig* manzûm olarak yazılmış olup, hükümdarlara iyi bir devlet idâresinin nasıl olacağı hakkında öğüt mâhiyetindedir. Bu eserde iyi idârenin genel prensipleri ele alınmaktadır. Alp Arslan ve Melikşâh'ın büyük vezîri Nizâmülmülk'ün kaleme aldığı *Siyâsetnâme* (aslı Farsça) ise aynı şeyi gerçek örneklerle dayanarak yapmaktadır.

Türkler'de tasavvuf edebiyatı esas îtibârıyla Türkçe yazılmıştır. İlk büyük Türk mutasavvuf şâiri Hoca Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet* adlı eseri (Onbirinci Yüzyıl) daha sonraları Anadolu'da yazılmış olan tasavvuf eserlerine çok benzer. Yesevî'nin müridleri de hep Türkçe yazıyorlardı. Üstelik bu edebiyat aslı Arap edebiyatına âid olup İranlılar'ın da benimsemiş bulundukları arûz kalıplarıyla değil, hece vezniyle yazılıyordu. Türkçe tasavvuf edebiyatının ve bütün Türk edebiyatının en yüksek şahsiyetlerinden biri olan Yûnus Emre, Selçuklular'ın son ve Osmanlılar'ın ilk yıllarında Anadolu'da yaşadı. Anadolu'da Âşık Paşa, Gülşehrî gibi şâir ve mutasavvıflar hem Türkçe yazdılar, hem Türkçe'yi savundular. Anadolu'da gelişen edebiyatta Türkçe hâkim olmuştur. Buna karşılık Harezmi ve İran bölgesinde yüksek tabakanın edebî dili Farsça idi ve Türkler arûz kalıplarıyla Fars nazım şekillerini kullanıyorlardı. Hind-Türk devletlerinde yine Farsça hâkim olmuş, Hind hükümdarlarının tercüme ettirdikleri eserler bile Farsça'ya çevrilmiştir. Mâmâsîh Farsça'da da büyük eserler meydana gelmiştir. Hayyâm, Sâdî, Husrev Dehlevî, Enverî gibi şâirler Fars Dili'nin büyük üstâdları oldular. Mısır Memlûk Sultanlığı Kıpçak sâhasından

gelen Türkler'le beslendiği için onların kullandığı Türkçe Arapça ve Farsça te'sîrinden oldukça uzaktı, ve bu yüzden onların diline "Hâlis Türkçe" deniliyordu. Memlûk Sultanları bu hâlis Türkçe'ye pekçok eser tercüme ettirdiler. Mısır'da Türk dilinin gramerine âid de çok önemli eserler yazılmıştır.

San'at

İslâmiyet'e giriş aynı zamanda şehir hayatının yaygınlaşması demek olduğu için, bu dönemde Türkler mîmârlık san'atını geliştirmeye başlamışlardır. Eski devirlerden en çok göze çarpan eserler türbeler ve mescidlerdir. Karahanlılar zamanında hükümdarlar ve hükümdar âilesinden kimseler için yapılmış olan türbeler herhalde daha önceki Türk san'atından, özellikle Uygurlar döneminden, birtakım izler taşıyordu. Bu eserler İslâmî devrenin bir özelliği olmakla birlikte Arap ve İran eserlerinden farklıdır. Türkler muhakkak ki yapı san'atı konusunda başka kavimlerden pekçok şey öğrenmişler, ancak bu bilgileri kendi esprilerini aksettirecek şekilde kullanmışlardır. Evliyâ Ata (Talas) ve Özkend'de Onbirinci Yüzyıl'da yapılmış olan türbeler Anadolu Selçuklu mîmârîsinin öncüsü durumundadır. Türkler türbe (künbed) san'atını o târihten îtibâren geliştirerek Ahlat'ta ve Konya'da, Kayseri'de, Niğde'de örneklerini gördüğümüz mükemmel eserler yaratmışlardır.

En çok önem verilen yapılar hiç şüphesiz câmi ve mescidlerdir. Bunlarda da türbe mîmârîsinin birçok özellikleri görülüyor. Her ikisinde de taş süslemeler bütün cepheyi kaplamaktadır. Bu eserlerde esas yapı malzemesi olarak tuğla ve taş kullanılıyordu. Kubbeli câmi mîmârîsinin ilk örnekleri Gazneliler devrine âiddir. Selçuklular devrinde bu örnek geliştirilmek sûretiyle nihâyet Melikşâh'ın yaptırdığı İsfahan'daki Cumâ Mescidi'nde en olgun şekillerinden biri meydana çıkmıştır. Büyük Selçuklu devrinin türbe mîmârîsinin dev eseri ise Merv'deki Sultan Sencer Türbesi'dir.

Mîmârlık san'atının göze çarpuğı diğer bir yapı tipi olan medreselere gelince, bunların müessese olarak ilk defa Büyük Selçuklular tarafından kurulduğunu biliyoruz. Medrese mîmârîsi de Türkler'in eseri olmuştur. San'at târihi otoritelerinin belirttiklerine göre, Türkler medrese örneğinde Uygur manastırlarını model almış olmalıdırlar.

Nihâyet, kervansaray mîmârîsi de Türkler tarafından geliştirilmiştir. Karahanlılar'dan başlamak üzere Anadolu Selçukluları'na kadar Türkler ticâret yollarının güvenlik ve rahatlığına çok önem vermişler, kervanlar için belli-başlı menzillerde fevkalâde san'atlı konak yerleri yapmışlardır.

Osmanlılar'a kadar Türk mîmârîsinin yarattığı her tip eserin en gelişmiş, en güzel örneklerini Anadolu Selçukluları'nda buluyoruz. Anadolu Selçuklular'ında bütün bu tiplerin yanı sıra, bir de şifâhânelere rastlıyoruz.

Anadolu'ya geldikten sonra yapılan mîmârî eserlerde çînî süslemeye çok önem verildiği görülmektedir. Bizans san'atında mozayik bilinmekle birlikte sırlı çînî yapımı ve kullanılması husûsunda Türkler'in çok ileri bir san'at dönemini temsîl ettikleri muhakkaktır. Çînî sanatının Uygurlar'a kadar uzanan eski bir mâzîsi vardır. Büyük Selçuklular'ın yaptırdıkları eserlerde çînî kullanılıyordu, fakat Anadolu Selçukluları'nda câmi ve saray mîmârîsinde kullanılan çînîler en güzelleridir.

Mîmârlık san'atı husûsunda Anadolu Beylikleri'nin Selçuklu geleneğini olduğu gibi devam ettirdikleri söylenebilir. Osmanlı mîmârîsi yeni bir dönemi temsîl edecektir.

Türkler'in çok geliştirdikleri bir el san'atı halıcılıktır. Hattâ halı san'atının Türkler'le başladığı söylenmektedir, çünkü en eski halı örneği Hun devrine âiddir (M. Ö. Üçüncü Yüzyıl). Uygurlar'da da halı san'atının geliştiği biliniyor. Türkler halı san'atını Anadolu'ya getirdikten sonra eski nümûnelerine kıyasla çok mükemmel halılar dokumuşlar, halıcılığı gerçekten bir millî san'at yapmışlardır. Eski halı san'atı örnekleri olarak Mısır'da Fustât'ta bulunan eserlerin de oraya Anadolu Selçukluları zamanında gittiği biliniyor. İstanbul'daki Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde eski Selçuklu halıları vardır. Halıcılığın ya-

nısıra kilim dokumacılığı da Müslüman Türkler arasında gelişmiş bir san'attı.

Türkler'in İslâm öncesi heykel san'atı ile meşgûl olduklarını biliyoruz. Fakat putperestliğin yarattığı atmosfer bu san'atın bırakılmasına yol açtı. Resim san'atı ise İslâm döneminde devam etmiştir. En eski Türk resimleri Mani Dînî'ndeki Uygurlar devrinde (Sekizinci Yüzyıl) âiddir. Bunlar fresk ve minyatür türündedir. Minyatür san'atı sonraki yüzyıllarda geliştirilmiş, Anadolu Selçukluları'na ve oradan Osmanlılar'a kadar gelmiştir.

Bunlarla birlikte Türkler yazı (hat) -ve tezhîb san'atında da bugün bile hayranlık veren örnekler yaratmışlardır.

Türkler'de mûsikî san'atı çok eskidir; bugünkü halk müziğimizin kökleri en azından Göktürkler devrine kadar gider. Klasik müzik dediğimiz tür ise İslâm devrinde gelişmiş, Onüçüncü Yüzyıl'dan îtibâren olgun örneklerini vermeye başlamıştır.

Üçüncü Bölüm

DEVLET-İ ALİYYE-İ OSMANİYYE "Yüce Osmanlı Devleti"

Dünya Târihinin Büyük Mûcizesi

Bir eşi görülmemiş olan ve başarılarının sırrını henüz hiç kimsenin tam çözemediği Osmanlı Devleti'ni Oğuzlar'ın Kayı Boyu'ndan Osman Bey (Gâzî) kurmuştur. Osman Bey'in babası Kaya Alp oğlu Gündüz Alp oğlu Er Tuğrul Bey (Gâzî)'dir. Kayı beyleri Selçuklu-Bizans sınırında oturup devamlı Bizans ülkesine gazâyâ çıktıkları için hep gâzî diye anılmışlardır. Ertuğrul Bey ve onun idâresindeki Kayı Türkleri, Selçuklular tarafından Bizans uc'una yerleştirildiklerine göre, bunların Selçuklular'ın sonlarına doğru Anadolu'ya geldikleri anlaşıyor. Rivâyete göre Kayılar Anadolu'ya gelip kendileri için yerleşecek bir yer ararlarken iki ordunun birbiriyle savaşa tutuştuklarını görmüşler, sonra bunlardan daha zayıf olanın safına geçerek kuvvetliyi yenmişlerdir. Yardım ettikleri ordu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın ordusudur. Sultan bu hizmetlerinden dolayı kendilerine Bilecik tarafını "yurt" olarak vermiş, beylerini de uç beyi saymıştır. Bundan anlaşıldığına göre herhalde Kayılar Alâeddîn Keykubâd'ın Yassıçimen'de Celâleddîn Harezmşâh ile yaptığı savaşta önemli bir rol oynamışlardı. Anadolu'ya gelirken başlarında bulunan beyleri Süleyman Şâh'ın Fırat'ı geçerken atının sürçmesi yüzünden boğularak öldüğü ve oraya gömüldüğü söylenir. Şimdi Irak sınırında Caber Kalesi yakınında bulunan meşhur "Türk Mezarı"nın işte bu Süleyman Şâh'a âid olduğuna inanılır. Eski târihler Osmanoğulları'nın soyunu

Türkler'in efsânevî atası Oğuz Han'a kadar çıkarırlar. Elbette bu rivâyetlerin aslı meşkûktur, ama bunlar Osmanoğulları'nın Türk soyuna hükümdarlık hakları bulunduğunu göstermek ve onların iddiasını perçinlemek bakımından anlamlıdır.

Ertuğrul Gâzî Söğüt'te oturuyor, civârındaki Bizans tek-fûrları üzerine akınlar yaparak onları haraca bağlıyordu. 1299 veyâ 1300 yılında Söğüt'te öldü ve oraya defnedildi. Kendisinin bağlı bulunduğu Karakeçili Aşîreti Türkmenleri o târihtenberi, yâni altıyüzseksen iki yıldır her sonbaharda Ertuğrul Gâzî'nin ölüm yıldönümü dolayısıyla türbesinin etrafında tekbîr getirerek dönerler, sonra gâzî dedeleri adına büyük bir ziyâfet terüpleyip herkese yemek dağıtırlar, cirit oynarlar, türbeyi ziyâret edip Fâtiha okuduktan sonra atlarına binip tekrar köylerine dönerler. Bu merâsime *Türkmen Bayramı* da denmektedir ki, göçebe Oğuz âdetleriyle İslâm geleneği burada birleşmiştir.

Babasının vefâtı üzerine Osman Bey uc beyi oldu. Amcası Dünder Bey ona karşı çıktı, fakat öldürüldü. Osman Bey, kardeşleri Gündüz ve Sıvı ile birlikte diğer Kayı beylerini yanına alarak Eskişehir-Bilecik bölgesini eline geçirmiş ve Bizans'ın Anadolu ve oradan İran-Sûriye-İrak bağlantısını kesmiştir. Osmanlı Beyliği işte bu stratejik başarısı dolayısıyla kendini kuvvetle hissettirmeye başlıyordu.

Osman Gâzî, Şeyh Ede-Balı'nın kızı Mal Hâtun'la evlendi. Rivâyete göre Osman Gâzî bir gün Şeyh Ede-Balı'nın Bilecik sırtlarındaki tekkesine misâfir olmuş, orada bir gece geçirmişti. Kendisine yatması için ayırdıkları odanın duvarında bir Kur'ân asılı olduğunu görünce, sabaha kadar Kur'ân'a saygısından el bağlayarak oturmuş, bir an olsun yatmamıştı. Ede-Balı odasına girdiği vakit onu utandırmamak için uyur gibi yaptı. Bir ara daldığı vakit rüyasında Cenâb-ı Hakk tarafından kendisine şu hitâb geldi:

"Ey Osman, mâdem sen benim kelâmıma büyük saygı gösterdin, ben de senin evlâdına kıyâmete kadar devam edecek bir ulu devlet verdim".

Yine bir gece Osman Gâzî rüyasında Şeyh Ede-Balı'nın koynundan bir nûr çıkıp kendi koynuna geldiğini gördü. Bun-

dan sonra göbeğinden bir ağaç bitip o kadar büyüdü ki, dalları bütün yeryüzünü tuttu. Herkes onun gölgesinde toplandı. Osman Gâzî uyandığında rüyâsını Şeyh'e anlattı. Ede-Balı ona:

"Senin neslinden bir ulu devlet çıkacak ki, cihâna hâkim olacak, cümle Müslümanlar onun kanadı altında rahat bulacaklar" dedi, ve kızı Mal Hâtun'u ona nîkahladı.

Osman Gâzî'nin devleti gerçekten öyle kutlu bir devlet olmuştu ki, her tarafta onun yüceliğini anlatmak ve açıklamak maksadıyla yukarıdakilere benzer pekçok hikâyeler anlatılıyordu. Üstelik bu hikâyeler devletin çok geniş sınırlara ve pek büyük kudrete eriştiği Onaltıncı Yüzyıl'dan da hayli önceye âiddir. Anlaşıldığına göre, daha Orhan ve Murad devirlerinde Osmanlı Devleti hukuk ve ahlâkın üstünlüğüyle göze çarpan, bütün Müslümanlar'ın hayranlığını kazanan ve büyük istikbal vâdeden bir devlet hâlini almıştı. Onun yüceliği ancak Tanrı'nın lûtfu ve desteği ile izah edilebiliyordu.

Osmanlı tâarihçileri Osman Gâzî'nin Oğuz Han torunu olduğunu, Oğuz'un da Nûh'un oğullarından Yâfes neslinden geldiğini kabul ederler. Onların verdiği şecerelerden birine göre Osman Gâzî'den itibâren Oğuz Han'a kadar varan zincir şöyledir: Osman, Ertuğrul, Süleyman Şah, Kaya Alp, Kızıl Buğa, Bayındır, Aykutlug, Togar, Kaytun, Sunkur, Bakı, Sugar, Tok Temir, Basak, Gök Alp, Oğuz, Karahan. Buna benzer başka şecere de vardır, ve bunların aslı meşhûrdur. Fakat anlaşıldığına göre Osmanoğulları kendi soyları hakkında kuvvetli bir şuûra sâhip bulunuyorlardı, ve Türklerde hükümdarlık hakkının kendilerinde olduğunu iddiâ ediyorlardı.

Osman Gâzî babasının yerine Bey olduktan sonra etrafındaki Bizans vâlîleriyle (Tekfûr) oldukça iyi geçinmeye çalışıyor, fakat bir yandan da hâkimiyet bölgesini genişletmek üzere uygun fırsat kolluyordu. Onun kendilerine zarar vereceğinden endişe eden Rum tekfurları kendisini ortadan kaldırmak için çeşitli hiyle ve tertiplere giriştiler. İlk defa İnegöl Tekfuru onun ve arkadaşlarının geçecekleri bir yerde pusu kurdu ve hü-

cûm etti; Osman Gâzî Rumlar'ı mağlûp etti, fakat bu arada kardeşi Saru Yatı'nın oğlu Bay Hoca şchîd oldu. İlk savaşı budur. Sonra İnegöl Tekfuru Karacahisar Tekfuru'ndan yardım alarak tekrar Osman Gâzî'nin üzerine yürüdü. Kardeşi Saru Yatı'nın da şchîd olduğu bu gazâda Osman Gâzî yine gâlip geldi.

Karacahisar'ı, İnegöl'ü fethettiler. Rivâyete göre Selçuklu Sultanı Alâeddîn, Karacahisar fethinden sonra Osman Gâzî'ye *davul* ve *sancak* göndererek onun hükümdarlığını tasdik etti. Herhalde o zaman Osman Gâzî ve kabîlesinin henüz siyâsî bir hüviyeti yoktu, ama bu başarı ve genişleme üzerine Konya'daki merkez hükûmet onları uç beyi olarak tanıdı.

Osman Gâzî yanında kardeşi Gündüz Bey, onun oğulları Ak Temir ve Aydoğdu Beyler, kendi oğulları Alâeddîn ve Orhan Beyler, kumandanları Hasan Alp, Turgud Alp, Konur Alp, Abdurrahman Gâzî, Akça Koca, Kara Mürsel, Saltuk Alp, Samsa Çavuş, Sülemiş Çavuş, Yahşılı, Şeyh Mahmud ve Karatekin olduğu halde cirafta fetihler yaparak ülkesini genişletiyor, Rumlar'dan alınan yerlere Türk bölgelerinden, özellikle Germiyan ülkesinden adamlar getirip yerleştiriyordu. Böylece Osman Gâzî Rumlar'ın düşmanlığını çektiği gibi, öbür Türk beyliklerinin de kıskançlığını uyandırıyor. Anadolu Türkleri yavaş yavaş gözlerini onun ülkesine çevirmeye başladılar; istikballerini orada parlak görüyorlardı.

Osman Gâzî Karacahisar'ı aldığı zaman Müslüman Türk halkı oraya yerleşirken Türk-İslâm müesseselerini de kurmak istediler. Birkaç kiliseyi câmîe çevirdiler, sonra şehre bir kadı tâyin edilmesini ve cumâ namazı kılınmasını (hutbe okunmasını) istediler. Osman Gâzî kayınpederi Şeyh Edebali'ya ve Tursun Fakî'ya "İstediğiniz gibi yapın" dedi. Onlar da "Sultandan izin almak lâzımdır" dediler. Gerçekten kadı'yı sultanın tâyin etmesi ve hutbenin de sultan adına okunması gerekiyordu, çünkü Osman Gâzî'nin beyliği Konya Sultanlığı'na bağlı idi. Osman Gâzî bunun üzerine şöyle dedi:

"Ben bu şehri kendi kılıcım ile aldım. Bunda sultanın ne dahli var ki ondan izin alam? Ona sultanlık veren Allah bana dahi gazâ ile hanlık verdi. Eğer minneti

şu sancağ ise, ben de sancak götürüp kâfirlerle savaştım. Eğer o "Ben Selçuk oğluyum" derse, ben de "Gök Alp oğluyum" derim. Eğer "Ben bu ülkeye onlardan önce geldim" derse, ben de "Süleyman Şâh dedem onlardan önce geldi" derim".

Böylece Osman Gâzî kendi adına hutbe okunan bir hükümdar olmuş, Tursun Fakî'yı Karacahisar'a kadî tâyin etmişti. Bundan sonra memleket idâresi hakkında kanunlar koymaya başladı. Oğlu Orhan Beğ'i Karacahisar'a vâlî yaptı, kardeşi Gündüz Bey'i subaşı tâyin etti; Yarhisar'ı Hasan Alp'a, İnegöl'ü Turgut Alp'a verdi. Kendisi Yenişehir'de oturuyordu, orayı bir çeşit devlet merkezi yapmıştı. Oğullarından Alâeddîn'i kendi yanında tutuyordu. Orhan'ı güvendiği kumandanlarla birlikte etrafta fetihlere göndererek yetiştirdi. Bu arada Bursa Tekfuru ile diğer bâzı vilâyetlerin tekfurları Osman Gâzî'nin ilerleyişini durdurmak için aralarında anlaşılabilir ve ordularını birleştirerek bir defa daha hücum ettiler. Koyunhisar cenginde Gündüz Bey'in oğlu Aydoğdu şehîd düştü, fakat kâfirler yine yenildiler ve kaçtılar. Bundan sonra artık Marrnara'nın Anadolu tarafında Osman Gâzî'ye karşı duracak hiçbir kuvvet kalmamıştı. Kısa zamanda Bursa kapısına dayandılar.

Bursa'nın fethi Osmanoğulları Beyliği târihinde büyük bir dönüm noktasıdır. Bursa'yı Orhan Bey (Gâzî) fethetti. Bazı tâarihçiler o sırada Osman Gâzî'nin hasta olduğu için Söğüt'te kalıp oğlunu gönderdiğini söylerler; kendisi Söğüt'te vefât edip babası Ertuğrul'un yanına gömülmüşken sonradan oğlu alıp onu Bursa'daki Gümüşlü'de yaptırdığı türbeye koydu.

Bursa 1326 yılında bir kuşatmadan sonra teslim olmuştu. Orhan Gâzî içerdekilere "Bunca servetiniz varmış, neden teslim oldunuz" diye sorunca Bursa Rumları "Servetin bize bir faydası olmadı. Senin baban nice zamandır Bursa'nın köylerini zaptedip kendine bağladı, onlar rahat ve emniyet içinde yaşarlarmış. Biz de onların rahatlığına heves ettik" dediler.

Osman Gâzî Bursa'ya getirilip defnedilince devlet büyükleri, oğulları, Edebalı'nın oğlu Ahî Hasan ve daha bazı kimseler oturup mîrâsını hesapladılar. Birkaç at, bir kat elbise, bir çift çizme, eyer takımı, tuzluk, kaşıklık ve yüz kadar koyundan başka hiçbirşeyi olmadığı anlaşıldı. Hiç parası yoktu. Alâeddîn Paşa kardeşine "Atlar hükümdara kalır, koyunlar devlet malı olur, geride birşey yok ki, paylaşalım" dedi. Alâeddin Paşa büyük kardeş idi (*Paşa* bu mânâdadır), Orhan babasının beyliğini ona teklîf etti. Alâeddîn:

"Kardaş, atamızın duâsı ve himmeti senin iledür. Anın için kim kendi zamanında askeri sana koşmuş idi. İmdi çobanlık dahi senindir" dedi.

Diğer ileri gelen kumandanlar ve dîn adamları da bunu uygun buldular, Orhan Gâzî babasının yerine bey oldu, ağabeyi Alâeddîn siyâseti bırakarak bir tekkede inzivâyâ çekildi.

Bursa'nın fethinden sonra Osmanoğulları Beyliği artık devlet oldu. İlk defa Orhan Gâzî burada kendi adına para bastırıldı. İlk dîvân (o zamanın kabînesi) kuruldu, asker toplama belli esaslara bağlandı. Bundan sonra devlet artık gazâ ganîmeti ile geçinen gâzîlere değil, devamlı bir asker sınıfına dayanacaktı. Önce "Yaya" denilen ve Müslüman Türkler'den toplanan asker zümresi teşekkül etti, bunlar maaşlı idi. Daha sonraları yaya sınıfının Türk ve Müslüman olması bunları fazla bağımsız ve disiplinsiz kıldığı için, yeniçeri adı verilen bir başka asker sınıfı meydana getirildi. Yeniçeriler Hristiyan âilelerinin küçük çocuklarının alınıp devlet elinde tam bir Müslüman Türk terbiyesiyle yetiştirilmesinden oluşuyordu. Böylece onların yerli halkla münâsebetleri kalmıyor, âileleriyle de hiçbir bağları kalmadığı için âile ocağı olarak sâdece devleti, kendi kışlalarını biliyorlardı. Bunların yanısıra bir de Türkler'den meydana gelen ve sefer zamanı askere çağrılan sipâhî sınıfı vardı. Yeniçeri sınıfının kuruluşu Birinci Murad zamanındadır.

Orhan Gâzî Bursa'dan sonra İznik'i fethetti. İznik o zaman Bursa'dan daha büyük ve önemli bir şehirdi, Bizanslılar'ın Anadolu yakasında en kuvvetli dayanakları idi. Vaktiyle orada toplanmış olan bir konsil dolayısıyla bütün Hristiyan dünyası tarafından da önem verilen bir yerdi. İznik alınınca bu konsilin toplantı yeri olan Ayasofya Kilisesi câmie çevrildi, bir başka kilise de medrese yapıldı. Halka her bakımdan tam bir hürriyet tanındı, isteyenlerin şehirden ayrılmalarına bile müsâade edildi, ama İznik vâlî ve kumandanı ile resmî görevlilerin dışında hiç kimse ayrılmadı.

Orhan Gâzî İznik'i büyük oğlu Süleyman Paşa'nın idâresine verdi. Bursa'yı da küçük oğlu Murad'a vermişti, ama Murad o zaman küçüktü. Süleyman Paşa ordulara kumanda ediyor, babasının âdetâ başkumandanlığını yapıyordu. İznik'in düşmesi üzerine Osmanlılar İzmit'i ele geçirmeye karar verdiler. İzmit kuşatması sırasında Bizans İmparatoru Osmanlılar üzerine kuvvetli bir ordu ile yürüdüyse de, bu ordu mağlûp edilince artık Türkler'i durduracak kuvvet kalmamıştı. İzmit alındı, oraya bağlı olan bölgeler Akça Koca tarafından fethedildi (Bu yüzden Kocaeli denir). Gemlik ve Mudurnu'nun da alınmasıyla Marmara'nın güney sâhilinde Türk hâkimiyeti tam kurulmuş oluyordu. Çanakkale Boğazı tarafı ise Karasioğulları Beyliği'nin elinde idi.

Orhan Gâzî devrinin bundan sonraki fütûhâtı Batı ve Kuzey istikametinde gelişti. Önce Karasioğulları arasındaki bir saltanat anlaşmazlığından faydalanarak bu beyliğin büyük bir kısmını Osmanlı ülkesine kattı; Karasioğulları'nın önemli kumandanları Osmanlı hizmetine geçtiler. Aralarında Gâzî Fâzıl, Hacı İlbeci, Evrenos Bey, Ece Bey gibi pek önemli şahsiyetlerin bulunduğu bu kumandanlar şehzâde Süleyman Paşa'nın yanına verilerek Marmara havzasının geri kalan kısımlarının fethine memûr edildiler.

Böylece Orhan Gâzî zamanında devlet bir yanda Bizans, bir yanda Germiyanogulları Beyliği, bir yanda ise Candar veya İsfendiyarogulları ve Ankara'daki Ahî ülkesiyle komşu olmuş bulunuyordu. Germiyanlılar Anadolu Beylikleri içinde en kuv-

vetlileri idi; Candaroğulları'na gelince, bunlar daha Ertuğrul ve Osman Gâzî zamanında en yakın komşu idiler, hattâ bâzı târihçiler ilk Osmanlı topraklarının İsfendiyar ülkesine dâhil olduğunu söylerler. Orhan Gâzî bunlar arasında en zayıfı ve diğer beyliklerin iştahını kabartmakta olan Ahî hükûmetine yöneldi. Ahîler Anadolu'daki fetret devrinde Ankara şehrinde âsâyîş ve düzeni sağlamış olan esnaf teşkilâtlarıydı; bunların siyâsetle ve devlet işleriyle doğrudan bir ilgileri yoktu, sâdece yağmacılara ve haydutlara karşı emîn olmak istiyorlardı. Şehzâde Süleyman Paşa Ankara'ya girdi ve orada Osmanlı nizâmını kurdu.

Bundan sonra Osmanlılar'ın Rumeli fetihleri başladı. Türkler daha önce Rumeli yakasına Bizans İmparatoru'nun kendilerinden çeşitli zamanlarda yardım istemesi üzerine geçmişler, oraları görmüşlerdi. Ayrıca Karası Beyliği kumandanları çevreyi iyi tanıyorlardı. Türkler daha önce hep Üsküdar yoluyla karşıya geçmişlerdi. Çünkü o târihlerde Bizans'ın Rumeli toprakları yabancı kuvvetler tarafından devamlı baskı altında tutuluyordu; Katalanlar'ın Makedonya ve Trakya'daki yağma ve tahrib hareketlerinden sonra, şimdi de Sırbistan Krallığı bu bölgeleri zaptetmek üzereydi. Bizans bu tehlikelere karşı Orhan Bey'in yardımına başvurdu, Orhan Bey de Sırbistan'a karşı Bizans'a yardım etmeyi Türk menfaatlarına daha uygun buldu. İşte Şehzâde Gâzî Süleyman Paşa kumandasında Bizanslıları düşmanlarına karşı korumak üzere Rumeli'ye geçen Türkler, oralarındaki durumu iyice görmüşler, Rumeli'de girişecekleri fetih hareketlerinin başarıya ulaşacağını hesaplamışlardı.

Süleyman Paşa 1354 yılında Edincik Limanında Osmanlılar'a Karasioğulları'ndan intikal eden gemilere asker doldurarak Gelibolu sahiline çıktı ve Gelibolu kalesini fethetti. Kuzey Marmara'ya Türkler'in çıkışıyla artık Bizans İmparatorluğu İstanbul'a sıkışmış ve her yanından kuşatılmış oluyordu. Bizanslıların bütün anlaşıma teşebbüsleri boşa çıktı. Şimdi artık Rumeli yakasında bir yandan asker, bir yandan yerleşmek üzere gönderilen sivil halk yığılmaya başlamıştı.

Süleyman Paşa Gelibolu'dan doğuya, küçük kardeşi Murad Gâzî ise kuzeye doğru hareket ettiler. Süleyman Paşa sahil

boyunca ilerleyerek Tekirdağ'a kadar olan yerleri fethetti. Murad Gâzî ise Çorlu ve Lüleburgaz'ı aldı. Bu arada Bizans, Türkler'in ileri harekâtını durdurmak üzere eski düşmanı Sırplar'la anlaşma yapmış ve Sırp Kralı Duşan, Haçlı Başkumandanı olmuştu. Süleyman Paşa 1359 yılında bir gün av esnasında atının sürçerek yere kapaklanması üzerine düşüp öldü. "Rumeli Fâtihî" diye anılan bu büyük kumandan ve kahraman Bolayır'da yaptırılan bir türbeye gömüldü. Türbesi bugün de ziyâret yeridir. Büyük şâir ve mütefekkirimiz Nâmık Kemâl de öldüğü zaman onun yanına gömülmesini vasiyet etmişti. İkinci Abdülhamid Han burada Nâmık Kemâl'e bir kabir yaptırdı, Süleyman Paşa'nın türbesini de esaslı bir tamirden geçirdi. ...

Eski Osmanlı târihleri Orhan Gâzî'nin bu ölüm üzerine büyük bir üzüntüye kapıldığını ve birkaç ay içinde üzüntüden vefât ettiğini yazarlar. Onun ölümü birkaç yıl daha sonradır. Gâzî Süleyman Bey büyük kardeş olarak Orhan'ın veliahdi ve aynı zamanda Rumeli'deki orduların başkumandanı idi. Onun yerine küçük kardeşi Murad Bey'i kumandan yaptılar. Murad Bey babasının Bursa'da ölümü üzerinc de pâyitahta gelerek Osmanlı tahtına oturdu.

Osman Bey oğlu Sultan Orhan Gâzî Osmanogulları arasında en uzun süre tahuta kalanlardan biridir. Vefaunda yetmiş yaşını çoktan aştığı tahmin ediliyor. Annesi Şeyh Edebalı'nın kızı Malhun Hâtun'du, kendisi ilk olarak Yarhisar Tekfuru'nun kızı Nilüfer Hâtun'la evlenmiş, Şehzade Süleyman ve Murad Beyler ondan olmuştur. Daha sonra Bizans İmparatoru'nun kızıyla evlendi ve ondan da Halil Bey adlı şehzadesi dünyaya geldi. Orhan Gâzî savaşlarda pişmiş bir asker olduğu halde son derece merhametli, şefkatli bir insandı. İznik'i fethettiği zaman hemen bir imarethane yaptırmış, ilk gün fakîrlere kendi eliyle yemek dağıtmıştı. Âlimlere çok saygı gösterir, her zaman onlara danışır. Târihçi Münecimbaşı Ahmed Dede'ye göre "Yüzü çok güzeldi. Rengi beyaza ve kırmızıya çalardı. Çatık kaşlı, uzun boylu, sakalı ne çok uzun ne de çok kısıydı. Göğsü ve omuzları arası geniş, mehib ve vakurdu. Kulaklarının birinde bir siyah ben vardı. Cömertti, cesûrdu, âdildi. Affetmeyi severdi". Bursa'da babası Osman Gâzî ile aynı türbede yatar.

Sultan Orhan oğlu Sultan Murad Han, babasının ölümü sırasında Rumeli'de fütuhatla meşgûldü. Bu durumu fırsat bilen Karamanoğulları derhal Ankara Ahîleri'ni kışkırtıp onların Ankara'yı tekrar almalarına sebep oldu; bir taraftan diğer beyliklerle anlaşıp Osmanlı topraklarına yürümek hazırlığında idi. Murad Han Bursa'da hükümdar olur olmaz derhal Rumeli ordularının başına Lala Şahin Paşa'yı vekil bırakıp Bursa Kadısı Çandırılı Kara Halil'i de kadiasker tâyin ederek Bursa'dan ayrılıp, Ankara üzerine yürüdü. Karamanoğlu'na toparlanma vakti bırakmadan Ankara'yı işgâl ederek kalesine asker koydu. Karamanlı'ya bir ders vermek üzere iken Rumeli tarafından kötü haberler geldi. Bizans vaktiyle Süleyman Paşa'nın fethettiği bazı mühim yerleri geri almıştı.

Sultan Murad Han sür'atle Rumeli'ye döndü. Kendisi yanına Lala Şahin Paşa'yı alarak Çorlu ve Lüleburgaz'dan sonra Edirne'ye vardı ve Edirne Türk ordusu tarafından fethedildi. Evrenos Bey'i Marmara sahillerine, Hacı İlbey'i de Batı Trakya'ya gönderdi. Bunlar Bizans'ın geri aldığı bölgeleri yeniden fethettiler. (1362)

Rumeli'nde ve Balkanlar'da Osmanlı Yayılması

Osmanlı orduları Rumeli'de ciddi bir mukavemet görmeden sür'atle ilerlediler. Tarihte hiçbir ordu bu kadar kısa zamanda bu kadar geniş yerleri kendi ülkesine katmış değildir. Büyük istila orduları yıldırım hızıyla ilerleyip büyük ülkeleri işgâl edebilirler, ama ordu çekilince herşey yerli yerinde kalır. Osmanlılar, orduları önde kendileri arkada olmak üzere bütün bir cemiyet halinde ilerliyor ve yerleşiyorlardı. Bu ilerleme karşısında Rumeli ve Balkanlar'a dışarıdan gelen Haçlı orduları hariç, Osmanlılar'a pek direnen olmadı. Bu yayılışın sırrı ne idi?

Osmanlılar'ın Rumeli'de istilâ ettiği yerler Bizans İmparatorluğu'na aiddi. Fakat imparatorluk zayıfladıkça buralardaki mahallî idâreciler ve toprak sâhibi asîller kendi başlarına idare

mahallî idâreciler ve toprak sâhibi asîller kendi başlarına idare kuruyorlardı. Bu parçalanma halkın sosyal ve iktisadî durumunda sarsıntılara sebep olduğu gibi, yabancı devletlerin de iştahlarını kabartıyordu. Öncelikle Macaristan ve Venedik Balkanlar'a sarkarak buralarda hâkimiyet kurmak peşinde idiler. Fakat bunlar Ortodoks halka karşı Katolikliği temsîl ediyorlar ve kimse tarafından istenmiyorlardı. Osmanlılar girdikleri her yerde vicdân hürriyetini ve adâleti temsîl eden bir devlet olarak büyük bir güven yaratıyorlar, Hıristiyan idârelerine bile tercîh ediyorlardı. Nitekim onların bu hürriyetçi politikası daha sonra bizzat İstanbul'un fethinde bile önemli rol oynamıştır.

Osmanlı bir yere girdiği zaman ilk iş olarak âsâyîş ve nizâmı sağlıyor, herkese can ve mal emniyeti veriyordu. Fetih hakkının bir senbolü olmak üzere şehirdeki en büyük kilise câmie çevrildikten sonra, halkın dînî inanç ve ibâdetleri üzerinde hiçbir müdâhele olmaz, başkalarının müdâhelesinden de halk emîn olurdu. O kadar ki, bâzan kendi cemâat meclisinde adâletten emîn olmayan bir Hıristiyan, devlete mürâcaat ederek dâvâsına İslâm mahkemesinde bakılmasını istiyebiliyordu.

Osmanlı yayılmasını kolaylaştıran bir başka durum da halkın iktisadî sıkıntılarıydı. Bu ülkelerde toprak, bütün Hıristiyan feodalitesinde olduğu gibi, asîllere âid idi. Toprak mülkiyetinin asîllere sağladığı hak ve imtiyazlar köylünün yarı-köle durumunda çalışmasına yol açmaktaydı. İstanbul'daki idâre vergi toplayacak kudrette olmadığı için, vergiler mahallî derebeylerine kalıyor ve onlar halkı istedikleri gibi eziyorlardı. Halbuki Osmanlı'nın bayrağının girdiği yere onun şu meşhûr prensibi de derhal hâkim oluyordu: *Mülk Allah'ındır. İnsanların toprak üzerinde tasarruf hakları olabilir, bunu da devlet kararlaştırır.*

İşte böylece Osmanlı'nın girdiği yerlerde köylü şu veya bu derebeyinin değil, devletin köylüsü olmaktaydı. Osmanlı'nın kuvvetli merkezî otoritesi sâyesinde halk kanunlara göre idâre olunuyor, hiçbir mahallî derebeyi halka tahakküm edemiyordu. Bu yüzden Balkanlar'da halk böyle kuvvetli bir merkezî otoriteyi temsîl eden Osmanlı idâresinde yaşamayı tercîh ediyordu.

İşte Avrupa'da yüzlerce yıl sonra kanlı ihtilâllerle ortaya çıkan hürriyet, adâlet ve eşitlik prensipleri daha Ondördüncü Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı idâresi altında fiilen yaşanmaya başlamıştı.

Balkanlar'da Osmanlı yayılmasının ikinci yanı Balkanlar'ın Türkleşmesidir ki, bu konuyu biraz daha ileride ele alacağız.

Fetihler ve Haçlı Seferleri

Osmanoğulları Rumeli'de ilerledikçe sınır boylarında uc beylikleri kuruyorlar, sonra bu beyler sınırları genişlettikçe uçlar daha ileri menzillere kayıyordu. Pâdişâh veyâ onun velîahdi merkez veyâ orta kolu teşkîl ediyor, sağ ve sol kolda uçlar kuruluyordu. Sol kolda uc beyi Evrenos Bey'di; İpsala'ya yerleştikten sonra ileri harekâta devam ederek uc merkezini önce Gümölcine'ye, sonra Serez'e nakletmişti. Orta kolda başlangıçta Süleyman Paşa vardı, onun ölümü üzerine Murad Gâzî, o pâdişâh olunca da Rumeli Beylerbeyiliğine tâyin edilen Lala Şâhin Paşa bulundular. Orta kol Edirne-Filibe-Sofya istikametinde ilerlemiş, merkezi Edirne olmuştur. Sağ kol ucu ise Zağra-Silistre hatı üzerinde ilerledi.

Osmanlı ilerlemesine karşı başlangıçta Sırp Kralı Duşan'a ümîd bağlanmış, hattâ Duşan, Papa tarafından Haçlı kumandanı ilân edilmişti. Fakat Duşan'ın ölümü üzerine Türkler'i Rumeli'nden atma işi Macar Kralı Layoş'un üzerine düştü. Papa'nın önyak olmasıyla Macar, Sırp, Bosna ve Eflâk orduları Layoş'un kumandasında toplanarak 1364 yılında sür'atle Edirne yakınına gelip şimdi Sırp Sındığı adı verilen yerde Meriç kenarında konakladılar Lala Şâhin Paşa Edirne'de idi, yanında pek az bir kuvvet vardı. Hemen Bursa'ya, Murad Han'a haber ulaştırdılar, kendileri de bir tedbîr aramaya başladılar. Pâdişâhın gelmesine kadar Haçlı ordusu Edirne'yi alıp Doğu Trakya yolunu tutabilirdi. Hacı İl-bey'i keşif kolu olarak gönderdiler. İlbey'in emrinde onbine yakın asker vardı. Akşam karanlığında gizlice

Haçlı ordugâhına yaklaşıp baktılar. Gördüler ki, Haçlı ordusu yakın bir zaferinden emîn olarak eğlenceye, işrete dalmıştı. Hacı İlbey karanlığın bastırmasını bekledi. Sonra emrindeki kuvvetleri dört bölüğe ayırdı. Bunlar ordugâhın dört tarafındaki tepeler üzerinde mevziye girdiler. İlbey'in tâlîmâtına göre bir grup verilen işâret üzerine düşman ordugâhına yıldırım gibi at sürüp hiç savaşa girişmeden öbür uçta mevzilenen Türk kuvvetiyle buluşacak, ondan sonra öbür taraftaki kuvvet aynı şeyi yapacak, böylece düşman çapraz taramura alınacaktı. Hacı ilbey büyük davullar (nekkaare) getirip hâkim yerlere koydurdu. Davulların gûmbürdemesiyle birlikte düşman ne olduğunu anlamadan bir süvârî hamlesi ortalığı birbirine kattı. Düşman tam hücûm istikametini kestirmeye çalışırken, bu defa öbür yandan ikinci bir kasırga koptu. Birbirine diklemesine yapılan bu taramalarda Türkler kılıç bile çekmiyor, sâdece at sürüp ileri geçiyorlardı. Davul gûmbürtüleri, at kişnemeleri, savaş nâraları ve Allah Allah sesleri arasında koca Haçlı ordusu birbirine girmişti. Kimi karanlıkta Türk zanniyle birbirini öldürüyor, kimi kaçmaya çalışırken Meriç'e düşüp boğuluyor, kimi atların ayakları arasında kalıp ölüyordu.

Daha sabah olmadan savaş bitmiş, bir tek Türk'ün burnu kanamadan Haçlı ordusu imhâ edilmişti. Ortalık ağırınca Hacı İlbey savaş meydanını dolaşarak esîrleri topladı. Onun emrindeki asker devletin maaşlı askeri değildi, bir alay akıncı gâzîlerdi. Bu gâzîler Haçlılar'ın bıraktığı maldan büyük ganîmet topladılar. Ne yazık ki bu şahâne taktikle Türk devletini büyük bir bâdireden kurtaran dâhî kumandan İlbey birkaç ay sonra öldü.

Sultan Murad Gâzî Bursa'da bir müddet şehrin îmarıyla ve diğer devlet işlerinin yoluna konmasıyla meşgûl olduktan sonra, tekrar Rumeli'ye geldi. Rumeli'de Türkler'in doğu sınırı Çatalca'ya kadar dayandı, batıda Serez ve Samakov'a kadar fethe edilmedik yer kalmadı. Marmara üzerinde son Hristiyan sığınağı olan Karabiga da alındı. Fakat 1366'da tertiplenen bir Haçlı seferinde Savoie Kontu Gelibolu'yu geri almış ve Bizans'a bırakmıştı. Türkler bu Haçlı harekâtının genişlemesine imkân vermediler, 1376'da Gelibolu'yu Bizans'tan tekrar aldılar.

Bulgaristan'da küçük bir Bulgar Krallığı kalmıştı, bu Krallık Murad Han'a bağlılığını bildirdiyse de toprakları işgâl edildi. Bunun üzerine Bulgar ve Sırp kuvvetleri birleşip hü-cûma kalkılar, fakat Rumeli Beylerbeyi Lala Şâhin Paşa bun-ları Samakov yakınında karşılayıp darmadağın etti ve Bulgar Krallığı'na tam boyun eğdirdi. Sırbistan Kralı ise yanına Ro-manya Prensi'nin ordusunu da alarak bir defa daha Türkler üze-rine yüklenmeyi denedi, lâkin Çirmen'de yapılan muhârebede bu ordu da imhâ edilmişti (1371). Sırp Krallığı bu mağlûbiyetten üç yıl sonra aruk Türk hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı.

Murad Han daha evvel kadiaskerliğe getirdiği Çandarlı Halîl Hayreddîn'i vezîr yapıp ordularına başkuman tâyin etti. Hayreddîn Paşa yanına Gâzî Evrenos Bey'in akıncı ordusunu da alarak batıya doğru Arnavudluk sınırına kadar dayandı. Bir taraf-tan fethedilen yerlere Anadolu'dan çok miktarda Türk nüfûs ge-tirilip yerleştiriliyordu.

Bu arada Sultan Murad Gâzî Anadolu tarafını da kollu-yordu. Germiyan Beyi Osmanoğulları'nın gitgide ilerlemesini görünce onlarla iyi geçinmeyi düşünmüş, kızı Devlet Hâtun'u Murad Han'ın oğlu Bâyezîd'e vermeyi teklif etmişti. Derhal Bursa'da muhteşem bir düğünle Germiyanlı'nın kızı gelin alın-dı; çeyiz diye Kütahya, Simav ve Tavşanlı Osmanlılar'a verildi. Aynı şekilde, Isparta ve civarındaki Hamîdoğulları Beyliği'nin toprakları da Osmanlı ülkesine (satın alınarak) katıldı.

Anadolu'daki gelişmeler Karamanoğulları'nı endişeye sevk ediyordu; Osmanlı genişlemesinin kendilerini de tehdîd et-tiğini düşünerek Osmanlı topraklarına saldırmaya başladılar. Ni-yetleri bir savaş açmaktı. Murad Han bunların tecâvüzlerini öğ-renince:

"Şol zâlimin ettiği işlerin görün! Ben Allah yolun-da dîn gayretinde çalışıp bir aylık yol ötedeki kâfir içine girerek gece gündüz ömrümü gazâyâ sarfeder, belâ ve mih-netlere gark olurken o gelip bir bölük mazlûm Müslüman'-ın üzerine düşse, yağmalaya, incide! Hey gâzîler, bunlara ne yapalım" dedi.

Karaman ülkesi bir Müslüman memleketi olduğu için onlara hücum etmek istemiyor, Müslüman'ın Müslüman'la sa-

vaşmasını doğru bulmuyordu. Ama Karamanoğlu durmadı, kendi askerinin yanına Tatar Beği Teberrük Beğ'in, Samagar oğlu Hızır Beğ'in, Varsak ve Türkmenler'in askerini de toplayarak hep birlikte Osmanlı tehlikesini ortadan kaldırmaya niyetlendi.

Konya Ovası'nda iki taraf saf tuttu. Murad Han oğlu Bâyezîd Bey'i sol kanat kumandanlığına tâyin etti, yanına Fîrûz Beğ ve Hâcî Bey kumandasındaki Kastamonu askerini verdi. Sağ kolda küçük oğlu Yâkub Bey vardı, onun emrinde de Karasi Beyi Eyne (İnc) Bey ile Eğirdir Beyi Kutlu Bey kendi askerleriyle saf olmuşlardı. Kara Timurtaş Bey Germiyan askerisiyle öne geldi, Ahmed Çavuş'la Sivrihisar subaşı Timurtaş ise ardçı oldular. Saruca Paşa, İncecik Balaban, Torica Balaban, İlyas Bey, Müstecâb Subaşı gibi namı Rumeli beyleri sağ kola durdular. Öte yanda Karamanoğlu kendini merkeze alıp Tatar askerini sol kanadına, Teberrük Bey'le Savacı Ağa'nın askerini ve Varsaklar'ı sağa almıştı.

İki taraftan sancaklar açılıp kösler vurmaya başlayınca Karaman ordusundan Samagar oğlu Hızır Bey'in askeri hücumla kalktı, Timurtaş ona karşı çıktı. Teberrük Bey yanında Tatar ve Varsak süvârîsiyle sağ koldan ok yağdırmaya başladı. Murad Han'ın oğlu Bâyezîd Bey onların karşısında idi, hemen yıldırım gibi hücum etti. Onun ardından Fîrûz, Hacı ve Kutluca Beyler sağdan hücum ettiler. Saruca Paşa ile Rumeli beylerinin askeri de yürüyünce önce Karamanoğlu'nun bu savaşta mütefiki olan Tatar askeri bozuldu. Tatar beyleri meydanı terk ettiler; onların ardından Türkmenler bütün cesaret ve yiğitliklerine rağmen düzenli Osmanlı ordusunun karşısında tutunamayıp dağıldı. Karamanoğlu o kargaşalıkta kaçıp canını Konya'ya attı. Murad Han gidip Konya önüne kondu. Karamanoğlu Alâeddîn Bey'in karısı Murad Han'ın kızıydı, onu babasına şefâatçi gönderdi, arkasından kendi gidip Murad Han'ın elini öperek af diledi. Karamanoğlu affedildi, ama artık Anadolu'da Karamanoğulları'nın iktidarı sona ermiş, Osmanlı hâkimiyeti kabul edilmişti (1386). Bu arada Kastamonu'daki Candaroğulları ile Osmanlı Hânedânı'nın yakın akrabâlıklar kurması Candarlılar'ı Osmanlı himâyesine düşürmüş bulunuyordu. Murad Han Rumeli'deki fülûhâta rahatlıkla devam edebilirdi.

Sultan Murad Han yanına Candarlı Hayreddîn Paşa'nın oğlu Ali Paşa'yı alarak Bulgaristan üzerine sefere çıktı. Bu seferde Silistre ve Plevne'ye kadar hemen bütün Bulgaristan fethedildi. Sırbistan tarafında ise Niş daha evvel alınmış, Osmanlı ordusu Bosna'ya kadar girmişti.

1388 yılında Lala Şâhin Paşa, yanında yirmibin kadar akıncı ile Bosna'ya girdi, fakat Bosna Prensi ile Sırbistan Kralığı'nın müttefik ordusu karşısına çıkınca, yapılan savaşta mağlûb oldu. Bundan sonra Hristiyanlarla Osmanlılar arasında sonuç verici bir çatışma artık kaçınılmaz olmuştu.

Murad Han Sırbistan üzerine yürümek üzere hazırlıklara başladığı sırada Bulgar tarafında henüz Sırp'lara yardım cunc meylinin bulunduğunu gördü. Önce onların işini halletmek üzere Ali Paşa'nın başkumandanlığında Timurtaş oğlu Yahşi Bey, Rumeli yayabaşısı Sarıca Paşa, Kara Mukbil, Pazarlı Doğan, İncecik Balaban, Sekbanbaşı Mustecâb, Şâhin Bey, Kutluca ve Paşa Yiğit'in askerini topladı; uc beyleri olan Yancı Bey'le Kutlu Boğa'nın da hemen onlara katılması emredildi. Ali Paşa Bulgaristan'ı tamamıyla fethedip itâat altına aldıktan sonra gelip Murad Han'ın ordusuna kavuştu.

Murad Han sefere çıkmadan önce Anadolu'nun güvenliğini sağlamak üzere en mu'temet adamlarından Timurtaş Paşa'yı Germiyan ülkesine, Firûz Bey'i Ankara'ya, Timurtaş Subaşı'yı Sivrihisar ve Sakarya havâlisine, Kutlu Bey'i Hamîdeli'ne, Hacc Bey'i Akşehir'e kumandan lâyin edip "İl ıssız olup haramzâdeler fesâd etmesin" diye tenbihledi. Oğlu Yâkub Bey Karesi sancağına bakardı, onun emrinde Anadolu'dan da asker toplanıp Rume-li'ye, sultanın yanına geldi. Bunlar arasında Karamanoğlu'nun gönderdiği asker de vardı. O sırada Gâzî Evrenos Bey hacdan yeni gelmişti, hemen Sultan Murad Han'ın yanına varıp vazîfe aldı. Murad Han onu keşif koluyla gönderdi.

Hristiyan ordusu Lehistan, Sırbistan, Macaristan, Bosna, Romanya, Boğdan, Hırvatistan, Bohemya kuvvetlerinden teşekkül etmiş, bir miktar Bulgar ve Arnavud da bunlara katılmıştı. Mevcutları Türk ordusunun iki ilâ üç misli idi.

Murad Han yanına vezîri Ali Paşa'yı ve diğer ileri gelen beyleri topladı. Burada oğulları Bâyezîd ve Yâkub Beyler de vardı. Düşman askerinin çokluğundan bahsetti, buna karşı savunma mı, yoksa taarruz harbi mi yapılması gerektiğine dâir fikirlerini aldı. Vezîr Ali Paşa babası gibi ulemâ sınıfından yetişmiş biriydi, orada Kur'ân-ı Kerîm'den *"Allahın izni oldukça azın çoğa galip geldiği görülmüştür, Allah sabredenlere yardımını gönderir"* meâlindeki âyeti okudu. Beyler hep taarruz fikrinde oldular. Ertesi gün savaşa girilecekti.

Akşam karanlığına doğru Kosova sahrâsında şiddetli bir rüzgâr çıktı, göz gözü görmez oldu. Murad Han herkes yatıncaya kadar bekledi, sonra kalkıp abdest aklı, iki rek'at hâcet namazı kıldıktan sonra ellerini duâya kaldırıp yaşlı gözlerle şöyle yakardı:

"İlâhi, bunca kere duâmu kabûl edip beni mahcûp etmedin. Yine benim duâmu kabul eyle. Bir yağmur verip şu tozu-toprağı def edip dünyâyı aydınlığa boğ, tâ ki kâfir leşkerini gözüümüzle görüp yüz yüze ceng edelim. Yâ İlâhî, mülk ve kul senindir, sen kime istersen verirsin. Ben dahî bir nâçiz kulunam. Benim fikrimi ve esrârımı sen bilirsin. Benim istediğim mülk ve mal değildir. Bu araya köle ve câriye almaya gelmedim. Temiz kalbimle senin rızânı isterim. Ya Rabh, beni bu müslümanlara kurbân eyle. Tek bu mü'minleri küffâr elinde mağlûb edip helâk eyleme. Yâ ilâhî, bunca insanın katline beni sebeb eyleme. Bunları mansûr ve muzaffer eyle. Bunlar için ben canımı kurban ederim. Tek sen kabûl eyle. İslâm askeri için rûhumu teslim hazırım, tek bu mü'minlerin ölümünü bana gösterme. İlâhî! Beni kendi yanına alıp, mü'minlerin rûhuna benim rûhumu fedâ kul. Şimdiye kadar beni gâzî kıldın, sonunda da şehâdeti göster."

Ertesi sabaha kadar gökte bulut toplanmış, hafif bir yağmurla toz topraktan eser kalmamıştı. Sabah olunca Türk ordusu saf bağladı. Murad Han yanında kapıkulu askeriyle merkezde durdu. Büyük oğlu Bâyezîd Bey alaylarıyla sağ tarafa, küçük oğlu Yâkub Çelebî sol kanada durdu. Gazî Evrenos Bey, azap

ağası Kurd Ağa, akıncı beyi İnce Balaban sağ kolda Bâyezîd'in ucuna durdular. Eyne Bey, yayabaşı Sarıca Paşa (Ulu Bey) ve Hamza Beyler Yâkup Çelebi'nin safında alay bağladılar. Sultan Murad'ın emriyle MalkoçBey kumandasında bin kadar Hamîdoğlu okçusu sağ kanada, bin okçu da yine Hamîdoğlu Mustafa Bey kumandasında sol kanada geçtiler. Serhad boylarının gün görmüş, nice gazâdan yüz akıyla çıkmış koca kurtları Gâzî Hacı Evrenos ile Mihaloğlu İskender Beyler Sultan Murad'ın huzûruna geldiler. Evrenos Bey:

"Hünkârım" dedi, "eğer kâfirle uğraşırken kaçır gibi olursam gerçekten kaçır sanıp bizi ayıplamayasın. Kâfir cenginin hiylesi vardır ve hem Peygamberimiz de "Harb hiyledir" buyurmuşlardır. Bu kâfirler gök demir gibi tepeden tırnağa zırhlara bürünüp elde meçle azılı domuz gibi yürüyüp gelince karşı durulmaz, önlerine kim gelse biçer giderler. Bunların zırhını delip öldürebilmek için vura vura döğmek gerekir, bunun için de herbirini alayından ayırıp tek düşürmek lâzım gelir. Biz kaçır görünüp onları birbirinden ayırıp ardımıza düşürmeliyiz".

Düşman ise Sırp Kralı Lazar'ın başkumandanlığında toplanmıştı. Lazar merkeze durdu, dâmâdını sağ kanada, Bosna Prensi'ni sol kanada koydu. Önde zırhlı süvâri birlikleri, arkada piyâdeler bulunuyordu.

Her iki orduda da topçu vardı, fakat o zamanda toplar daha ziyâde ortalığı karıştırmak ve atları ürkütmek için kullanılıyordu. Savaş düşmanın top ateşiyle başladı, arkasından Topçubaşı Haydar Ağa bunlara karşılık verdi. Düşmanın sağ kolu Türk'ün sol kanadı üzerine hücûma geçti. Hamîdoğlu Mustafa Bey'in okçuları bunların üzerine yıldırım gibi ok yağdırmaya başladı, fakat tepeden tırnağa zırha bürünmüş olan düşmana ok te'sîr etmiyordu. Düşman ileri yürüyüşe devam ederek okçuları dağıttı, bunun üzerine göğüs göğüse bir kılıç ve süngü muhârebesi başladı. Türk ordusunun bu kolunda Rumeli'nin Osmanlılar'a bağlı Hristiyan beyliklerinden askerler vardı; bunlar fazla dayanamayıp geri çekildiler, fakat ardlarında ordunun ağırlıkları bulunduğundan sıkışıp fenâ duruma düştüler. Sağ kanat

ta başarılı bir muharebe vermekte olan Şehzâde Bâyezîd Bey bu durumu görünce hemen yıldırım gibi yetişip düşman saflarını yardı. Düşman askerinin safı dağılınca zırh gücünün fazla bir değeri kalmıyordu. Hemen Türk ordusunda yüksek sesle "Kâfir sındı, kaçıyor" diye bağrışmalar duyulmaya başladı. Bunun üzerine daha evvel savunmaya çekiliniş olanlar da dönüp hücûma geçtiler. Bâyezîd Bey her girdiği yere ölüm saçıyordu. Bir ara atının ayağı sürçüp yere kapaklandı, hazır bir yedek verdiler, ona atlayıp devam etti.

Düşman hücûmu bu şekilde durdurulunca Evrenos Bey, Yahşi Bey, Şâhin Bey, İlsâ Bey, Kara Mukbil, İncecik Balaban ve Toruca Balaban Beylerin akıncı kolları her yandan hücûma geçip düşmanı kısıp aldılar. Sarıca Paşa ve Eyne Bey'in yayaları kısıpaktaki düşmanı kırmâğa başladı. İkinci vaktine kadar koskoca Haçlı ordusundan bir yığın ceset ve demirden başka şey kalmamıştı; tek tük kaçmaya fırsat bulanların ardına Yâkub Çelebî'nin süvârileri düştüler. Sırp Kralı ve Haçlı Başkumandanı Lazar bile ölümden kurtulamamıştı (1389).

Gâzî Murad Han bu manzarayı gördükten sonra atından yere inip secdeye vardı, Allah'a şükürler etti. Sonra savaş meydanını dolaştı. Sırp Kralı Lazar'ın dâmâdı Miloş yaralanıp düşmüştü. Murad Han'ı görünce yattığı yerden doğrularak Sultan'a doğru yürüdü. Çavuşlar bırakmadılar, ama Murad Han "Bir diyeceği varsa bırakın desin" dedi. Meğer Miloş bu fecî yenilginin intikamı peşindeymiş, üzengi öper gibi yapıp yanında sakladığı hançerle Murad Han'ı şehîd etti. Böylece "*Tek İslâm askeri muzaffer olsun, beni kurban eyle*" diyen büyük kahramana Allah gâzîlikten sonra şehîdliği de nasîb eylemişti.

Vezîriâzam ve beyler hemen Şehzâde Bâyezîd Bey'i sancağı altına çağırıp kendisini sultan îlân ettiler, eteğini öpüp itâat yemîni yapular. Şehzâde Yâkub Çelebî henüz olup-bitenlerden haberi yokken Yıldırım'ın emriyle boğduruldu. Yâkub Çelebî pek değerli bir şehzâde olduğu için, onun bu şekilde ölümü üzerine orduda ve memlekette büyük bir üzüntü doğmuştu. Fakat onun ölümünden başka çâre bulunmadığını bütün devlet büyükleri kabûl etmişler ve Bâyezîd onların tavsiyesine uymuştu.

Devlet büyüklerini bu karara iten en önemli sebeplerden biri de daha önce Murad Han'ın ortanca oğlu Savcı Bey'in isyânıydı. Şehzâde Savcı 1385 yılında Rumeli'nde Bizans sarayının teşvik ve himâyesiyle babasına karşı isyân etmişti. Sultan Murad hemen isyânı bastırdı, oğlunun gözlerine mil çektirerek Bursa'ya gönderdi. Kimse böyle bir durumun tekrerrünü istemiyordu.

Kosova Meydan Savaşı Balkanlar'da Türk hâkimiyetinin artık sökülemeyeceğini isbât etmiş, Makedonya'ya kadar yerleşen Türkler'in buradan daha Batı'ya ve Güney'e ileri harekâta girişmelerine imkân vermiştir. Kosova, dünyâ askerlik târihinin büyük imhâ muhârebelerinden biridir.

Murad Han'ın iç organları Kosova'da bir türbe (meşhed) içine gömüldükten sonra cenâzesi Bursa'ya getirildi ve orada defnedildi. "*Meşhed-i Hudâvendigâr*" denilen bu türbe bugün de aynı yerde durur ve Kosovalı Türkler tarafından ziyâret edilir. Yugoslavya'da Türk varlığının en büyük mânevî desteği olan bu makam maalesef bugüne kadar Türkiye Türkleri tarafından gereken ilgiyi görmemiştir. Adâlet ve himmetle cşsiz, yoksul ve garibler dostu, kimsesizler sığınağı, siyâset ustası, yiğit ve kahraman pâdişah, ömrünü Allah ve millet uğrunda gazâyâ harcamıştı. Osmanogulları içinde ilk defa hem gâzî, hem şehîd olan budur.

Murad Han Oğlu Gâzî Sultan Bâyezîd Han

Bâyezîd Han daha şehzâdeliğindenberi görülmemiş cesâreti ve savaş anında yıldırım gibi sür'atlı hareketi yüzünden "*Yıldırım*" lakabıyla anılmıştır. 1389 yılında babasının şehîd oluşundan birkaç saat sonra onun yerine geçti. İlk iş olarak Paşa Yiğit Bey'i Üsküb tarafına, Fîrûz Bey'i de Vidin tarafına gönderdi, kendisi de Sırp'lar'la bir anlaşma yaparak Anadolu'ya döndü. Sırbistan artık Osmanlı devletine vergi ve asker veren bir despotluk seviyesine indirilmişti.

Bu sırada Anadolu tarafından kötü haberler gelmeye başladı. Sultan Murad'ın şehâdetini fırsat bilen Karamanoğlu Alâeddin Bey, daha önce Osmanlılar'a bağlanmış bulunan Saru-

han, Germiyan, Menteşe ve Aydınoğulları'nı da işğâl ederek, Osmanlılar aleyhine çevirdi ve bunlar Osmanlı ülkesine katılmış bulunan eski topraklarını işğâl etmeye başladılar. Bâyezîd Han her zamanki gibi yıldırım hızıyla onların üzerine vardı, dört beyliği de ortadan kaldırarak bunların topraklarını Osmanlı ülkesine kattı, fakat beyleri cezalandırmayıp hepsine iyi muâmele etti, sâdece Germiyanolu Yâkub Bey'i İpsala kalesine hapsedtirdi. Bu sefer sırasında Bizans'ın elindeki tek kale olarak kalan Alaşchir'i de fethetti. Böylece Ege'de İzmir'in gâvur kalesi dışında bütün memleket Osmanlı Türk Devleti'nin eline geçmiş bulunuyordu.

Bâyezîd Han kışı Ankara'da geçirdikten sonra Teke ve Hamîdeli topraklarına girip Antalya'ya kadar her tarafı ilhâk etti. Oradan Karaman topraklarına girdi, ama Karamanoğlu Alâeddîn Konya'dan kaçarak Taşeli'ne saklanmıştı. Oradan haber gönderip barış istedi, bazı yerleri Osmanlılar'a bırakmak şartıyla onun beyliğine dokunulmadı. Yıldırım, Avrupa yakasındaki işlerini halletmek üzere orada fazla oyalanmadan tekrar Rumeli'ye geçti.

1391 yılı başlarında İstanbul etrafında Bizans'ın elinde bulunan birkaç yer daha alınarak Bizans surlar içine hapsedilmiş oldu. Artık Hristiyan dünyâsıyla sâdece denizden irtibatı kalmıştı. O yıl Bâyezîd Han Eflâk (Romanya) üzerine sefere çıktı. Eflâk ordusunu mağlûb ettikten sonra Voyvoda Mirce'yi Osmanlılara bağlı bir prens olarak makamında bıraktı. Artık Türkler Tuna'nın öbür yakasına geçmiş oluyorlardı. Ertesi yıl Selânik alındı, Mora üzerine giden akıncı kolları sınırı genişletmeye başladılar. Bu arada Bizans'ın yardım dileği ve Eflâk Voyvodası ile sâdece ismi "Kral" olan Bulgar Kralı Şişman'ın teşvikleri üzerine Macar Kralı Sigismund Türk ülkesine saldırıp Niğbolu'ya kadar geldi. Macar belâsının defedilmesi için Yıldırım'ın ordu ile gelmesi gerekmemişti. Uc beyleri ve akıncı kolları Niğbolu yakınında Macar ordusunu darmadağın ettiler. Eflâk Prensi'nin hiçbir ümîdi kalmadı, Bulgar Kralı da Şehzâde Emîr Süleyman'a teslim oldu.

Bâyezîd Han 1393 yılında Candaroğlu Süleyman Bey'in Kadı Burhaneddîn ve Karamanoğlu ile ittifâk edip istiklâl dâvâsına kalkışması üzerine yine Anadolu tarafına sefer açtı. Kadı Burhaneddîn o sırada Karamanlılar'dan da kuvvetli durumdaydı, hattâ Yıldırım'ın şehzâdesi Ertuğrul kumandasındaki bir Osmanlı ordusunu yenmiş ve Şehzâde'yi öldürtmüştü. Şimdi de onların bu hareketlerinden cesâret alan Candaroğlu Süleyman, Osmanlılar'a karşı asker toplamaya başlamıştı. Bâyezîd onun hiç ummadığı bir anda karşısına çıkarak topladığı orduyu perîşân etti, savaşta Candaroğlu da öldü. Candaroğulları'nın ülkesi, Sinop hâriç, Osmanlı ülkesine katıldı. Kadı Burhaneddîn ise Osmanlı ordusunun yaklaştığını duyunca Sivas'a çekilmişti. Yıldırım onun baskısındaki Amasya'ya oğlu Çelebî Mehmed kumandasında bir kuvvet gönderdi, Çelebî Mehmed'i de Amasya'ya sancak beyi tâyin etti.

Yıldırım'ın Anadolu işlerini halletmesinden sonra giriştiği önemli bir iş İstanbul'un kuşatılmasıdır. 1395'e kadar Bizans elindeki son Anadolu şehri olan Alaşehir ile Rumeli'ndeki başlıca dayanak noktası olan Selânik fethedilmiş, sıra doğrudan doğruya Bizans'ın merkezine gelmişti. Topun henüz yeterli kadar geliştirilmemiş olduğu bir çağda Bizans'a karşı uzun bir yıpratma savaşı vermek gerekiyordu. Bu yüzden Bâyezîd Han şehrin dışarıyla olan bağlantısını kesmeye çalıştı, ve muhtemelen şimdi Anadolu Hisarı denilen Güzelcehisar'ı o zaman yaptırdı. Fakat, yeni bir Haçlı seferi onu bu işten alıkoyacaktı.

O çağda Doğu Avrupa'da en kuvvetli devlet Macaristan'dı ve Macaristan'ın nüfûz bölgeleri bir bir Osmanlılar'a geçiyor, sıra kendisine geliyordu. Macar Kralı Sigismund bir defa sefer tertipleyerek Niğbolu'ya kadar gelmiş, hattâ kaleyi zaptetmiş, fakat Türkler'in yetişmesi üzerine şiddetli bir yenilgiye uğrayarak canını güç kurtarmıştı. Bu defa bütün Avrupa'yı kendi safında toplamak üzere büyük gayret sarfetti. Papa'yı da iknâ etti. Böylece uzun bir hazırlıktan sonra Macar, Fransız, İngiliz, Alaman, Lehistan, Venedik devletleriyle birer devletçik mâhiyetindeki Kastilya, Aragon, Rodos, Eflâk ülkelerinin orduları biraraya gelip yüzelli bine yakın bir kuvvet meydana getirdiler.

Macar Kralı kendi politikası için bu kadar asker toplayamazdı, fakat seferin asıl hedefi olarak Türkler'i baştanbaşa ezmek ve Kudüs Krallığı'nı yeniden kurmak gösteriliyordu.

Haçlı ordusu birkaç koldan Tuna'yı geçerek Vidin'e geldi. Ordunun başkumandanı Macar Kralı Sigismund idi. Vidin'de bir avuç Türk'ü işkencelerle öldürdüler ve bunu büyük bir zafer diye ilân ettiler. Oradan Niğbolu kalesi önüne gelip kaleyi kuşattılar. Niğbolu muhâfızlığı görevinde bulunan Doğan Bey gün görmüş bir askerdî. Vaktinde savunma tedbîrlerini almış, kaleyi vermemeye ahdetmişti. Haçlılar orada kaldılar; bir yandan Türk ordusunun görünmesini bekliyorlar, bir yandan hayâl etükleri zaferin sarhoşluğunu şimdiden tadıyorlardı.

Yıldırım Han İstanbul muhâsarasını kaldırarak Edirne'ye gelmiş, fakat İstanbul etrafında ufak-tefek bâzı birliklerle ablukayı devam ettirmişti. Edirne'den sür'aile yürüyerek Tırnova'ya geldi, oradan Niğbolu yakınına varıp ordugâh kurdu. Osmanlı ordusunun mevcûdu yetmişbin civârındaydı.

Yıldırım Han keşif kolları göndererek düşmanın durumunu adım adım tâkîb etmiş, hemen herşeyi öğrenmişti. Son bir defa durumu bizzat görmek üzere Macar askeri kıyâfetine girerek düşman ordusu arasından geçip gece yarısı Niğbolu burçlarının önünde göründü. Aşağıda Haçlı ordusu içki ve eğlence içinde mest olup nâra atıyordu. Bâyezîd Han burcun altına gelip gür sesle yukarıya bağırdı:

-- Doğan, bre hay Doğan!

Kaledeki askerlerin haber vermesi üzerine Doğan Bey hemen geldi, aşağı bakınca Sultan'ı tanıdı:

-- Emret Hünkârım, Doğan kulun burdadır!

-- Hâliniz nicedir?

-- Herşeyimiz yerli yerindedir, Hünkâr'ın sâyesinde kâfire zebûn değiliz!

-- Göreyim seni Doğan, hiç endişen olmasın, ben arkan-dayım!

Aşağıdan beyaz atlı birinin yukarıdakilerle konuşup gittiğini gören bâzı Haçlı nöbetçileri bu haberi Haçlı karargâhına ulaştırdırlarsa da kimse inanmadı.

Ertesi gün ortalık aydınlanırken iki taraf savaş için saf bağlamaya başlamıştı. Orada savaşıp bütün olup-bitenleri görmüş olan Timurtaş Paşazâde Umur Bey'in anlatılarına göre, Yıldırım Han bu kadar kalabalık Haçlı ordusunu her zamanki harp taktiğiyle imhâ etmenin imkânsız olduğunu düşünmüş, özel bir plân uygulamıştı. Bu plânın Malazgird'de Sultan Alpaslan'ın kullandığı taktiğe çok benzediği görülmektedir.

Haçlılar ordularını iki kısma ayırmışlar, bu suretle Türk ordusunu iki koldan çevirip imhâ etmeyi planlamışlardı. Yıldırım Han da ordusunu ikiye ayırdı. Akıncı beylerinin kumandasındaki süvâri birlikleri ile çeşitli yerlerden derlenip getirilmiş olan diğer birlikleri, bulunduğu tepenin Haçlılar'a bakan tarafına yerleştirdi. Süvârilerin arkasında piyâde birlikleri vardı ki, bunlar tepenin yukarılarına doğru engebeli arâzide bulunuyorlardı. Kendisi Türk sipâhî kuvvetlerini ve Osmanlı hizmetinde bulunan Sırp birliklerini tepenin gerisinde pusuya sokup doğrudan emri altına aldı.

Türk ordusunun sağ kol birliklerine Şehzâde Emîr Süleyman, vezîr Candarlı Ali Paşa, Rumeli Beylerbeyi Firûz Bey, Akıncı beyleri Malkoç ve Timurtaş Beyler kumanda ediyorlardı. Sol kolda Şehzâde Mustafa Çelebî, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşa, Karaman beylerinden Mehmed, Akıncı beylerinden Beşir, Turhan ve Tâhir Beyler bulunuyordu. Yıldırım Han'ın verdiği plâna göre ön taraftaki akıncı süvâri ve derme asker düşman üzerine hücum edince savaş başlamış oldu. Bunlar ilk hücumda Haçlı ordusunun ön saflarını aşip derinlemesine doğru girince Haçlılar hemen ikiye ayırdıkları kuvvetleriyle bunları sarmaya kalktılar. Bunun üzerine Türkler geriye doğru çekildi, onlar çekildikçe Haçlılar en önde cesur Fransız şövalyeleri olmak üzere sür'atle tâkîb ediyorlardı. Nihâyet Türkler meyilli arâzînin yukarılarına doğru gelince Haçlı ordusu bunların üzerine çullanıp imhâ etmek istedi. Fakat arâzi süvâri harekâtına müsâid olmadığı için Haçlılar atlarından inmek zorunda kaldılar. Hristiyanlar saf halinde zırhlı süvari harbine alıştıkları için, teke tek ve hele yaya olunca Türler'le kat'iyyen başedemiyorlardı. Zâten o sırada Sultan'ın pususuna girmiş ol-

dukalarını farkedince iş işten geçmiş oldu. Eflâklılar Türkler'in nasıl savaştıklarını bildikleri için derhal savaş meydanını terkedip var kuvvetleriyle oradan uzaklaştılar. Haçlı ordusunun en iyi muhâripleri olan Fransızlar Türk kiskacının içinde kalmışlar, sapır sapır dökülüyorlardı. Macar Kralı bunlara yardım etmeye çalışıyorsa da, gönderdiği kuvvetler yüzgeri etti. Şchzâde Mustafa Çelebî emrindeki sol kol uçları Haçlı ordusunun etrafını doluşarak hiçbir manevra imkânı bırakmadı. Sigismund yapacak birşey kalmadığını anlayınca tek açık yol olan Tuna tarafına at sürdü ve Tuna'da bekleyen gemilere can attı. Beri tarafta çoğunluğunu Fransızlar'ın teşkil ettiği Haçlı birlikleri bütün direnmelerine rağmen kırılmakta olduklarını görmüş ve bölük bölük teslim olmaya başlamışlardı. Tuna'ya koşup kurtulmaya çalışanların pekçoğu boğularak öldü, bir kısmı da gemilere fazla doluştukları için gemi ile birlikte suya battılar (Eylül 1396).

Timurtaş Paşazâde Umur Bey'in anlattığına göre, sâdece babasının alayları tarafından alınan esirlerin sayısı ikibini geçiyordu. Bunların içinde asilzâde olan üçyüz kadarı Bursa'ya götürülmüş, büyük fidyeler karşılığında memleketlerine iâde edilmişlerdir. Bunlardan Korkusuz Jean serbest bırakılırken Yıldırım Han kendisine şu meşhûr sözleri söyledi:

"Bana karşı bir daha silah çekmeyeceğine dâir yemin ettin, ama ben sana bu yemînini bağışlıyorum. Git, Hıristıyanlığın bütün kuvvetlerini toplayarak yine üzerime gel. Benim şeref ve şânımı artırmış olursun".

Niğbolu zaferinin en önemli sonucu Bizans için bütün ümîd kapılarının kapanmış olmasıydı; bundan sonra Avrupa'dan hiçbir imdâd gelmesi beklenemezdi. Nitekim Yıldırım Han bu zaferden sonra Bizans'ın İstanbul dışında henüz ele geçmemiş olan tek toprağı Yunanistan'a sefer tertipleyerek Atina ve Mora'yı da aldı ve dönüp İstanbul'u yeniden kuşattı. Kim derdi ki, onu böyle kutlu bir işten bütün Hıristıyan dünyâsı engellemeyememişken, hem Türk hem Müslüman olan biri gelecek ve Türk'e azap, düşmana ferahlık verecekti.

Anadolu Olayları ve Timur Müdâhelesi

Karamanoğlu Aleâddin Bey, Osmanlılar'ın Haçlılarla uğraşmasını fırsat bilerek Ankara'ya hücum etmiş, Osmanlılar'ın Anadolu Beylerbeyi olan Sarı Timurtaş Paşa'yı esir almıştı. Yıldırım Niğbolu'dan dönünce Konya üzerine yürüdü. Karamanoğlu Osmanlı askerine dayanamayınca Konya'ya çekildi, fakat Konya halkı ondan bezginlikleri yüzünden kendisine yerdim etmedi ve Yıldırım'ı dâvet ettiler. Alâeddîn Bey yakalandıktan sonra Sarı Timurtaş Paşa'ya teslim edildi, paşa onu idâm etti. Karaman ülkesi Osmanlı topraklarına katılmış oldu (1397).

Sarı Kadı Burhaneddîn'in devletine gelmişti. Erteneoğulları'nın ülkesine hâkim bulunan Kadı Burhaneddîn Anadolu'da son ciddî engeldi. Fakat o sırada Kadı'nın Akkoyunlu Beyi Karayölük Osman (Bayındırlı Kara Osman) tarafından öldürülmesi üzerine Yıldırım bu toprakları savaşız aldı. Sivashlılar'ın dâveti üzerine 1399'da şehre girdi. Oğlu Mehmet Çelebi'yi buraya vâlî tâyin etti.

Aynı yıl Memlûkler'in elinde bulunan Malatya fethedildi. Maraş'taki Dulkadiroğulları Memlûkler yerine Osmanlılara tâbi oldular. Böylece 1400 yılında Yıldırım Bâyezîd Han, eski Selçuklu Devleti'nin topraklarını tek merkez etrafında birleştirmiş, aynı zamanda Türk hâkimiyetini Doğu Avrupa'ya kadar ulaştırmış bulunuyordu.

Fakat bu birlik, hiç beklenmeyen bir parçalanmaya yol açtı. Anadolu'da hükümdarlıklarına son verilen Aydın, Germiyan, Saruhan ve Menteşe beyleri devletlerinin iâdesi için Çağatay Hükümdarı Timur'a başvurdular. Öte yandan Timur'un tilkelerini ellerinden aldığı Celâyirli Ahmed ile Karakoyunlu Kara Yûsuf da Yıldırım'a sığınmışlar, ondan çok iyi muamele görmüşlerdi. Ayrıca, Yıldırım Mutahharten Bey'in elindeki Erzincan'ı da almıştı. Mutahharten Timur'a bağlı bir hükümdar olduğu için, bu hadise Timur'un topraklarına tecâvüz sayıldı. Yıldırım İstanbul kuşatması ile meşgûlken, Timur Doğu Anadolu'ya girerek Sivas'a kadar geldi, Sivas'ı cebren alarak pek çok cana kıydı, şehri ıgneden ipliğe yağmalattı. Bâyezîd'in kendisine

bağlılık arzedeceğini zannediyordu. Fakat Yıldırım Han bu belâya nasıl karşı konması gerektiği husûnda devlet büyükleriyle görüşmeler yaptıktan sonra, Kahire'deki Memlûk Sultanı'na elçi gönderip birlikte Timur'a karşı çıkmayı teklîf etti. Timur, Sivas yağmalamasından sonra güneye doğru sarkmış, Memlûk topraklarında ilerlemeye başlamıştı. Buna rağmen Memlûkler Timur'un bir fırtına gibi gelip geçeceğini, ama Osmanlı tehlikesinin daha önemli ve devamlı olduğunu düşünerek böyle bir işbirliğine yanaşmadılar. Timur Şam'a kadar indi. Memlûkler kendisine bağlılık bildirince geri döndü. Onun asıl hedefi Hindistan ve Çin'di.

Timur uzaklaşınca Yıldırım İstanbul kuşatmasını bırakıp tekrar Doğu Anadolu'ya geldi. Sivas, Erzincan ve Kemah'ı geri alıp Mutahharten'i esîr etti. Celâyirli Ahmed ile Bayındırlı Kara Yûsuf'u da eski topraklarını geri almaları için gönderdi. Böylece Timur'a yeni bir savaş bahânesi verilmiş oldu.

Timur kışı Karabağ'da (Âzerbaycân) geçirdikten sonra 1402 yılında tekrar Anadolu'ya girdi. Bu defa doğrudan doğruya Osmanlı devletini hedef alıyordu. Osmanlı savaş meclisinde bu belânın bir an önce defedilmesi için kesin neticeli bir muhârebe yapılması fikri kabul gördü, çünkü merkezinden binlerce kilometre uzakta bulunan muazzam Timur ordusu yiyecek ve barınak sağlayabilmek için Anadolu şehirlerini fecî şekilde yağma ediyor, yakıp yıkıyor halkı tedirginlik içinde kaçıyordu.

Timur Tokat'tan çıkarak Kızılırmak boyunca tâkîb edip Ankara'ya geldi. Yıldırım bu ordu ile bir an önce karşılaşmak istiyordu. Fakat askerinin büyük bir kısmını Rumeli şehirlerinin korunmasına bırakmış, bir kısmını Bizans'a toparlanma fırsatı vermemek üzere İstanbul civarına koymuş, bir kısmını da Anadolu kalelerinin muhâfazasına me'mûr etmişti. Böylece Timur'a karşı sayıca çok az bir kuvvetle karşı koyuyordu. Timur ise o çağda toplanabilecek en büyük ordu ile gelmiş, üstelik bu orduyu fil birlikleriyle âdeta bir tank ordusu haline getirmişti.

Çubuk Ovası'nda iki taraf saf tuttu. Yıldırım yanına Vezîriâzam Ali Paşa'yı, oğullarından Mustafa, Îsâ, ve Mûsâ Çelebîleri alarak merkeze durdu. Ordunun sağ kanadındaki birlikle-

rin başına Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşa'yı, sol kanada ise büyük oğlu Emîr Süleyman'ı getirdi. İhtiyatta yirmibine yakın Sırp askeri vardı.

Timur ordusunun kollarına oğullarını ve torunlarını kumandan yaptı. Kendisi merkezde, idi sağ kanatta oğullarından Mîrânşâh Mîrzâ, solda diğer oğlu Şâhruh Mîrzâ vardı. Bu ordu da ayrıca Kafkasya, Âzerbaycân, Gürcistan ve Kürdistan'dan toplanmış askerler vardı. Akkoyunlu Karayülük Osman Bey kendi askeriyle sağ taraftaydı. Bâyezîd tarafından ülkeleri alınan Aydın, Menteşe, Germiyan, Karaman, Saruhan, Candar beyleri ile Erzincan Beyi Mutahharten de Timur ordusunda yer almışlardı.

Savaş Osmanlı sipâhîlerinin hücumuyla başladı. Timur'un öncülerini bozan sipâhîlerin ileri harekâtını durdurmak üzere fil birlikleri kullanıldı. Fakat daha ilk saatte beklenmedik bir hâdisce savaşın kaderini belli etmişti. Önce Osmanlı ordusundaki Kara Tatar denen ve Anadolu'daki Moğol kalıntıları olan askerler kendilerine daha yakın (belki akraba) buldukları Timur ordusuna geçip Osmanlı askerinin üzerine ok yağdırmaya başladılar. Ardından Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Paşa'nın emrinde sağ kanatta bulunan Aydın, Saruhan, Menteşe, Karaman, Candar, Germiyan askerleri karşı cephede bulunan eski beylerinin sancağı altına koşup onlar da Osmanlı'ya karşı savaşımaya başladı. Yıldırım'ın elinde sâdece merkez ve sol kanat askeri kalmıştı. Sağdaki çöküntüyü gidermek üzere ihtiyatta bulunan Sırp birliklerini savaşa soktu. Fakat Sırp askeri bütün sadâkatine ve gayretine rağmen fazla tutunamadı, çünkü karşındaki ordu Türk'tü. Buna rağmen Sırp'lar kaçmadılar, çarpışa çarpışa çekildiler. Savaş kaybediliyordu. Vezîriâzam ve bâzı kumandanlar veliahd olan Şehzâde Süleyman Çelebî'nin bu bâdireden sıyrılarak Rumeli'ye geçmesini ve devletin başında bulunmasını istediler, bunun üzerine Süleyman Çelebî yanındaki askerle birlikte oradan ayrıldı. O giderken vakit ikinci olmak üzereydi, yâni iki ordu en az altı saattir boğaz boğaza çarpışıyordu. İki taraf da savaş denilen san'aun bütün inceliklerini bilerek vuruşuyordu. Savaşın hiçbir türlü kurtarılacak yanı kal-

madığı anlaşılınca bütün şchzâdeler ayrılıp gittiler. Etrafındaki beyler Yıldırım Han'a da kaçıp kurtulması için yalvarıyorlardı. O devletinin ve ordusunun bütün mes'ûliyetini omuzlarında taşıyan bir hükümdar olarak askerini bırakıp savaş meydanını terketmeyi şerefine yakıştıramadı. Hiç yenilmemiş, hiç yüzgeri etmemişti. Yanında kalan üçbin kadar askerle elde silah vuruşmaya başladı. Birkaç defa atı vuruldu, hemen yanındakiler kendi atlarını verdiler. Vurduğu darbelerle kılıç dayanmaz olmuştu. Sonunda baltaya sarıldı ve zırhlı Timur süvârîlerini onunla doğramaya başladı. Güneş batarken yanında bir avuç insan kalmış, ama o elinden silâhını düşürmemişti. Timur onun esir edilmesini istediği için önce atını vurarak düşürdüler, sonra üzerine atılıp tuttular.

Sekiz saat fâsılasız süren bir meydan savaşından sonra Osmanlı ordusu ilk defa malûbiyeti tadıyordu. Bu yenilginin gerisinde muhakkak ki karşı tarafın Türk olması, yânî askerlik fenni ve yiğitlik bakımından bu taraftaki Türk'e denk olmalarının büyük rolü vardı. Fakat ondan daha önemlisi, Osmanlı Devleti'nin o sırada Anadolu Birliği'ni kurmasına rağmen bu birliğin sosyal ve siyâsî bakımdan henüz çok zayıf olmasıydı. Anadolu beyliklerine son verilmişti, ama beylik yapısı tam ortadan kaldırılmış değildi. Osmanoğulları Anadolu'da merkezî devlet otoritesini bütün sosyal ve iktisâdî temelleriyle ancak Fâtih'ten îtibâren kuracaklardır. Ancak ondan sonra beyler yerine devlete bağlılık ve devlete sadâkat esası kökleşecektir.

Ankara Savaşı Türkiye Türk Devleti için çok fecî bir darbe olmuş, devletin hamle gücünü en az otuz sene için durdurmuştur. Timur belâsı olmasaydı daha Yıldırım Han zamanında Bizans düşer ve târih başka türlü akardı. Fakat Ankara Savaşı bir başka şeyi de isbât etti. Memlûkler daha baştan, Timur'un bir fırtına gibi gelip geçeceğini, asıl kalıcı tehlikenin Osmanlılar olduğunu söylemişlerdi. Bu doğru çıktı. Dünyânın en güçlü ordusuyla Hindistan'dan İzmir sâhillerine kadar hükmeden Timur'un devleti onun ölümüyle dağıldı, ama Osmanlı'nın kurduğu devlet aradan on yıl geçtikten sonra tekrar bütün şevket ve azametiyle hayatına devam etti, eskisinden daha güçlü oldu.

Oradaki Türkler'in niçin sönüp kaldığı, buradaki Türkler'in niçin devamlı bir cihan devleti kurabildikleri konusunda derin derin düşünmemiz gerekir.

Timur bundan sonra İzmir'e kadar ilerledi. Peşinde muazzam bir istilâ ordusu ile gelen bu büyük cihangîr, ister-istemez Anadolu şehir ve köylerinde pek büyük yıkımlara sebep oldu. Yaptığı tek müsbet iş İzmir'in halâ Hıristiyanlar'da bulunan kısmını alması olmuştur. Anadolu'yu yine beylikler hâlinde parçaladı, kendisine hizmet edip bağlılık arzeden bütün Türkmen beylerine eski hükümdarlıklarını geri verdi. Osmanlı âilesini de parçalayarak bir daha toparlanmalarına imkân vermemek niyetinde idi. Yıldırım'ı yanında esîr tutarken oğullarından Mûsâ, Mehmed ve Süleyman Çelebileri ayrı ayrı hükümdar tanıdı, Mustafa Çelebi'yi de alıp yanında Semerkand'a götürdü.

Yıldırım Bâyezîd'in Timur tarafından gördüğü muâmele hakkında çeşitli söylentiler vardır. Bâzı Osmanlı tarihçileri Yıldırım'ın bir kafes içinde hapsedildiğini, Timur her nereye gitse o kafesin de birlikte taşındığını söylerler. Fakat herhalde Yıldırım'ın esîr bir hükümdara yakışır şekilde tutulduğu muhakkaktır. Bir defasında Amasya'daki Mehmed Çelebî babasını kurtarmak üzere Kütahya'ya bir ekip göndermiş, fakat bu ekip gece Sultan'ı kaçıracakları sırada yakalanmıştı. Belki bu hâdiseden sonra Timur kafesli bir tahurevân yaptırarak Sultan'ı o şekilde muhâfaza etmiş olabilir. Yıldırım yedi aylık bir esâret hayatından sonra kederinden öldü. Onun gibi haysiyetine, şân ve şerefine pek düşkün bir hükümdarın esârete yedi ay bile dayanması beklenmezdi.

Yıldırım Bâyezîd Han bütün ömrünü gazâ meydanlarında geçirmiş pek kudretli bir hükümdardı. Babası Murad Han onu en iyi şekilde yetiştirmiş, bütün devlet büyükleri ve kumandanlar da kardeşler arasında tahta onu lâıyk görmüşlerdi. Sırp Prensesi Olivera ile evlendikten sonra prensesin onu içkiye ve eğlence âlemlerine alıştırdığı söylenir. Osmanoğulları içinde ilk defa içki içen pâdişah Yıldırım Han'dır. Fakat dindâr, âlimlere saygılı bir hükümdardı. Bursa'da bugün bile Türklüğün büyük âbidelerinden biri olan Ulu Câmi'i o yaptırmıştır. Çocuklarının

yetiştirilmesinde çok dikkat göstermiştir; gerçekten, şehzâdelerin herbiri babalarının yerini tutacak değerde idi.

Fetret Devri

Osmanlı târihinde 1402 Ankara Muhârebesi'nden 1413'te Çelebî Mehmed'in hükümdar olmasına kadar geçen devreye *Fetret Devri* adı verilir, çünkü bu devir şehzâdelerin taht kavgalarıyla geçmiş ve devlet otoritesi tam kurulamadığı için memleket buhran içinde kalmıştır.

Yıldırım Han vefât ettiği zaman 43 yaşında idi. Timur onun cenâzesini yine esîr olarak yanında bulunan oğlu Mûsâ Çelebî'ye verdi. Mûsâ Çelebî ve Ankara'da esîr düşmüş bâzı sancak beyleri Sultan'ın cenâzesini Bursa'ya getirip defnettiler. Yıldırım'ın ölümü üzerine Timur da kendi memlektine döndü (1403). Geriye parçalanmış bir Anadolu, yağmalanmış, bütün hazîneleri Timur'a gitmiş, ve nihayet bütün arşivleri yakılmış bir Bursa, ve en kötüsü, dört başlı bir Osmanlı devleti bıraktı.

Ankara Savaşı'nda büyük şehzâde Süleyman Çelebî (Emîr Süleyman) Rumeli'ye geçerek orada hâkim olmuş, Mehmed Çelebî kendi eski sancağı olan Amasya'ya gitmiş, Mûsâ ve Mustafa Çelebîler babalarıyla birlikte esîr düşmüşler, Îsâ Çelebî ise Bursa'ya gelip hükümdarlığını ilân etmişti. Bâyezîd'in bunlardan başka hayatta Fatma adlı bir kızı ile Kasım adında küçük yaşta bir oğlu vardı. Ankara Savaşı biter bitmez Timur, Süleyman Çelebî'nin arkasından bir kuvvet gönderdiyse de bunlar Çelebî'yi yakalayamadılar. Mehmed ve Îsâ Çelebîler Timur'u tanıdılar ve Timur onların hükümdarlıklarını kabûl etti. Daha sonra Rumeli'de Şehzâde Süleymân'a gönderilen bir elçi heyeti onun da Timur'a bağlılığını sağladı. Nihâyet Timur, Mûsâ Çelebî'yi serbest bırakırken ona da hükümdar muâmelesi yaptı. Böylece Osmanlı ülkesinde dört hükümdar bulunuyordu. Timur şehzâde Mustafa Çelebî'yi kendisiyle birlikte götürdü; herhalde onu daha sonra kullanmak niyetindeydi.

Başlangıçta bunların en kuvvetlisi Süleyman Çelebî idi. Devletin ileri gelenleri, özellikle vezîriâzam Çandarlı Ali Paşa onu tutuyordu. Süleyman Çelebî durumunu zayıf görerek Bizans ile anlaşma yoluna gitti; küçük kardeşleri Kasım Bey ile Fatma Sultan'ı Bizans sarayına bir çeşit rehin olarak bıraktı, Bizans'a da eski topraklarından bâzılarını iade etti. İsmâ Çelebî kardeşi Mûsâ'nın Timur tarafından Bursa'ya gönderildiğini duyunca şehri terkedip gitmişti, ama Timur gidince tekrar gelip Bursa'ya hâkim oldu. Mûsâ gidip akrabaları olan Germiyan ve Karamanoğulları'nın yanında kaldı.

Amasya'daki Mehmed Çelebî gâyet sistemli bir şekilde adım adım kendisini kabul ettiriyor, nüfûz sâhasını genişletiyordu. Nihâyet elindeki kuvvetlerle Bursa'ya yürüdü ve İsmâ Çelebî'nin askerini bozdu. İsmâ bunun üzerine Rumeli'ye geçip ağabeyi Emîr Süleyman'dan yardım istedi. Ordunun Ankara Savaşı'ndan kalan önemli kısmı Süleyman'ın elinde idi, önemli devlet adamları da onunla birlikte. Bu yüzden Mehmed Çelebî Bursa'yı kendi hâkimiyeti altında tutmakla birlikte orada oturmadı, dönüp Amasya'ya gitti. İsmâ, ağabeyisinden aldığı yardımla Anadolu'ya geçti, ama Mehmed Çelebî ile yaptığı iki muharebede de yenildi. Anadolu beylerini Mehmed Çelebî'ye karşı ittifâka çağırıp bu yolda hayli çalışmasına rağmen Mehmed Çelebî o beyleri de dağıttı, hattâ Saruhan Beyliği'ni tamâmen ortadan kaldırdı. Sonunda Karamanlılar ile Germiyanlılar arasında yardım almak için mekik dokuyan İsmâ Çelebî Eskişehir'de yakalanıp idâm edildi, Bursa'ya babasının yanına defnedildi.

Mehmed Çelebî'nin gitgide kuvvetlenmesi, üstelik İsmâ'yı bertaraf etmesi üzerine Emîr Süleyman yanında Çandarlı Ali Paşa ile Anadolu'ya geçti, Bursa üzerine yürüdü. Fakat Mehmed Çelebî çok ihtiyatlı ve dirâyetli bir hükümdar olduğu için Bursa'da oturmamış, Amasya'da kalmıştı. Emîr Süleyman Bursa'ya girdi, sonra Ankara'ya kadar yürüyüp oraları da aldı. Mehmed Çelebî ona karşı Anadolu beyleriyle bir ittifak kurmaya çalıştıysa da bunlar Süleyman'ın kudretinden korkup dağıldılar. Süleyman Çelebî tekrar Edirne'ye döndü.

Anadolu hâkimiyetini Mehmed Çelebî'ye kaptıran Mûsâ Çelebî bu defa Rumeli'ye geçerek Süleyman Çelebî ile mücâdeleye karar vermişti. Deniz yoluyla Romanya'ya geçip, oradan Edirne tarafına ordu çekti. İlk çatışmada mağlûb oldu. Fakat Emîr Süleyman'ın içki ve eğlenceye fazla düşkünlüğü, yanında çalışanlara karşı çok keyfî ve despotça davranışları yüzünden devlet büyükleri bir bir ondan yüz çeviriyorlardı. Nihâyet öyle bir zaman geldi ki, çoğu açıkça Mûsâ'yı tuttular ve Mûsâ bunların yardımıyla önce Süleyman'ın ordusunu bozdu, sonra Edirne'ye girdi. Emîr Süleyman bunca gafletten sonra nihâyet hakîkatî görünce kaçmaya çalıştıysa da yolda Türkmenler tarafından öldürüldü.

Emîr Süleyman veya Süleyman Çelebî devlet idâresinde başarısız kalmasına rağmen edebiyat ve ilimde bütün kardeşlerine üstündü. Hautâ onun büyük edebî kabiliyetinden dolayı, bâzı müellifler *Mevlid* yazarı Süleyman Çelebî'nin de o olduğunu söylerler. Mûsâ Çelebî aslında çok kıymet verdiği ve çok saygı duyduğu ağabeyinin ölümünü duyunca hemen kaatilleri yakalattı. Bunlar akılları sıra Mûsâ Çelebî'den mükâfat göreceklerini sanmışlardı. Hepsi de diri diri yakılmak sûretiyle ortadan kaldırıldı. Emîr Süleyman'ın cenâzesi Bursa'ya gönderilip defnedildi. Bir oğlu bir de kızı kalmıştı. Bunlar babalarının hâlerinden sonra kendileri için de durumun kötü olduğunu düşünerek Bizans'a sığınmak istediler. Bizans o sırada Çelebî Mehmed'le olan anlaşması yüzünden çocukları kabûl etmedi. Şchzâde kızkardeşi ile Yanbolu'da akıncılar arasına sığınmıştı. Mehmed Çelebî bunları yakalattı; şchzâdenin gözlerine mil çektirerek Bursa'ya gönderdi, ama kendisine iyi bir maaş bağlattı, her zaman görüşüp hatırını hoş tutardı. Kızını bir sancak beğiyle evlendirdiler.

Mûsâ Çelebî, ağabeyini ortadan kaldırdıktan sonra Edirne'de hükümdar oldu. Emîr Süleyman'ın tâlihsiz oğlu o sırada Bizans'ta mültecî idi; Bizanslılar onun yanına asker vererek amcasına karşı savaşa gönderdilerse de Orhan Çelebî mağlûb oldu. Mûsâ Çelebî İstanbul üzerine yürüyüp şehri muhâsara etti. Bizans çok sıkıntılı bir durumdaydı. Bu defa kardeş kavgasından

faydalanarak yine kurtuldu. O sırada Mehmed Çelebî Anadolu'da yeteri kadar kuvvetlenmiş Rumeli'ye geçmeğe hazırlanıyordu. Gelibolu yakası Mûsâ'nın elinde olduğu için o yol kapalıydı. Bizanslılar Mehmed Çelebî'yi Üsküdar'dan karşıya geçirdiler. Çatalca civârında yapılan muhârebede Mehmed Çelebî yenildi, güçlkle İstanbul'a sığınıp kurtuldu. Anadolu'ya dönüp bir defa daha asker topladı ve Rumeli'ye geçti, yine yenildi. Ama emeliinden vazgeçmedi. Onun bu ısrarında Mûsâ Çelebî'nin kötü politikasının da önemli rolü oldu. Emîr Süleyman'ın yenilip ortadan kalkmasına asıl sebep ordu ve idâredeki adamlara kötü muâmele etmesi ve onları tedirgin etmesiydi. Mûsâ aynı hatâyı işlemekte gecikmemişti. Akıncı Beyi Mihaloğlu'nu beylerbeyiliğe tâyin etti, sırf kendisine sâdık diye Şahmelik adında birini vezîriâzam, sapık inançlı Şeyh Bedreddîn'i kadıasker yaptı. Diğer birçok mevkîlerc de böyle değersiz adamları getirdi. Beyler kendisinden yüz çevirdiler, Mehmed Çelebî'ye el altından haber saldılar. Nihâyet Mehmed Çelebî üçüncü defa kalabalık bir orduyla Rumeli'ne geçti; orada bu askere Mûsâ Çelebî'den yüz çeviren beylerin kuvveti de katıldı. Samakov yakınındaki Çamurlu Derbend'de yapılan savaşta Mûsâ Çelebî'nin ordusu bozuldu, kendisi atının bataklığa saplanması yüzünden esîr edildi ve îdâm edildikten sonra Bursa'ya, Yıldırım'ın türbesine defnedildi (1413).

Çelebî Sultan Mehmed

Ankara Savaşı felâketinden sonra onbir yıl geçmiş, Osmanlı tahtına yeniden istikrar gelmişti. Şimdi yapılacak iş Timur'un altüst ettiği memleket birliğinin kurulmasıydı. Birliğe ne kadar muhtaç olunduğunu Karamanoğlu (İkinci) Mehmed hiç vakit geçirmeden isbât etti. Mehmed Çelebî Rumeli'de Mûsâ ile uğraşırken, Karamanoğlu fırsatı ganîmet bilip hemen Bursa'ya saldırdı. Bursa Kalesi'ni bütün zorlamasına rağmen alamadı, bunun üzerine öfkesini Bursa'dan aldı. Şehri baştan-

başa yağmaladığı gibi, Yıldırım Bâyezîd Han'ın türbesini de ateşe verdi. Kendi anası Yıldırım Han'ın öz kardeşi idi; ömrünü Allah ve millet yolunda gazâ ile geçirmiş bir mücâhid sultanın ölüsüne karşı yapuğu bu alçaklık dünyâ durdukça unutulmayacaktır. Ölülere karşı kahramanlık yaparak Türk târihine leke süren, müslümanı arkadan vurmaya şîâr eden bu adam, Mûsâ Çelebî'nin cenâze alayını görünce Osmanlı geliyor diye var kuvvetiyle Konya'ya kaçmayı bildi.

Çelebî Sultan Mehmed önce Aydınoğulları'nın üzerine yürüyüp İzmir'i alarak onların saltanatına son verdi, ama Aydın-
oğlu (yâhud İzmiroğlu) Cüneyd Bey'e Niğbolu sancak beyliğini vererek yine merhamet göstermekten kendini alamadı. Oradan Karaman toprağına girdi. Karamanoğlu aman dileyince dokunmadı, Candaroğulları tarafına yürüdü. Ama Karamanoğlu cibil-
liyetini göstermiş, Çelebî Sultan daha arkasını döner dönmez Osmanlı topraklarına saldırmıştı. Sultan Mehmed, Candaroğlu İsfendiyar Bey'e kendi hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra Ana-
dolu Beylerbeyi Bâyezîd Paşa'yı Karamanoğlu'nun üzerine gön-
derdi. Bâyezîd Paşa, Karaman askerini dağıtıp beylerini ve oğlu-
nu esir aldı, Sultan'ın huzûruna getirdi. Çelebî Sultan Mehmed halasının oğlu olan Karamanlı ile ağır bir sulh imzaladı, Konya dışında hemen bütün Karaman topraklarını elinden aldı, ve onu Osmanlı seferlerine asker vermeye mecbûr etti. Artık Rumeli'ne dönebilirdi.

Rumeli Akınları ve Akıncı Geleneği

Sultan Mehmed'in tahta geçişinin ikinci yılında Hırva-
tistan üzerine büyük bir akın yapıldı. Osmanlılar'da *Akıncı* de-
nilen bir asker sınıfı vardı ki, bunlar Avrupa târihinde görülen
yağma ve çapul kollarından çok farklı bir bünyeye sâhipti. Bun-
lar hudûd boylarında veyâ hudûda yakın yerlerde oturanlar ara-
sından seçilir, listeleri kadı sicillerine geçirilirdi. Ölen veyâ yaş-
lananların yerine uygun olanlar alınırdı. En büyük kumandan-

ları akıncı beyi idi, akıncılar onun emri altında bin, yüz ve on kişilik birlikler hâlinde bulunurlardı. Her bin kişiye akıncı bin-başı, her yüz kişiye bir subaşı, her on kişiye de onbaşı kumanda ederdi. Akıncıların esas görevi savaş zamanlarında orduya her türlü keşif ve istihbarat hizmeti yapmak, yolları ve köprüleri korumak, düşmanın toparlanmasına ve hazırlık yapmasına mâni olmak için yiyecek ve asker kollarına hücum etmekte. Akıncılar kesin sonuçlu savaş yapmazlar, çok mecbûr kalmadıkça büyük düşman birlikleriyle çatışmazlardı. Bunların esas özelliği çok sür'atli hareket eden atlar üzerinde şaşırtıcı sür'atle düşmanın önüne, ardına sarmak, düşmanı şaşırtıp dağıtmaktı. Savaşta ordudan dört-beş günlük mesâfe ileride giderler, savaştan sonra da ordunun geri emniyetini sağlardı. Bunların maaşı yoktu, ganîmetle geçinirlerdi. Bâzılarının timar toprağı da vardı. Aldıkları esîr başına devlete *pençik* denilen beşte bir vergi verirlerdi.

Akıncı beyi akın emri alınca kasabalarda *Tavıcı* denilen emekli akıncıları görevlendirir, onlar da kendi bölgelerindeki akıncılara haber gönderirlerdi. Akıncı beyinin bütün kuvvetiyle yaptığı sefere *Akın* denirdi; yüz kişilik bir kolun yaptığı akına *Harâmîlik*, yüzden az sayıda olanların yaptığına ise *Çete* denirdi.

Osmanlılar Rumeli'ye geçince tanınmış bazı beyler akıncı birlikleri kurmuş, böylece bir akıncı geleneği teşekkül etmişti. Bu yüzden akıncılar mensup oldukları beyin âile adıyla anılırlardı, yânî akıncı beyliği bâzı büyük âilelerin elindeydi. En meşhûrları Turhanoğlu (Turahanoğlu) akıncıları, Mihaloğlu akıncıları, Malkoçoğlu akıncıları idi.

Çelebî Sultan Mehmed zamanında akıncı mevcudu 40.000 civârında idi. 1414 yılında Evrenos oğlu İshâk Bey, Macaristan ve Bosna'ya karşı Türkler'den yardım isteyen Hırvatlar'ı korumak üzere Bosna'ya bir akın tertipleedi. Bosna Prensi kaçtı, yerine başkası getirildi. Ertesi yıl Hırvatistan'a akın oldu, bu akın sırasında İshâk Bey karşısına çıkan Macar ordusunu bozdu, Kral Sigismund güçlkle kaçtı. Böylece Hırvatistan Türkler'e tâbi olmuş, Bosna'nın bir kısmı da Türk toprakları

arasına katılmıştı. İshâk Bey Saraybosna'yı üs yaparak akınlara devam etti. Bu arada Bosna'nın Türk idâresinde olmayan kısmındaki feodal beyler de Türk himâyesini isteyerek Osmanlı'ya tâbi oldular.

Çelebî Sultan Mehmed Bosna tarafı yola konduktan sonra ordunun başına geçerek Eflâk seferine çıktı. Eflâk Beyi Mirçe'nin ordusu ile yardımcı Macar kuvvetlerini dağıttıktan sonra meşhûr Yerköy'ü (Giurgiu) aldı, orada bir Türk kalesi inşâ edip bölgedeki hâkimiyetini perçinledi. Mirçe ilâatsizlikten vazgeçip Osmanlılar'a tâbi olmayı kabûl etti. Bundan sonra Eflâk voyvodaları Osmanlı Sultanı tarafından tâyin edilecektir.

Türkler daha sonra Romanya ve Macaristan üzerine baskılarını devam ettirdiler. Romanya tarafında Akkirman'a kadar geldiler, Macaristan üzerinde ise Evrenoszâde İshâk Bey'in yirmibin kişilik akıncı birliği önce İstirya'ya girerek Macar ordusunu müthiş bir bozguna uğrattı, sonra Temeşvar taraflarını vurdu. Böylece Devlet'in Avrupa topraklarında en az birkaç yıl için endîşesi kalmamıştı.

Çelebî Sultan Mehmed Anadolu'ya döndü. Önce Candaroğulları'nın elindeki Kastamonu hâriç bütün toprakları aldı, Candaroğlu'nu bir sancak beyi mesâbesine düşürdü. Böylece Çankırı, Tosya, Samsun ve Bafra Osmanlı topraklarına katıldı. Sultan'ın görevlendirdiği Timurlaş Paşazâde Umur Bey (Niğbolu gâzîlerindendir) Timur belâsı sırasında Bizans'ın geri aldığı Hereke, Gebze, Darıca, Pendik ve Kartal'ı yeniden fethetti.

Sultan Mehmed'in son yıllarında iki önemli iç hâdisе çıktı. Bunlardan biri Şeyh Bedreddîn isyânı, öbürü Mustafa Çelebî'nin taht kavgasıdır. Şeyh Bedreddîn Mahmûd, Sultan Murad zamanında Dimetoka yakınındaki Samuna veya Samavna denilen kazânın kadısı olan İsrâil adında birinin oğluydu. Bedreddîn önce Bursa'da, sonra Konya'da, daha sonra Kahire'de en yüksek ilim müesseselerinde en meşhûr hocaların yanında eğitim gördü. Bir müddet Kahire'de Sultan Berkuk'un oğlu Ferec'e özel hocalık yaptıktan sonra Timur fetreti sırasında Anadolu'ya döndü. Mûsâ Çelebî'nin yanına kapılandı, Çelebî onu kendi kadıaskeri yaptı. Fakat Mûsâ Çelebî tahtı kaybedince Çelebî Sultan Meh-

med onun diğer adamları gibi Şeyh'i de azletmiş ve sürgüne göndermişti. İznik'te ikamete me'mûr olan Şeyh'e büyük bir maaş da bağlanmıştı. Çok bilgili ve cerbezeli bir zât olan Şeyh, buradan müridlerini her yana göndererek kendi doktrinini yaymaya başladı. Onun anlattığı şeyler arasında en önemlileri Hristiyanlığı ve Yahûdîliği İslâm Dîni'yle eşit sayması, bir de mal ve arâzide ortak mülkiyet (bir çeşit komünizm) tanınmasıydı. Bu yüzden Yahûdîler, Hristiyanlar ve ayak takımı arasında hayli tesirli oldu. Halîfesi Börklüce Mustafa ile Torlak (Yahûdî) Kemâl, Ege bölgesinde çalışıyorlardı. Şeyh de sürgün yeri olan İznik'ten gizlice kaçarak deniz yoluyla Eflâk'a gitti, oradan güneye doğru cırafına türlü dîn ve mezheplerden, türlü ırklardan hayli adam topladı. Timur fetretinin Osmanlı ülkesinde büyük bir sarsıntıya yol açtığı bir delîli de, işte bunca insanın servet ve iktidar düşmanlığıyla harekete geçebilmesiydi.

İsyâncılar üç koldan ayaklandılar. Urla'da Börklüce Mustafa, etrafına topladığı beşbin kadar adamla üzerine gelen İzmir Sancakbeyi İskender Bey'i mağlûb edip öldürdü. Bunun üzerine Saruhan sancakbeyi Timurtaş Paşazâde Ali Bey gönderildi, ama o da âsîlere mağlûb oldu. Çelebî Sultan Mehmed vaziyetin ciddiyetini görünce vezîriâzam Bâyezîd Paşa'yı yolladı. Bâyezîd Paşa isyancıları Karaburun'da bozarak çoğunu imhâ etti, elebaşılarını ise yakalayıp Efes'e getirdi. Börklüce orada idâm edildi, Torlak Hû Kemal ise Manisa'da üçbin kadar isyâncı ile birlikte yakalanıp ortadan kaldırıldı. Bu arada Şeyh Bedreddîn Deliorman taraflarında dolaşıyor, etrafına adam topluyordu. Oraya gitmesinin başlıca sebebi, Mûsâ Çelebî'ye kadî askerlik yaptığı sırada yanında çalışan pekçok kimseyi bulup onları kendine bağlamaktı. Başlangıçta epey başarılı oldu, lâkin kısa zaman sonra adamları kendisinden yüz çevirdiler, Şeyh sâdece bir alay ayak takımı ile kaldı. Börklüce ile Torlak'ın bozuldukları haberi onu büsbütün sarsmıştı. Sultan Mehmed çaşnigîrbaşı Elvan Bey'i bir miktar askerle üzerine gönderdi. Şeyh'i Zağra tarafında mağlûb edip yakaladılar, Sultan'ın yanına getirdiler. Sultan ona âlim olduğu için eskidenberi hürmet ederdi. Kendisi cezâlandırmadı, ileri gelen ilim adamlarını toplayarak onların şeyhi mu-

hâkeme etmelerini istedi. Meşhûr İslâm âlimi Sadeddîn Tef-tezanî'nin talebelerinden Herâtî Mevlânâ Haydar'ın başkanlığın-daki bir mahkemede Şeyh suçlu bulundu, kendisi de bunu kabûl etti. Serez'de idâm ettiler. Bâzı târihçiler Şeyh'in devlete isyân etmek niyeti bulunmadığını, ama kendi adına hareket eden Börklüce ve Torlak'ın isyanı üzerine korkarak Eflâk'e kaçtığını söylerler (1420).

İkinci kargaşalık Şehzâde Mustafa Çelebî olayıdır. Yıldırım'ın Emîr Süleyman'dan sonraki en büyük oğlu olan Mustafa Çelebî'yi Timur kendi yanında Semerkand'a götürmüştü. Çelebî bir gün çıkageldi.

Önce Karaman bölgesinde göründü, sonra deniz yoluyla Eflâk'e geçip Eflâk Voyvodası ile anlaştı. Niğbolu Sancakbeyi Cüneyd Bey İzmir'deki Aydınoğlu saltanatını diriltmek hevesiyle ona iltihâk etti ve vezîri oldu. Mustafa Çelebî etrafta daha başka böyle hoşnutsuz gruplardan topladığı epeyce bir kuvvetle Selânik civârına kadar geldi, ama orada Sultan Mehmed'in aske-rine mağlûb oldu. Yanında İzmiroğlu Cüneyd'le varıp Bizans'a sığındı. Bizans'ın eline iyi bir koz geçmişti. Sultan Mehmed her iki şahsın serbest bırakılmaması için Bizans'a yılda belli bir para vermeyi teklîf etti ve böylece anlaştılar.

Mustafa Çelebî olayı Devlet'in başına ciddî bir sıkıntı verdiği için, onun hep yalancı biri olduğu, hakikî Mustafa Çelebî olmadığı propagandası yapıldı. Bu yüzden adı "*Düzmece Mustafa*"ya çıktı. Ama Mustafa Çelebî babasının sağlığında meziyetleriyle tanınmış ve ün yapmış biriydi, bu yüzden devlet ileri gelenlerinden çoğu kendisini tanıdılar, bâzıları da onun sa-fında yer aldı. Fakat şimdilik ondan gelecek tehlike atlatılmış bulunuyordu.

Çelebî Sultân Mehmed 1421 yılında 32 (bâzılarına göre 42) yaşında Edirne'de vefat etti. Ölmeden önce oğlu Murad'ın acele getirilmesini istediği söylenir. Gerçekten o sırada acele edilmediği takdirde ağabeyi Mustafa Çelebî'nin tahtı ele geçirme ihtimâli bulunuyordu. Çaşnigîrbaşı Elvan Çelebî'yi hemen Amasya'da sancakbeyi olan Şehzâde Murad'a gönderdiler, o ge-linceye kadar pâdişahın öldüğünü bildirmediler, hastadır diyerek

etrafı oyaladılar. Nihâyet Şehzâde'nin Bursa'da tahta çıktığı öğrenilince, Sultan'ın cenâzesi Edirne'den yola çıkarılıp Bursa'ya defnedildi. Onun yatmakta olduğu meşhûr "Yeşil Türbe" Türk san'atının şâh eserlerinden biridir. Türbenin karşısındaki Yeşil Câmî de onun eseridir.

Çelebî Sultan Mehmed Osmanogulları'nın en büyüklerinden biridir, hattâ ona *Devletin İkinci Kurucusu* bile denir. Siyâsette bir dâhî olduğu muhakkaktır. Memleketi ve milleti bunca belâdan, fitneden, düşman tehlikesinden ancak onun gibi parlak bir zekâ, yüksek bir kaabiliyet ve karakter kurtarabilirdi. Zamanında ilim ve san'at büyük ilerlemeler göstermiş, devletin her kademesinde ehliyetli kişiler vazîfe görmüştür. Şahsen gâyet yumuşak huylu, affedici olan Sultan Mehmed, savaş olduğunda ön safta nefer gibi çarpışacak kadar cesûr ve yiğitti. Vücûdu bu savaşlarda aldığı yaraların izleriyle doluydu.

Sultan İkinci Murad Han

İkinci Murad Han tahta geçtiğinde onsekiz yaşındaydı. Babasının sancak şehri olan Amasya'da devlet işlerini öğrenerek yetişmişti. Cesûr olduğu kadar tedbîrli ve temkînli de olması sâyesinde devletin başını birçok belâdan kurtarmış, Osmanlı Devleti'nin imparatorluk çağını hazırlamıştır.

O tahta geçtiği zaman Bizans İmparatoru elinde rehin bulunan Mustafa Çelebî'yi bâzı şartlarla serbest bıraktı; Mustafa Çelebî yeğeninin elinden Osmanlı saltanatını aldığı takdîrde Bizans'ın daha evvel kaybettiği bazı toprakları iâde edecekti. Çelebî muhâfaza altında bulunduğu Limni adasından çıkarak Rumeli'ne gitti. Babası Yıldırım Han'ın Rumeli'de bulunan beyleriyle görüştü. Bunlar henüz çocuk çağında saydıkları Murad yerine eskiden beri tanıdıkları Mustafa Çelebî'nin hükümdarlığını tercih ettiler. Evrenosoğulları, Turahanoğulları hep onun tarafına geçti. Topladığı ordusuyla Gelibolu'yu kuşatan Mustafa Çelebî'nin üzerine vezîriâzam Bâyezîd Paşa kuman-

dasında bir ordu gönderildi, fakat Bâyezîd Paşa'nın yanındaki beylerin çoğu da Mustafa Çelebî tarafına geçince bu ordu dağıldı, Bâyezîd Paşa öldürüldü. Mustafa Çelebî Edirne'de sultan oldu. Gelibolu'yu aldı, ama onu Bizans'a vermedi. Bunun üzerine Bizans İmparatoru ona karşı Sultan Murad'la anlaşmaya çalışmışsa da istekleri kabûl edilmemiştir.

Mustafa Çelebî bundan sonra Gelibolu'dan Anadolu sâhiline geçip Bursa'ya doğru yürümeye başlamıştı. Sultan Murad ve adamları buna karşı siyâsî bir taktik uygulamaya karar verdiler. Vaktiyle Tokat'a gönderilip Bedevi Çardak'ta hapsedilen Mihaloğlu Mehmed Bey serbest bırakılıp Bursa'ya getirildi. Mihaloğlu Rumeli beylerinin kıdemlilerinden olup onları iyi tanıdığı için, Mustafa Çelebî'yi bırakmaları husûsunda onları iknâ edecekti. Rumeli ordusu Ulubad yakınına gelince Sultan Murad kendi askeriyle karşısına çıktı. İki taraf uzun müddet birbirine saldırmaya cesâret edemedi. Herhangi bir çatışmada Mustafa Çelebî'nin gâlip gelmesi muhakkaktı, çünkü Sultan Murad'a göre çok kuvvetli bir ordusu vardı, kendisi de savaş ustası bir şehzâde idi. Fakat bu arada Sultan Murad boş durmadı. Mihaloğlu Mehmed Bey'e bütün Rumeli Beylerine ulaştırılmak üzere mektuplar yazdırdılar. Mehmed Bey bu mektuplarda pâdişâhı bırakıp bir âsî'ye uydukları için büyük günâh işlediklerini, fakat geri dönerlerse hepsinin affedileceğini yazıyordu. Rumeli beyleri Mihaloğlu'nun öldüğünü sanıyorlardı. Bu yüzden inanmadılar. Ama gece vakti Mihaloğlu ırmağın kenarına gelip öbür yakadaki beyleri bir bir adlarıyla çağırdı ve hepsiyle konuştu. Bunun üzerine beyler yaptıklarına pişman olup Mustafa Çelebî'yi bıraktılar. Sultan Murad'ın vezîri Hacı İvaz Paşa da Mustafa Çelebî'ye sahte bir mektup gönderip onun Rumeli beyleriyle arasının iyice açılmasına sebep oldu. Mustafa Çelebî kararsız ve şaşkın bir vaziyette kalmıştı. Gece baskını yapmak üzere Sultan Murad'ın karargâhına gönderdiği birlik de Sultan Murad'ın Ulubad Köprüsü'nü yıktırması yüzünden sarp yerlerden geçerken yenicîleri hücumuyla bozulup dağılınca, Çelebî işin bittiğini anladı. Oradan pek az adamıyla kaçıp Gelibolu'ya geçti. Arkasından Mihaloğlu Mehmed Bey'i gönderdiler. Bâzıları Kızılağaç

Yenicesi'nde yakalanıp Edirne'de îdâm edildiğini, bâzıları da Sofya yakınında yakalanıp Mihaloğlu tarafından yay kirişiyle boğdurulduğunu ve cesedinin Sultan Murad'a gönderildiğini söylerler (1422). Saray onun başarısını önlemek için "düzmece" şehzâde olduğunu iddia etmişti: bu yüzden kendisine mezar da yaptırmadılar. Üstün meziyetleri bulunan bu tâlihsiz şehzâde muvaffak olsaydı herhalde büyük bir pâdişâh olabilirdi, fakat genç yeğeni Murad onu aratmayacak kadar büyük bir devlet adamı olduğunu isbât etmiştir.

Bu arada devletin başına ikinci bir gâile çıktı. Sultan Murad Rumeli'de iken kardeşi Mustafa isyân etti. Şehzâde Mustafa henüz onüç yaşında bir çocuktü ve Hamîdeli Sancağı kendisine verilmişti. Orada Germiyanogulları'nın ve kendi lalası Şarabdâr İlyâs'ın teşvikiyle saltanat dâvâsına kalktı. Asker çekip Bursa'ya yürüdüler. Bursa halkı onları şehre sokmayınca gidip İznik kalesini kuşattılar. Sultan Murad hemen Şarabdâr İlyâs'a haber gönderip, kendisi gelinceye kadar şehzâdeyi oyaladığı takdirde affedileceğini ve beylerbeyi yapılacağını vâdetti. İznik muhâfız Ali Bey'e de kaleyi onlara vermesini tenbih etti. Mihaloğlu Mehmed Bey isyânı bastırmak üzere öncü olarak gönderildi. Fakat yolda Şehzâde Mustafa'nın kumandanlarından Tâceddînoğlu ile yapılan muhârebede Mihaloğlu öldürüldü. O arada Sultan yetişti. Mustafa'nın adamları kaçtılar, kendisi gözlerine mil çekildikten sonra Bursa'ya gönderildi. Mihaloğlu'nun adamları Tâceddînoğlu'nu bir köyde yakalayıp işkence ile öldürdüler (1423).

* *
*

İç gâileler böylece sona erdikten sonra Sultan Murad dış meseleleriyle meşgûl olmaya başladı. Sırbistan ve Macaristan serhaddini korumaya Evrenosoğlu'nu, Eflâk serhaddine Fîrûz Bey'i memûr etti. Timurtaş Paşa'nın üç oğlundan Umur Bey'i Germiyan iline elçi gönderdi, Oruç Bey'i beylerbeyi yaptı, Ali Bey'e de Saruhan sancak beyliğini verdi. Kendi lalası Yörgüç

Paşa'yı Amasya Sancağı'na gönderdi. Candarlızâde İbrâhim Paşa vezîriâzam, Hacı İvaz Paşa da ikinci vezîrdi. Önce Osmanlı sınırını tecâvüz eden Candaroğlu İsfendiyar Bey'in üzerine ordu gönderildi. Osmanlı kuvvetleri İsfendiyar Bey'i bozguna uğratarak kaçırdılar. İsfendiyar'ın kızını Sultan Murad'a vererek barış istemesi üzerine, eski yerine çekilmesi ve ağır bir vergi ödemesi şartıyla barış yapıldı. Arkasından Aydın ve Menteşe Beylikleri'ne son verildi. Sonra sıra Karamanoğulları'na geldi. Önce onların müttefiki olan Teke beylerinin üzerine yürüyüp beyliklerine son verildi. Karamanoğlu İkinci Mehmed, Osmanlı'ya âid olan Antalya kalesini kuşatmaya kalktı, fakat kaleden atılan bir gülle ile öldü. Sultan Murad onun oğlu İbrâhîm Bey'i Karaman iline bey tâyin etti, öbür üç kardeşine Rumeli'de sancak beylikleri verdi.

Germiyanoglu Yâkub Bey oğul bırakmadan yaşlanınca Edirne'ye gelip Sultan Murad'la görüşerek ülkesini ona vasiyet etmişti. Böylece Anadolu Beylikleri'nden sâdece İsfendiyar, Karaman, Dulkadir ve Ramazanoğlu Beylikleri kalıyordu.

Avrupa tarafında Sırbistan ve Eflâk uzun zamandır Osmanlılar'la Macaristan ve Venedik arasında çekişme konusu idi. O sırada Avrupa'da bunlardan başka Osmanlı ile mücâdele edecek devlet de yoktu. Venedik ticâretle geçinen bir devlet olduğu için deniz hâkimiyetini garanti edecek olan kara ülkelerini elinde tutmak istiyordu. O sırada Ege sâhillerine çıkıp, bir taraftan Amavutluk yoluyla Adriyatik'e uzanan Osmanlılar, Venedik için ciddî bir tehlike idi. Osmanlı akıncıları Mora'ya devamlı akınlar yapıyor, donanma ise sık sık Venedik limanlarını vuru-yordu. Venedik'le savaş hâli sürerken Macaristan (aslında Almanya ve Macaristan) Türkler'e karşı savaş açtı.

Sultan Murad Macarlar'a karşı savaşmak üzere ordunun başında hareket etti. Fakat Filibe'ye geldiği sırada Karamanoğlu'nun Osmanlı ülkesini arkadan vurmaya kalktığını işitince, kendisi Filibe'de kaldı, Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'yı ileriye gönderdi. Sırbistan'a giren Macarlar Güğercinlik Kalesi'nin önüne gelmişlerdi. Sinan Paşa kaleyi kurtarmak üzere acele yürüdü. Düşmanla karşı karşıya geldiler. Macar ordusuna bizzat Kral Sigismund kumanda ediyordu. Türk karargâhında yapılan

toplantıda Vidin Sancak beyi Sinan Bey heyecanlı bir konuşma yaparak düşmana hücum edilmesini istedi:

"İley gâziler, düşman gözümüzün önünde kalemizi yıkarken burada oturup beklemek pâdişaha hâinlik değil de nedir? Yoksa îmânımız mı zayıfladı? Kâfir çok kalabalık-sa kadir Mevlâ İslâm askerinin yardımcısıdır. Bir değersiz baş için âhireti satmak bize yakışır mı?" dedi.

Beylerbeyi bu sözler üzerine Sinan Bey'e: "Var git, buralar senin memleketin sayılır, esir tutup bize düşman ahvâlini bildir" diyerek onu kendi askeriyle önden gönderdi, kendisi arkadan yürüdü. Sinan Bey kale civârında Macar ordusu üzerine ânî bir baskın vererek ordunun tamâmını yendiğinden düşmanı darılttı. Kral Sigismund güçlüğüyle canını kurtardı ve Türklerle anlaşmak zorunda kaldı (1428).

Sultan Murad, iki yıl sonra Selânik'i alarak Venedik'e kuvvetli bir darbe vurdu. Selânik liman şehri olarak Venedik için çok önemliydi; şehir daha önce Türkler'e geçmişken Emîr Süleyman tarafından Bizans'a anlaşma ile iade edilmişti. Selânik'in fethinden sonra Venedik'in denizden yaptığı bir hücum da Türk donanması tarafından püskürtüldü. Venedik, 1431 yılında barış yapmak zorunda kaldı.

Bu arada Karamanoğlu İbrâhîm Bey, Venedik ve Macaristan'la mektuplaşarak onları Osmanlılar aleyhine ittifâka dâvet ediyor, Osmanlı ordusu sınır boylarında kâfirle uğraşırken o arkadan vuruyordu. Sultan Murad Anadolu'ya dönerek Karamanoğlu'nu işgâl ettiği Hamîdeli topraklarından çıkardı. İbrâhîm Bey'in pek tanınmış bir âlimi elçi göndererek yalvarıp-yakarması üzerine Sultan Murad anlaşma yapıp acele Rumeli'ne döndü. Böylece Karamanoğlu bir defa da aff-ı şâhâneye uğramış bulunuyordu. Karamanoğlu'nun Hristiyan müttefikleri olan Sırbistan, Eflâk, ve Macaristan'a akıncılar vâsıtasıyla gereken ders verildi. Macar serhaddinin akıncı beyi olan Evrenosoğlu Ali Bey 1432 yılında Erdel (Transilvanya) üzerine müdhiş bir akın yapmış, içlerinde birçok Macar asilzâdesi de bulunan binlerce esir alıp gelmişti. 1437 yılında Sultan Murad Macaristan üze-

rine sefere çıktı ve öncü olarak yine Evrenosoğlu'nun akıncılarını Teineşvar bölgesine gönderdi. Macaristan'ı alt üst eden akıncı kolları Kral'ın kuvvetli bir ordu toplamasına fırsat vermemişler, pekçok esîr ve ganîmetle dönmüşlerdi. Sultan Murad Macaristan'a girince Kral onu karşılamaya cesâret edemedi; Macar kuvvetleri kalelere sığınıp kendilerini savundular. Pâdişah Eflâk yoluyla döndü. O yıl Macarlar Vidin sancakbeyinin kuvvetlerine saldırarak zâyîât verdirmişlerdi. Sultan Murad bu defa Macarlar için bir üs hâline gelen Sırbistan Despotluğu'na karşı harekete geçti ve Despotluk merkezi Semendire'yi fethetti. O dönünce Macarlar Semendire'yi geri almak üzere teşebbüse geçtilerse de, Üsküp Sancakbeyi Gâzî İshâk Bey ile Timurtaş Paşazâde Osman Bey'in kuvvetleri Macar ordusunu perîşân ettiler (1438). Bir yıl sonra Türk orduları artık Macaristan'ın Türk sınırındaki en büyük şehri olan Belgrad'ı kuşatacak hâle gelmişlerdi.

Evrenosoğlu Ali Bey'in 1439'daki Belgrad kuşatması sonuç vermedi. Türkler her yıl Macaristan içlerine akıncı hücumları yapıyorlardı. Fakat o yıllarda Macaristan ordularının başına çok kaabiliyetli bir başkumandan, Hunyadi Yanoş geçmişti. Hunyadi 1442 yılında Mezîd Bey'in kumandasındaki bir akıncı birliğini pusuya düşürerek feci şekilde ezdi. Bu mağlûbiyeti telâfi etmek üzere Rumeli Beylerbeyi Şâhin Paşa'nın kumandasında gönderilen ordu da Hunyadi ile yapılan bir muharebede bozuldu. Hunyadi Türk hâkimiyetindeki Sırbistan topraklarına girdi. Kula Şâhin Paşa'nın yerine tâyin edilen Rumeli Beylerbeyi Kaasım Paşa Niş yakınında mağlûb oldu (1443).

Sultan Murad o sırada Macarlar'ın müttefiki Karamanoğlu İbrâhîm'le uğraşmak üzere Anadolu'da bulunuyordu. Karamanoğlu İbrâhîm, Macarlar'a mektup göndererek Anadolu'yu kendisinin alacağını, Rumeli'yi onlara bırakacağını, bunun için Osmanlı'yı iki taraftan sıkıştırmak gerektiğini söylüyordu. Her seferinde Osmanlı prensesi olan karısını şefâatçi göndererek göz yaşları içinde kendini kurtaran bu fesâtçi, boynunda binlerce Türk akıncısının kanının günâhını taşımıştır.

Sultan Murad Edirne'ye geldikten sonra kış mevsiminde Macar yürüşünü durdurmak için sefere çıktıysa da başarılı olmadı, Edirne'ye geri döndü. Macarlar sonunun ne getireceği bilinmeyen bu başarılarını bir anlaşma ile perçinlemek istediler ve bunun üzerine 1444 yılında Segedin'de barış yapıldı. Osmanlılar daha evvel ilhâk ettikleri Sırbistan'ı kendilerine tâbi bir krallık olarak yeniden tanıyacaktı.

Segedin barışı on yıl geçerli olmak üzere, iki taraftan birinin Kur'ân, diğerinin *İncil* üzerine el basmasıyla tasdik edilmişti. Pâdişah Avrupa sınırını böylece emniyete aldıktan sonra, artık Karamanoğlu fitnesine kesin son vermek üzere ulemâdan fetvâ istedi. O zamanın çeşitli ehli sünnet mezheblerine mensup beş büyük fıkıh âliminin bâzıları Karamanoğlu yaptıklarına pişmân olup Osmanlı'ya yardım ettiği takdirde affedilebileceğini, bâzıları ise İslâm mücâhidleri küffâra karşı ceng ederken onları arkadan vuran böyle bir adamın katledilmesi gerektiğini söylediler. Pâdişah bunun üzerine sefer açtı, ama Karamanoğlu her defasında yaptığı gibi Osmanlı prensesi olan karısı ile vezîrini ricâcı gönderip, kendisi Taşeli taraflarına firâr etti. Elçilerin yalvarıp yakarmaları üzerine, Karamanoğlu bundan böyle Osmanlı ordusuna asker göndermek şartıyla affedildi.

Sultan Murad Karaman'dan dönünce Bursa'dan Edirne'ye geçmedi. Edirne'de oğlu Mehmed'i (Büyük oğlu Alâeddîn Bey bir yıl önce ölmüştü) vekîl bırakmıştı; bu defa onu pâdişah îlân ederek kendisi tahtı bıraktı, Manisa'ya çekildi.

Henüz 12-13 yaşlarında bulunan şehzâde Mehmed'i pâdişah olarak büyük hâdiseler bekliyordu. Sultan Murad hem kâfir krallarıyla, hem onların işbirlikçisi olan Karamanoğlu'yla barış yapmış olmakla birlikte, bu iki barış da su üstüne yazılmış yazılar gibiydi. Bir defa, Macar başkumandanı Hunyadi Yanoş barışın şiddetle aleyhindeydi, ve diğer Avrupa krallarını Macar Kralı'na karşı kıskırtıyordu. Onun Türkler'e karşı üstüste kazandığı başarılar kendisini sarhoş ettiği gibi, Hristiyan kamuoyunda da çok büyük etkiler yaratmıştı. Türkler'e karşı hiçbir ümitleri kalmayan Hristiyanlar onları yenebileceklerini düşünmeye başladılar. Papa'nın da işe karışmasıyla Macaristan on

yıllık barışı on gün içinde bozdu. Osmanlı tahtına bir çocuğun geçmişi olması ise Türkiye'yi câzip bir lokma hâline getiriyordu. Hoca Sa'deddîn Efendi'ye göre, Karamanoğlu İbrâhîm Bey Macar Kralı'na mektup göndererek, Türk pâdişâhının aklını kaçırdığını, Saruhan (Manisa) ilinde dağ bayır dolaşarak gününü gün ettiğini, pâdişâhlığı câhil ve tecrübesiz bir çocuğa bıraktığını, bu sebeple kolayca ezilebileceğini bildirdi. Gerçekten, Karamanoğlu kendisinin Sultan Murad'la barış yaptığını, ondan başkası için bu anlaşmanın geçerli olmadığını iddiâ ediyordu.

1444 yılında Macaristan ve Lehistan (müşterek krallık) başta olmak üzere bütün Avrupa devletleri Osmanlılar'a karşı Haçlı seferi açtılar. Esas kuvvet Macaristan'a âiddi, diğer devletler ufak birliklerle katıldılar. Venedik Cumhuriyeti ile Papalık donanmalarını Haçlılar'ın emrine verdi. Eflâk Voyvodası da onlara katılmıştı. Böylece yüzbin kişi civârında bir ordu kuruldu. Bu ordunun başkumandanı Macar Kralı Ladislas, akıl hocası ise Hunyadi Yanoş'tu. Zafer kazanıldığında Hunyadi'ye Bulgar Krallığı verilecekti.

Haçlı Ordusu Tuna'yı geçip Bulgaristan'a girdi. Niğbolu'ya kadar geldiler, fakat Niğbolu muhafızı Fîrûz Beyzâde Mehmed Bey kaleyi kuvvetle müdâfaa edip vermedi. Haçlılar burada oyalanmayı uygun görmeyip ileri yürüyüşe devam ettiler.

Türk tarafına gelince, devlet büyükleri bu sırada çok genç bir pâdişâhın bu işin üstesinden gelemeyeceğini düşünmüşler, Pâdişâh'a babasını dâvet etmesini teklif etmişlerdi. Sultan Mehmed istemeye istemeye bu dâveti yaptı, ama babası gelmedi. Bu defa:

"Eğer pâdişâh sen isen gel ülkeni kurtar; eğer pâdişâh ben isem o zaman emrediyorum, ordunun başına geç!"

şeklinde bir mektup gönderdi. Sultan Murad acele Manisa'dan kalkıp Edirne'ye geldi, orduyu toplayıp başına geçti ve düşmanı karşılamak üzere yürüdü. Türk ordusunun mevcûdu kırk ile elli bin arasındaydı.

Haçlı Ordusu ile Türk Ordusu Varna'da karşı karşıya geldiler. Hunyadi Yanoş'un tavsiyesi üzerine Haçlılar insiyatifi aldılar ve taarruza başladılar. Taarruza uğrayan Türk sağ kanadının başında Anadolu Beylerbeyi Karaca Bey bulunuyordu. Şiddetli düşman baskısı karşısında sağ kanadımız çekilmeye başladı. Karaca Bey yanına birlik kumandanlarını alarak askerin çekilmesini önlemek ve onları cesâretlendirmek üzere ön safta savaşa girişti. Onun bu kahramanlığı sağ kanadı bozularak imhâ edilmekten kurtarmış, ama kendini kurtaramamıştı. Karaca Bey bir elinde kılıcı ile toprağa düşüp ecel şerbetini içti. Yeniçeri Sekbanbaşısı Doğan Ağa da onun ardından Allah katına uçtu. Düşman bu defa sol kanada hücum etti. Sol kanat da yavaş yavaş geri çekilmeye başlamıştı. Pâdişâh merkezde kapıkulu askeriyle birlikte kımıldamadan duruyordu. Beylerin çoğu durumu endişe verici görmekte birlikte, bâzıları ısrâr ve sebât etmek gerektiğini söylediler. Bu arada düşman zafer sarhoşluğu ile büyük bir hatâ yaptı; geri çekilen Türk kollarının üzerine hücum edeceğine, onları savaş-dışı bıraktığını sanarak artık netîce almak üzere Türk ordusunun merkezine hücum etti. En önde Macar Kralı Ladislas çılgınca at tepiyor, Sultan Murad'ı kendisi esîr almak istiyordu. Bütün Haçlı ordusu Niğbolu'nun intikamını alma hırsıyla coşmuştu. Kral'ın arkasında en seçme birlikler vardı. Bunlar bizim merkeze epeyce yaklaştıkları zaman Türk kanatları kapanmaya başladı. Macar Kralı bir anda kendisini Yeniçeriler'in karşısında bulmuş, sağ ve solu da Türkler'le çevrilmişti. Kral'ın çevresindeki en seçme muhâfız şövalyeleri yeniçerilerin topuz ve balta darbeleri altında bir bir yere yıkıldılar. Koca Hızır adlı bir yeniçeri Kral Ladislas'ın atının ayağına bir kılıç çalınca Kral atla birlikte yere kapaklandı, Hızır Ağa hemen tepesine çullanıp aman vermeden başını kesti. Ladislas *Incil* üzerine yaptığı yemîni bozmuş, hem kendi dîndaşı, hem Müslümanlar'dan nice insanın kanına giren bir savaşa yol açmıştı. Başını bir mızrağa takıp sancak gibi kaldırarak düşman üzerine yürüdüler. Daha Türk çenberi daralmaya başladığı anda Hunyadi Yanoş işin bittiğini farketmiş ve kaçmaya başlamıştı. Kral'ın kesik başı Hıristiyan ordusuna büsbütün mâneviyat bozukluğuna yol açtı.

Akşam karanlığına varmadan büyük Haçlı ordusunun üçte ikisi esîr edilmişti. Kaçan Hunyadi'nin yakalanması için arkasından Dâvûd Paşa'yı gönderdiler. Türk ordusundan Anadolu Beylerbeyi Karaca Paşa ile Timurtaş Paşa-zâde Umur Bey'in oğlu Osman Bey ve bunların yanında ikiyüze yakın kimse şehîd olmuştu.

Sultan Murad bütün İslâm ülkelerine zafernâmeler göndererek İslâm'ın bu büyük zaferini müjdeledi. Mısır'da câmilerde Türkler'in zaferi kutlanmış, *Sultan Murad*'ın yüce adı hutbelerde "*Allah Yolunda Mücâhid, Emîrül-Mü'minîn*" olarak anılmıştır. Sultan Murad Edirne'ye döndüğünde resmî sıfatı pâdişâh değil, başkumandandı. Devlet ileri gelenleri arasında şiddetli bir hizipleşme vardı ve bâzıları Şehzâde Mehmed'i, bâzıları Sultan Murad'ı tutuyorlardı. Askerin de direktmesi üzerine Sultan Murad tekrar pâdişâh îlân edildi, Şehzâde Mehmed lalası Zağanos Paşa ve Şâhin Paşa ile birlikte Manisa'ya gönderildi. Vezîriâzam Çandarlı Halîl Paşa Sultan Murad'ın pâdişâhlığını istemişti ki, bu çekişme ileride Halîl Paşa ile Sultan İkinci Mehmed arasında anlaşmazlığın büsbütün artmasına ve nihâyet Paşa'nın îdâmına kadar gidecektir.

Sultan Murad 1446 yılında Mora seferine çıktı. Mora o târihte Bizans'ın İstanbul dışında yegâne hâkimiyet bölgesi olarak kalmıştı. Hunyadi Yanoş'a karşı Niş bozgununda ihmâli görüldüğü için Tokat Kalesi'ne hapse gönderilen, fakat Varna Zaferi üzerine Azap Bey'in ricâsıyla affedilerek geri getirilen Gâzî Turahan Bey Mora üzerine akına gönderildi. Ardından Pâdişâh ordu ile varıp Korent Kalesi'ni zaptetti. Bunun üzerine Mora'nın merkezi Patras'ın da düşmesi düşmanı barışa mecbûr etti. O sırada Mora Despotu olan Bizans prensi Kostantîn (daha sonra Bizans İmparatoru olacaktır) Türkler'e bağlı bir despotluk hâline gelmeyi kabûl etti.

Sultan, ertesi yıl âsî Arnavud Prensi İskender'in itâat altına alınması için Arnavudluk seferine çıktı. İskender, son Arnavud prensinin oğlu idi; ülkesinin Osmanlılar'a katılması üzerine kendisine sancak beyliği verilmişti. Niş muhârebesinde askerleriyle birlikte Osmanlı ordusunu bırakıp Arnavudluk'a kaçtı,

hiyle ile Akçahisar kalesini alıp içinde kapandı. Tekrar Hıristiyan dînine döndü. Osmanlı ordusu onu ortadan kaldırıp Arnavudluk işlerini yoluna koymak üzere iken tâlih İskender'e yardım etti. Hunyadi Yanoş yeni bir Haçlı ordusu toplayarak Türkiye'ye tekrar saldırma hazırlıkları içindeydi.

Gerçekten, Macaristan Kral Nâibi olan Hunyadi Yanoş bu defa Türkler'in mutlaka mağlûb edilecekleri iddia ve ümidiyle Almanya, Macaristan ve Lehistan birliklerine Eflâk, Buğdan, Sicilya ve Arnavudluk'tan da asker katmak sûretiyle yüzbin kişiye yakın bir ordu toplamıştı. Bu ordu önce kendileriyle işbirliği yapmayan Sırbistan topraklarına girerek akla gelmedik zulüm ve işkenceler yaptı. Sonra güneye indiler ve Kosova'ya kadar geldiler. Murad Hudâvendigâr'ın isyân ettiği için gözlerini mil çekilen oğlu Savcı Bey'in oğlu Dâvûd Bey de bunların arasındaydı; Haçlılar Dâvûd Bey'e Türk pâdişahlığı vâdetmişlerdi.

Sultan Murad Kosova'da düşmanı karşıladı. Bu defa orduda Karamanoğlu'nun gönderdiği asker de vardı.

17 Ekim 1448 sabahı savaş başladı. Mihaloğlu Hızır, Turahan ve İsa Beylerin akıncı kolları düşmanın birliklerini birbirinden uzaklaştırmak ve toplu halde zırhlı hücum yapmalarını önlemek üzere buldukları her boşluğa yıldırım hızıyla dalışlar yapıyorlardı. Bu savaşta Türk ordusunun taktiği düşmanın hücum insiyatifini iyice kırdıktan sonra taarruza geçmekti, çünkü Haçlı ordusu Türkler'den çok kalabalıktı. Türk topçu atışları da düşman birliklerini dağıtmakta hayli etkili oldu. Böylece akşam karanlığına kadar Haçlılar'ın bütün güçleriyle yüklenmelerine rağmen Türk ordusu yerinden kımıldamadı. Gece her iki taraf kendi mevzîlerine çekildi, fakat ön hatlarda savaş sabaha kadar devam etti. Ertesi sabah Haçlılar tekrar çılgınca taarruzlara başladılar. Hunyadi Yanoş bir an önce Türk merkezine varıp pâdişâhı yakalamak için birbiri ardına kuvvet sevk ediyor, fakat bu birlikleri Türkler'in topçu ateşi ve akıncıların şaşırtma taktikleriyle darmadağın olup geri çekiliyorlardı. Nihâyet Haçlı ordusu zırhlı süvârilerini toplayıp bunları domuz topu gibi yanyana, omuz omuza getirerek merkeze bir hücum yaptı. Sipâhîler iki yana ayrılarak bunlara yol verdiler, sonra arkalarına dolandılar.

Pâdişâhın etrafında yeniçeriler demir şişlerden bir duvar örmüşlerdi; azap askeri ise önce ok yağdırıp kâfirin gözüne dünyâyı dar ettikten sonra kargılarla hücum etti. Düşmanın arkası sipâhilerle, iki yanı yeniçeri ve azaplarla, ön tarafı, yânî Türk ordusunun arkası ise ordu ağırlıklarıyla kuşatılmıştı. Balta, topuz, süngü, kargı ve kılıçla akşama kadar kırılan kırıldı, geri kalan esîr oldu. Hunyadi yine selâmeti kaçırmakta buldu. Ölenlerin arasında pek çok Hristiyan asilzâdesi vardı; Lehistan Prensi esîr düşmüştü, fakat kendini gizlemiş ve satılarak kurtulmuştu. Çek Prensi kendileriyle hiçbir düşmanlığımız olmadığı halde bize silah çekip bunca kan dökülmesine sebep olduğu için pâdişâhın emriyle idâm edildi.

Bu savaşta pâdişâhın yanında Şchzâde Mehmed de vardı. Savaşta bulunup bir de esîr alan târihçi Âşıkpaşa-zâde Dervîş Ahmed'in anlatığına göre, Karamanoğlu anlaşma gereğince Osmanlı ordusuna asker göndermiş, ama bunları askerlikle ilgisi bulunmayan Turgudlu Türkmenleri'nden seçmişti. *"Kaltak eyerli, yırtmaç kürklü, örmeç kuşaklı, kabalak dülbendli, kayış üzengili, ipten kılıç bağlı"* bu köylüleri görünce pâdişâh *"Bizim ordunun bir maskarası eksikti"* dedi.

Sultan Murad Edirne'de 1450 yılında oğlu Şchzâde Mehmed ile Dulkadıroğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Mükrim Hâ-tun'un düğünlerini yaptı.

1451 yılı Şubat'ında Sultan Murad Han Edirne'de Hakkın rahmetine kavuştu. Henüz elli yaşına varmamıştı. Babası Çelebî Sultan Mehmed gibi onun kısa hayatı da büyük dertler ve ıztıraplar içinde geçmiş, ama bütün bu sıkıntıların sonu her ikisi için de şân ve şerefle bitmişti. Öleceğine yakın âhiret hazırlıklarını yaptı. Eski Osmanlı târihçilerinin bildirdiğine göre, Emîr Buhârî dervîşlerinden biri yolda kendisine yakında öleceğini haber vermişti. Bütün esîrlerini azâd etti; vezîrlerini ve beylerini çağırıp hepsine siyâsî vasiyyetini bildirdi. Oğlunun tahta çıkarılmasını istiyordu. Cenâzesinin Bursa'ya götürülüp orada defnedilmesini vasiyyet etti; üstünü kapatmamalarını, mezar toprağının hep Allahın rahmetiyle sulanmasını istiyordu. Türbesinin kubbe tepesini açık bırakular, yüzlerce yıldır o mübârek kabir toprağından rahmet damlaları eksik olmaz.

Kendisine kadarki Osmanlı Sultanları içinde ilim ve san'atta onun derecesine kimse erişemezdi. Türk dili ve Türk edebiyatı onun yüksek himmetiyle alun bir devir yaşadı. Onun zamanına kadar devletin dili Türkçe olmakla birlikte resmî sicillerin çoğu Arapça yazılmaktaydı; ondan îtibâren bütün kayıtlar Türkçe tutuldu. Büyük şark klâsikleri onun emriyle Türkçe'ye çevrildi; şâirler, âlimler, san'atkârlar onun gölgesinde sığınak buldular. Halkına karşı âdil ve merhametli, düşmanlarına karşı son derece dürüst davranırdı. San'atkâr ve dervîş mîzâcı yüzünden dünyâ saltanatını bırakmaktan hiç çekinmemişti.

Ölümü, Şchzâde Mehmed Manisa'dan gelinceye kadar onüç gün gizli tutuldu. Vasiyeti üzerine bir Perşembe günü Bursa'ya getirilen cenâzesi Cuma günü defnedildi.

Sultan İkinci Mehmed Han (Fâtih)

Sultan Mehmed Edirne'de tahta oturduğu zaman ondokuz yaşındaydı. Daha önce kısa bir pâdişahlık tecrübesi geçirmiş, uzun süren sancakbeyliği sırasında ise devlet işlerini hakkıyla öğrenmişti. Babası onu devrinin en büyük âlimlerini ve san'atkârlarını yanına vererek yetiştirmişti. O güne kadar birikmiş devlet tecrübesi ile Sultan Mehmed'in dehâsı bir araya gelince bundan Osmanlı İmparatorluğu denilen ve târihte bir eşi daha görülmeyen "*Yüce Devlet*" (Devlet-i Aliyye) ortaya çıkmıştır. Onun tahta çıkmasıyla birlikte Karamanoğlu derhal Osmanlı topraklarına saldırdı ve kendisinin Sultan Murad'la anlaştığını, bu anlaşmanın onun ölümüyle sona erdiğini iddiâ etti. Ve yine her zamanki gibi üzerine asker çekilince her zamanki gibi Taşeli'ne kaçtı, her zamanki gibi şefâatçılar gönderdi, ve her zamanki gibi gasbettiği toprakları tekrar Osmanlı'ya geri vermek şartıyla affedildi.

Sultan Mehmed'in Karamanlı ile uğraşacak vakti yoktu; onun gönlünde bir aslan yatıyordu: *Bizans*. Onu ortadan kaldırmakla Roma İmparatorluğunun bütün mîrâsını eline geçirmiş, bir "*Dünyâ Devleti*" kurmuş olacaktı. Atası, dedesi hep bu işi halletmek istemişler, ama Bizans'ın bir senbol hâlinde birleştirdiği Hristiyan Dünyâsı'nın Haçlı akınları yüzünden bir türlü fırsat bulamamışlardı. İstanbul daha önce İslâm-Arap orduları tarafından da kuşatıldığı halde bir sonuç alınamamıştı. İslâm Dünyâsı'nın gözünde İslâm'ın Hristiyanlığa üstünlüğünü temsil eden bu fetih, Peygamberimizin şu sözleriyle de kutsal bir nitelik kazanmış oluyordu:

"İstanbul (Kostantiniye) mütlaka fetholunacaktır; onu fetheden hükümdar ne mübârek hükümdârdır, ve onun askeri ne mübârek askerdir".

Böylece İstanbul'un Bizans'tan Müslümanlar'a geçeceği de müjdelenmişti.

Saltanatının ikinci yılında bütün gücünü İstanbul kuşatmasına verdi. İlk iş olarak büyük dedesi Yıldırım Han'ın yaptırdığı Güzelcehisar'ın (Anadolu Hisarı) karşısında, Rumeli yakasına bir kale yaptırdı. Boğaz'ın en dar iki yakasına hâkim olan bu kaleler sâyesinde Karadeniz yoluyla Bizans'a yardım gelmesi kesinlikle önleniyordu; bu kalelerden atılacak güllerden hiçbir gemi kurtulamazdı. Şimdi bile Boğaz üzerinde bütün haşmet ve heybetiyle duran bu büyük kalenin dört ilâ beş ay gibi kısa bir zaman içinde yapılmış olması akıllara hayret verecek bir iştir, ve o zamanki Türk irâdesi'nin kudretini göstermesi bakımından önemlidir. Kalenin yapılışında bizzat Sultan Mehmed ve vezîrleri bulunmuş, işçileri teşvîk ve onlara yardım etmişlerdir. Kale bitince Fîrûz Ağa dört yüz askerle muhâfız tâyin edildi.

Sultan Mehmed o kış Edirne'de geçirdi, kuşatma hazırlıklarını tamamlamakla meşgûl oldu. Bu çalışmalar Pâdişâh'ın başkanlığı altında yürütülüyor ve askerlik san'atına önemli yenilikler getiriyordu. Pâdişâh uzun bir kuşatmayı göze almış, bunun için muhâsara topları döktürmeye başlamıştı. Top Avrupa'da ilk defa İtalya'da kullanılmış, sonra Türkler de özellikle İkinci Kosova Meydan savaşında bundan faydalanmışlardı. Fa-

kat o çağda top daha çok gürültü çıkarmak ve ortalığı toza-du-mana boğmaya yarıyordu; gülleleri henüz büyük te'sir yapacak mâhiyette değildi. Ayrıca mesâfe ve hedef ayarlaması bakımın-dan çok ilkeldi. İşte Sultan Mehmed Edirne'de bütün bu kusur-ları giderecek mühendislik hesapları ve döküm tekniği üzerinde çalışmalar yaptırdı, hattâ hesapların çoğunu kendisi yapıyordu.

1453 kışı sona erdiğinde Pâdişâh hazırlıklarını bitirmiş-ti. Gâzî Turahan Bey ile oğullarını Mora üzerine akına göndere-rek oradan yardım toplanmasını önledi. Dayı Karaca Paşa'yı İs-tanbul tarafına öncü gönderdi ve Paşa surlara kadar olan Bizans kasabalarını işgâl edip Pâdişâh'ın yolunu açtı. Toplar Edirne'-den getirilip surların karşısına yerleştirildi, Pâdişâh da gelip Topkapı surları karşısına büyük otağını kurdu. Ortaçağı sona erdiren büyük fetih başlıyordu.

Bu arada Bizans imparatoru Avrupa'nın her yanına haber salıp Türkler'e karşı şehrin müdâfaasında onlardan yardım iste-mişti. Ardı ardına yedikleri büyük darbelerden sonra kolay ko-lay bellerini doğrultamaz hâle gelen Avrupalılar ciddî bir yar-dımda bulunamadılar. En büyük yardım Ceneviz'den geldi; İs-tanbul'un müdâfaa kuvvetlerinin başına da Cenevizli kumandan Justiniani getirildi. Bizans'ın başında gâyet değerli bir impara-tor vardı, fakat memleket içten bölünmüş durumdaydı. Devletin zayıf düşmesi Katolik dünyâsının iştahını kabartmış, Katolik-ler Ortodoks Bizans'ı ellerine geçirmek için onun güçsüzlüğünü alabildiğine istismâr etmişlerdi. O kadar ki, bunların baskısın-dan ve şirretliğinden bıkan halk, şehirde kardinal şapkası gör-mektense Türk sarığı görmeyi tercih eder hâle gelmişti. Bizans başbakanı Lukas Notaras ile Ortodoks Patriği Genadyos da Türkler'i tercîh edenlerin arasındaydı.

Nisan ayının ilk haftasında kuşatma başladı. Surların etrafında iki tonluk güller atan büyük topların gümbürtüsü ortalığı velveleye ve dehşete salıyordu. Bizans donanması Ha-liç'te toplanmıştı, Boğaz'a ve Marmara'ya Baltaoğlu Süleyman Bey kumandasındaki Türk donanması hâkimdi. Bizans emrinde Venedik, Ceneviz ve Papalık savaş gemileri de vardı. Venedik ve Ceneviz ticâretle geçinen büyük koloni devletleri olduğu

i için, Bizans gibi bir Hıristiyan devletin ortadan kalkması, onların Doğu Akdeniz ve Karadeniz'le bütün bağlarını koparabilirdi. Müttefik donanmanın önü Haliç'i kapatan büyük bir demir zincirle emniyete alınmıştı.

Oniki günlük bir kuşatmadan sonra Sultan Mehmed 18 Nisan'da umûmî hücum emri verdi. Fakat Bizans'ı savunanların büyük gayreti karşısında bu hücumdan sonuç alınamadı. Üstelik iki gün sonra Bizans'a yardıma gelen Ceneviz ve Mora bandıralı beş gemi Türk donanması tarafından durdurulamamış, bu gemileri Bizanslılar Haliç'in zincirini açarak içeri almışlardı. Çok sinirlenen Sultan Mehmed, rüzgârın ters esişi mâzeretini kabul etmeyerek Baltaoğlu'nu azletti, yerine Hamza Bey getirildi. Bizans'ın elinde kuvvetli bir donanma bulunmakla birlikte Haliç'te habsolmuş durumdaydı; Kaasımpaşa sırtalarındaki Türk topçuları devamlı oraya top yağdırarak göz açtırmıyorlardı. Bu arada Sultan Mehmed İstanbul'u denizden de kuşatmak üzere hafif gemilerden teşkil edilmiş bir donanmayı yüzlerce manda ve binlerce askerle kızaklar üzerinde Tophâne-Tepebaşı yoluyla karadan Haliç'e geçirdi. Bir gece içinde Bizanslılar gözlerini açtıkları zaman neye uğradıklarını şaşırmuşlardı. Gerçekten, dünya târihinde o güne kadar böyle bir fikir ve başarı hiç kimseye nasîb olmuş değildi.

Avrupalılar boş durmadılar, Karamanlılar boş durmadılar. Sultan Mehmed'e gelen Avrupa elçileri büyük bir Haçlı kuvvetinin hazırlanmakta olduğunu söyledilerse de, Pâdişâh'ın çok kuvvetli istihbarâtı olduğu için bu tehdide kulak asmadı. Fakat Venedikliler Karamanoğlu ile anlaşmışlar, Osmanlı'ya iki koldan saldırmayı kararlaştırmışlardı. Venedik diğer Avrupa ülkelerinin de katılmasıyla büyük bir takviyeli donanma kurmuştu. Bununla Çanakkale Boğazı'ndan gelip Türk kuvvetlerine hücum edecek, Karamanoğlu İbrâhîm de Türk ordusunu karadan, arkadan vuracaktı. Ma'mâfih bu haberler Türk ordusunda uzun süren bir kuşatma savaşının verdiği bezginlikle birlikte moral sarsılmasına yol açmaya başlamıştı. Muhâsaranın baştan beri aleyhinde olan bâzı devlet adamları -ki Vezîriâzam Halîl Paşa bunların başındaydı- da Haçlı taarruzu haberlerini kendi fikirlerinin doğruluğuna bir delîl saydılar.

Pâdişâh'ın hocası büyük mutasavvıf Akşemseddîn ona bu büyük işte çok yardımcı olmuş, mânevî güç vermişti. Bir gece rüyâsında Peygamberimizin sancakdârı olan ve İslâm ordusu İstanbul'u kuşattığı sırada kolera salgınından orada ölen Ebâ Eyyûb Ensârî Hazretleri'nin kabrini görmüştü. Ertesi gün kendisine gösterilen yer kazıldığı zaman Eyyûb el-Ensârî'nin nâşı ortaya çıktı. Bu haber Türk ordusu içinde büyük bir mânevî coşkunluk yaratmış, şehrin fethedileceğine bir ilâhî müjde sayılmıştı. Bizans'ın da dayanma gücü artık sonuna gelmişti; müdhiş Türk topraklarının surlarda açtığı gedikler Bizans askerinin ve halkının insanüstü gayretlerine rağmen kapatılamıyor, biri kapatılırken öbürü açılıyordu.

Nihâyet o kutlu gün geldi. 29 Mayıs 1453 günü sabah namazından sonra Sultan Mehmed bütün kumandanları huzûruna çağırdı, büyük taarruz için son plânlarını anlattı ve son emirlerini verdi. Bunlar birliklerine dönüp herkese ne yapacağını bildirdiler ve muhârebe düzeni aldılar. Türk ordusunda her zaman olduğu gibi, gâzîleri savaşa teşvîk eden ve onlarla birlikte çarpışan pekçok dervîş vardı; bu Allah erleri Peygamberimiz'in müjdelediği kutlu fetihle bulunmak ve belki orada şehîd olabilmek için memleketin dört tarafından kopup gelmişlerdi. Hepsi de birer hücum kolunun ön safına girip şehre ilk adım atmanın şerefine kavuşmak arzusuyla yanıyordu.

Mehter hücum havaları çalarken Türk alaylarından dalga dalga tekbîr 'sesleri yükselmeye başladı. Bu tekbîrler önce sabah meltemi gibi ruhları büyüleyici bir dalga hâlinde ordu saflarından Bizans surlarına doğru yayılırken, biraz sonra dîn ve devlet yolunda ya şehîd, ya gâzî olmak üzere atılanların ağızında kutsal bir savaş nârâsı haline gelmiş, köhne Bizans'ın yüreğine korku salmıştı. Bizans kanının son damlasına kadar direniyor, Türk ise kanının son damlasına kadar savlet ediyordu.

Asıl hücum Topkapı tarafındaki surlar üzerinde yapıldı, çünkü en ağır toprak buradaydı ve büyük gedikler burada açılmıştı. Bizans imparatoru da en kuvvetli birliklerini buraya toplayarak savunmaya çalışıyordu. Bizans'ın elinde "*Rum Ateşi*" denilen ve ne olduğu çok gizli tutulan, üzerine su dökülünce da-

ha kuvvetle yanan bir madde vardı ki, bununla Türk askerine çok kayıp verdiriyorlardı. Nice yiğit surlara tırmanırken şehîdlik şerbetini içti. Nihâyet Topkapı civârında surun üzerine kırkelli kişilik bir Türk birliği çıkmaya muvaffak oldu. Henüz öbür tarafların bundan haberi yoktu. İçlerinde Ulubadlı Hasan adlı bir er surun üstüne Türk sancağını dikti. Bizanslılar büyük bir telâşa kapılmışlar ve Ulubadlı'nın üzerine ok yağdırmaya başlamışlardı. Ulubadlı orada şehîd oldu, fakat sancağı bırakmadı. Üzerinde İslâm'ın senbolü ay resmi ve altında "*Allahtan başka ilâh yoktur*" (Lâ ilâhe illallah) yazılı Türk bayrağını gören Osmanlı askeri de surun üzerine yetişmişti. Ulubadlı'nın fethettiği burçtan yüzlerce Türk askeri akın cümeye başladı. Şimdi artık *Allahü ekber* sesleri surların gerisinden de geliyordu. İçeri giren askerin bir kısmı düşmanı kıra kıra şehre doğru ilerlerken, bir kısmı sur kapılarını açtı ve büyük Türk ordusu İstanbul'a girdi. General Justiniani daha önce yaralanmış ve artık bir ümid kalmadığını görerek gemi ile şehri terketmişti. İmparator, yanında iki prensle bizzat başkumandanlık yapıyordu. O kargaşalık sırasında bir azap askerinin kılıç darbesiyle ölüp gittiği anlaşıldı, ama cesedi bulunamadı.

Eski târihlerimiz fethin bir mübârek Cuma günü olduğunu yazarlar. Artık adı "*Fâtih*" diye anılacak olan Sultan Mehmed şehre büyük bir alayla girdi. Bizans halkı yol boyunca bu büyük pâdişâhı görmek için sabırsızlanıyordu. Sultan Mehmed hocası Akşemseddin'e duyduğu büyük saygı yüzünden onu kendi önünden yürütmüş, halk Akşemseddin'i pâdişâh zannederek atının ayaklarına kapanmaya, üzerine güller atmaya başlamıştı. Arkadan henüz yirmibir yaşında olan Sultan görününce hayretten kendilerini tutamadılar. Sultan Mehmed doğruca Ayasofya'ya gitti. Türkler bir yeri fethedince oranın en büyük mâbedini "*Fetih Hakkı*" olarak câmie çevirirlerdi, bu câmi Türk hâkimiyetinin senbolü olurdu. O gün Ayasofya'da Cuma namazı kılındı, Sultan Mehmed adına hutbe okundu. Böylece Türk varlığının, Türk kültür ve medeniyetinin en büyük eseri olan İstanbul bizim oldu.

İstanbul'un fethi Ortaçağ'ın sona ermesi ve Yeniçağ'ın başlangıcını belirleyen önemli hâdiselerden biri sayılır, bu yüzden Fâtih Sultan Mehmed "çağ açan" bir pâdişâhtır ki, hiçbir devlet başkanına böyle bir şeref nasîb olmuş değildir. Ortaçağ'ın en önemli özelliklerinden biri kuvvetli merkezî devletlerin yerine feodal hükümdarlıkların hâkim olmasıydı. İlk defa Fâtih'i geliştirdiği ve uyguladığı kuşatma savaşı sâyesinde artık müstahkem kalelere sığınan feodal hükümdarların sonu geldi, çünkü kaleler topla yıkılıyordu. Böylece büyük siyâsî birliklerin kurulması mümkün oldu. Fâtih, çeşitli soy, dîn ve mezhep gruplarına karşı yapılan muamele konusuna getirdiği yenilikle de Ortaçağı sona erdirmiştir. Ama Yeniçağ'ın dîn ve mezhep hürriyetini Avrupalılar ancak çok sonraki târihlerde benimseyeceklerdir. Yeniçağ'ın bir başka özelliği, İstanbul'un fethiyle Roma İmparatorluğu'nun sona erdirilmiş olmasıdır; çünkü Bizans aslında Roma İmparatorluğu'nun devamı olarak ayakta duruyordu.

Türkler İstanbul'u aldıkları zaman şehir harâb olmuş haldeydi. Haçlı seferleri sırasında Latinler'in şehri işgâl ve yağma ettikten sonra orada bir de Latin hâkimiyeti kurmaları, İstanbul'u bir daha belini doğrultamaz hâle getirdi. Latinler kiliselerdeki altın ve gümüş şamdanlara kadar herşeyi yağma ettiler, hattâ Sultanahmet'teki sütunun bakır çerçevelerini bile altın zannederek söktüler. Sonraki târihlerde Bizanslılar şehre tekrar hâkim oldular, fakat İmparatorluğun gitgide zayıflaması ve gelir kaynaklarının kuruması yüzünden îmar yapılamadı. Öyle ki, Türkler geldikleri zaman Bizans İmparator Sarayı'nın bile oturulamayacak halde bulunduğunu görmüşlerdi. Fâtih ilk iş olarak şehrin yeni baştan îmarını emretti.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti'nin ilk hedefi Bizans İmparatorluğu'nun kalıntılarını temizlemek oluyordu. Bu arada İmparatorluk sâhasında kalmakla birlikte Venedik ve Cenevizliler'e âid bulunan yerler de vardı. Fâtih ilk iş olarak o târihlerde önemli bir liman olan Enez'i aldı; yine Cenevizliler'e âid olan Galata, İstanbul'un fethi ile birlikte ilhâk edilmişti. Sonra Ceneviz'in Karadeniz'deki önemli limanı olan Ke-

fe'ye bir donanma gönderildi; Ceneviz Osmanlılar'a vergi vermek sûretiyle Kefe'yi kurtarabildi. Donanma 1455 ve 1456 yıllarında Ege üzerine yaptığı iki seferde Bozcaada'nın yanına Taşoz, İmroz, Limni ve Semadirek adalarını da katarak döndü; Mıdilli vergiye bağlandı, Rodos'a çıkarma yapıldı.

1455 yılında Boğdan Prenslüğü Osmanlı Devleti'ne bağlanmayı kabûl etti. 1456 yılında Fâtih, Sırbistan bölgesinin kilitli olan ve Macarlar'ın elinde bulunan Belgrad'ı almak üzere bir sefer tertibledi. Belgrad'ın kaybı Avrupa için çok büyük bir darbe olacağından, birçok Hıristiyan ülkeler şehre yardımcı kuvvetler gönderdiler; meşhur Macar kahramanı Hunyadi Yanoş da kalenin savunmasını bizzat üzerine aldı.

Türk topraklarının Belgrad kalesinde açtığı gediklerden yapılan hücumlar Macarlar'ın şiddetli direnmesi yüzünden sonuç vermiyordu. Bir ara Fâtih, azap askerlerinin gereği kadar gayret göstermeyeişlerine kızarak bir gedik önünde yapılan savaşa bizzat karıştı, elinde kılıcı ile Macar askerlerine hücum edip üçünü öldürdü. Fakat iki yerinden yaralanınca yetişen kumandanlar tarafından binbir yalvarma ile geri çekildi. Dizindeki yara ata binmesine engel oluyordu. Onun sıhhatinden endişe eden kumandanlar muhâsaranın kaldırılmasını istediler.

Bu çetin muharebede bizden de Macarlar'dan da kumandanlar canla başla savaşıyorlardı. Bizden Rumeli Beylerbeyi ile Yeniçeri Ağası şehîd oldular, Macar tarafından da Hunyadi Yanoş aldığı yaralardan sonra fazla yaşamadan öldü. Macarlar Belgrad muhâsarasının başarısından cesâret alarak sonraki yılda Sırbistan'a yeniden baskın yapmaya kalktılar. Bunun üzerine Fâtih, vezîriazam Mahmud Paşa'yı Sırbistan'a gönderdi, kendisi Mora seferine çıktı. Mahmud Paşa 1459'da Semendire'yi fethederek Sırbistan'a bağlı devlet statüsünden çıkardı, doğrudan doğruya Türk topraklarına kattı.

Fâtih, 1458'de Mora'ya yaptığı seferde, Mora'nın bir kısmını ilhâk ederek merkezi Patras (Balyabadra) olan bir sancak hâline getirdi, diğer kısımlarını oranın hâkimi bulunan iki Paleolog (son Bizans Hânedanı) Prensi'ne verdi. Fakat bu iki prens hem birbirleriyle mücadeleye giriştikleri, hem Venedik'le iş-

birliği yapukları için 1460'da Mora tamamıyla Türk topraklarına katıldı.

Geriye Komnenos Hânedânı'nın elinde bulunan son Bizans kalesi, Trabzon Rum İmparatorluğu kalıyordu. Karadan ve denizden asker çıkaran Fâtih önce Candaroğulları topraklarına girerek Candaroğlu Beyliği'ni ülkesine kattı. Candaroğlu İsmail Bey ülkesini savaşız teslim ettiği için Fâtih tarafından kendisine sancak beyliği verildi.

Fâtih buradan Trabzon üzerine yürüdü. Bizans 1204 yılında Haçlı Latinler'in eline geçtiği zaman Bizans prenslerinden Aleksiyyus Trabzon'a gitmiş ve orada Komnenoslar Hânedanını kurmuştu. Bir ara Selçuklular'a -sonra İlhanlılar'a- tâbî olan Trabzon Rum Devleti, son zamanlarda etrafı tehdîd eden iki Türk Devleti'yle, Karakoyunlu ve Akkoyunlular'la iyi geçinmeye çalışmış ve her iki hânedâna da kız vererek akrabâ olmuştu. Karakoyunlu Cihânşâh onların dâmâdı olduğu gibi, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey de dâmâddı. Bu yüzden Uzun Hasan Bey kendi tâbiyetinde veya himâyesinde görünen bu devletin Osmanlı eline geçmesini hiç istemiyordu, fakat o sırada buna mâni olacak durumda değildi; hattâ annesi Sâre Hâtun'u bu sefer sırasında Fâtih'in yanına bir çeşit elçi olarak göndermişti.

Trabzon Rum Devleti karadan ve denizden Osmanlı kuvvetleriyle çevrildiğini görünce direnmenin faydasız olduğunu anladı ve Fâtih'e teslim oldu. Fâtih, hükümdar âilesini İstanbul'a gönderdi ve kendilerine çok iyi baktı. Fakat daha sonra bunların Uzun Hasan Bey'le mektuplaşarak Osmanlı aleyhine bir fesat kurdukları anlaşıncâ idam edildiler.

1462 yılında Eflâk ve Bosna'ya iki sefer düzenlendi. Eflâk seferinin sebebi "*Kazıklı Voyvoda*" diye anılan Eflâk Hâkimi'nin gerek halka gerek Osmanlı memurlarına yaptığı zulüm ve işkence idi. Kazıklı Voyvoda sırtını Macarlar'a vererek etrafa dehşet saçıyordu. Pâdişâh onun üzerine Mihaloğlu Ali ve İskender Beyler'i, Turhanoglu Ömer Bey'i, Evrenosoğlu Ahmed Bey'i ve Malkoçoğlu Balı Bey'i gönderdi; bu namılı akıncı beyleri Kazıklı Voyvoda'nın ülkesini târûmar ettiler, kendisini de Macaristan'a kaçmaya mecbûr bıraktılar. Kazıklı daha sonra ya-

kalanarak başı kesilecektir. Aynı yıl Bosna'ya yapılan seferde ise Bosna Prenslığı'nın merkezi olan Yayçe alındı. 1464'de ise Bosna'nın tamamı alınacaktır. 1462 yılında Midilli Adası da fethedildi. Fakat o sırada yeni bir Karaman gâilesi çıktı. Karamanoğlu İbrahim Bey Haçlı devletleriyle yaptığı anlaşmaları uygulayamadan ölmüştü; iki oğlundan Pîr Ahmed ile İshâk Beyler birbirleriyle taht kavgasına giriştiler. Birbirleriyle didişirken Venedik ve Akkoyunlu Devletleri'yle Osmanlı aleyhine ittifak çevirmekten de geri kalmıyorlardı. Fâtih bunun üzerine Konya ve Lârende(şimdiki Karaman)'yi alıp Osmanlı ülkesine kattı; Konya'yı beylerbeyilik merkezi yapıp oğlu Mustafa'ya verdi. Pîr Ahmed Bey Niğde'ye çekilmiş, oradan Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'le haberleşmeye başlamıştı. Nitekim iki kardeş daha sonra Uzun Hasan'a sığınıp onu Fâtih üzerine yollamaya çalışacaklardır.

Uzun Hasan Bey sâdece Karamanoğulları'nın değil, bütün Avrupa'nın ümidlerini üzerinde taşır hale gelmişti. Gerçekten fevkalâde zekî ve kaabiliyetli bir hükümdar olan Hasan Bey, Osmanlılar için o sırada tek ciddî tehlike idi. Avrupalılar onun şahsında yeni bir Timur görüyorlardı. Hasan Bey Karakoyunlu Cihânşâh'ı yenmiş ve öldürmüştü, Timurular'ı da yenerek doğuda en büyük imparatorluğu kurmuştu. Anadolu'da Karaman Beyliği ve Trabzon Rum devletinin himâyecisi sıfatıyla pekâlâ Osmanlılar'la bir savaşa girişebilirdi. İki taraf Osmanlı'yı boğmak üzere anlaştı. Hasan Bey Anadolu'yu alacak, Boğazlar'dan ötesini Hristiyanlar'a (Venedik ve Macaristan'a) bırakacaktı.

Bu arada Venedik'le savaş devam ediyordu. 1470'de Ağrıboz'un fethedilmesi Venedik için büyük bir darbe oldu. 1470 ve 71'de Niğde ve Alâiye de ilhâk edilerek Ramazanoğulları ve Dulkadıroğulları dışında bütün beylikler târihten silinmiş oldu. Gerçi Karaman fitnesi İkinci Bâyezîd zamanına kadar devam edecektir, ama artık Karaman ülkesi yoktur.

1472 yılı geldiğinde Osmanlılar'la Akkoyunlular'ın birbirine girmesi için herşey hazırды. Karamanoğulları'nın yanısıra vaktiyle beylikleri elinden alınmış diğer bâzı Anadolu Türk beyleri de Uzun Hasan'ın yanına sığınmışlar, ondan ülkelerini kur-

tarmasını istiyorlardı. Venedik'le Uzun Hasan arasında tam bir anlaşma sağlanmış, Venedik'ten Tebrîz'e ateşli silâhlar taşınmaya başlamıştı. Bu arada büyük bir Venedik filosu Güney Anadolu sâhillerine geldi; daha evvel Taşeli'ne kaçmış bulunan Karamanoğlu Kaasım Bey bu filoya rehberlik ediyor, onların önüne düşerek Osmanlı kalelerini teslim etmeye zorluyordu. Anlaşma gerçince alınan kaleler Karamanoğlu'na verilecek, buna karşılık Karamanoğlu hem Haçlı donanmayı besleyecek, hem de asker toplayıp Uzun Hasan safında çarpışacak. Fakat Osmanlılar küçük kuvvetlerle Karamanoğlu'nu yendiler ve Haçlı donanma ile Uzun Hasan arasındaki yolu tamâmiyle kestiler.

Akkoyunlu hükümdarının dörtüzbine yakın kişilik muazzam bir süvâri ordusu vardı. Bunun yüzbinini memleketinde bırakıp üçyüzbin kişiyle Osmanlı ülkesine girdi. Fâtih bu arada Venedik'e barış teklif etmiş, Mısır Sultanı Kayıtbay'a da iltifatlarla dolu bir mektup göndererek, onların şimdilik bu işe karışmalarına önlemişti. Akkoyunlular'ı hiçe sayan, asıl tehlikeyi Osmanlı'da gören Memlûkler daha sonra Uzun Hasan'la anlaşmaya çalışacaklarsa da iş işten geçmiş olacaktır.

Hasan Bey'in ordusu önce Sivas ve Tokat'ı işgâl edip yağmaladı. Bunların karşısına gönderilen Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri Hasan Bey'in oğlu Yusufça Mîrzâ tarafından mağlûb edildi. Bunun üzerine Fâtih büyük ordusuyla harekete geçmeye hazırlandı. O sırada Akkoyunlular Konya'ya doğru yürümeye başlamışlardı. Konya'da beylerbeyilikle görevli bulunan Şehzâde Mustafa yanına Gedik Ahmed ve Dâvûd Paşaları alarak ilerleyen Akkoyunlu ordusunun karşısına çıktı. Şehzâde Mustafa Osmanogulları'nın eşine ender rastlanan parlak şahsiyetlerinden biri idi. Beyşehir Gölü yakınında Kırelidenen mevkiinde Akkoyunlu Ordusunu çevirerek imhâ etti. Bu korkunç meydan muharebesi, babalarından önce oğulların hesaplaşması mâhiyetindeydi ve Osmanlı Şehzâdesi Akkoyunlu'yu ezmişti. Akkoyunlu başkumandanı ve Uzun Hasan Bey'in oğlu olan Yusufça Mîrzâ ile Hasan Bey'in diğer oğulları Zeynel ve Ömer Bey'ler esir düştüler. Şehzâde Mustafa bunları ve esir düşen iki Timurlu şehzâdeyi Fâtih'e gönderdi. Osmanlı târihçilerinin yazdığına göre, Uzun Hasan Bey bu oğullarını, ağırlıklarınca alını ödeyerek kurtarmıştır.

Ertesi yıl iki devlet arasında kesin hesâbın görülmesi gerekti. Fâtih o zaman için tamamen modern harb usûlüne göre techîz edilmiş ikiyüzbin kişiye yakın bir ordu ile Üsküdar'dan Fırat boyuna doğru yürüdü. Oğullarından Cem'i İstanbul'da kendisine vekîl olarak bırakmış, Bâyezîd ile Mustafa'yı ordu kollarına kumandan yapmıştı. Şehzâde Bâyezîd, yanında Gedik Ahmed Paşa olduğu halde Rumeli askeriyle sağ kanada, Şehzâde Mustafa ise Dâvûd Paşa ile birlikte Anadolu askeriyle sol kanada kumanda ediyordu. Fâtih merkez ordusunun başındaydı.

Büyük ordular karşılaşmadan evvel Has Murad Paşa kumandasındaki onbin kişilik bir Osmanlı öncü kuvveti Fırat'ın karşı yakasında Akkoyunlu ordusu tarafından pusuya düşülerek mağlûb edilmişti. Bu savaşta Murad Paşa şehîd düştü, Akıncı Beyi Turhanoglu Ömer Bey de esir alındı. Hasan Bey zafer sarhoşluğu içinde coşuyor, Turhanoglu *"Osmanlı bundan ibâret degildir, pâdişâhın ordusuna hiç kimse karşı koyamaz"* deyince ölkesinden onu öldürtmeye kalkıyordu. Neden sonra Tercan Ovası'nda Otlukbeli denen yerde Fâtih'in ordusuyla karşı karşıya gelince Ömer Bey'in söylediklerini anladı. Osmanlı'nın böyle muazzam ve bu derecede düzenli, techîzâtlı bir ordu çıkaracağını hiç hesâb etmemiş, belki Karamanlılar kendisini bu husûsta kandırmışlardı. Dalga dalga gelen Osmanlı ordusunu görünce *"Bre kahbezen, bu ne deryâdır"* demekten kendini alamadı.

Uzun Hasan'ın dokuz oğlu vardı. Ordu kanatlarını ve birliklerini çoğunlukla bunların emrine verdi. Bir kanadına oğlu Zeynel Bey, bir kanadına büyük oğlu Uğurlu-Mehmed Bey kumanda ediyorlardı. Kireli Muharebesi'nde her zamanki gibi selâmeti kaçmakta bulan Karamanoğlu Pîr Ahmed, Uğurlu Mehmed Bey'in yanındaydı.

Meydan muharebesinin başlangıcında Osmanlı Şehzâdesi Mustafa Bey emrindeki Rumeli ordusuyla Akkoyunlular'ın sol kanadına müdhiş bir hücum yaptı. Bu kanadın kumandanı olan Akkoyunlu şehzâdesi Zeynel Bey öldürüldü, enun yanında bulunan Muhammed Bâkır, Zeynel ve Muzaffer Mîrzâ adlarındaki Çağatay şehzâdeleri esir alındı. Artık koca Akkoyunlu ordusunun bir kanadı savaş gücünü kaybetmiş, perâkende ve pejmürde

bir şekilde dağılmaya başlamıştı. Sağ kanatta ve merkez ordusunda asıl büyük darbe Osmanlı topçusundan geldi. Ateşli silâh savaşını bilmeyen ve takdîr de edemeyen Uzun Hasan, çok güvendiği süvâri birliklerinin darmadağın olduğunu gördükçe hırslından çatlıyordu. Bayındırlı Tarancı Bey'in kumandasında Ali Mîrzâ, Bürçek, İbrâhîm Şâh ve Gâvur İshâk Beyler'in öncü kuvvetleri daha savaşın başında dağıldı. Nihâyet Şehzâde Bâyezîd Bey'in Akkoyunlu merkez karargâhına kadar derinlemesine yaptığı bir tarruz Uzun Hasan için herşeyin bittiğini göstermişti. Akkoyunlu Hükümdarı bütün ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak yıldırım hızıyla atına binip oradan uzaklaştı.

Binlerce Türkmen atlısının top darbeleri ve kardeş kılıçları altında toprağa düşmesiyle neticelenen bu tâlihsiz savaş bir bakıma boş yere kardeş kanının akıtılmasından başka işe yaramamıştır. Fâtih'in Doğu'da, yâni zâten Türkler'in elinde bulunan ülkelerde hiçbir emeli yoktu, nitekim Otlukbeli Muhârebesi'nden sonra Hasan Bey'i tâkîb etmemiş, ondan hiçbirşey de istememiştir. Hasan Bey'e gelince, kendisinin hiyle ile oyuna getirildiğini, ancak mağlûbiyeti görünce anlamış, *"Hey Karamanoğlu, ocağın sönsün; benim Osmanlı'yla ne işim vardı"* diye hayıflanmıştır.

Hasan Bey bu mağlûbiyetten gerekli dersi alacak kadar kudretli ve kaabiliyetli bir hükümdardı. Tebrîz'e döndükten sonra daha önce anlaşma yaptığı Avrupalılar'la bütün ilişkisini kesti. Oğullarına bir daha Osmanlı'yla mücâdele etmemelerini vasiyet etti. Bütün gayretini devletini yeni baştan düzenlemeye harcadı. Osmanlı teşkilâtı onu hayran bırakmış, kendisi de aynı şeyleri Akkoyunlu sâhasında yapmaya niyetlenmişti. Gerçekten, iki Türk ordusundan birinin öbürünü fecî şekilde mağlûb etmesi, aslında Türkmen devleti olmaktan çıkıp modern bir imparatorluk hâline gelen Osmanlı'nın eski siyâsî ve sosyal düzeni devam ettirenlere karşı galebesi mânâsına geliyordu. Uzun Hasan Bey bu gerçeği anlamıştı, fakat ömrü vefâ etmedi. 1478 yılında ellibeş yaşında iken öldü. Oğullarından (Akkoyunlu velîahdi) Uğurlu Mehmed Bey kendi memleketini terkederek Osmanlı hizmetine girmiş, İkinci Bâyezîd'e dâmâd olmuş ve kendisine paşalık verilmiştir.

Otlukbeli'nden sonra Şehzâde Mustafa'nın ölümü üzerine Karaman Beylerbeyliği'ne daha önce Kastomonu sancak beyi olan Şehzâde Cem getirildi. Gedik Ahmed Paşa Karamanlılar'ın elinde kalan bâzı Taşeli kasabalarını da aldı, fakat Karamanoğlu Kaasım Bey'i saklandığı yerden çıkaramadılar. Şehzâde Mustafa'nın ölümü Fâtih için büyük bir üzüntü kaynağı olmuştu. Kılıcın da, kalemin de ustası olan bu genç dâhî, Bursa'ya İkinci Murad türbesi yanına defnedildi.

* *

*

Fâtih Anadolu'da işini bitirmiş, sıra şimdi kendisiyle savaş halinde bulunan Venedik ve Macaristan ile hesaplaşmaya gelmişti.

Avrupalılar Uzun Hasan Bey'e büyük ümid bağlamışlardı. Fakat onun yenilmesi üzerine Venedik donanması Güney Akdeniz sâhillerinden çekilip gittiği gibi, Macaristan da büyük bir endişeye kapıldı. Nitelikli Kral'ın Türk elçisine yaptığı ağır muâmele dolayısıyla Macaristan'ın yağmalanmasına karar verilmiş, Mihaloğlu Ali Bey kumandasında yedibin kişilik bir akıncı kuvveti Macaristan'a girmiştir. Mihaloğlu'nun akıncıları Macaristan'ın önemli şehirlerinden biri olan Varat(Varadin)'a girdiler ve hadsiz hesapsız ganîmet topladılar, otuziki bin esirle geri döndüler. Bu akında Hırvatistan ve Slovenya da çiğnenerek Türk akıncıları Venedik kapılarına kadar dayanmıştır. Ertesi yıl Semendire Sancakbeyi Malkoçoğlu Balı Bey Erdel diyârına büyük bir akın yaptı, binlerce esir ve hayvan sürerek düşmanın savaş gücüne büyük bir darbe vurdu. 1475, 1477, 1478 yıllarında Venedik tarafına ardı ardına yapılan akınlar artık Venedik'i Osmanlı'ya karşı belini doğrultamaz hale getirmişti. 1477 akınında Turahanoğlu Gâzî Ömer büyük küçük bir akıncı birliğiyle bir Venedik ordusunu bozmuş ve Venedik şehrini tehdit edecek kadar ilerlemişti. Ertesi yıl Bosna Sancakbeyi İskender Paşa'nın büyük bir akıncı kuvvetiyle Venedik'i tekrar çiğnemesi Venedik'i barışa zorladı ve 1479'da Venedik'e savaş tazminatı ödemek,

elindeki bazı yerleri Türkler'e bırakmak şartıyla barış teklîfi kabûl edildi.

1475'te Boğdan Voyvodası'nın bâzı itâatsız hareketleri üzerine Boğdan üzerine sefere gönderilen Rumeli Beylerbeyi Süleyman Paşa Arnavudluk seferinin yorgunluğu içinde olan askeri karakışta savaşa soktu ve yenildi. Bunun üzerine Fâtih 1476 baharında Boğdan seferine çıktı, Macaristan ve Lehistan birlikleriyle takviye edilmiş bulunan Boğdan ordusunu şiddetli bir taarruzla darmadağın etti. Voyvoda kaçtı, fakat Boğdan artık kesinlikle Türk hâkimiyeti altına girdi.

1478'de Arnavudluk üzerine sefere çıkan Fâtih burada Venedikliler'in elinde bulunan Akçahisar ve Leş (Alessio) kalelerini zaptettikten sonra Arnavudluk'un en mühim kalesi olan İşkodra'yı muhâsara etti. İşkodra uzun ve şiddetli bir muhâsaraya rağmen alınamadı. Fâtih İstanbul'a döndü, Evrenosoğlu'nu orada bırakarak kuşatmaya devam ettirdi. Fakat 1479'da Venedik'le yapılan anlaşma gereği olarak o yıl İşkodra Türkler'in eline geçti.

Bu arada Doğu Avrupa'daki Altınordu Devleti'nde bir takım gelişmeler oluyordu. Bilindiği gibi Altınordu Devleti Cengiz'in oğullarından Çucu'ya bağlı olan kol tarafından kurulmuş ve kısa zamanda tamamen Türkleşmiş bir devlettir; zâten halkının çoğunluğunu oraya daha önce gelmiş Türkler teşkil ediyordu. Timur'un bu devlet üzerine yaptığı seferlerden sonra Altınordu iyice zayıflamış, feodal beylikler (hanlıklar) hâlinde parçalanmıştı. Bunlardan biri de Kırım Hanlığı idi. Kırım Hanları kuzeyde ve batıda Ruslar ve Lehistan'la komşu idi; o târihte Rus Prenslikleri zayıftı, en kuvvetli rakîb Lehistan'dı. Fakat bir kara devleti olan Kırım Hanlığı Karadeniz sâhillerinde ticâret kolonileri bulunan Ceneviz'le de devamlı ihtilâf hâlinde idi ve donanması olmadığı için onlarla kolay başedemiyordu.

Fâtih İstanbul'u aldıktan sonra Bizans imparator âilesinden (Paleolog) Prenses Sofia, Moskova Prensi İvan'la evlenmişti. Rus Prenslikleri o zamanlar Altınordu ve Kırım Hanları'na vergi öder durumda oldukları halde, bu evlenmeden sonra Moskova Prensleri kendilerini Bizans İmparatoru'nun mîrâsçısı

olarak görmeye başladılar ve bu şuûru sonraki yüzlerce yıl hep devam ettirdiler.

Kırım Hanları Ceneviz'e karşı Fâtih'ten yardım istediler. Esasen Fâtih, daha 1451 yılından itibaren Karadeniz sâhillerindeki Ceneviz hâkimiyetini ortadan kaldırmak üzere harekete geçmiş bulunuyordu. 1454'de gönderilen bir Osmanlı donanması Kırım askerinin de yardımıyla Kefe limanını aldı. 1475'de Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki büyük bir Osmanlı donanması yine Karadeniz sâhilindeki birçok yerleri zaptetti. 1454'de vergi ile Cenevizliler'e bırakılmış olan Kefe bu seferde tamamıyla Türkler eline geçti. Artık Kırım Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oluyordu. Kırım Hanı ile Fâtih arasında yapılan bir anlaşma gereğince Kırım'ın bir kısmı doğrudan Osmanlı idâresine bağlandı, geri kalanı hanların idâresine terkedildi. Kırım Hanlığı Cengiz soyundan hanlarla idâre edilecek, fakat bunu Osmanlı Sultanı tâyin edecekti. Kırım Osmanlı'nın himayesini görecekti, fakat o da pâdişâha istediği zaman yardımcı birlik gönderecekti. Böylece Kırım Osmanlılar'a tâbi bir devlet oldu; Karadeniz'in kuzey ve doğu sâhillerinde Osmanlı'nın eline geçmeyen bir-iki ufak yer kaldı.

* *
*

Fâtih'in ölümüne kadar Avrupa cephesinde önemli bir hâdise olmadı. Bir ara Macarlar pâdişâhın Boğdan seferinde olmasını fırsat bilerek Semendire'yi kuşatmışlar, fakat alamamışlardı. Fâtih Venedikliler'le 1479'da barış yapıp Macarılar'ı yalnız bıraktı. Ayrıca o yıl içinde Macaristan üzerine büyük bir akın tertiplendi. Mihaloğlu Ali Bey kumandasındaki bu büyük akıncı ordusunda Malkoçoğlu Balı Bey ve Hasan Beyoğlu Îsâ Bey gibi o zamanın namlı büyük akıncı beyleri de vardı. Türk akıncıları Erdel'e kadar ilerleyip Macaristan'ın altını üstüne getirdiler. Fakat Îsâ Bey kolu Macar ordusuyla karşılaştı. Akıncılar üzerlerinde silâh olarak sâdece kılıç, süngü gibi hafif silâhlar taşırlar, bir de bozdoğan adını verdikleri bir topuz bulundu-

rurlardı; bu yüzden muntazam ordu birlikleri ile savaştan dâimâ kaçınırlardı. Fakat bu defa Îsâ Bey savaşı kabûl etmek zorunda kaldı ve ağır silahlarla donanmış zırhlı Macar ordusu karşısında akıncılar büyük kayıp verdiler, Îsâ Bey orada şehîd oldu. Mal-koçoğlu ile Mihaloğlu geri çekildiler. Bu mağlûbiyetin öcü ertesi yıl alındı.

* *

*

Fâtih'in hedeflerinden biri de İtalya idi. Bizans'ı aldıktan sonra Avrupa'da kendisinden "*Doğu Roma İmparatoru*" diye bahsedilmeye başlanmış, Batı Roma'nın da onun eline geçeceği düşüncesi yayılmıştı. Hıristiyanlığın mânevî merkezinin Türk hâkimiyeti altına düşmesi Avrupa'da Türk gücünü tartışmasız hâkim kılacak, İtalya ile birlikte Akdeniz ve Kuzey Afrika hâkimiyeti de Türkler'e geçecekti. Fâtih bu büyük proje için İtalya'daki parçalanmalardan faydalandı. O târihte İtalya şehir devletleri hâlinde idi ve bunlar birbiriyle devamlı mücadele ediyorlardı. Osmanlılar Floransa ile dostluk kurdular, Floransa'nın savaş hâlinde bulunduğu Napoli devletine karşı onu korudular. Fâtih bu çatışmayı vesîle edip, 1480 yılında Donanma-yı Hü-mâyûn'u Arnavutluk sâhilindeki Avlonya limanından İtalya üzerine gönderdi. Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki Türk birlikleri tam karşıda bulunan Otranto'ya ayak bastılar. Büyük şâirimiz Yahyâ Kemâl bunu şu mısralarla anlatır:

*Çıktı Otranto'ya pür velvele Gedik Ahmed Paşa
Tuğlar varsa gerektir Kızılma'ya kadar*

Buradaki "*Kızılma*" kelimesi, her çağda Türkler'in fet-hetmeyi emel edindikleri bir yerin senbolüdür ve Fâtih zamanında Kızılma denince Vatikan Sarayı anlaşıyordu. Gedik Ahmed Paşa üzerine gönderilen bir İtalyan ordusunu dağıttıktan sonra, Otranto Kalesini kuşattı. Üç hafta kadar büyük bir

cesâretle dayanan kale, sonunda teslim oldu. Türkler artık bu üstün hareketle İtalya içlerine yürümeye hazırıldılar. Bütün Avrupa korkunç günler yaşıyordu. Fakat kaderin eli onları kurtardı; Fâtih'in ölüm haberi ulaşmış, Gedik Ahmed Paşa merkeze çağrılmıştı.

Türk ve dünyâ târihinin yetiştirdiği en büyük insanlardan biri olan Fâtih Sultan Mehmed Han, 1481 baharında sefere çıkmak üzere ordusunu topladığı Sultançayırı'nda (Gebze) birkaç gün süren bir rahatsızlıktan sonra öldü. Sefere çıktığına göre, o ana kadar herhangi bir hastalığının bulunmadığı anlaşıyor. Nitekim ölüm sebebi iyice anlaşılamamış, bu işi Venedik'in aslen Venedikli bir Yahûdî olan hekimbaşı Yâkûb Paşa (Maestro Iacoba) vâsıtasıyla plânladığı bir zehirlenme vak'ası olduğu söylenmiştir. Onun ölümü üzerine Yâkûb Paşa asker tarafından parçalanmıştır.

* *

*

Fâtih derecesinde âlim, san'atkâr, politikacı ve asker bir devlet adamı belki bütün dünyâ târihinde görülmemiştir. Onun büyük şahsiyeti Avrupa ülkelerinde de geniş yankılar uyandırmış, hakkında pek çok kitap ve çeşitli yazılar yazılmıştır. Herşeyi bir tarafa, dünyânın incisi olan İstanbul'u Türk milletine hediye etmesi, bu milletin ebediyen ona minnettâr olması için yeter. Bizim devletimizi bir cihan imparatorluğu haline getiren ve yüzlerce yıl Türk'ü bütün dünya'da sözü geçer bir kuvvet yapan odur. Onun zamanında İstanbul bütün İslâm Dünyâsı'nın gözbebeği hâline gelmiş, İslâm ilim ve kültürü, san'atı her köşeden gelip İstanbul'u vatan edinen değerli şahsiyetler elinde burada bir çeşit rönesans yaşamıştır. Kendi dilinde şâir olan, Arapça ve Farsça yanında Latince ve Yunanca'yı, İtalyanca'yı bilen bu eşsiz insanın İstanbul'da yaptırmış olduğu büyük Üniversite (Fâtih Külliyesi), bugün bile bütün dünyânın gözünü kamaştırmaktadır.

Sultan İkinci Bâyezîd Hân (Bâyezîd Velî).

Fâtih'in beklenmedik ölümü üzerine bir iktidar buhranı patlak verdi. Oğullarından Mustafa Çelebî daha evvel ölmüş, geriye Bâyezîd ile Cem kalmışlardı. Bâyezîd Bey Amasya sancakbeyi, Cem ise Konya'da sancakbeyi idi. O sırada Vezîriâzam olan Karamanî Mehmed Paşa Cem'in sultan olmasını istiyordu, iki şehzâdeyi de İstanbul'a çağırmasıyla birlikte Cem'in Konya'dan daha kısa zamanda geleceğini ümid ediyordu. Bu arada vezîrler arasında da bir iktidar kavgası çıktı. Eski vezîriâzam İshâk Paşa devşirme idi ve kendisi gibi devşirme asıllı kuvvetlerle işbirliği yapıyordu. Yeniçerileri kışkırttı ve onlar gibi kul tâifesinden (devşirme) olmayanlara karşı harekete geçirtti. Yeniçeriler Karamanî Mehmed Paşa'yı öldürdüler. Bu fırsattan faydalanan İshâk Paşa ve ekibi hemen Şehzâde Bâyezîd'in oğlu Korkud Çelebî'yi İstanbul'da saltanat nâibi îlân ettiler, babasının gelmesini beklemeye başladılar.

Bâyezîd Amasya'dan İstanbul'a gelip tahta oturdu. Cem ise İstanbul'un kendi aleyhine geçmesi üzerine Bursa'ya gelip pâdişahlığını îlân etmişti.

Bâyezîd, Bursa'ya yürüyerek Cem'in kuvvetlerini Yenişehir'de dağıttı. Cem geri Konya'ya döndü. Orada da tutunamayacağını anlayınca Ramazanoğulları'nın ülkesine, oradan Mısır Memlûkleri'ne gitti. Kahire'de çok iyi muamele gördü. O sıra hacca da gitti. Memlûk Sultanı'nın yaptığı para yardımı ve Karamanoğlu Kasım Bey'in saltanat hırsı ile kanıp tekrar Anadolu'ya girdi. Konya'yı kuşattı, alamadı. Ankara'ya geldi, orada da başarılı olamadı. Karamanoğlu bu işin çıkmayacağını anlayınca Bâyezîd'e dönmüş ve Taşeli bölgesi kendisine verilmişti. Cem tekrar Mısır'a gitmeye karar verip gemi ile Anadolu'dan ayrıldı. Yolda Rodos'a uğrayınca Rodos Şövalyeleri kendisini rehin alarak Fransa'ya gönderdiler. Tâlihsiz Şehzâde şimdi Avrupa'nın elinde Osmanlı'ya karşı bir koz olmuştu. Avrupa devletleri arasında Şehzâde'yi ele geçirmek üzere cereyân eden şiddetli rekabetlerden sonra Rodos Şövalyeleri onu Papa'ya verdiler. Vatikan'da kaldığı müddet içinde ağabeyi "İkamet Masrafı" adı al-

tında Papalığa büyük miktarda para ödüyordu; daha önce Şövalyeler'e büyük paralar verilmişti. Cem Roma'da iken kendisini bir Haçlı seferinin başına geçirmek istediler, hattâ Hristiyan olması için çok uğraştılar. Bütün bunların hiçbir fayda etmediği görüldü. Sonunda İtalya üzerine sefere çıkan Fransa Kralı Sekizinci Şarl, Cem'i Papa'dan aldı ve kendi yanında Napoli'ye götürmek üzere yola çıktı. Şehzâde yolda hastalandı, Napoli'de öldü (1495). Otuzbeş yaşındaydı. Bir ara Bursa'da saltanatını îlân etmiş olduğu için târihlerde *Sultan Cem* veyâ *Cem Sultan* diye anılır. Hayatta iken üzerinde büyük çekişmeler cereyan eden Cem'in bu defa cenâzesi paylaşılamadı. Ancak dört yıl sonra Türkiye'ye -Sultan Bâyezîd'in savaş tehdidi sonunda- getirildi ve Bursa'da defnedildi. Ölüm haberi geldiği zaman İstanbul'da üç gün yas îlân edilmiş, gıyâbında cenâze namazı kılınmış, Sultan Bâyezîd onun hayrî için bütün İstanbul fakîrlere sadaka dağıtmıştı. Bursa'da yine büyük bir cenâze merâsimi yapıldı, cennet köşkü gibi bir türbeye defnedildi.

Cem, ağabeyinden oldukça farklı bir karakterde idi; yetiştirmesi de ondan farklı olmuştur. Yakınlarının söylediklerine göre Yunanca, Latince, İtalyanca ve Fransızca'yı çok iyi biliyordu. Hem Türkçe, hem Farsça dîvânı vardır, yâni bu iki dilde de değerli bir şâir olabilmiştir. Son derece yakışıklı olduğu için Avrupa'da bazı aşk hikâyelerine konu olmuştur. Fakat bütün kaabiliyetlerine rağmen, onun, tahta geçseydi ne derece başarılı bir devlet adamı olacağına dâir elimizde yeterli delîl yoktur.

Âilesi Mısır'da, Memlûk Sultanları'nın yanında kalmıştı. Annesi Çiçek Hâtun, orada oğlunun ölümünden biraz sonra vefât etmiştir. Türkiye'de kalan oğlu Oğuz Han ise saltanat kavgasına kalkma ihtimâline karşı îdâm edildi.

* *

*

Sultan Bâyezîd bir yandan kardeşi ile uğraşırken bir yandan İstanbul'daki paşalar saltanatıyla mücâdele etmek zorunda kalmıştır. İshâk Paşa ve etrafındakiler Cem'e karşı Bâyezîd'i tu-

tarken, ondan "*Kul kısmından -devşirme- olmayanları vezîr yap-maması*" için söz almışlar, o da bunu kabul eder görünmüştü. Böylece İshâk Paşa ekibi saraya hâkim oldu. Otranto'ya gönderilen Gedik Ahmed Paşa da onun dâmâdı idi. Ahmed Paşa Fâtih'in ölüm haberi üzerine kayınpederi tarafından derhal İstanbul'a çağırılmış, böylece boş kalan Otranto kalesi orada birkaç bin kişiyle kalan Hayreddîn Paşa tarafından İtalyanlar'a vire ile teslim edilmiş, İtalya fütûhâtı başladığı yerde bitmişti. Bâyezîd, Cem tehlikesini bertaraf eder etmez cırafındaki bu paşalar ittifakını dağıtmak üzere fırsat kollamaya başladı. Nihâyet Edirne'de Gedik îdâm edildi. Bâyezîd bu olayı bir mektubunda "*Gedüğü depeledüm*" diye anlattığına göre, karşısındaki ittifaktan (bugünkü tâbirle cunta) çok sıkıntı duyduğu anlaşılıyor. Aynı anda Paşa'nın kayınpederi İshâk Paşa da azledilerek Selânik'e sürülmüştür.

* * *
*

Bâyezîd'in ilk seferi Macaristan üzerinedir. Kendisi Sofya'da konaklayarak Rumeli Beylerbeyi Dâvûd Paşa ile Anadolu Beylerbeyi Sinân Paşa'yı ileri göndermiş, Morava üzerindeki bâzı kaleleri tahkîm ettirmiştir. Bu sırada Macar Kralı Bohemya tarafında savaşta olduğu için Osmanlılar'la uğraşamayacağından barışa meyletmış, Macaristan'la anlaşılan Bâyezîd de bunun üzerine Boğdan tarafına dönmüştür.

Boğdan seferinin en önemli sebebi Fâtih zamanında büyük kısmı bitirilmiş olan Karadeniz hâkimiyeti işinin tamamlanmasıdır. Bâyezîd 1484 yılında Tuna ağzındaki Kili Kalesi'ni dokuz gün muhâsaradan sonra teslim aldı. Geriye Akkerman Kalesi kalıyordu. Pâdişâh Akkerman'ı hem karadan, hem denizden çevirerek fethetti ve böylece Karadeniz'in bütün sâhilleri ele geçtiği gibi, Kırım'la karadan bağlantı da tamamlanmış oldu. Akkerman muhâsarasına Kırım Hanı Mengli Giray da kendi askeriyle katılmıştır.

* *

*

Bâyezîd'in Boğdan seferinden sonra devleti uzunca bir zaman Kölemen (Memlûk) gâilesi meşgûl etti. Fâtih zamanına kadar Anadolu'da Karamanoğlu Beyleri Osmanlı'ya karşı Memlûklerin himâyesine giriyor, ve iki devlet arasında bu yüzden devamlı sürtüşme oluyordu. Karaman ülkesinin zaptından sonra son Karaman Beyi Kaasım yine Memlûk himâyesine girdi, sonra İçel Beyliği verilerek susturuldu. O ölünce yerine ana tarafından Karamanoğlu olan Turgudoğlu Mahmud Bey tâyin edildi. Fakat Memlûklerin bu ülke ile olan münâsebetleri kesilmiş değildi. İkinci Bâyezîd'in Cem'in iâdesi için yaptığı teşebbüsleri boşa çıkaran, Hindistan'dan ona gelen hediyeleri yolda zapteden, Türk hacılarına zorluk çıkaran Memlûk Sultanı, Osmanlıları kendine en büyük rakîb görüyor, fakat savaşmaya da cesâret edemiyordu. Osmanlı himâyesinde olup Memlûklerden şikâyetçi olan Dulkadiroğullarının da teşvikiyle, önce Osmanlılar Memlûk bölgesine girdiler. Karaman Beylerbeyi Karagöz Mehmed Paşa o târihte Memlûk himâyesinde olan Ramazanoğlu Türk Beyliği'nin Adana ve Tarsus şehirlerine girip buraları teslim aldı. Arkasından Mısırlıların hücumuna uğrayan Dulkadiroğullarının yardım istemesi üzerine Osmanlılar Kayseri Sancakbeyi Yâkûb Bey'i imdâda gönderdiler. Dulkadiroğlu Alâüddevle Bozkurt Bey, Sultan Bâyezîd'in kayınpederi idi. Yâkûb Bey Memlûk kuvvetlerini yenerek birçok beylerini esîr etti. Fakat Özbek Bey adlı Memlûk kumandanı, Yâkûb Bey'i pusuya düşürerek fecî şekilde bozguna uğrattı. Bundan sonra Özbek Bey -ki o da Türk'tür- Adana ve Tarsus'u kuşatarak ikisini de geri aldı, yapılan savaşlarda Osmanlı kale muhafızları şehîd oldular.

Ertesi yıl Sultan Bâyezîd, Hersenkoğlu Ahmed Paşa kumandasında bir orduyu yeniden Çukurova'ya gönderdi. Bu ordu Memlûk ordusu tarafından mağlûb edildi, Hersenkoğlu Ahmed Paşa ve diğer birçok Türk kumandanları esîr alınarak Kahire'ye götürüldü. Ertesi yıl Memlûk Sultanı Kayıtbay, bu paşa ve beyleri barışa vesîle olmak üzere serbest bırakıp İstanbul'a göndermişse de savaş devam etmiştir. 1488 yılında Hadım Ali Paşa

kumandasındaki bir Osmanlı ordusu Çukurova'daki birçok şehir ve kaleleri zaptetti, fakat yine Özbek Bey emrindeki Mısır ordusuyla yapılan bir savaşta mağlûb oldu. Özbek Bey Adana'yı tekrar kuşatarak aldı. Bu savaşta kusuru görülen Osmanlı beylerinin ve paşalarının çoğu Pâdişah tarafından çeşitli cezâlara çarpırıldılar.

Bu arada Osmanlı himâyesindeki Dulkadiroğlu Bozkurt Bey, Memlûk himâyesine girdi. Vaktiyle ona karşı Memlûkler'i tutan Şahbudak adındaki kardeşi ise Osmanlılar'la anlaşıp kardeşinin üzerine yürüdü. Fakat Şahbudak mağlûb ve esîr oldu. Bunun üzerine büsbütün cesâretlenen Bozkurt Bey, Mısırlılar'ı Kayseri'yi almaya teşvîk etmiş, kendisi de ordusuyla onların safında muhâsaraya katılmıştır. Tekrar bir orduyla gönderilen Hersekzâde Ahmed Paşa yine meşhûr Memlûk Kumandanı Özbek Bey'e yenilince, Sultan Bâyezîd bu işin ancak topyekûn bir savaşla bitirilceğine karar vermiş, bütün Osmanlı Ordusunu toplayıp Mısır seferine çıkmak üzere hazırlıklara başlamıştır. Fakat böyle bir savaş göze alamayan Memlûkler, Tunus hükümdarı Yahyâ'nın aracılığıyla barışa râzı olmuşlardır. İki müslüman devletin savaşmasını dîne aykırı bulan Osmanlı ulcâmâsı da barış taraftarı olunca 1491'de Osmanlılar'la Memlûkler arasında sulh yapıldı. Çukurova'da iki kale Memlûkler'e bırakıldı.

Memlûk gâilesi böylece bittikten sonra devlet Rumeli tarafındaki işlerle uğraşacak vakit bulabildi. 1492'de Macar Kralı Matyas Korven ölünce, orada bir iktidar kargaşası olmuş, hattâ Belgrad Vâlisi kaleyi Türkler'e teslim etmeyi vâdetmişti. Bunun üzerine Belgrad'a bir ordu gönderildi, fakat kumandan vâdinden dönünce şehir etrafında bir muhâsara kuruldu. Macarlar'ın muhâsaraya engel olacak şekilde toparlanmalarına meydan vermemek üzere de akıncı kolları gönderildi. Bu kollar başlangıçta başarı ile Erdel'e kadar ilerledilerse de, Alman İmparatoru'ndan yardımcı kuvvetler alan Macar kumandanı Kont Kinis tarafından iki yerde yenilgiye uğradılar. Mihaloğlu Ali Bey, Karintiya akınında baskına uğrayarak şehîd oldu, Hadım Süleyman Paşa Erdel'de bozularak çekildi. Hadım Süleyman Paşa o za-

man Semendire muhâfızı idi ve Belgrad kuşatmasıyla görevliydi. Mağlûbiyetten sonra gelerek kuşatmayı kaldırdı. Akıncıların bu felâketi büyük bir üzüntü yarattı, çünkü Kont Kinis aldığı Türk esîrlerini değirmen taşlarının altında ezdirmek, ateşte kızartmak, derilerini yüzdürmek vs. gibi alçakcâ işkencelerle öldürtüyor, bütün bunlar Türkler'de müdhiş bir kin yaratıyordu. Hatîâ kardeşi ateşte kızartılarak öldürülen bir Türk, daha sonra Türkiye'ye elçi olarak gelen bu işkencecilerden birini tanıyarak, elçinin dokunulmaz olmasına rağmen, muhâfızlarının ortasında kılıçla parça parça etmiştir. İşte bu öfke ile ertesi yıl baharında Bosna Beyi Yâkûb Paşa, sekizbin kişilik bir akıncı kuvvetiyle İstürya taraflarına akın etmiş, çok sayıda esîr ve ganîmet alarak dönerken Hırvatistan'da Kont Derencseny kumandasındaki Macar ordusu tarafından yolu kesilmiş, yapılan muhârebe Yâkûb Paşa yirmibeşbin kişilik Macar ordusunun tamamını imhâ etmiştir. Daha evvelki akınlarda yoldaşları alçakça katledilen akıncılar beş-altı bin civarında kulak ve burun keserek öclerinin alındığına işâret olmak üzere İstanbul'a göndermişlerdir. Muhârebede esîr alınan Kont Derencseny (Derencil Ban) ve diğer asilzâdeler de İstanbul'a gönderilmiştir. Macarlar bundan sonra barışa yanaşmışlar, 1495 yılında üç yıllık bir mü-târeke yapılmıştır.

Macaristan'la mütâreke yapıldığı yıllarda Venedik'le münâsebeler bozulduğu için akınlara Dalmaçya üzerine çevrildi ve Venedik'in Friuli şehrine kadar yağmalandı, Türkler ayrıca Venedik himâyesinde bulunan Karadağ Prensligi'ni de Osmanlı'ya bağlı bir beylik hâline getirdiler.

Macaristan'la mütârekenin sona erdiği sıralarda Macar Kralı'nın kardeşi ve müttefiki olan Lehistan (Polonya) Kralı, Osmanlı himâyesindeki Boğdan'a saldırdı, fakat mağlûb olarak geri çekildi. Bu türlü tecâvüzlerin bir daha olmaması için Sultan Bâyezîd'in emriyle Lehistan üzerine ardı ardına iki büyük akın tertiplendi. Malkoçoğlu Balı Bey'in kumandanlığındaki akıncı kuvvetleri 1498 Mayıs'ında Dinyester nehrini aşarak Lehistan'a girdiler, Varşova'ya kadar yolları üzerindeki bütün şehir ve kasabaları yakıp-yıktıktan sonra binlerce esîr ve çok miktar-

da ganîmetle Temmuz'da Akkerman'a döndüler. Sonbaharda yine Malkoçoğlu' nun tertiplemediği akın ise kışın çok şiddetli geçmesi yüzünden Varşova'ya kadar ilerleyememiş, hattâ hastalık dolayısiyle zâyîât bile verilmiştir.

1499'da Macaristan, Lehistan ve Lituanya bizim aleyhimize bir ittifak kurdular. Onlar hazırlanırken Osmanlılar'la Venedik arasında daha çok denizlerde cereyân eden bir savaş çıktı. Sultan Bâyezîd bu sefere bizzat katıldı. Önce Bosna Beylerbeyi İskender Paşa'ya emir gönderilip Venedik üzerine akın hareketine çıkması bildirildi. Sonra donanma ilerlerken Pâdişah da kara ordusunun başında Mora'daki son Venedik kalelerinin alınması için yürüdü. Türk deniz kuvvetlerini Dâvûd Paşa kumanda ediyordu; yanında ise meşhûr Türk denizcileri Burak ve Kemâl Reîsler vardı. Mora açıklarında Venedik donanmasıyla bir savaşa tutuşuldu. Sapienze Adası yakınındaki bu savaşta Burak Reîs'in gemisine Venedikliler iki taraftan kanca atarak hücum ettiler. Bunlar büyük gemiler olup her birinde biner asker bulunuyordu. Burak Reîs başka çâresi olmadığını görünce kendi gemisiyle birlikte bu iki düşman gemisini de yaktı. Kendisi ve arkadaşları şehîd düştüler, ama düşmanı da oradan kaçırmış oldu. Türk donanması önünde bir engel kalmayınca İnebahtı Kalesi'ni fethetti. Ardından Modon, Navarin ve Koron fethedilince Venedik'in o civarda hiçbir tutunacak yeri kalmamıştı. Venedikliler öbür Hristiyan devletlerden yardım istediler; Papalık ve Macaristan'la birlikte ittifaka girdiler. Hattâ Fransa onlara yardım için bizim Midilli Adası'nı kuşatmaya kalktı.

Türkler bir yandan kara tarafında Macarlar'a âid birtakım kaleleri zapt ediyorlardı. Neûcede 1503 yılında Macarlar yedi yıl için bir barış anlaşması yapmak zorunda kaldılar.

* *
*

Bu sırada memleketin iç durumu birçok kargaşalıklara gebe bulunuyordu. İran'da hâkimiyet Safevî âilesinin eline geçmiş, Safevîler Akkoyunlu Devleti'ni mağlûb ederek onun hâ-

kim olduğu yerleri ellerine geçirmişlerdi. Safevîler Şîî mezhebinden idiler ve İran'ı artık kılıç zoruyla Şîî yapmaya başlamışlardı. Bu arada İran'dan gelen Şîî propagandacıları Anadolu'daki Türkmen aşîretleri içinde hayli taraftar topluyorlardı. Hattâ bu Türkmenler arasında para toplayarak bir çeşit vergi gibi İran Şâhı'na gönderenler bile vardı. Sultan Bâyezîd derhal sınır boylarındaki vâlîlere emirler gönderdi, Şîî propagandacılarının yurt içine sokulmamasını emretti; Türkiye'den de İran tarafına ziyâretleri yasaklandı. İran Şâhı İsmâîl, Anadolu içlerine kadar girip Dulkadırlılar'ın topraklarına taarruz etmişti. Nihâyet bütün bu hazırlıklar 1511 yılı 10 Muharrem'inde (Şîîler için mukaddes gün) patlak verdi ve Teke bölgesi kızılbaşları Karabıyık oğlu Hasan adlı bir Safevî militanını "Şahkulu" adıyla başlarına geçirip isyân bayrağını kaldırdılar. O bölgenin vâlîsi olan Şehzâde Korkud, taht çekişmesi dolayısıyla ayrılmıştı. Böylece hem eyâlet başsız kaldı, hem kızılbaşlar Şehzâde'nin gidişini Pâdişâh'ın ölümüne yorarak büsbütün cesâretlendiler. Üzerlerine gönderilen eyâlet askerini iki defa mağlûb edip Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı kazığa vurdular. Nihâyet Vezîrî-âzam Hadım Ali Paşa ile Şehzâde Ahmed'in askerlerinin ortak harekâtı sonunda Şahkulu ve adamları Teke yöresinde sıkıştırıldılar. Şahkulu orada tutunamayacağını anlayınca kuşatmayı yarıp İran'a gitmek üzere kaçmaya başladı. Kayseri civarında Gökçay muhârebesinde Hadım Ali Paşa'nın askeri ile kızılbaş Türkmenler birbirilerine girdiler. Hadım Ali Paşa öldürüldü, fakat Şahkulu da öldü ve mes'ele şimdilik kapanmış oldu.

Anadolu'yu sarmaya başlayan kızılbaş yangını Bâyezîd'in şehzâdeleri arasındaki kavgayı iyice şiddetlendirmişti. Bunların hepsi de memleketin içine düştüğü buhrandan kurtulabilmek için kendilerinin pâdişah olması gerektiğini iddiâ ediyorlardı. İçlerinde en hırslısı da Trabzon Vâlîsi Selîm'di. Selîm, önce oğlu Süleyman'ı ziyâret etmek bahânesiyle Trabzon'dan Kefe yoluyla Edirne tarafına geldi. Edirne yakınlarında babasının ordusuyla karşılaştı. Sultan Bâyezîd kendisi hayatta iken hiçbir şehzâdeyi yerine aday göstermeyeceğini söyleyip Selîm'i geri gönderdi. Fakat Selîm yolda Şehzâde Ahmed lehine bâzı

gelişmeler olduğunu işitip geri döndü ve Edirne'yi işgâl etti. Çorlu yakınında Uğraş Köyü'nde babasının ordusuyla girdiği muharebede yenilip tekrar Kefe'ye kaçtı. Ama ordu, bilhassa yeniçeriler onu pâdişâh olarak istedikleri için Sultan Bâyezîd tahundan ferâgat edip oğlunu İstanbul'a dâvet etmek zorunda kaldı.

Yavuz İstanbul'da tahta çıkınca (Nisan 1512) Sultan Bâyezîd, hayatının son günlerini geçirmek üzere Dimetoka'ya gitmek üzere yola çıktı. Edirne yakınına vardığı zaman vefât etti. Altmışbeş yaşının içindeydi ve otuz yıldan fazla zaman saltanat sürmüştü. Fâtih'le Yavuz arasında geldiği için onlara kıyasla çok sönük görünür. Fakat Bâyezîd büyük seferlerde ordunun bizzat başında bulunduğu gibi vezîrlere hâkimiyetini de kırmış olan kudretli bir hükümdardı. Çok iyi tahsil görmüştü. Hem âlim, hem şâirdi. Zamanında Türk ilmi ve edebiyatı onun himâyesi altında çok ilerlemiştir. Kendisi hayatının sonlarına doğru daha çok ibâdetle uğraşıp münzevî bir hayat sürdü. 1509 büyük zelzelesinde tamamiyle yıkılan eski İstanbul'u yeni baştan kurduğu için, Türk İstanbul'un kurucusu olmak şerefine erişmiştir.

Yavuz Sultan Selîm Han

Sultan Selîm 1512 yılının Nisan ayında Osmanlı tahtına oturdu. Bu târihte tahmînen kırkiki yaşındaydı. Şiddetli hareketlerinden dolayı "Yavuz" lakabı verilmiş ve hep "Yavuz Selîm" diye anılmıştır. Sekiz yıl kadar kısa bir saltanat müddeti içinde pek büyük işler başarmış, öfke ve şiddeti yüzünden uyardığı acı duygulara rağmen Türklüğe yaptığı emsalsiz hizmetler dolayısıyla dâima minnet ve şükranla anılagelmiştir.

Yavuz'un pâdişâh olması üzerine kardeşleri Şehzâde Ahmed ile Korkud onu tanımadılar. Özellikle büyük şehzâde olması ve yumuşak huyu yüzünden bâzı devlet adamlarının onu sert Yavuz'a tercîh etmeleri sebebiyle Şehzâde Ahmed ("Sultan Ahmed" diye anılır) büyük bir tehlike teşkîl ediyordu. Bu şeh-

zâde Anadolu'da kendini pâdişâh îlân ederek oğlu Alâeddîn Çelebî'yi bir ordu ile Bursa'ya gönderdi ve Bursa'yı işgâl ettirdi. Yavuz bunun üzerine Anadolu seferine çıktı. Yeğeni Alâeddîn Çelebî Bursa'yı bırakarak kaçtı, Sultan Ahmed ise Amasya'yı zaptedip orayı kendine merkez yaptı. Bu şehzâde bir yandan da İran'daki Safevîler ve Mısır Memlûkleri'yle anlaşarak onların yardımını sağlamaya çalışıyordu. Korkud Sultan ise başlangıçta kendisine dokunulmaması şartıyla tahtta herhangi bir iddiâsı bulunmadığını bildirmiş, Yavuz onu Manisa Vâlîliği'nde bırakmıştı. Fakat belki de araya giren bâzı devlet adamlarının iğfâli üzerine Korkud Sultan'ın saltanat dâvâsına kalktığı işitilmiş, bunun üzerine Yavuz ânîden Bursa'dan kalkıp Manisa'ya girmiş, lâkin Korkud, yanında sâdık adamı Piyâle Bey ile birlikte gizlice kaçmıştır. Bir gemi bulup Avrupa'ya kaçmayı plânlarken yakalanan Korkud Sultan, Bursa yakınlarında Yavuz'un emriyle îdâm edildi ve cenâzesi Bursa'ya getirilip defnedildi. Korkud birçok bakımlardan Cem Sultan'a benziyordu: kardeşleri içinde ilim ve san'atta en ileri olan o idi, hattâ âlim ve bestekâr olarak devrin en tanınmış isimleri arasına girecek çapta bir insandı. Kaderi de Cem'inkine benzedi (1513). Aynı yıl Sultan Selîm, kardeşi Sultan Ahmed'le Yenişehir'de yaptığı muhârebede onu da yencerek îdâm ettirdi ve böylece iç kargaşalıklara bir son verecek devletin başındaki büyük dertleri halletmek üzere hazırlıklara başladı.

Yavuz'un ilk büyük seferi İran üzerinedir. İran'da iktidarı ele geçiren Safevî âilesi Şîî mezhebinin resmî koruyucusu ve aynı zamanda yayıcısı durumunda bulunuyordu. Kendileri hâlis Türk oğlu Türk olan, dayandıkları bütün kuvvetler de Türk olan Safevî âilesi, Şîîlik saplantısı yüzünden Akkoyunlu Devleti'ni teşkil eden Türk grupları üzerine müdhiş bir katliâma girişerek yüzbinlerce Türk'ün kanına girdi. Aynı şekilde İran'ın doğu sınırındaki Türkler'e karşı da imhâ siyâseti tâkîb eden Safevîler, bu defa gözlerini Osmanlı topraklarına diktiler. Safevî hükümdarı Şâh İsmâîl'in maksadı Şîî propagandacıları vâsıtasıyla bir yandan Osmanlı devlet büyüklerine sûikasdler yaptırmak, bir

yandan bilhassa göçebe ve yarı-göçebe Türk bölgelerinde Şîî mezhebini yaymak sûretiyle bu halkı Osmanlı'ya karşı kendi tarafına almaktı. Kısacası, Şâh İsmâîl bir zamanlar Hasan Sabbâh adındaki İsmâîlî şeyhinin yürüttüğü propagandayı tâkîb ediyordu. Osmanlı Devleti ise Sünnî Müslümandı ve Şîîliğe karşı Sünnîliğin koruyucusuydu. Sultan İkinci Bâyezîd zamanından beri Anadolu'da gittikçe şiddetle yayılan Şîîliğe karşı Osmanlılar'ın köklü tedbîrler alması kaçınılmaz olmuştu.

Yavuz 1514 yılı Mart ayında Edirne'den İran seferine çıktı. Edirne'de oğlu Şehzâde Süleyman'ı (Kaanûnî) yerine vekîl bırakarak İstanbul'dan Anadolu yakasına geçti. Seferin başında ilk tedbîr olarak Doğu Anadolu vilâyetlerinde faaliyet gösteren Şâh taraftarı Şîî militanların listelerini çıkarttı. Bu adamlar tıpkı bugünkü terörist örgütler gibi çalışıyorlardı ve maksatları Türk ülkesinde kargaşalık çıkarıp İran ordusunun oraları kolayca işgâl etmesini sağlamaktı. Yavuz'un me'mûr ettiği görevliler uzun bir tahkîkattan sonra Osmanlı ülkesinde kırkbin kadar Şîî militanın ismini tesbît ettiler. Bunlar derhal yakalandı ve bir kısmı îdâm edildi, bir kısmı hapse konulmak sûretiyle sefer sırasında onların Türk ordusunu arkadan vurma ihtimâli ortadan kaldırıldı. *Bu cezâlandırmada, sâdece Şâh adına hareket eden Şîî militanların hedef tutulduğu, yoksa Şîî mezhebine mensup olup Devlet'e bağlı bulunan halka hiçbir şekilde dokunulmadığı unutulmamalıdır.*

Osmanlı ordusunun toplanma yeri Yenişehir ovasıydı. 1514 yılı Mayıs ayında Rumeli, Kütahya, Karesi, Hamîd, Men-teşe, Aydın, Çankırı, Bursa, Bolu, Kastamonu, Ankara ve diğer sancakların askerleri gelerek orduya katıldılar. Dukakinoğlu Ahmed Paşa kumandasındaki yirmibin kişilik bir öncü kuvveti Sivas'a gönderildi. Bir yandan İstanbul'dan Trabzon'a gemilerle erzak gönderilerek ordunun İran sınırı ötesinde iâşesi sağlanmak üzere tedbîr alındı. Yavuz önce Konya'ya gelip konakladı, oradan Sivas'a geçti. Sivas'ta ordu yoklaması yapıp son hazırlıklar gözden geçirildi, çünkü bundan sonra Safevî sınırı idi. Er-zincan'da sınır geçildi. Safevîler bütün bu bölgelerin erzakını alıp götürmüşlerdi, Trabzon'dan gemilerin getirdiği erzakın nak-

ledilmesi ise arâzînin çetinliği dolayısıyla çok zor oluyordu. Hem yiyecek-içecek kıtlığı, hem düşmanın ortada görünmemesi yüzünden ordu içinde, bilhassa yeniçeriler arasında homurtular başladı; bunlar geri dönmek istiyorlardı. Yavuz iki tür tedbîr alarak bu homurtuları önlemeye çalıştı. Önce Şâh İsmâîl'e ardı ardına hakaret dolu mektuplar göndermek sûretiyle onu iyice öfkeliendirip, bir an önce savaşa girişmesini sağlamak istedi, bir yandan da ordu içinde huzûru bozanlara karşı çok sert tedbîrler alıp bozguncuların hiçbirine aman vermedi. Ağustos ortalarında Eleşgirt'te halâ düşmanın görünmemesi üzerine yeniçeriler iyiden iyiye taşkınlık yapmaya başladılar. Bunun üzerine Yavuz, orduyu toplayarak dokunaklı bir konuşma yaptı; özellikle şu sözleri çok tesirli oldu:

"Ehl ü iyâl kaydında olanlara destûrdur, gerü karılarınun yanına getsünler. Biz buraya gerü dönmek için gelmedük. Râhat isteyen bu yola yaraşmaz. Bizi isteyüp yolumuzda can ve baş fidâ edecek yiğitler ölümden hafv itmez. Ölümden korkanlar gerü dönsün, düşmenle çarpuşacak merdler benümle gelsün! Eğer içinüzde er yoğ ise ben yalınız giderüm!"

Nihâyet büyük Osmanlı ordusu Tebrîz yolu üzerinde Çaldıran Ovası'nda (şimdi İran tarafında kalmıştır) Safevî ordu-suyla karşılaştı. Osmanlı askeri uzun bir yürüyüşten sonra yor-gun olduğu için istirahat verilmesi düşünüüyordu, fakat ordu içinde Şiî militanlarının bulunabileceği ve bunların bozguncu-luğuna fırsat verilmeksizin savaşa girilmesi gerektiği düşünül-dü.

23 Ağustos sabahı gün ağarırken iki taraf savaş düzenine girmişti. Osmanlı ordusuna Yavuz, yanında vezîriâzam Hersek-zâde Ahmed Paşa, vezîr Dukakinoğlu Ahmed Paşa, vezîr Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri olduğu halde merkezde durdu. Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa ile Karaman Beylerbeyi Sinan Paşa sağ cenâhın başına geçtiler. Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa ise Rumeli askeriyle sol cenâha geçti. Safevî ordusununda Şâh İsmâîl ordu merkezini başvezîr Mîr Abdülbâ-kî'ye bırakarak kendisi sağ kanadın başına geçmişti. Safevîler'in

sol kanat kumandanı ise Diyârbekir Vâlisî Ustaçlıoğlu Mehmed Han idi. Ustaçlı Türkmenleri'nin beylerinden olan Mehmed Han Safevî ordusunun en kaabiliyetli kumandanı idi. İran ordusunun bütün askeri de böyle Ustaçlı, Afşar, Bayatlı, Kaçar, Tekeli, Varsak vs. gibi Türkmen boylarından toplanmıştı. Bu ordunun hemen tamamı süvârî idi. Osmanlı ordusunda yayalar da vardı ve ayrıca topçu önemli bir kuvvet teşkil ediyordu. Fakat Osmanlı süvârisi atların yorgunluk ve yemsizliğinden dolayı çok sıkıntı içindeydi.

Sabah erkenden iki taraf da bütün kollardan hücûma geçti. Osmanlı Türkleri'nin "Allah Allah" sesleri ile Safevî askerinin "Şâh, Şâh" nârâları birbirine karıştı. Ustaçlıoğlu Mehmed Han bizim Anadolu askerinin, Şâh İsmâîl ise Rumeli askerinin karşısında idiler. Başta Şâh İsmâîl Rumeli askerinin üzerine şiddetli hücûm ederek tamamı atlı olan ve bakımsızlık-tan sefil kalmış atlarıyla manevra gücünü kaybeden bu askeri bozdu. Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa ile Malkoçoğulları'ndan iki bey ardı ardına şehîd oldular. Bunun üzerine Yavuz, Şâh İsmâîl'in kumanda ettiği kuvvetler üzerine yeniçerileri gönderdi, Yeniçeri' nin açtığı yaylım ateşi üzerine Şâh'ın süvârisi darıma- dağın olmuş, Osmanlı sipâhîsinin karşı taarruzu üzerine de Safevîler bu kolda mağlûb olmuşlardır. Sağ kolda ise Anadolu Beylerbeyi Sinan Paşa sür'atli bir manevra ile Ustaçlıoğlu'nun kuvvetlerini topçu kıskacına alıp dağıttıktan sonra, hücûm edip bizzat kanat kumandanı Mehmed Han'ın öldürülmesiyle bu yandaki işi tamamlamıştır. Şâh İsmâîl yaralanarak atından düştüğü sırada adamlarından birinin kendi atını vermesi üzerine kaçmayı başarmış, fakat ordusunun bütün ağırlıkları ve hattâ karılarından biri Osmanlı eline geçmiştir.

Çaldıran Savaşı iki Türk devletinin ve iki Türk ordusunun savaşıdır, bu bakımdan iki taraftan da Türk kanı akması yüzünden üzüntü verici bir hâdisedir. Fakat bu çatışmaya daha geniş açıdan bakarsak, Türklük bakımından Yavuz'un zaferini kutlamak gerekir. Gerçekten, Türkler İslâm târihi boyunca ancak Sünnî Müslümân olarak varlıklarını korumuşlar, Şîî olan

lar büyük Türk kitlesinden kopup İranlılaşmışlardır. Ayrıca, Safevîler'in sahip çıktığı Doğu Anadolu Sünnî Türkler'in vatani olduğu için bu toprakların Osmanlı hâkimiyetine katılarak Anadolu Türk birliğinin kurulması son derece önemli bir işti. İşte Yavuz bu büyük işi yapmış olmakla Türklüğün minnet ve şük-rânını kazanmıştır.

Yavuz, Çaldıran'dan sonra ileri yürüyüşle Tebrîz'e girdi. Sultan olarak adına hutbe okuttu. Oradan pekçok ilim ve san'at adamını himâyesine alarak İstanbul'a gönderdi; bunlar Şâh İsmâîl'in halkı kılıç zoruyla Şîî yapma siyâsetine karşı çıkıyorlar ve mezheplerini değiştirmek istemiyorlardı. Hepsisi de İstanbul'da şerefleriyle uygun mevkilere getirildiler.

Yavuz mevsimin kışa doğru yaklaşması ve asker arasın-da sızılıların başlaması üzerine Tebrîz'den geri dönüp Amasya'da kışladı. Amasya'da askerin başıbozuk hareket etmesinde rolü bulunan Dukakinoğlu Ahmed Paşa'yı bizzat hançerle öbür dünyâya gönderip isyânı önledi. Baharda Amasya'dan çıkıldı. Pâdişâh'ın başında bulunduğu ordu Safevîler elindeki Kemah Kalesi'ni fethetti. Yol üzerinde asıl halledilecek mesele, Dulkadırlı Beyliği mes'clesiydi. Dulkadıroğulları zaman zaman Osmanlı'yı veyâ Mısır Kölemenleri'ni tutmuş, bu sûretle uzun müddet ayakta kalmışlardı. O târihte beyliğin başında Alâüddevle Bozkurt Bey vardı; Bozkurt Bey Mısır himâyesine girdiği için Yavuz'un İran seferine asker göndermemişti. Yavuz bu âileden olup kendi yanında çalışan Şehsüvaroğlu Ali Bey'i göndererek Bozok bölgesini Dulkadırlılar'dan aldı, Şehsüvaroğlu'nu Bozok ve Kayseri vâililiğine tâyin etti. Mısırlılar derhal bu işi protesto ettiler. Fakat Yavuz kararlı idi. Kemah fethinden sonra Sinan Paşa'yı Dulkadırlılar'ın üzerine gönderdi, yanına da Dulkadırlı Şehsüvaroğlu Ali Bey'i kattı. Göksun'da Bozkurt Bey'in otuzbin kişilik ordusunun bir kısmı Şehsüvar Bey'in oğlunun dâveti üzerine onun tarafına geçtiler, geri kalanı da bozulup dağıldı. Alâüddevle Bozkurt Bey savaşta öldü. Onun ve oğullarının başlarını Yavuz'a getirdiler. Bozkurt Bey o sırada doksan yaşındaydı ve Yavuz'un ana tarafından dedesi oluyordu; fakat

Yavuz, memleketin ve devletin birliği uğruna bu yakın akrabalarını ortadan kaldırmaktan çekinmedi. Dulkadir ülkesine Şeh-süvaroğlu Ali Bey'i lâyin ettiler, ama aruk Ali Bey bir Osmanlı Vâlîsi durumundaydı.

Yavuz İstanbul'a dönünce ilk iş olarak yeniçerilerin sefer sırasında yaptıkları serkeşlikleri cezâlandırmak üzere sıkı bir tahkikat açtırdı. İtâatsizlik ve isyândan sorumlu bulunanlar tes-bît edilip hepsi şiddetli cezâlara çarptırıldılar, ayrıca yeniçeri kaanûnunda bâzı değişiklikler yapılarak pâdişâhın bunlar üzerindeki otoritesi pekiştirildi. Yavuz'un bundan sonraki hedefi Mısır'dı. Ordu ve donanma bu büyük sefer için hazırlanmaya başladı.

Mısır seferinden önce pek mühim bir iş daha bitirildi. İran ordusu Çaldıran'da büyük bir darbe yiyerek sahnedan çekilmekle birlikte Şâh İsmâîl kaçmış ve yeniden bâzı hareketlere girişmişti. Akkoyunlu Devleti yıkılınca daha evvel onların elinde bulunan Doğu Anadolu vilâyetleri Safevîler'in eline geç-miş bulunuyordu. Bu bölgede yaşayan halk Sünnî Müslüman'-dı. Yavuz, Şîî İran'a karşı bunları birliğe dâvet etti, ve İkinci Bâyezîd zamanından beri Osmanlı hizmetinde bulunan meşhûr tarihçi İdrîs Bitlisî'yi bu işle görevlendirdi. Bitlisî'nin aracılığı sâyesinde yirmibeş kadar mahallî bey biraraya gelip Osmanlı hâkimiyetini kabûl ettiler. Vaktiyle Akkoyunlular'ın merkezi olup Doğu Anadolu'nun en mühim vilâyeti durumunda bulunan Diyârbekir, böylece Safevî hâkimiyetinden çıktı. Fakat Şâh İsmâîl, Çaldıran'da ölen Ustaçlı Mehmed Han'ın kardeşi Kara Han'ı göndererek Diyârbekir'i kuşattırdı. Halkın Yavuz'dan yardım istemesi üzerine gönderilen Bıyıklı Mehmed Paşa ile Şâdî Paşa kumandasındaki kuvvetler Karahan'ı kaçırdılar, Diyârbekir Osmanlı eline geçti ve Bıyıklı Mehmed Paşa da Diyârbekir Beylerbeyi oldu. Karahan yanındaki kuvvetlerle Mardin'e sığın-dı. Bu defa Bıyıklı Mehmed Paşa'ya yeni kuvvetler de katıldı ve Karahan'ın peşine gönderildi. Mardin yakınlarında Eski Koç-hisar'da kızılbaş askeriyle yapılan şiddetli muhârebede Safevî başkumandanı Karahan vuruldu ve başı kesildi. Bu zaferden son

ra Güneydoğu Anadolu tamamiyle Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş ve Anadolu Türk Birliği ilk defa tam mânâsıyla gerçekleştirilmiş oluyordu. Bir tek Kölemen pürüzü kalmıştı ki, Mısır seferiyle birlikte onların elinde bulunan bâzı Anadolu vilâyetleri de Osmanlı Türk birliğine katılacaktı.

Yavuz 1516 Hazîran'ında Mısır seferine çıktı. Mısırlılar'ı oyalamak için bunun bir İran seferi olduğunu bildirmiş, dostluk belirten elçiler göndermişti. Mısır da aynı şekilde dostluk gösterileriyle karşılık verdi, ama ordularını hazırlamaktan da geri kalmadı. Çünkü Kölemenler eskidenberi İran'da kurulan imparatorlukları hiç önemsememişler, kendileri için asıl tehlikenin Anadolu'dan geleceğini düşünmüşler, böylece Osmanlılar'a karşı hep ihtiyatlı olmuşlardır. Osmanlı ordusu Elbistan'ı geçip o zaman Kölemenler'de bulunan Malatya sınırına vardığı sırada Mısır Sultanı'nın da ordu toplayıp Halep'e geldiği haberi verildi. Bunun üzerine ordu Malatya'yı geçip ileri yürüyüşe devam etti. Kölemenler'in elindeki Ayıntap (Antep) Kalesi'nin kumandanı Yûnus Bey Yavuz'a bağlılığını bildirip kalenin anahtarlarını teslim etti. O sırada Mısır ordusunun yaklaştığı haberi gelmişti. Halep yakınlarındaki Mercidâbık mevkiinde iki ordu karşılaştı. Mısır Sultanı Kansu Gavri seksen yaşında bir ihtiyardı, Osmanlılar'la bir topyekûn savaşa girmekten eskidenberi çekinmişti. Son defa barış teklif etmek üzere Moğolbay adlı bir kumandanı elçi olarak gönderdiyse de, pâdişâhın çadırına silahlarıyla giren bu elçi hey'etini Yavuz hakaretle geri gönderdi. Osmanlı Sultanı'nın yanına vezîriâzam bile silahla giremezdi.

24 Ağustos 1516 günü Mercidâbık ovasında Osmanlı ve Mısır orduları harb nizâmına girdiler. Yavuz yeniçerilerle birlikte merkezde durdu; sağ cenaha Anadolu Beylerbeyi Zeynel Paşa ile Karaman Beylerbeyi Husrev Paşa'yı, sol cenaha ise Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'yı kumandan yaptı. Ramazanoğlu Beyi Mahmud Bey'le Dulkadirli Beyi Şehsüvaroğlu Ali Bey Osmanlı ordusunun sağ kanadında, Diyârbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa sol kanadında bulunuyorlardı. Mısır Sultanı da ordusunun merkezinde durmuş, sağ cenaha Halep Beylerbeyi Hayrabay'ı, sol cenaha Şam Beylerbeyi Sibay'ı koymuştu.

İkinci vaktine kadar süren savaşta Türk ordusu Kölemen ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Mısır Sultanı savaş sırasında öldü. Kumandanların bir kısmı maktûl düştü, bir kısmı da kaçarak canlarını kurtardılar. Bu savaşta Osmanlı ordusunun topçu kuvvetinin de önemli rolü olmuştu.

Mercidâbık Zaferi Anadolu'da henüz Osmanlı eline geçmemiş birkaç yerin de ilhâkıyla Türk birliğinin gediksiz tamamlanmasını sağlamış, Osmanlılar'ı İslâm Dünyâsının rakîbsiz devleti hâline getirmiş, onlara Mısır ve Arabistan yolunu açmıştır.

Yavuz Mercidâbık'tan hareketle Haleb'e girdi. Bünden sonra hedef doğruca Mısır'dı. Yolda Çerkes Murad Bey'i bir elçi hey'etiyle Mısır'a gönderdi. Kansu Gavri'nin ölümü üzerine Kölemen ileri gelenleri onun yeğeni Tomanbay'ı "El-Melikül-Eşref" ünvâniyle Mısır tahuna geçirmişlerdi. Tomanbay çok hırslı ve çok yaman bir kumandandı. Her ne pahasına olursa olsun Yavuz tehlikesini bertaraf etmek istiyordu. Beri tarafta Yavuz yanındaki büyük İslâm âlimleriyle de görüştüktan sonra, iki tarafın da Müslüman olduğunu ve daha fazla İslâm kanı dökülmesinin günah olacağını, Mısır Sultanı Osmanlı'ya bağlılık gösterir, hutbe ve parayı Osmanlı adına düzenlerse geri döneceğini kararlaştırmış, bunları elçi ile Tomanbay'a bildirmişti. Tomanbay bu teklîfleri kabul etmek şöyle dursun, gelen Osmanlı elçilerinin dokunulmazlığını da çiğneyerek hepsini öldürttü. Sonra Yavuz tarafından Uzguroğlu İsâ Paşazâde Mehmed Bey'e verilen Gazze vilâyetini kurtarmak üzere onbin atlı ile Canberdi Gazalî'yi gönderdi. Mehmed Bey'in yanında az asker vardı, bunun için Yavuz, Sinan Paşa'nın yanına beşbin asker ve birkaç top vererek onu Mehmed Bey'in yardımına gönderdi. Gazze civârında Han-Yunus konağında şiddetli bir savaş oldu. Sekiz saatlik göğüs göğüse çarpışmadan sonra Sinan Paşa ile Mehmed Bey ve Teke Beyi Ferhad Paşa kumandasındaki Türk aşkeri Mısır ordusunu kesin bir yenilgiye uğrattı. Canberdi Gazalî kaçtı, fakat Kölemen ordusundan Gazze Vâlisi Devletbay, İskenderiye Vâlisi Hudâverdi ve daha nice beyler savaş meydanında kaldılar. Böylece Gazze Türk eline geçti. Daha evvel fethedilen Trablus-

şam'a Gâzî İskender Paşa'nın oğlu Mustafa Bey, Kudüs'e de Evrenosoğlu vâlî tâyin edildiler.

Çaldıran seferinde olduğu gibi Yavuz'un bu seferinde de bâzı devlet ileri gelenleri türlü sıkıntı ve mahrûmiyetlerden bahsetmişler, özellikle çölü geçmenin imkânsızlığından söz ederek ordu içinde mâneviyat bozukluğu yaratabilecek durumlar çıkarmışlardır. Yavuz'un bunlara karşı derhal ve şiddetle harekete geçmesi sâyesinde askerin azim ve kararlılığı bozulmadan yürüyüş mümkün olmuştur. Bu arada çölü geçiş mevsiminin (Ocak ayı) çok iyi seçilmesi, o sırada yağan yağmurlarla geçiş yolunun sertleşmesi işleri oldukça kolaylaştırmış bulunuyordu. Ordu Sâlihiye'ye vardığı anda artık çölden kurtulmuş oldu. Oradan Kahire üzerine yüründü.

Kölemen Sultanı Tomanbay kırkbin kişilik bir ordu toplamış, ayrıca bu orduyu Avrupa'dan getirttiği ikiyüz kadar topla donatmıştı. Kölemenler o târihe kadar top kullanmıyorlardı, ama Mercidâbık ve Gazze muharebelerinde topun te'sîrini görmüşlerdi. Tomanbay Kahire yolu üzerinde Ridâniye köyünde Osmanlı ordusunu karşıladı. Toplarını mevzilere yerleştirmiş, ateşe hazır bekliyordu. Fakat Yavuz kuvvelî bir istihbarat kurmuş olduğu için Mısırlılar'ın top mevzilerini önceden keşfetmişti. Bu yüzden birkaç bin askerle o tarafa doğru bir gösteri yürüyüşü yaptıktan sonra ordunun büyük kısmını yıldırım hızıyla Mukattam Dağı'nın güneyinden geçirip Mısır ordusuna hiç umulmadık bir yönden taarruz etti. Kendisi yeniçeri aske-riyle merkeze durmuş, sağ kanada Vezîriâzam Sinan Paşa kumandasında Anadolu askerini ve yanısıra Dulkadır Beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey'i, Akkoyunlu (Bayındırlı) Ferahşâd Beyi koymuştu. Sol kanatta Rumeli askeriyile Yûnus Paşa, Ramazan-oglu Mahmud Bey, Rumeli Beylerbeyi Küçük Sinan Paşa vardı.

Sabahtan ikindi vaktinde kadar bütün şiddetiyle devam eden çarpışmada Kölemen ordusu Osmanlı sağ kanadına bütün ağırlığıyla hücum etmiş, burada bir gerileme belirtisi görül-müştü. Pâdişâh derhal Bali Ağa kumandasında bir sipâhî kuvve-tini yardıma göndererek oradaki durumu düzeltti. Vezîriâzam Si-

nan Paşa yaralı olmasına rağmen sonuna kadar kendi askerinin başında kaldı. Bu arada Tomanbay'ın bir çılgınlık denemesine giriştiği, en cesûr beylerinden Alanbay ile Kurtbay idâresinde seçme birliklerini Osmanlı merkezine hücum ettirerek Yavuz'u öldürtmeyi plânladığı söylenmiştir. Fakat bütün bu gayretler hiçbir netîce vermemiş, kırkbin kişilik Kölemen ordusundan yirmibeşbin kadarı savaş meydanına düştükten sonra zafer Osmanlı'da kalmıştır (22 Ocak 1517).

Türk ordusundan Vezîriâzam Sinan Paşa aldığı yaraların te'siriyle şehîd oldu. Bizim kayıplarımız arasında Ramazanoğlu Mahmud ve Hazînedarbaşı Ali Ağa da vardır. Tomanbay kaçarak saklandı ve yeni bir mukavemet cephesi kurmak üzere hazırlıklara girişti. Muzaffer Osmanlı ordusu ise şehîd kumandanlarının cenâze merasimini yaptıktan sonra Kahire üzerine yürüyüşe geçti. Kahire'ye öncü birlikler gönderildi ve evlere saklanan Mısır askerine teslim çağrısı yapıldı. Fakat Tomanbay bir gece baskını ile Kahire'yi tekrar ele geçirmiş ve kapıları kapatarak sokak savaşına hazırlanmıştı.

Yavuz Kahire'nin teslim alınması ve kılıç artıklarının temizlenmesi için yeni vezîriazam Yûnus Paşa'yı yanında Yeniçeri Ağası Ayas ve Emir-i alem Ferhad Ağalar olduğu halde şehre gönderdi. Bunlar iki koldan hücum ettilerse de Tomanbay şehir içinde hemen her evi bir siper hâline getirmiş, halkı da askere katarak müthiş bir direnme gücü kurmuştu. İki gün geceli-gündüzlü şiddetli çarpışmalar oldu. Osmanlı birlikleri Kahire'yi ev ev, sokak sokak işgâl ediyorlar ve tabî bu arada pek çok kan dökülüyordu. Nihâyet üçüncü gün Yavuz askerin başına bizzat geçerek umûmî bir hücum yaptırdı ve Kahire'yi aldı. Yok yere bunca Türk ve Arap Müslüman'ın kanının dökülmesine sebep olan Kölemen kumandalarını ve ayakdaşlarını şehir meydanlarında îdâm ettirdi. Yine kaçmış olan Tomanbay'ı bulup getirmek üzere ardından asker gönderildi.

Yavuz 15 Şubat 1517 günü merâsimle Kahire'ye girdi. Mısır'ın büyük bir câmiinde onun adına hutbe okunduğu zaman Allah'ın kendisine bu büyük zaferi bağışlamış olmasından dolayı secdeye kapanıp ağladı. Fakîrlere sadaka dağıttı, âlimlere

ihsanlarda bulundu. O sırada Kölemenler'in yanında hiçbir siyasi gücü bulunmadan oturmakta olan son Abbâsî Halifesi El-Mütevekkil ile de görüştü, kendisini daha birçok âlimlerle birlikte İstanbul'a gönderdi. Yavuz işte bu El-Mütevekkil'den sonra *İslâm Halîfeliği*'ni kendi üzerine almıştır. Bâzı târihçiler Aya-sofya Câmii'nde yapılan bir merâsimden sonra El-Mütevekkil'in halîfelik emânetini Yavuz'a teslim ettiğini yazarlar.

Tomanbay kaçığı yerden bir adamını göndererek barış görüşmesi yapmak istediğini bildirince, Yavuz, Anadolu Defterdârı Mustafa Çelebî'nin başkanlığında bir murahhas hey'eti yollamıştı. Çılgın hâle gelen Mısır Sultanı bu elçi hey'etine de hücum edip hepsini öldürdü. Bunun üzerine Yavuz onun üzerine Şehsuvaroğlu Ali Bey, Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa, ve Osmanlı hizmetine geçmiş Kölemen Beyleri idâresinde kuvvetler gönderdi. Bunlar Tomanbay'ı tâkîb edip her defasında bozguna uğrattıyorlar, fakat Tomanbay her defa kaçmanın bir yolunu buluyordu. Nihâyet bir muhârebede yenilip kurtulmak için kendini Nil nehrine attığı sırada kemendle tuttular, ellerini bağlayıp Kahire'de Yavuz'un huzûruna getirdiler.

Tomanbay kahraman bir asker ve kaabiliyetli bir devlet adamı idi. Yavuz ve kumandanlar ona çok iyi muâmele ettiler. Osmanlı pâdişâhı bu esîrini bir Sultan gibi karşıladı, ona dökülen bunca Müslüman kanının asıl sorumlusunun kendisi olduğunu anlattı. Çünkü Mısır Sultanı Sünnî Müslüman bir ülkenin hükümdarı olduğu halde Yavuz'a karşı râfızî kızılbaşları tutmuş, onlarla ittifak edip Osmanlı ülkesini paylaşma plânları yapmıştı. Hele elçilere yaptığı muâmele hiç affedilir gibi değildi. Tomanbay Osmanlı ülkesine tecâvüz niyeti olmadığını, sâdece kendi ülkesini müdâfaa ettiğini, elçilerin öldürülmesi ve diğer hâinliklerin kendi haberi olmadan başkaları tarafından yapıldığını iddiâ etti.

Yavuz bu kahraman askeri Mısır'a beylerbeyi yapmak istiyordu. Fakat Mısır halkı ona çok bağlı olduğu ve hemen her gün lehinde nümâyişler yaptığı için Tomanbay'ın büyük bir dert çıkaracağını düşündü. Eski sultan bir efsâne kahramanı hâline gelmiş, halk onun yakalandığına bile inanmaz olmuştu. Bunun

üzerine Kahire sokaklarında dolaştırılıp halka gösterildikten sonra îdâm edildi ve cesedi birkaç gün asılı kaldı. Bu işe Şehsuvaroğlu Ali Bey me'mûr edilmişti. Şehsuvaroğlu'nun babası vaktiyle Mısır Sultanları'na sığındığı zaman Kölemenler onu Züveyle Kapısı denen yerde kapı çengeline iple asmışlardı. Herhalde Ali Bey, babası Dulkadirli Beyi Şehsuvar'ın bu sûretle öcünü almış demektir. Yine de Tomanbay'a sultanlara mahsus bir cenâze töreni yapıldı ve cenâze namazında Yavuz da bulundu.

Böylece yüzlerce yıllık Mısır Kölemen (Memlûk) Sultanlığı sona ermiş oluyordu. Bu devlet Türk kumandanlar tarafından kurulmuş ve devam ettirilmiş, sonraları Çerkes asıllı kumandanların eline geçmişti. Fakat idâre Çerkesler'e âid olmakla birlikte devletin Türk karakteri değişmemişti; Devlet'in resmî adı "*Ed-Devleti't-Türkiyye*", yâni Türk Devleti idi ve bütün idârecileri Türkçe konuşurlardı. Bu mîrâsın yine bir Türk devletine geçmesi gerçekten mutluluk sayılmalıdır.

Yavuz henüz Mısır'da iken vaktiyle Kölemenler'e bağlı bulunan Hicaz hükümdarı, yâni Mekke Şerîfi de Yavuz'a itâatını bildirdi. Böylece İslâm'ın mukaddes Mekke ve Medine şehirleri Osmanlı idâresine geçmiş oluyordu. Bu iki şehir Peygamberimizin yaşadığı yerler olduğu için "*Haremeyn-i Şerîfeyn*" (İki kutlu yurt) adı verilir. Bundan sonra Cuma namazında hutbede Yavuz'un adından "*Hâkim-i Haremeyni's-Şerîfeyn*" diye söz edilince Koca Pâdişâh, Peygamber'e saygısından dolayı kıp-kırmızı olmuş ve yerinden doğrularak, "*Hayır, Hâdim-i Haremeyni's-Şerîfeyn*" diye bağırmıştır (Yani bu kutlu şehirlerin hâkimi değil, hizmetkârı olduğunu söylemiştir). Şimdi İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Mukaddes Emânetler'in (Peygamberimiz'den kalan eşyâ) bir kısmı Yavuz tarafından Mısır'dan getirilmiş, bir kısmı ise bu Mekke Şerîfi tarafından gönderilmiştir.

Yavuz Mısır'dan dönerek İstanbul'a geldi, oradan Edirne'ye geçti. O sıralarda Safevî elinde bulunan Irak tarafında fetihlere gönderilmiş bulunan vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa da Bağdad'a yaklaşmış olduğu halde dâvet üzerine kalkıp Edirne'ye gel-

di. Yavuz niyetini gizlemekle birlikte, herhalde Macaristan üzerine sefere çıkacaktı. O Mısır'da iken Macarlar barışı bozmuş ve Osmanlı ülkesine taarruz etmişlerdi. Fakat Edirne'den tekrar İstanbul'a gelen Pâdişâh'ın asıl emelinin yeni bir İran seferi olduğu da söylenilir.

* *
*

Yavuz İstanbul'da iken Anadolu'da ilk Celâlî isyânı çıktı. Bozok havâlisinde (Yozgat tarafları) Celâl adında bir şeyh türemiş ve etrafına birçok mürid toplamıştı. Taraftarlarının Şâh-Velî dediklerine göre bu adam herhalde İran kızılbaşlarıyla işbirliği eden ve Şâh İsmâîl adına Osmanlı ülkesinde kargaşalık çıkarmakla görevlendirilen biri olmalıydı. Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa ile Şehsüvaroğlu Ali Bey bu şeyhin isyânının bastırılmasına gönderildiler. Ali Bey Şarkî Karahisar taraflarında Celâlîleri sıkıştırarak yendi ve Bozoklu Celâl'in başını İstanbul'a gönderdi. Bundan sonra Anadolu'da isyân çıkaranlara işte bu ilk isyancının adından dolayı "*Celâlî*" adı verilmiştir.

Yavuz'un Mısır seferi ona hiçbir hükümdarın hayatında elde edemeyeceği ülkeler kazandırmıştı. 1519 yılında bunlara bir yenisi daha eklendi: *Cezâyir*. Cezâyir Sultanı Hayreddîn, elçiler göndererek büyük Pâdişâh'a bağlılığını bildirmiş, ülkesinin anahtarlarını teslim etmiştir. Bu Sultan Hayreddîn, hepimizin bildiği meşhûr Barbaros Hayreddîn'dir. Asıl adı Hızır olan ve sakalının kızıllığından dolayı Avrupalılarca "Barbaros" lakabı verilen bu büyük Türk denizcisi aslen Balıkesirli Yâkûb adlı bir sipâhînin oğlu olup, babası Midilli Adası'nın fethinden sonra oraya muhâfız bırakılanlardandır. Hızır böylece Midilli'de doğmuş, genç yaşından itibaren kardeşleri Oruç, İlyâs ve İshâk ile birlikte denizciliğe başlamıştır. Başlangıçta birkaç gemi ile korsan olarak Akdeniz'e açılan kardeşler türlü mâcerâlardan sonra Tûnus Sultanı'ndan kendileri için bir üs almışlar ve bu üssü kullanmak sûretiyle Afrika sâhilleri üzerinde gitgide artan İspanyol baskısına karşı Müslümanlar'ın başlıca koruyucusu du-

rumuna girmişlerdi. İşte Hızır Reîs'e verilen "*Hayrüddîn*" adı bundan dolaydır; Müslümanlığa büyük hizmeti dolayısıyla Tûnus Sultanı tarafından kendisine bu ünvân verilmiştir. Barbaros ve kardeşleri uzun ve şiddetli mücâdelelerden sonra Cezâyir'i ele geçirdiler. Ve Oruç oraya sultan oldu. Oruc'un bir savaşta şehîd olmasından sonra da Hızır Reîs Cezâyir'e hükümdâr oldu. Şu halde onun Yavuz'a elçi göndererek bağlılığını bildirmesi aslında iki hükümdar, yâni Cezâyir Sultanı ile Osmanlı Sultanı arasında geçmiş bir olaydır. Barbaros'un Türklüğe yaptığı pekçok hizmet yanında bu hareketi başlıbaşına milletimizin minnet ve şükranına lâyık olacak derecede büyüktür. Yavuz onun gönderdiği Hacı Hüseyin adlı (Türk) elçiyi çok iyi karşılamış, Barbaros'a pekçok hediyelerle birlikte "Cezâyir Beylerbeyliği" rütbesini vermiştir. Elindeki "sultanlığı" beylerbeylikle değişen bu büyük Türk, milletin hizmetinde daha pekçok zaferler kazanacaktır.

1520 yılı Temmuzunda Pâdişâh İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Sefer hazırlıklarının Rodos kuşatması mı, yoksa Belgrad kuşatması için mi yapıldığı pek bilinmiyordu. Herkes sefer telâşi içindeyken Büyük Pâdişâh "*Bizüm şimdengerü âhiretten başka yere seferimiz yokdur*" diyerek etrafını kedere boğdu. Gerçekten, İstanbul'da iken sırtında batan bir ağrı hissetmiş, muâyenede bunun bir çıban olduğu görülmüştü. "Şîr-pençe" adı verilen bu çıban, yolda onu iyice rahatsız etti, öyle ki Çorlu civârına gelindiği zaman artık daha ileri gidemedi ve iki ay kadar otağında hasta yattı. Hastalığın iyice ağırlaştığı bir gün, sâdık nedîmi Hasan Can'la şöyle konuştuklarını, Hasan Can'ın oğlu meşhûr târihçi Hoca Sâdeddîn Efendi anlatıyor:

-- *Hasan Can, bu ne haldir?*

-- *Sultanum, Cenâb-ı Hakk'a yönelip Allah'la olacak zamandır.*

-- *Bizi bunca zamandanberi kiminle bilürdün? Cenâb-ı Hakk'a yönelişimizde kusûr mu gördün?*

-- *İlâhâ Sultanum. Allah'ın adını zikretmekten uzak olduğunuzu hiç görmüş değilim. Ammâ şimdi bu zaman başka zamana benzemez diye böyle söyledim.*

Koca Pâdişâh, Hasan Can'ın bu sözlerinden de aruk Allah'a kavuşmak üzere olduğunu anlamıştı. Hasan Can'a "Yâsîn" Sûresi'ni okumasını söyledi, o okurken kendisi de katılıyordu. Selâm âyetine geldikleri zaman yüce Pâdişâh rûhunu Allah'a teslim etti (22 Eylül 1520). Elli yaşındaydı. Hayatta bir tek oğlu vardı. Vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa hemen Trabzon Vâlîsi bulunan Şehzâde Süleyman'a haber göndererek gelip babasının yerine oturmasını bildirdi. O İstanbul'a girinceye kadar sekiz gün pâdişâhın ölümünü askerden sakladılar. Muhteşem Osmanlı ordusu, kendilerini zaferden zaferce koşturan pâdişâhın ardından gözü yaşlı, boynu bükük İstanbul'a döndü. Hiçbir mağlûbiyet bu kadar keder veremezdi. İstanbul'da, sonra Sultanselîm adını alan semtte oğlu Sultan Süleyman tarafından üzerine bir türbe ve yanına bir câmi yaptırıldı. Dünyâlara sığmayan pâdişâh, Hak'tan emir gelince bir küçük mezara sığmıştı. Zamanının Şeyhülislâmı ve büyük İslâm bilgini Kemalpaşa-zâde, onun için yazdığı mersiyede şöyle diyor:

*Şems-i asr idi, asrda şemsin
Zillî memdûd olur, ömrü kasîr*

Gerçekten, o bir ikinci güneşi gibi çabuk, sekiz sene içinde sönüp gitmişti, ama muazzam gölgesi Kırım'dan Hicâz'a, Tebrîz'den Dalmaçya sâhillerine kadar uzuyordu. Şehzâdeliğinde iktidar hırsıyla yanıp tutuşmuş, bu yolda önüne gelen her engeli babası bile olsa devirip gitmişti. Fakat sekiz yıla sığdırdığı işlere baktığımız zaman onun içinde yanan ateşin tâc ve taht sevdâsı değil, Allah'a ve millete hizmet aşkı olduğunu anlıyoruz. O zaman diyoruz ki, keşki daha önce harekete geçseydi, veyâ hiç değilse birkaç yıl daha yaşasaydı.

Yavuz Selîm Han'ın bu millete yaptığı sayısız hizmetlerden hemen gözümüze çarpan bir-iki tanesini hatırlatırsak onun büyüklüğü daha iyi anlaşılacaktır. Herşeyden önce, İslâm Dünyâsı'nın Hristiyan dünyası karşısında siyasî birliğini sağlamış ve bu birliğin Türkler gibi en canlı müslüman milletin emrine geçmesine sebeb olmuştur. İkincisi, Batı Türklüğü'nün siyâsî ve millî birliğini tam mânâsıyla gerçekleştirmiş olma-

sıdır. Anadolu'daki Türk birliği onun zamanına kadar hiçbir zaman bu kadar mükemmel olmamıştı, çünkü Anadolu'nun siyâsî coğrafyası buna müsâid değildi. Yavuz bu ülkeyi baştanbaşa fet-hederek hiçbir yabancı hâkimiyet bırakmadı. Türklüğün mez-heb birliğini ayakta tutarak bütünlüğü sağladı. Bunun ne demek olduğunu anlayabilmek için, Sünnî Müslüman çizgisi dışında kalmış olan Türkler'in nasıl kaybolduklarına bir bakmak yeter. Sünnî olmayan Türkler ancak Türkiye'de milliyetlerini korumuşlar ve Türk olarak kalmışlar. Şîî mezhebinden veyâ başka dînden bir idâre altında kalanlar ise, sönüp gitmiştir.

Yavuz dünyâ çapında bir strateji dehâsı idi. Sûriye, Irak, Mısır ve Hicâz'ın Türk devleti bakımından ne ifâde ettiğini çok iyi kavramış, hattâ Hind Denizi yolunu eline geçirdikten sonra Hindistan'a kadar gitmeyi bile plânlamıştı. Ömrü bu projeye yememiş olsaydı, Türkiye, daha sonraki yıllarda içine gireceği iktisâdî krizi daha baştan atlatabilecekti,

Çok iyi bir eğitim görmüştü. Zamanın bütün târîh ve coğrafya bilgisine sâhipti. Farsça'da şiir yazacak kadar bu dili iyi biliyordu; kendi yazdığı bir türbe kitâbesinden onun Arapça'yı da şiir yazacak kadar bildiği anlaşılıyor. O zaman Farsça şiir yazabilmek çok büyük bir hüner sayıldığı için o da şiirdeki hünerini bu şekilde göstermiş, pek az Türkçe şiir yazmıştı. Aynı devirde Şâh İsmâîl'in İran'da yaşadığı halde hep Türkçe şiir yazdığına bakanlar bazan yanlışlığa düşmekte ve Şâh İsmâîl'de Türklük şuûrunun daha kuvvetli olduğunu söylemektedirler. Ne yazık ki İsmâîl'in kurduğu devlet kısa zaman içinde bir İran Devleti olmuş ve Farsça'yı benimsemiş, Yavuz'un devleti ise Türkçe'nin yegâne dayanağı olarak kalmıştır.

Kaanûnî Sultan Süleyman Han

Sultan Süleyman Han 1520 yılının Eylül ayında Osmanlı tahtına oturdu. Yirmialtı yaşındaydı. İyi bir eğitim görmüş, kılıçta da kalemde de usta yetişmişti. Fakat şahsiyet îti-

bâriyle babasından oldukça farklıydı. Selîm Han'ın ismine hiç uymayan şiddetli davranışlarına karşılık Süleyman Han hep soğukkanlı hareket etmeyi, yaptığı işleri kaanûna uygun kılmayı prensip edinmiştir. Gerek yaptığı kaanûnlar, gerekse kaanûn ve nizâmlara gösterdiği fevkalâde riâyet yüzünden "*Kaanûnî*" ünvânıyla yâdedilmiş, bu ünvân âdetâ ona isim olmuştur.

Süleyman Han'ın tahta geçmesiyle birlikte eski Memlûk Beyleri Yavuz'dan artık kurtulduklarını, böylece devletlerini yeniden diriltebileceklerini zannettiler. Yavuz bunların bir kısmını kendisine gösterdikleri bağlılıktan ve daha çok yerli halkın bir müddet sükûnet içinde kalmasını düşündüğünden dolayı önemli mevkilere getirmişti. Mısır umûmî vâliliğinde Memlûkler'den Hayrbay, Şam beylerbeyiliğinde Canberdi Gazalî vardı. Canberdi Gazalî Kahire'deki Hayrbay'a da mektup yazıp birlikte isyân etmelerini teklîf etmişse de, Hayrbay durumu İstanbul'a bildirince hemen vezîr Ferhad Paşa ile Dulkadır Beyi Şehsuvaroğlu Ali Bey üzerine gönderilmiştir. Canberdi o sırada Haleb'i kuşatmıştı. Üzerine asker geldiğini öğrenince hemen kaçtı, ama Şehsüvaroğlu tarafından mağlûb edilip yakalandı, idâm edildi. Onun isyânından ümitlenen Şâh İsmâîl doğu sınırlarına asker yığmaya başlamıştı. Süleyman Han, ona karşı da göz-kulak olmak üzere vezîr Ferhad Paşa'yı bir miktar askerle Kayseri'de tuttu. Bu sûretle güney ve doğu tarafları emniyete alındı. Memleket içinde âsâyiş ve adâletle ilgili gerekli icrâat da yapıldıktan sonra pâdişâh artık Avrupa işlerini halletmeye hazır olmuştu.

1521 Yılı Mayıs'ında ilk Macaristan seferine çıktı. Daha önce Osmanlı'ya verilmesi taahhüd edilen haracın gönderilmesi için Budin'e yollanan Türk elçisi Behram Çavuş, Macar Kralı İkinci Layoş tarafından öldürülmüş, böylece savaş hâli başlamış oluyordu. Pâdişâhın ilk hedefi Belgrad'ın fethi idi. İstanbul'dan Edirne'ye, oradan Filibe yoluyla Sofya'ya vardı. Sofya'da ordunun iâşe ve ikmâli ayarlandıktan sonra Niş civârında otağ kurulup Harb Dîvânı toplandı. Buna göre Semendire Beyi Gâzî Husrev Bey kendi emrine verilen bin kadar yeniçeriye de alarak Belgrad'ın dışı açılan yollarını kesecek, Dânişmend Bey kuman-

dasında Karadeniz'den Tuna'ya sevkedilen elli gemilik donanma denizden kuşatma yapacaktı. Meşhûr akıncı Yahyâ Paşa âilesinden Balı Bey Hırvatistan tarafına, Mihaloğlu Mehmed Bey ise Erdel tarafına akına gönderildi.

Pâdişâh Ağustos ayı başında Belgrad'a geldi. Belgrad'ın etrafı temizlenmiş, şehir muhâsara altına alınmıştı. Vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa, Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa ve İkinci vezîr Mustafa Paşa üç koldan taarruz ettiler. Düşman dayanmadı, iç kaleye kaçtı. Belgrad şehri alınmış, sâdece kalası kalmıştı. Buradaki Macar askeri gerçekten fedâkârca dövüştü ve üç hafta kadar direndiler, ama sonunda teslim olmak zorunda kaldılar. Kaanûnî teslim olanların istedikleri yere gidebileceklerini söyledi ve hiçbirine dokunmadı.

Belgrad'ın fethi Osmanoğlu'nun Balkan hâkimiyetini perçinlemiş, Türkler'e Orta Avrupa yolunu açmıştı. Pâdişâhî daha önce Türkler tarafından defalarca kuşatıldığı halde alınamayan Belgrad'a muhteşem bir alayla girdi. Câmie çevrilen büyük kilisede Cuma namazı kılındı. Yahyâ Paşazâde Balı Bey Belgrad muhafızlığına tâyin edildi.

Pâdişâh İstanbul'a döndüğü zaman Yemen'den bu ülkenin Osmanlı'ya bağlandığı haberi geldi. Yemen eskiden Kölemenler'e bağlıydı; Mısır Osmanlı eline geçince Yemen'deki Kölemen kumandanı İskender de Yavuz'u tanıdı, ama onun ölümü üzerine isyân etti. Eski bir yeniçeri olan Cidde muhâfızı Kemal Bey bu İskender'i bizzat öldürerek Yemen'de hutbeyi Osmanlı Pâdişâhı adına okutmuş, durumu Kaanûnî'ye bildirmiştir.

Kaanûnî'nin Belgrad'dan sonraki hedefi Rodos Adası idi. Bu adada Saint Jean (Sen Jan, yâni Azîz Yahyâ) tarikatına mensup şövalyeler bir devlet kurmuşlardı, ve Katolik dünyâsından gördükleri destekle hem Anadolu sâhillerini, hem Doğu Akdeniz'i devamlı tehdîd eder olmuşlardı. Müslümanların tüccâr gemilerine saldırıyor, kadın çocuk demeden herkesi esîr alıyorlar, ya türlü işkencelerden geçirip öldürüyorlar, ya da gemilerde forsa yapıyorlardı. Bunlarınkî aslında devlet değil, bir çeşit askerî sendika idi. Çeşitli katolik ülkelerinden askerlik fenninden usta olanları imtihan ederek aralarına alırlar, savaştan başka işle uğraşmazlardı.

Kaanûnî önce Venedik'le bir anlaşma yaparak onların Rodos işine karışmalarını önledi, sonra da Mustafa Paşa'yı serdâr yapıp Barbaros kardeşler grubundan Kurdoğlu Muslihiddîn Reîs idâresinde bir filo ile Rodos'a gönderdi. Kendisi Kütahya üzerinden Marmaris'e, oradan Rodos'a geçti. Temmuz sonlarında muhâsara ve hücumlar başladı. Şövalyeler adanın her tarafını yıllardanberi çok kuvvetli bir şekilde tahkîm etmişler, kendilerine ise yıllarca yetecek yiyecek toplamışlardı; ellerinde top da vardı. Bu tarîkatın prensiplerinden biri ölmeden düşman eline geçmemek olduğu için, bütün güçleriyle dayandılar. Beş ay kadar süren muhâsara bize de pekçok kayıplara mal olmuştu. Ama sonunda şövalyeler canlarına dokunulmamak sûretiyle kaleyi teslim etmeyi kabûl ettiler. Şövalyelerin üstâd-ı âzamı olan zât Kaanûnî'nin huzûruna çıkarak diz çöküp eteğini öptü. Sonra adamlarıyla birlikte Rodos'tan çıkarak Malta'ya gitti. Bunlar Malta'da yine eski tarikatlerini devam ettirmişler ve Türkler'e hayli dert çıkarmışlardır.

Kaanûnî Rodos seferinde meşhûr İslâm âlimi Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi'yi de berâberinde götürmüştü. Fetihden sonra büyük katedral câmiye çevrilip burada ilk Cuma'yı Zenbilli Ali Efendi kıldırdı.

* *

*

Pâdişâh fetihten sonra İstanbul'a döndüğünde kendisine babası zamanından kalan Vezîriâzam Pîrî Mehmed Paşa'yı azladerék yerine Hasodabaşı İbrâhîm Ağa'yı getirdi. Târihçiler bu değişikliğe sebep olarak Pîrî Mehmed Paşa'nın yaşlı, çok bilgili ve tecrübeli çok şahsiyetli olması yüzünden Kaanûnî'nin onun karşısında rahat hareket edemediğini söylerler. Pîrî Mehmed Paşa köklü bir Türk âilesine mensuptu, halbuki Hasodabaşı İbrâhîm Ağa devşirme idi ve bütün devşirmeler gibi "*kul tâife*"sinden olduğu için hayatı veyâ ölümü pâdişâhın dudaklarından çıkacak iki kelimeye bağlıydı. Pîrî Paşa emekli yapıldı, ikinci vezîr Ahmed Paşa'ya ise Mısır Vâlîliği verildi.

Ahmed Paşa Mısır'a gittikten sonra başına topladığı fellâh, zencî, Arap ve Çerkesler'le devlete isyân edip orada kendisini "Sultan" ilân etmiştir. Bu yüzden târihlerde onun adı "Hâin Ahmed Paşa" diye geçer. Bütün Osmanlı târihinde devlete hâinlik eden tek kişi budur; Kavalalı Mehmed Ali Paşa bile pâdişâha dâimâ bağlılığını bildirmiş, kendisine "sultan" rütbesi vermeye kalkmamıştır. Hâin Ahmed Paşa kendine göre bir idâre düzeni de kurdu ve oradaki Osmanlı memûrlarından Kadızâde Mehmed Bey'i "vezîriâzam" yaptı. Fakat Mehmed Bey devlete bağlı bir adamdı, bir müddet Hâin'e göz yumduktan sonra bir gün onun şerrinden kurtulan yeniçerileri toplayarak üzerine bir baskın yaptı, kaçtığı yerde Hâin'i yakalayıp kesik başını İstanbul'a yolladı. Bunun üzerine Kaanûnî, Vezîriâzam İbrâhîm Paşa'yı Mısır'a göndererek oradaki işleri yoluna koymasını emretti. Mısır'da idârî ve askerî, iktisadî reformlar yapıldı. Fakat henüz işlerin hepsi bitmeden Paşa İstanbul'a çağırıldı. Onun Mısır'da, pâdişâhın da Edirne'de bulunmasından faydalanan yeniçeriler, bâzı devlet adamlarının kışkırtmasıyla, yağmacılık yapmaya ve devlet işlerine karışmaya başlamışlardı. Pâdişâh derhal Edirne'den hareket edip âsîlerin elebaşlarını aman vermeden îdâm etti, büyük bir belâyı az paha ile atlatmış oldu.

* *
*

1525 yılında Fransa'dan gelen bir elçi hey'eti Türk târihinde çok önemli bâzı hâdiselerin bir başlangıcı oldu. O sırada Avrupa mezhep kavgaları ve siyâsî çatışmalar içinde çalkalanıyordu. Almanya İmparatoru Beşinci Şarl ("Şarlken" diye meşhûrdur) bütün Almanya'yı, İspanya'yı, Hollanda'yı, Kuzey İtalya'yı eline geçirmiş, karşısında tek rakîb kalan Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı ise Pavia muhârebesinde müdhiş bir bozguna uğratarak esîr etmiş, Madrid zindanına attırmıştı. Fransa bu felâket karşısında durumunu düzeltmek için Osmanlılar'la anlaşmaya karar verdi. Bir Hristiyan devletinin Müslümanlar'la anlaşması o sırada pek büyük günah sayıldığı için, Fransa Kra-

lı'nın annesi gizlice elçi göndermiş ve yazılan mektubu da açıklamamıştır. Bu mektupta bir kölenin efendisine hitâb etmesi gibi Kaanûnî'ye yardım için yalvarılıyor. Alman İmparatoru'na baskı yapması karşısında Fransa'nın da Osmanlı'ya sâdık bir "bende" hâline geleceğinden bahsediliyordu.

Almanya'nın gitgide büyüyen kuvveti Türkler için de, başka bâzı Avrupa hükümdarları için de tehlike idi. Özellikle İngiltere ve İtalya bu durumdan hiç hoşnûd değillerdi. Öte yandan o sırada ölmüş olan Şâh İsmâîl'in yerine geçen oğlu Şah Tahmasb, Alman İmparatoru'na Macar Kralı'na mektuplar gönderip Osmanlı'ya karşı birlikte hareket teklîf ediyordu.

Bu durum karşısında Kaanûnî Avrupa'da yerini kuvvetlendirmek ve gelecek tehlikeyi vaktinde önlemek üzere Macar Seferine çıktı. Macar Kralı Türkler'e bağlı Eflâk ve Boğdan beylikleriyle ittifak kurmuş, asker topluyordu.

Pâdişâh 1526 yılı Nisan ayının sonlarına doğru İstanbul'dan hareket etti. Osmanlı ordusu Edirne ve Filibe'den sonra Sofya'ya vardı. Belgrad Muhafızı Yahyâ Paşazâde Balı Bey'e haber gönderilerek Sava üzerindeki köprülerin orduyu geçirecek şekilde tâmir edilmesi ve tamamlanması bildirildi, vezîriazam İbrâhîm Paşa da öncü olarak yola çıkarak Petervaradin Kalesi'nin fethine memûr edildi. Her iki görev de kısa zamanda yerine getirildi. Yol üzerindeki Ilok ve Eszek kaleleri de alındı. Ağustos'un 21'inde büyük Osmanlı ordusu Drava üzerine kurulan köprüyü geçerek Macar Ovası'na girmişti. Osmanlı'nın öbür seferlerinde görüldüğü gibi burada da Türk teknolojisinin ne kadar ileri olduğu görülüyordu. Yüzbini aşkın bir ordunun İstanbul'dan Macaristan'a kadar beslenmesi, yaurılması, nehirlerden geçirilmesi, topların bunlarla birlikte nakledilmesi ve bütün bu işler arasında en ufak bir disiplinsizliğin, en ufak bir tecâvüz hareketinin görülmeyişi Türkler'in hem idâre, hem teknik bakımdan çok ileri olduklarını göstermektedir.

Türk ordusu Macarlar'la Mohaç Ovası'nda karşılaştı. Her iki tarafın asker sayısı yüz ilâ yüzellibin arasında idi ve birbirine denkti. Macaristan o târihlerde şimdiki gibi küçük bir ülke değildi, Doğu Avrupa'nın en kuvvetli devletiydi ve özellikle as-

kerlikte diğer Hristiyan devletlerin hiçbiri onlarla başedemezdi. Bu yüzden Macaristan'la yapılacak olan bu topyekün savaş Türkler bakımından çok ciddî ve önemliydi. Macar ordusunda diğer Hristiyan ülkelerden gönderilmiş yardım kuvvetleri de bulunuyordu.

Pâdişâh bütün beyleri ve paşaları kendi otağına çağırarak bir harb dîvânı kurdu. Burada yapılan müzâkerelerden sonra Yahyâ Paşazâde Balı Bey'le Gâzî Husrev Bey'in teklif ettikleri plân kabûl edildi. Bu iki bey de akıncılıktan yetişmişler, düşmanın bütün savaş hiylelerini ve kuvvetini, zayıf tarafını nice kereler görmüşlerdi. Her ikisi de anaları tarafından Osmanlı idiler. Bunların öne sürdüğü ve pâdişâh tarafından uygun görülen plâna göre, Osmanlı ordusu kanatlar halinde savaşa girmeyecekti. Önde Vezîriâzam ve Rumeli Beylerbeyi İbrâhîm Paşa'nın Rumeli askeri, onun arkasında Anadolu Beylerbeyi Behram Paşa emrindeki Anadolu askeri, onlardan sonra yeniçeri askeriyle Pâdişâh bulunacaktı. Yahyâ Paşa-zâde Balı Bey kendi süvâri kuvvetleriyle öncü, Gâzî Husrev Bey de ardıcı olacaktı. İlk önce Macarlar'ın hücumu beklenecek, onlar hücum edince Osmanlı ordusu ortadan yol vererek Macarlar'ı en geride bulunan toprakların önüne çekecek, top ateşi başlayınca Balı Bey'le Husrev Bey de çevirme hareketini tamamlayacaklardı. Macarlar'ın asıl vurucu gücü zırhlı süvârisi idi, bunlar da ağır zırhları yüzünden fazla manevra yapamadıkları için cepheden hücum ederek sonuç almaya çalışırlardı.

Ordu bu düzeni aldıktan sonra Macarlar'ın hücumu beklenmeye başladı. O sırada Pâdişâh zırhını giyip üç sorguçlu tolgasını takarak ovaya hâkim bir tepeden savaş meydanını gözlemeye çıkmıştı. Ordusunun gün görmüş ihtiyarlarıyla biraz konuşup onların da fikirlerini almak istedi. Orada akıncı çeribaşısı olan yaşlı bir serhad gâzîsini çağırdılar, "*Gel Âdil Tavıca, Saâdetlü Pâdişâh müşâvere emr ittü*" dediler. Osmanlı târihçisi Peçevî'nin anlattığına göre, "*Cebesî arkasında, tulgası başında, kepeneği terkisinde bir kırçıl koca olup bıyıkları tulgasından dışarı düşmana birer kanlı ok gibi çıkmış*" olan bu koca ihtiyar, Husrev Bey'in "Seni pâdişâh ister" demesi üzerine "*Bunda dö-*

vüşmekten özge müşâvere olur mu? Beni koca alaybeyi gönderdi. Düşman alayları görünmüş, çarhacımız elleşmeye başlamış. Gelün, sancağunuz dibinde bulunun" diyerek atını tepip dört nala düşman üzerine yürüdü.

Gerçekten o sırada ikindi vakti olmuş, Macarlar ancak görünmüşler ve çarhacı (öncü) kuvvetlerimizle çatışmaya başlamışlardı. Macar süvârisi omuz omuza saflar hâlinde mızraklarla hücûma kalkınca önce Rumeli, sonra Anadolu askeri yarılarak yol verdi. Yıldırım hızıyla bizim merkeze doğru yürüyen Macarlar birden top sesleri altında allak-bullak oldular. Artık hiçbir hücûm insiyatifleri kalmamış, küçük gruplar hâlinde dağılmışlardı. Balı Bey'le Husrev Bey'in akıncı birlikleri de önden ve arkadan kısıkaçı kapatmaya başlayınca Macar ordusu için hiçbir ümit kalmadı. Bu ümitsizlik içinde Macar beylerinin birinin emri altında bir süvâri grubu müdhiş bir çılgınlık denemesine girişti: Yanlarına ve arkalarına hiç bakmadan, önlerine kim çıkarsa devirerek pâdişâhın bulunduğu yere kadar geldiler. Maksatları onu öldürerek bozgunu zafere çevirmek, veyâ son anda bir şeref kazanmaktı. Süleyman Han'ın üzerine gelen birkaç ok zırhı delemediği için te'sîr etmedi. Yakın mesâfeye gelince pâdişâh üzerine gelen iki kişiyi kılıcıyla devirdi, sonra cıftan yetiştiriler ve bu asilzâde şövalye grubu orada imhâ edildi.

Macar ordusunda Türk kılıcından kurtulanlar kendilerini tek açık istikamet olan Karasu Bataklığı'nı atıyorlardı. Bataklık nice Macar askerine ve asilzâdesine, hattâ bizzat Macar Kralı Layoş'a mezar oldu.

İki saat süren bir savaş sonunda yüzlerce yıllık Macar Devleti târihe karıştı. Türkler'e Budin yolu açılmıştı. Pâdişâh Mohaç Ovası'nda otağ kurdurup tebrikleri kabûl ettikten sonra Budin üzerine yürüdü. Mohaç yenilgisi üzerine Kral'ın karısı ve bâzı Macar asilzâdeleri Avusturya'ya kaçmışlar, şehir savunmasız kalmıştı. Şehir halkından bir hey'et Pâdişâh'ı karşılayarak ona Budin Kalesi'nin anahtarlarını, teslim ettiler. Aynı gün karşı sâhildeki Peşte'nin anahtarları da geldi.

Osmanlı Devleti'nin hedefi Macaristan'ı yine Macarlar'a bırakmak, fakat burayı Türk devletine bağlı bir tampon ülke hâ-

line getirmekti. Arada Macar engeli oldukça Osmanlı'nın Avrupa sınırı güvenlik içinde kalabilirdi. Bu yüzden Pâdişâh, Macar tahtına halkın çok sevdiği Erdel Voyvodası Zapolya'nın geleceğini, Türk ordusunun çekileceğini bildirdi. Zapolya bir Macar milliyetçisi idi, ve Macaristan'ı yutmak isteyen Alman-Avusturya saltanatına karşı idi.

Ordu Peşte'den hareketle dönüşe başladı. Yol üzerinde Segedin ve Baç kaleleri fethedildikten sonra Baç ile Petervaradin arasında Beçne ovasında Macar ordusunun kalıntılarının ve Macar asilzâdelerinin büyük askerî yığınak yaptığı, Macaristan'ın servetini de buraya sakladıkları görüldü. Macarlar burada Türkler'e karşı canla başla karşı koydular, o kadar ki Yeniçeri Ağası ile bâzı ileri gelen yeniçeri subayları yapılan çarpışmalarda şehîd oldu. Son Macar direnişi de bu sûretle kırıldıktan sonra ordu Belgrad'a geldi. O sırada Macaristan'da Macar Beyleri toplanarak Erdel Voyvodası Zapolya'yı Kral seçmişler, fakat Almanya İmparatoru Şarlken buna karşı kendi kardeşi ve Avusturya Arşidükü olan Ferdinand'ı çıkarmıştı. Ferdinand aynı zamanda ölen Macar Kralı'nın hem eniştesi, hem kayınbiraderi oluyor ve böylece Macar tahtına hak iddia ediyordu. Ferdinand Alman İmparatorluğu'nun gücüne dayanarak Zapolya'ya karşı harekete geçti; Zapolya'yı tutan Osmanlı Sultanı'nın o sırada Macar işleriyle uğraşacak hâli yoktu, çünkü Anadolu'da Kalender adlı bir Celâlî reisi isyân etmiş ve devletin başına ciddî bir derd açmıştı. Kaanûnî Sofya yoluyla İstanbul'a döndükten sonra vezîriâzam İbrâhîm Paşa'yı Anadolu isyânlarını bastırmak üzere yola çıkardı.

* *
*

Onaltıncı Yüzyıl başından itibaren Anadolu'da çıkan ve Onyedinci Yüzyıl'da gitgide yaygınlaşan Celâlî isyânlarının sebepleri hakkında çeşitli iddiâlar ortaya atılmıştır. İlk isyânı yapan Bozoklu Celâl'in isminden dolayı "Celâlî" adı verilen bu isyâncıların ilk zamanlarda İran'daki Şîî hareketleriyle yakından

ilgili oldukları anlaşılıyor; hattâ bunların İran tarafından görevlendirilmiş Şîî militanları olduğu bile düşünülebilir. Fakat isyancı liderler böyle olsalar bile onların başlarına topladıkları insanların hepsinin Şîî veyâ İran taraftarı olduğu söylenemez. Şu halde isyancı liderler Anadolu'da o sıralarda mevcûd bulunan birtakım huzûrsuzluklardan faydalanıyorlar, çeşitli sebeplerden dolayı idâreye karşı hoşnûdsuzluk duyan kimseler onların safına katılıyorlardı. Onyedinci Yüzyıl'daki isyânlarda Şîî te'sîri hiç görülmediği halde pekçok Anadolu Türk'ü isyâncı paşaların veya çete reislerinin peşine takılıp gitmiştir. Bu hoşnûdsuzluğun başında bâzı idârecilerin zâten sıkıntı çeken halkın derdine çâre arayacağına, şikâyetçilere karşı şiddet göstermeleri gelir. Hoşnûdsuzluğun esas sebebi geçim zorluğu idi. Anadolu'nun verimsiz toprağı artan nüfûsu geçindiremiyor, sınır boylarında fetihlerin durması ise topraksız ve işsiz kitlelere yeni bir iş ve geçim kapısının artık kapanması demek oluyordu. Onyedinci Yüzyıl'da bu şartlar daha da ağırlaşmıştı, bunları o zaman anlatacağız.

1526 yılında Bozok'ta Baba Zünnûn isyânı, bir alevî (şîî) liderin haksızlığa uğrayan halkı başına toplaması ve bu haksızlığın sebebi veyâ âleti diye bilinen bâzı görevlilerin öldürülmesiyle başladı. Baba Zünnûn'un üzerine iki defa asker gönderilmiş, iki defasında da asker isyâncılar tarafından bozguna uğratılmıştır. Nihâyet Sivas Beylerbeyi Hüseyin Paşa ile Adana Beyi Ramazanoğlu Pîrî Bey bunları mağlûb edip dağıttılar, Zünnûn savaşta öldü. Adana bölgesinde Veli-Halife, Yenice Bey, Domuzoğlan gibi isyancıların hareketleri ise Ramazanoğlu Pîrî Bey tarafından bastırıldı. Fakat bunların en ciddîsi Kalender isyânı idi. Kalender Şâh adındaki bir isyancı başına esas îtibarıyla kızılbaş Türkleri ve Sünnî olmakla birlikte idâreden hoşnûdsuz bulunan birtakım Türkmen aşîretlerini toplayarak otuzbin kişilik bir ordu kurdu. Üzerine gönderilen Anadolu Beylerbeyi'nin askerlerini Karaçayır'da müdhiş bir bozguna uğratan Kalender'i yakalamak üzere bu defa vezîriâzam İbrâhim Paşa beşbin askerle Adana bölgesine gönderildi. İbrâhim Paşa herhangi bir çatışmaya girmeden önce durumu esaslı şekilde araştırdı. Görüldü ki, Kalender'in asıl askerî gücü Dulkadir Şehsu-

varoğlu'nun idâmından sonra timarları ellerinden alınmış ve böylece mevki ve servetlerini kaybeden Dulkadirli ileri gelenlerinin askeri idi. İbrâhim Paşa bunlara gizlice haber salıp timarlarının yine kendilerine verileceği bildirilince bu Türkmen beylerinin çoğu Kalender'in ordusundan ayrıldılar. Etrafındaki askerlerin azalması üzerine İran'a kaçmak üzere olan Kalender'e fırsat verilmeyen hemen Belalı Mehmed ve Deli Pervane adlı iki başbuğun idaresinde gönderilen Osmanlı askeri, âsileri bozup Kalender'in başını aldılar.

Avrupa'da Macar tehlikesi ortadan kaldırılmış olduğu için, vaktiyle onlar yüzünden Osmanlı eline geçmemiş veya alındığı halde geri verilmiş birçok kalelerin fethedilmesi sonunda Bosna, Hırvatistan ve Dalmaçya bölgesinde Türk hâkimiyeti iyice genişledi. Bosna Beylerbeyi Gâzî Hüsrev Paşa (İkinci Bâ-yazîd'in kızıdan torunu) ile Semendire Beyi Yahyâ Paşazâde Balı Bey bütün bu işleri kendi kuvvetleriyle yaptılar.

Avusturya Arşidükü Ferdinand, Macar tahtını ele geçirebilmek için ağabeyi Alman İmparatoru'ndan kuvvet alarak Macar Kralı Zapolya'yı mağlub etti. Zapolya Osmanlı himâyesinde olduğu için padişaha müracaat ederek yardım istemiş, bunun üzerine Macaristan'ın Osmanlı Devleti'ne tâbi bir devlet olmasını kabûl etmek şartıyla kendisiyle bir anlaşma imzâ edilmiştir. Böylece Kaanûnî, himâyesi altındaki bir devlete yapılan tecâvüzü önlemek üzere Avusturya'ya karşı sefere çıkmaya karar verdi ve 1529 yılı Mayısında İstanbul'dan hareket etti. Bu Avusturya seferinin gâyesi Alman İmparatorluğu'nun Macaristan'ı yutarak oradan Osmanlı topraklarına sarkmasını önlemektir.

Kaanûnî, Filibe-Sofya-Belgrad yoluyla Macaristan'a doğru ilerlerken yolda Avusturya idâresini istemeyen Macar asilzâdeleri gelip Pâdişâha bağlılıklarını bildirdiler. Ordu Mohaç'a vardığında Macar Kralı Zapolya da alubün süvârilik bir kuvvetle Osmanlı ordusuna katıldı. Zapolya'ya hükümdar muâmelesi yapıldı. Karşılama için asker çıkarıldı, Otağ-ı Hümayûn yakınına gelip atından inince Rumeli beyleri kendisine refakat edip Pâdişâhın çadırına getirdiler. Büyük Pâdişâh fevkalâde nezâket göste-

rip tahtından kalkarak üç adım attı, Macar Kralı'nın elini öpmesine müşâade ederek onu şerefliendirdi. Macar Kralları kendilerini kabul ettirebilmek için mutlaka meşhûr kutsal Macar tâcına sâhip olmaları gerekirdi. Bu tâc ilk Hıristiyan olan Macar Kralı'na Papa tarafından verilmiş, sonra Bizans İmparatoru Yedinci Mihail'in verdiği bir çelenkle birleştirilerek ortaya meşhûr "*Macar Tacı*" çıkmıştı. Macarlar buna millî varlıklarının ve istiklâllerinin en büyük senbolü olarak fevkalâde önem verirler. İşte Macar Kralı Zapolya, Layoş Kral'ın ölümünden bu yana ortada görünmeyen tâcı henüz ele geçirememiş, onun peşine düşmüştü. Kaanûnî her tarafta araştırma yaptırdı, sonunda Macar Krallık Tâci'nin bir kalede saklandığı öğrenilince, İzvornik Beyi Küçük Balı Bey yanına bir miktar sipâhî askeri de katılarak tâcın alınmasına me'mûr edildi. Balı Bey, ordu Budin Kalesi önündeyken tâcı getirerek Pâdişâh'a teslim etti.

Budin Kalesi Türkler'in oradan çekilmesinden sonra Zapolya'yı mağlûb eden Ferdinand'ın eline geçmişti. İçeridekiler teslim olmayınca Türk ordusu kuşatma hazırlıklarına başladı. Fakat daha ilk gün zaptedilen bir kapıdan asker içeriye taarruz edince Almanlar korkuya kapılıp "aman" dilediler. Bunların serbestçe çekip gitmelerine izin verildi. Fakat kaleden çıktıktan sonra bir Alınan'ın intikam duygusuyla bir yeniçeri'ye saldırması ve onu öldürmesi üzerine yeniçeriler Alman askerleriyle Alman tarafları Macarlar'ın pekçoğunu öldürdüler.

Pâdişâh Budin civârında avda iken yeniçeri sekban başına emir vererek Macar Kralına taç giydirmesi bildirildi. Sekbanbaşı Zapolya'yı (Yanoş Kral) alarak Macar sarayına götürdü ve Arpadlar'ın tahtına oturtup başına Balı Bey'in getirdiği Macar tâcını koydu. O sırada Boğdan (Moldavya) voyvodası Petru da gelerek Boğdan'ın Osmanlı'ya bağlılığını arzetti, Pâdişâh'ın elini öpmek şerefine nâil oldu.

Budin alınarak Macaristan resmen bir tâbi devlet hâline getirilmişti, fakat bu durum Alman-Avusturyalılar'ın müdâhale siyle her an bozulabilirdi. Pâdişâh Macaristan'ın siyâsî statüsünü garantiye almak için Avusturya üzerine ileri harekâta geçilmesine karar verdi. Ordu Eylül (1529) sonlarında Budin'den

Viyana'ya doğru harekete geçti. Öncü olarak gönderilen Semendire Beyi Yahyâ Paşa oğullarından Mehmed Bey, karşısına çıkan bir Alman kuvvetini mağlûb edip kumandanları olan Alman asilzâdesini esir almış ve pâdişâha göndermişti. Pâdişâh bu adamı Viyana kumandanı'na gönderip şehri teslim etmesini teklif etti. Teslim teklifi reddedilince kuşatma hazırlıklarına geçildi. Vezîriâzam ve Rumeli Beylerbeyi İbrâhîm Paşa önden gidip kuşatmaya başladı, Eylül'ün son günü de Pâdişâh geldi.

Türkler'in geleceği haberi şehre ulaşır ulaşmaz halk yükte hafif pahada ağır nesi varsa yüklenip Viyana'dan kaafileler halinde çıkmaya başlamıştı. Arşidük Ferdinand bile Viyana'yı terketti, şehri çok meşhûr ve tecrübeli bir kumandan olan Von Salm'a bıraktı. Diğer taraftan Avrupa'nın pekçok ülkesinden Viyana'nın Türkler'e karşı savunması için gelen askerlerle birlikte büyük bir müdâfaa kuvveti meydana gelmişti.

Kaanûnî şehri onyedî gün muhâsara ettikten sonra, muhâsarayı kaldırarak geri dönüş emri verdi. Târihçilerin çoğu o sırada asıl maksadın Viyana olmadığı için ağır kuşatma toparlarının getirilmemiş olduğunu, mevsimin kışa girdiğini ve muhasara gecikirse Şarlken'in bir Haçlı ordusu toplayıp gelebileceği gibi sebepler ileri sürerler. Gerçekten, onyedî gün bir şehir kuşatması için çok kısa bir zamandır. Hücûmların hep lâğım atılmak sûretiyle açılan yerlerden yapıldığına bakılırsa, ağır toparların getirilmediği anlaşılıyor. Rodos'u almak için beş ay uğraşan Pâdişâh'ın, Viyana'yı kısa zamanda bırakması, böyle bir işte kararlı olmadığını gösteriyor.

Osmanlı ordusu Viyana'yı kuşatırken Alman İmparatoru'nun Linz'de bir ordu toplamakta olduğu haber alınmıştı. Kaanûnî Almanlar'a toparlanma fırsatı vermemek ve ordunun gerisini emniyete almak için akıncı kollarının Almanya içlerini vurmasını emretmişti. Semendire Beyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey, Ösek Beyi Malkoçoğlu Kaasım Bey, Mihaloğlu Mehmed Bey, Gâzî Husrev Bey binlerce akıncı ile birkaç koldan Almanya'ya daldılar. Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey bugün Çekoslovakya'nın önemli şehirlerinden olan Brno(Brunn)'yu ve Almanya'nın büyük bir şehri olan Regensburg'u basarak zaptetti.

Akıncılar buraları ellerinde tuttukları müddetçe Almanlar'ın askerî potansiyelini mahvettiler. Malkoçlu Kaasım Bey Avusturya'yı bir baştan öbür başa geçip İsviçre'ye kadar girdi; Liechtenstein (Lihtenştayn) Prensliği'nin merkezi Vaduz'u zaptetti, Prens'in oğlunu esir aldı. Alman İmparatorluğu'nun bütün şehir ve kasabalarında gece-gündüz çanlar çalıyor ve Türkler'e karşı halk uyarılıyordu. Böylece kuşatma sırasında büyük Osmanlı ordusu'nun tam güvenliği sağlanmış oldu. Ordunun dönüşü sırasında da geri emniyetini sağlamak üzere Malkoçoğlu Kaasım Bey onikibin kişilik bir akıncı kuvvetiyle Viyana ilerisinde harekâta devamla görevlendirildi. Kaasım Bey özellikle Linz'de toplanmış bulunan Avusturya ordusunu tehdit ediyor, bunların şchirden dışarı çıkmalarına imkân vermiyordu.

Başta Arşidük Ferdinand olmak üzere bütün Alman-Avusturya asilzâdeleri Linz'de haftalarca korkulu günler yaşadılar. Bir taraftan akıncıların üzerine muntazam ordu birlikleri gönderiliyor, fakat akıncılar hafif süvâri oldukları ve asıl niyetleri savaş kazanmak olmadığı için bunlarla çatışmaya pek girmiyorlardı. Malkoçoğlu'nun onikibin akıncısı Türk ordusu bütün ağırlıklarıyla Alman İmparatorluğu'nun tesir sâhasında uzaklaşmaya kadar Avusturya'nın altını üstüne getirdi, fakat bütün bu tehlikeli mâcerâ içinde onlar da hayli kayıplar verdiler. Kollar hâlinde dağılıp sonra biraraya geldikleri için her zaman toplu halde bulunmuyorlardı. Böylece bir gün Kaasım Bey yanında küçük bir birlik olduğu halde Viyana yakınlarında Baden'e gelirken Avusturya ordusuyla karşılaştı. Kaasım Bey yüz yıla yakın zamandır devlete büyük hizmetler etmiş, nice kere düşman ülkelerinin altını üstüne getirmiş bir akıncı ocağına mensûbdu. Bir Malkoçoğlu'nun düşmandan yüzgeri etmesi ona ağır geliyordu. Yoldaşlarıyla helâllaşıp Alman ordusunun içine daldı. Tıpkı dokuz yüzyıl önce Göktürk Prensi Kür Şad'ın kırk kişiyle Çin ordusuna dalışı gibi, bir avuç serdengeçti Türk canlarını can pahasına satarak birer birer düştüler. Bu akıncı beylerinin Yirminci Yüzyıl'da yaşayan bir torunu, Büyük Türk şâiri Yahyâ Kemâl'in mısraları onların mâcerâsını şöyle dile getiriyordu:

*Dünyâya vedâ ettik, atıldık dolu dizgin
En son koşumuzdur bu, asırlarca bilinsin*

*Bir bir açılırken göğe, son defa yarıştık;
Allah'a giden yolda meleklerle karıştık.*

*Geçtik hepimiz dört nala cennet kapısından,
Gördük ebedî cedleri bir anda yakından*

*Bir bahçedeyiz şimdi, şehîdlerle berâber
Bizler gibi ölmüş o yiğitlerle berâber.*

*Lâkin kalacak doğduğumuz toprağa bizden
Şimşek gibi bir hâtıra nal seslerimizden.*

Almanlar'ın bu savaş döneminde Osmanlı askeri karşısında kazandıkları tek zafer, ve Hristiyan dünyâsının tek tesellîsi bu olmuştu. Malkoçoğlu Kaasım Bey'in zırhını ve silahlarını bu zaferin nişâncisi olmak üzere alıp Alman İmparatoru Şarlken'e götürdüler. Bundan yüzotuz yıl kadar sonra Türk Seyyâhı Evliyâ Çelebî bu son savaşın yapıldığı ovayı görmüş, orada yatan ve Avusturyalılar'ın büyük bir saygı duydukları Türk şehîdlerinin rûhlarına Fâtîha okumuştur.

Büyük Ordu Viyana'dan İstanbul'a döndükten sonra Avusturya'dan bir elçi hey'eti geldi ve önce vezîriâzamın, sonra Pâdişâh'ın huzûruna kabûl edilen bu elçiler Macar Krallığı'nın Ferdinand'a verilmesi hâlinde Osmanlı'ya yılda belli bir miktar harâc ödenebileceğini söylediler. Osmanlı hükûmeti Şarlken'i "Alman İmparatoru" değil, sâdece "İspanya Kralı" olarak tanıdıklarını, Ferdinand'ı ise "Macar Kralı" olarak hiç düşünemeyeceklerini bildirdi. Elçiler geri döndüler. O sırada Bohemya Kralı olan Ferdinand Macaristan'ı ele geçirmek için fırsat kollamaya başladı. Budin'de üçbin yeniçerilik bir Osmanlı garnizonu vardı. Macar Kralı Zapolya bunları ve onbin kadar Macar askerini henüz kendisine itâat etmemiş bulunan Zigetvar Kalesi'ni almaya gönderince Ferdinand derhal fırsattan istifâde edip Budin'i

kuşattı. Ancak Osmanlı kumandanı Kaasım Paşa bunu işitince geri Budin'e döndü ve Avusturya hatlarını yararak kalceye girdi. Onlar savunmaya devam ederken Semendire sancakbeyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey yanında akıncı kuvvetleriyle Mohaç'a geldi ve kendisinin öncü olduğu, arkadan vezîriâzamın ordu ile gelmekte olduğu haberini yaydı. Bunun üzerine Ferdinand muhâsarayı kaldırıp gitti. Mehmed Bey akıncılarla Avusturya içine girip onbeşbin kadar esîr toplayarak döndü.

1532 yılı baharında Pâdişâh tekrar Avusturya tarafına sefere çıktı. Ordu Niş'te iken Avusturya'dan elçiler gelip barış teklîf ettikleri halde Avusturya'nın Macar işlerine karışmayacağına dâir hiçbir söz vermedikleri için geri gönderildiler. Belgrad'da Fransa elçisi gelip Pâdişâh'ın elini öptü ve Fransa Kralı'nın sadâkat mektûbunu getirdi. Kaanûnî Alman İmparatorluğu'na karşı dâimâ Fransa'yı tutuyordu. Kral'a yazılan cevâb mektubunda hiçbir endişe duymaması söylendi.

Ordu Sava nehrini geçtikten sonra yol üzerinde Zapolya'ya karşı Ferdinand'ı tutan Şikloş, Egerszeg, Sereçyanoş, Kapolna, Bobofça, Belovar, Vutuş, Zafad, Kanije, Kapornak, Peleşke, Tüşervar, Kemendvar, Rum, Ekervar, Meşter, ve Hedvik kalelerinin kimi vire ile (teslîm), kimi hücûmla alındı. Bunların hepsi de Zapolya idlâresindeki Macar Krallığı'na bırakıldı. Pâdişâh Avusturya'yı bir meydan savaşına zorlamak için çok çalıştıysa da, Avusturya ordusunun ortalarda görülmemesi üzerine bâzı vilâyetler tahrib edildikten sonra Ekim ayında ordu Belgrad'a döndü.

Kaanûnî'nin bu seferi savaş meydanında kesin bir sonuçla bitmedi, ama kısa zamanda meyvelerini verdi. Avusturya'dan gelen bir elçi hey'eti barış isteyip anlaşma yoluna gittiler. Yapılan anlaşmada Osmanlı teklifleri karşı tarafça aynen benimsendi. Buna göre Avusturya Kralı Ferdinand Macaristan üzerindeki iddialarından vazgeçecek, ancak o sırada elinde bulunan yerler kendisinde kalacaktı. Kral Ferdinand, Pâdişâhın yüksek otoritesini tanıyacak, kendi yeri protokolda vezîriâzamlarla eşit olacaktı. Böylece Avusturya Kralı bir Osmanlı vezîri mertebesine iniyordu.

* *
*

Pâdişâh Avrupa sınırını bu sûretle emniyete aldıktan sonra Doğudaki işlere eğildi. İran'daki Safevî Devleti'nin başında Şâh İsmâ'il'in oğlu Tahmasb bulunuyordu. Babası gibi kudretli bir hükümdar olan Tahmasb Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmek üzere yerli kızılbaş kitlelerle devamlı temâs hâlinde idi. Bu arada İran'ın Bağdâd Vâlîsi Zülfikaar Han ile Âzerbaycân Vâlîsi Ulama-Han Osmanlı tarafını tutup Kaanûnî'ye bağlılıklarını bildirmişler, hattâ Zülfikaar Han Bağdâd'ı Osmanlı'ya teslim edeceğini bildirmişti. Kaanûnî Avusturya seferleri dolayısıyla bu işlerle uğraşmadı, Tahmasb da Zülfikaar Han'ı öldürüp Bağdâd'a Tekeli Türkmenleri'nden birini vâlî yaptı. Öte yandan Yavuz zamanında Osmanlı hâkimiyetine girmiş bulunan Bitlis Emîri Şeref Han (Dördüncü) ise İran tarafına geçmişti. Ulama-Han Bitlis üzerine gönderildiyse de, İran'dan yardım alan Şeref Han tarafından mağlûb edildi. Bunun üzerine Pâdişah, vezîriâzam İbrâhîm Paşa'yı serdâr yaparak Anadolu'ya gönderdi. İbrâhîm Paşa henüz Bitlis'e varmadan Ulama-Han'ın Şeref Han'ı mağlûb edip başını kestiği haberi geldi. İbrâhîm Paşa önce Haleb'e, oradan Diyârbekir'e gitti. Irak üzerine bir sefer yapılması için Pâdişâh bekleniliyordu. Ama o günlerde Alman İmparatorluğu'yla Akdeniz'de çıkan bâzı anlaşmazlık ve çatışmalar Kaanûnî'yi meşgûl ediyordu.

* *
*

Kaanûnî Avusturya seferinde iken Alman İmparatorluk amirali Andrea Doria, Şarlken'in emriyle Yunanistan'daki bâzı Türk limanlarına hücum edip zaptetmişti. Kaanûnî İstanbul'a gelince Barbaros'a haber gönderip İspanya (o zaman İspanya, Alman İmparatoru Şarlken'in elindeydi) seferi için kendisiyle görüşmek üzere İstanbul'a gelmesini bildirdi. Barbaros Hayreddin Paşa Cezâyir'e kendi yerine evladlığı Hasan Reîsi bırakıp

kırk kadar gemi ile hareket etti. Yol üzerinde Andrea Doria'nın filolarını ve gerek adalarda, gerek sâhillerde pekçok yeri yakıp-yıktıktan sonra Doria'yı Adriyatik'te sıkıştırdı. Arkasından yirmibeş gemilik bir tâkîb kuvveti göndererek kendisi Navarin'de Osmanlı donanmasıyla birleşti ve hep birlikte İstanbul'a yelken açtılar. Barbaros İstanbul'da karaya ayak bastığı zaman bütün İstanbul halkı yollara dökülmüştü. Büyük bir zafer alayı tertiplendi ve bu büyük kahraman Topkapı Sarayı'na kadar uzayan yolda yüzlerce kadın ve erkek esîrin taşıdığı her cinsten paha biçilmez hediyelerle geçti. Sanki bütün dünyânın servetini taşıyordu. Ancak masallarda sözü edilen bu muhteşem hediye kervanının en kıymetli ve en büyük parçası ise, hiç şüphesiz Cezâyir Ülkesi idi. "Hayreddîn Sultan", Pâdişâh'ın huzûruna kabul edildiği zaman derhâl kendi ülkesini Osmanlı ülkesine kattığını ve Pâdişahın emrinde çalışmaktan büyük bir şeref duyacağını bildirdi. Bu isteği kabûl edilen Barbaros daha sonra Haleb'de vezîriâzamı da ziyâret etti. Kendisine Cezâyir Beylerbeyliği verildi. Aynı zamanda Kapdân-ı Deryâ'lığa tâyin edildi. Eskiden Kapdân-ı Deryâlar Gelibolu Sancakbeyi iken bundan sonra artık Cezâyir Beylerbeyi mevkiine getirilmeye başlanmışlardır. Barbaros'un bundan sonraki işi Osmanlı Donanması'nın başında Akdeniz'den Alman-İspanyol hâkimiyetini silmektir. Bu arada Doria'nın vaktiyle zaptettiği Koron Kalesi de karadan Semendire Beyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey tarafından kuşatılarak yeniden fethedilmiştir.

* *

*

Kaanûnî 1534 yılında İran seferine çıktı. Vezîriâzam İbrâhîm Paşa o sırada Diyârbekir'deydi ve civârdaki beylerle görüşerek İran sınırındaki birçok yerlerin siyâsî yoldan Osmanlı eline geçmesine çalışıyordu. Böylece Van, Bâyezîd, Pasin, Oltu vs. gibi kaleler Osmanlı'ya teslim oldu. Pâdişâh İstanbul'dan Kütahya'ya varınca İbrâhîm Paşa da ileri harekâta devam ederek Tebrîz üzerine yürüdü. Tebrîz, Safevî devletinin başşehri idi. Osmanlı ordusu yaklaşınca Tebrîz halkı ordugâha gelip İbrâhîm

Paşa'ya şhrin anahtarlarını teslim ettiler. Eylül sonunda da Kaanûnî Tebrîz'e geldi.

İki Osmanlı Ordusu birleştikten sonra Tebrîz'den Bağdâd'a hareket edildi. 1534 yılı Kaasım ayında Osmanlı Ordusu Bağdâd yakınına geldiği sırada Safevîler'in Bağdâd Vâlîsi Tekeli Türkmenleri'nden Muhammed Han bir temsilci gönderip Bağdâd'ın teslim edileceğini bildirdi, ama kendisi âilesini alarak İran'a kaçtı. Birkaç gün sonra Pâdişâh Bağdad'a girdi. Bağdad askerî ve siyâsî bakımdan çok önemli bir yer olduğu gibi, Osmanlıların ve büyük çoğunluğuyla Türkler'in mensûb bulundukları Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrinin bulunduğu yerdi. Şiîlerin bu ülkede kutsal saydıkları yerler ise zâten Sünnî Müslümanlar'ın da saygı duydukları yerlerdi. Kaanûnî bütün bu mahalleri gezdi, hepsinin tâmir ve bakımı için gerekenlere emirleri verdi. Pâdişâh'ı bu ülkede bekleyen bir de canlı şahsiyet vardı: Şâir Fuzûlî. Türk milletinin yetiştirdiği en büyük şâirlerden biri olan Fuzûlî, Bağdadlı idi ve orada yaşıyordu. Pâdişâh kendisine iltifat etti, vakıflardan bir miktar maaş bağlatı.

Kaanûnî Bağdad'ı hemen bir Osmanlı vilâyeti hâline getirip gerekli idârî ve mâlî düzenlemeleri yaptıktan sonra tekrar Âzerbaycan tarafına döndü. Çünkü Tahmasb o gidine yeniden Tebrîz'i ele geçirmiş, Van Kalesi'ni kuşatmıştı. Osmanlı ordusu Van'a yaklaşırken İranlılar oradan uzaklaştılar. Kaanûnî Tebrîz'e yürüyüp şehri geri aldı. İran Şâhı'nın barış için gönderdiği elçilerin teklîfleri geri çevrildi. Çünkü Tahmasb'ın bütün taktiği Osmanlı ordusu ile karşılaşmayıp o gittikten sonra her istediğini yapmak. Pâdişâh Safevî ordusunu ezmeden anlaşılmaya yanaşmadı. Orduya tekrar hareket emri verildi, bütün Âzerbaycan baştanbaşa istilâ edildi. Tahmasb ve ordusu ortada yoktu. Tahmasb babasının düştüğü hataya düşmüyor, Osmanlı ile savaşmaya kalkmıyordu. Nitekim bu taktiği başarılı oldu, Osmanlı ordusu geri dönünce istilâ edilen yerleri tekrar ele geçirdi.

1537 ve 38 yılları Batı cebhesinde deniz çatışmaları ile geçti. Barbaros daha önce Tûnus'u fethetmiş, buradan İtalya'yı tehdîde başlamıştı. Alman İmparatoru ve İspanya Kralı Beşinci Şarl (Şarlken) buna karşı büyük bir donanma kurup pekçok askerle Barselona'dan hareket edip Tûnus'un Halku'l-Vâd iskelesine büyük bir çıkarma yaptı. Kaanûnî o günlerde Âzerbaycan seferindeydi. Barbaros'un Tûnus'u fethetmesi üzerine tahtını kaybeden Tûnus Hükümdarı Mulay (veyâ Mevlay) Hasan da Türkler'e karşı Hristiyanları tutuyordu. Barbaros bu muazzam Haçlı ordusuna karşı onbin kadar askerle bir hücum hareketi yaptı; bütün kuvveti bundan ibâretti ve yerli Araplardan hiçbir yardım görmüyordu. Haçlılar'ı bütün gün yapılan çarpışmalarda püskürtüp akşam tekrar kaleye dönünce bütün kapıların kapanmış olduğunu gördü. Mulay Hasan ve adamları onların dışarıda savaşmasından faydalanarak hapis-hânelerde ne kadar Hristiyan esir varsa hepsini salıvermişler, onlarla birlikte şehri Türkler'e kapatmışlardı. Barbaros iki taraftan düşman arasında kalınca ikibin kadar şehîd vererek Cezâyir'e doğru çekildi. Tûnus Hristiyanlar'ın cline geçti. Şarlken Tûnus tahtını Mulay Hasan'a verdi, o da İmparator'a harâc ödemeyi kabûl etti (1535). Hayreddîn Paşa Cezâyir'e gelince derhal otuz-kırk gemilik bir filo kurup denize açıldı. İlk iş olarak Haçlı gemilerinin Tûnus'tan Avrupa'ya götürmekte oldukları Türk ve Arap müslüman esirleri kurtardı, Minorka adasını zaptedip oradaki Türkler'i kurtardı ve binlerce esir alıp Cezâyir'e götürdü. Sonra yerine oğlu Hasan Bey'i bırakıp İstanbul'a geldi ve Kaanûnî ile görüştü. Pâdişâh onun istediği kadar gemi ve malzemenin derhal hazırlanmasını emretti.

1537 yılında Türkler'le Fransızlar bir anlaşma yaparak İtalya üzerine ortak bir sefer plandılar. Osmanlı ordusu karadan Avlonya'ya (Arnavutluk'un İtalya karşısındaki liman şehri) gitti, daha sonra donanma da Avlonya'da onlara iltihak etti. Hedef İtalyan sâhillerine asker çıkarılması idi. Fakat Fransızlar döneklilik edip kendi taraflarından harekâta geçemediler. Kaanûnî Korfû önünden otağını toplayıp İstanbul'a döndü, Barbaros'u altmış parça gemi ile Adalar Denizi'nde fütûhâta me'mûr etti. Barbaros

iki ay süren bu sefer sırasında Adalar Denizi'nde Türk hâkimi-yetine girmedik bir karış yer bırakmadı. Binlerce esîr ve gözler kamaştırarak bir servetle İstanbul'a dönüp bütün getirdiklerini Pâdişâh'ın saâdetli kapısına arzetti.

Denizde çatışmalar devam ederken karadan da Türk beyle-ri Avusturya-Almanya sınırları içlerine giriyorlar, yakın kalele-ri fethediyorlardı. Bosna Beylerbeyi Husrev Bey, Hırvatistan ve Dalmaçya sâhilllerinde birçok yerleri aldı. Semendire sancakbeyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey ise meşhûr Pojega Kalesi'ni fet-hedip Avusturya içlerini vurmaya başladı. Bunun üzerine Avus-turyalılar, otuz-kırk bin kişilik bir ordu teşkil edip Osmanlı sı-nırına girdiler ve Ösek Kalesi'ni topa tutular. Mehmed Bey der-hal Bosna Beylerbeyi Husrev Bey'e, İzvornik Hâkimi Cafer Be-ye Kilis Beyi Murad Bey'e, Alacahisar muhafızı Mehmed Beye, haber saldı. Bunların toplayıp getirdikleri akıncı birlikleri Vu-kovar'da birleşip hep birden Ösek'i kuşatan Avusturya ordusu üzerine yürüdüler. Kış günü kar altında yapılan ve iki gün üst-üste devam eden savaşta Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey bu ordu-nun hemen tamamını imhâ etti, kumandanlarını esîr alıp bütün ağırlıklarını ve hazînelerini zaptetti. Oğlu Aslan Bey'i bu esîr-ler ve hazîne ile birlikte Edirne'de Pâdişâh katına gönderdi.

Ertesi yıl Barbaros İstanbul tersânelerinde yapılan gemi-lerin de sefere konmasıyla yüzotuz gemilik bir filo kazanmıştı. Bu gemilerle yeni bir Adalar seferine çıktı. Her tarafta Andrea Dorya'yı aradı. Doğu Akdeniz'de son Hıristiyan korsan yatakla-rını temizledikten sonra Girid Adası'na çıktı. Ada'nın Hanya, Kandiye ve Resmo gibi çok müstahkem kaleleri dışında her ta-rafını çiğnedi, pekçok esîr ve ganîmet topladı, hattâ bâzı kalele-rin topraklarını bile aldı. O târihlerde Kaanûnî de Boğdan Voyvo-dası Petru Rareş'in isyanını bastırmak üzere Boğdan Seferinde idi. Boğdan'ın merkezine kadar girilip çok ağır şartlarla Boğdan işleri yeniden düzenlendi.

Barbaros'un Akdeniz'de yaptığı harekât başta Venedik ve İspanya olmak üzere bütün Avrupa devletlerinin menfaatlarını önemli ölçüde zedelediği için, Şarlken'in öncülüğünde Osmanlılar'a karşı bir müttefik Hristiyan donanması kurulmuştu. Beş-yüz gemiden meydana gelen bu donanma İmparatorluk amirali meşhûr Andrea Dorya'nın kumandasına verildi. Dorya ilk iş olarak Türkler'in Preveze limanı önüne gelmiş ve orayı muhâsara etmişti. Preveze limanı Türk gemileri için çok güvenli bir yer olup, limanın ağzı iki taraftan toprakla tahkîm edilmişti ve dışarıdan düşman girmesine hiç elverişli değildi. Barbaros düşmanın Preveze'yi kuşattığını öğrenince emrindeki yüzyirmi parçalık Türk donanmasıyla hemen o tarafa doğruldu. Andrea Dorya her nedense kendisinin beşte bir kuvvetindeki bu donanmanın geleceğini duyunca Preveze'den ayrıldı. Türk kahramanının şöhreti onun yüreğine korku salmıştı, bu yüzden hiç karşılaşmak istemiyordu. Barbaros gelip Preveze kalesinin top gülleleriyle hasar görmüş olduğunu görünce bu yerlerin tâmiriyle uğraştı. Türk donanması bu sırada Preveze limanında yatıyordu.

Haçlı donanması Türkler'in liman içine kapandığını öğrenince hemen o tarafa döndü ve hücum için fırsat aramaya başladı. Fakat körfezin baş tarafı toprakla donatıldığı için dışarıdan içeri giremiyorlardı. Bir deâ hücumu kalktılsa da Turgud, Güzel Mehmed ve Sâdık Reîsler derhal bu kuvvetleri püskürttü.

Barbaros bu karşılaşmayı kendisi açısından iyi bir fırsat sayıyordu. Hazırlıklarını yaptıktan sonra körfezden çıkıp altı mil kadar açıldıktan sonra gemilerini hilâl (ay) biçiminde savaş düzenine soktu. Kırk kadar gemi ile önden bir taarruz denemesi yaptığı sırada düşman donanması toparlanamamış ve Andrea Dorya geri çekilme emri vermişti. Bunun üzerine Barbaros Preveze önüne dönüp demirledi, bir taraftan da düşman donanmasının ne yana gittiğini öğrenmek üzere etrafa keşifçi gönderdi. Sabah alacakaranlıkta Dorya'nın gemilerinin Ayamavri Adası güneyinde görülmesi üzerine Barbaros sür'atle o tarafa yöneldi. İncir Limanı denen koyda düşmanla karşılaşan Barbaros, donanmasını hilâl biçimine getirip sağ kanadına Sâlih Reîs'i, sol kanadına Seydî Ali Reîs'i, ihtiyâta Turgud Reîs'i koydu, kendi de

merkezde durdu. Türk donanmasının hepsi hafif gemilerdi, Haçlı donanmasının büyük kısmı kalyonlardan meydana gelmişti. Sayı îtibâriyle de Türkler'in 122 gemisine karşılık Dorya'nın emri altında 600 kadar gemi bulunuyordu.

Rüzgârın düşmanın donanması için müsâid yönde esmesi Türkler'i başta haylî endişelendirmişti. Hayreddîn Paşa kendi Kapdân-ı Deryâ gemisinin iki başından denize üzerine âyetler yazılı iki büyük flama bıraktı, böylece Allah'ın yardımına güvenerek askerinin mâneviyâtını güçlendirmişti. Gerçekten rüzgâr biraz sonra kesildi ve düşmanın ağır gemileri hareketsiz kaldı. İki taraf da kürek gücüne dayanacaktı. Düşman donanması arka arkaya saf nizâmı dizilmiş, en ağır gemiler en öne konmuştu. Büyük gemilerin top menzilleri küçük, manevra kaabiliyetleri azdı. Türkler'in hafif gemileri bunları uzak menzilli toplanla şiddetli bir ateşe tuttu. Öndeki gemiler bir bir yıkılıyor, arkadakiler ise onların gerisinden birşey yapamıyordu. Dorya bu şaşkınlık içinde manevra üstüne manevra denerken, Barbaros düşman donanması üzerine bir yarma hareketine girişti. Araya sür'atle giren Türk gemileri tarafından ikiye ayrılan Haçlı donanması, bir yandan da Turgud Reîs'in ihtiyat filosu tarafından geriden çevriliyordu. Aslında bu Türkler'in kara savaşlarında kullandıkları esas manevranın deniz savaşına da uygulanmasıydı. İlk defa Barbaros'un kullandığı bu yarma ve çevirme taktiği deniz savaşlarında bir dönüm noktası olmuş, sonraki amiraller artık bu şekilde savaş yapmaya başlamışlardır.

Düşman bu şekilde kuşatılınca bütün hareket kaabiliyetini kaybetmişti. Andrea Dorya etrafındaki gemilere ric'ât emri verip kendisi de son sür'atle savaş meydanını terketti. Türkler kendilerinin beş altı misli olan muazzam Haçlı donanmasını koyun sürüsüne kurt girmiş gibi her yandan topa tutmaya, bastırmaya ve zaptetmeye başladılar. Haçlı feryâd ve çığlıkları ile levendlerin "Yâ Allah" sesleri birbirine karıştı. Türkler 128 gemi (bütün Türk filosundan daha çok) batırdılar, birçoğunu zaptettiler, kaçanların arkasından da tâkip kuvvetleri gönderildi. Böylece 1538 yılı 28 Eylül'ünde Türk târihinin en büyük deniz zaferi ve dünyâ târihinin en büyük deniz savaşlarından biri sona

erdi. Barbaros bu savaşı anlatan bir "fetihnâme" yazarak esîr alınan bâzı düşman amiralleriyle birlikte oğlu Hasan Bey'i Kaanûnî'ye gönderdi. Pâdişâh Boğdan seferinden dönüşünde Yanbolu'da iken Hasan Bey ordugâha geldi. Bütün paşalar, beyler Pâdişâh'ın etrafında toplandılar; Preveze fetihnâmesi ayakta dinlendi. Bütün memlekette zafer şenlikleri yapılması emredildi.

* *

*

Türk deniz harekâtının bir başka tarafı da Kızıl Deniz ve Hind Okyanusu'nda cerayan ediyordu. Türkler, Yavuz zamanında Süriye, Filistin ve Mısır'ı ellerine geçirmek sûretiyle Kızıl Deniz'e de hâkim olmuşlardı. Kızıl Deniz'de bir donanma hazırlayarak Arap Yarımadası'nın henüz Türk elinde bulunmayan bölgelerini de ele geçirmeye başladılar. Hadım Süleyman Paşa kumandasındaki Türk donanması Kızıl Deniz'in Okyanus'a açılan yerindeki Aden limanını Yemenli Benî Tâhir adlı Arap sülâlesinden aldı. Yarımadanın öbür tarafındaki Basra ülkesinin emiri de Kaanûnî'ye bağlılığını bildirip Basra'nın anahtarını getirmişti. Fakat Portekizliler Ümit Burnu'nun keşfinden sonra oradan dolaşarak Hind Okyanusu'na hâkim olmuş, böylece daha evvel Mısır yolunu tâkib eden Asya-Avrupa ticâretini ellerine almışlardı. Portekizliler Basra Körfezi ağzındaki Hürmüz Boğazı'nı da işgâl ettikleri için, Müslümanlar Hind Okyanusu ticâretinden tamamen uzak kalıyorlardı. Portekizliler bununla da kalmayarak Hind Denizi'ndeki Müslüman ülkeleri sıkıştırmaya başladılar. Bunlar Hindistan'daki Güccerat Emîrliği, Portekizliler'e karşı Osmanlı Sultanı'ndan yardım istedi, hattâ kullanılacak askerî malzeme için altın para bile gönderdi. Bunlar daha önce Kölemen hükûmetine başvurmuşlar, ancak Kölemen donanması ciddî bir yardım yapamamıştı.

Pâdişâh'ın emriyle Hadım Süleyman Paşa'nın donanması Güccerat sâhillerine vardı. Sâhile asker çıkartılarak etraftaki Portekiz kaleleri bir bir zaptedilmeye başlandı. En büyük kale olan Diu Kalesi yirmi günlük bir kuşatmadan sonra tam alınacağı sı-

rada Osmanlı kuvvetleri kuşatmayı kaldırıp oradan ayrıldılar. Çünkü Türkler'den yardım isteyen Bahâdır Şâh ölmüş, yerine geçen oğlu Mahmud Şâh ise Portekizliler'in oyununa gelerek onların kuklası olmuş, Türkler'e erzak yardımını kestiği gibi, bir de Portekiz donanmasının yardıma geldiği haberini yayıp onların mâneviyatını bozmuştu (1538). Hadım Süleyman Paşa Yemen'i zaptedip bir Türk vilâyeti hâline getirdikten sonra İstanbul'a döndü. Türk denizcilerinin Hind Okyanusu'ndaki maceraları bundan sonra da devam edecektir.

* *
*

1540 yılında Venedik Cumhuriyeti, Almanya-İspanya ittifakının kendisine birşey kazandırmadığını, Türkler'in gitgide kuvvetlenerek Girit ve Kıbrıs'ı tehdîd ettiklerini görünce barış anlaşması yapmak istedi. İstanbul'a gelen Venedik elçileri uzun yalvarmalardan sonra Mora ve Dalmaçya'da Venedik elindeki bazı kalelerin ve bu arada Barbaros'un son seferinde fethettiği bütün kalelerin Osmanlı'ya terkedilmesi, Türkler'e üçyüzbin altın harb tazminâtı verilmesi şartıyla barış yapıldı.

* *
*

1541 yılında Pâdişâh yeni bir Macaristan seferine çıkmak zorunda kaldı. Daha önce Türkler'in Macar tahtına oturtup korudukları Kral Zapolya, 1538 yılında devlete ihânet ederek Avusturya Kralı Ferdinand'la anlaşmış ve çocuksuz olduğu için ölünce krallık mîrâsını Ferdinand'a bırakacağını bildirmişti. Bunu haber alan Macar asilzâdeleri Kral'ı evlenmeye zorladılar; Lehistan Kralı'nın kızıyla evlenen Zapolya'nın bir de oğlu oldu. Fakat oğlunun doğumundan kısa zaman sonra ölünce, Avusturya Kralı, Macar tahtının kendisine devredildiğini bildirerek asker çekip Budin'i kuşattı. İşte Kaanûnî'nin sefer sebebi budur. O sırada İran Şâhi Tahmasb, Türkler aleyhine Avusturya'yla anlaşmış bulunduğu için, Pâdişâh bir İran tecâvüzüne karşı vezîri-

âzam Süleyman Paşa'yı Anadolu'da bıraktı. Rumeli Beylerbeyi Husrev Paşa ile vezîr Mehmed Paşa idâresinde bir Osmanlı ordusu önden gitti. Bunlar Budin'e varınca Avusturya-Almanya ordusu iki ateş arasında kalmış, bu yüzden bütün araba ve ağırlıklarını dört tarafa siper yaparak "İstabor" denilen bu istihkâmın içinden savaşmaya başlamıştı. Kaanûnî'nin yaklaştığı haberini alınca Almanlar bir an önce oradan çekilmeye karar verdiler. Bir gece İstaburdan çıkıp kaçarlarken Türk keşif kolları bunları gördü. Gece vakti yapılan Türk hücumu üzerine Almanlar'ın başlıca kumandanları dâhil, pek büyük kısmı imhâ edildi. Pâdişâh henüz gelmeden bir vezîr ve bir beylerbeyi işi halletmişti. Ağustos sonlarında Kaanûnî Budin'e geldi. Budin'de ölen Zapolya'nın bir yaşındaki oğlu Kral olarak bulunuyordu; yanında Kraliçe İzabel ve Kral'ın vâsîsi piskopos Martinezzu bulunuyordu.

Kaanûnî bu şartlar alın Macaristan'ın her an Avusturya-Almanya taarruzuna yem olacağını, ülkeyi kurtarmak için her sene sefer yapılmasının da abes olacağını düşündü. Bebek kralı sütninesiyle birlikte ordugâha çağırıldılar. O sıradaki kargaşalıkta Türk askeri içeri girerek sessiz-sadâsız kapıları tutmuştu. Pâdişâh vezîrlerini toplayıp Macaristan'ı ilhâk kararı aldı. Böylece 1541 yılı Ağustosunda onbeş yıldır Osmanlı tâbi'iyetinde bulunan Macar Krallığı sona ermiş ve Macaristan, Osmanlı eyâleti olmuştu. Merkezi Budin olan bir beylerbeyilik kuruldu, Anadolu Beylerbeyi Süleyman Paşa üç tuğlu vezîr yapılarak Macaristan Vâlîliği'ne tâyin edildi. Macaristan'ın Erdel (Transilvanya) bölgesi ise yine Osmanlı'ya tâbi bir Macar Prensliği hâlinde bırakıldı.

* *

*

Pâdişâh Macar seferinde iken bunu fırsat bilen İmparator Şarlken yeni bir donanma kurup kendisi başına geçerek Cezâyir'i zaptemeye kalktı. Haçlılar Barbaros'un Cezâyir'de bulun-

madığı bir zamanı kollamışlar, onların hücumundan sonra da Barbaros şiddetli fırtına yüzünden Cezâyir'e dönememişti. Haçlı donanmasında otuz-kırkbin kadar asker vardı; Cezâyir muhafızı Hasan Ağa'nın elinde ise bin kadar Türk ve birkaçbin Arap bulunuyordu. Avrupalılar zaferden o kadar emindiler ki, pekçok asilzâde bu savaşı seyretmeleri için kızlarını ve karılarını da getirmişti.

Haçlı ordusu karaya asker çıkardı ve ilerlemeye başladı. Hasan Ağa'ya yapılan teslim teklifi derhal reddedilmişti. Fakat Barbaros'un imdada gelmesine elvermeyen fırtına Şarlken'e de yâr olmadı. Haçlı donanmasının sâhille bağlantısı kesildiği için, Andrea Dorya yirmi mil ötede bir burunda demirlemek zorunda kaldı. Şiddetli yağmurlar yüzünden karadaki askerin ilerlemesi de durmuştu. Böyle bir zamanda Hasan Ağa sekiz yüz Türk ve birkaç bin Arab'ın başına geçerek Haçlı çıkarma kuvvetleri üzerine müdhiş bir gece baskını yaptı. Kadınlara zafer gösterisi yapmaya gelmiş o koca ordu perişân olmuştu. Türkler bunları kıra kıra bitiremediler. Şarlken, ordunun kılıç artıklarını ancak üç günde kurtarabildi, bu üç gün içinde de Türkler devamlı hücum ederek zâyiât verdiriyorlardı. Bir avuç Türk orada İslâm'ı ve Türklüğü savunmak için emsalsiz bir kahramanlık göstermişler, eşi bulunmaz bir zafer kazanmışlardı. Şarlken ve Dorya mağlûb, perişân, boyunları bükük oradan uzaklaştılar.

* *

*

Ertesi sene 1542 yılında buna benzer bir müdhiş zafer Macaristan'da Almanlar'ın kara ordusuna karşı kazanıldı. Avusturya Kralı Ferdinand İstanbul'a elçi göndererek Macar Krallığı'nı tekrar istemeye kalkmıştı. Elçilere gereken cevap verilerek gönderildi, fakat Ferdinand'ın İstanbul'u böyle oyalarken bir yandan ordu kurup hücumu hazırlandığı ortaya çıktı. Osmanlı ile anlaşma hâlinde bulunan Venedik ve Fransa dışında bütün Hristiyan devletlerinin askerlerinden kurulu yüzbin kişilik bir Haçlı ordusu, Brandenburg Dukası İkinci Yovakim'in kuman-

dasında Osmanlı (Macar) sınırlarından içeri girip Peşte'yi kuşattı. Bu ordu harekete geçer geçmez Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya fermân gidip Sofya'da asker toplaması emredildi. Budin Beylerbeyiliği'ne Yahyâ Paşa-zâde Balı Bey tâyin edilip, civardaki beylerin de askerleriyle onun emrine girmeleri haber verildi. Böylece Bosna Beylerbeyi Ulama Paşa, Semendire Sancakbeyi Mehmed Bey, Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey'in oğlu Aslan Bey, Köstendil Sancakbeyi Hızır Bey, Alacahisar Sancakbeyi Mehmed Bey ve Pojega Sancakbeyi Murad Bey maiyyetlerindeki askerle derhal Budin'e vardılar. Bunlar asker toplamadıkları için yanlarında fazla kimse yoktu. Budin gamizonunda Sekbanbaşı Yûsuf Ağa'nın üçbin yeniçerisi ile birlikte hepsinin mevcûdu sekizbin tutuyordu.

Sekizbin Türk, Peşte Kalesi'nde yüzbin kişilik Haçlı ordusunun karşısında durdu. Düşman toprakları dövdüğü Peşte surunda açılan gediklerden hücum ediyor, fakat her defasında geri püskürtülüyordu. Kale müdâfaasından önce de Türkler ovada bu Haçlı ordusuna saldırıp hayli telefât verdirdikleri için, Hıristiyanlar'ın kaybı günden güne artıyordu. Yedi günlük şiddetli bir savunmadan sonra Haçlılar Peşte önünde tutunamayacaklarını anlayınca çekilmeye karar verdiler. Bir gece gizlice çadırlarını toplayıp hareket ediyorlardı ki, Türkler bunu haber aldılar ve kaleden çıkarak tarruz ettiler. Başkumandan İkinci Yovakim dâhil nice kumandanlar ve binlerce Haçlı askeri Türk kılıçları altında telef olup gitti. Bütün Macaristan'ı ve Belgrad'ı almak üzere yola çıkan bu Haçlı kalabalığı, kimbilir başarılı olsa ne büyük zulümler yapacak, ne ocaklar söndürecek? (Ekim 1542)

Pâdişâh Alman seferi için İstanbul'dan Edirne'ye geldiği sırada zafer müjdesi kendisine ulaştırıldı. Bunun üzerine kışın Edirne'de geçirilip baharda sefere çıkılmasına karar verildi.

1543 Haziran ayında Barbaros İtalya sâhillerindeki bazı önemli liman kalelerini zaptedip Roma'ya doğru yaklaşırken Kaanûnî de kara ordusunun başında Avusturya sınırından içeri girdi. Valpo, Peç, Şikloş ve diğer bazı kaleler fethedildikten sonra Estergon Kalesi kuşatıldı. Estergon oniki gün dayandıktan sonra Türkler'e teslim olmak zorunda kaldı. Pâdişâh savun

ma kuvvetlerinin serbestçe oradan ayrılmasına müsbade etti. Câmie çevrilen Estergon Katedrali'nde Pâdişâh ilk namazı kıldı. Bundan sonra Türkler'in Estoni Belgrad dedikleri meşhûr taht şehri kuşatıldı. Yüzlerce yıldır Macar Kralları burada tâç giyerek kral olurlardı. Macarlar'ın kral mezarları da oradaydı. Bu kabirlerin bulunduğu katedral, feihten sonra câmi yapılmak istendi, fakat halkın ricâsı üzerine Pâdişâh ona dokunmadı ve başka bir kiliseyi câmi yaptılar. Estoni Belgrad muhafızlığına Yahya Paşa-zâde Ahmed Bey getirildi. Yahyapaşalılar'dan Balı Bey'in o sırada vefatı üzerine Budin Beylerbeyliği'ne de yine aynı aileden Mehmed Bey (Paşa) tâyin edildi. Mehmed Paşa, Pâdişâh'ın İstanbul'a doğru hareket etmesinden sonra ilcri harekâta devam ederek Vişegrad, Noygrad, Hatvan, Dombovar, Şimonturniya gibi kaleleri fethedip Budin Beylerbeyliği'ne bağladı.

* *

*

Deniz harekâtında Barbaros Fransa Devleti'nin Pâdişâh'a ısrarla yalvarmaları üzerine önce İtalya'yı vurdu, sonra Marsilya sâhiline çıktı, ardından Fransız toprağı olup Savoy Dukalığı'nın elinde bulunan Nis şehrini fethederek Fransızlar'a verdi.

* *

*

Bütün bu fetihlerden sonra Alman-Avusturya İmparatorluğu artık savaş yapacak gücü kalmadığından barış istedi. Bir miktar harâc verilmek ve Türk eline geçmiş olan yerlerin yine Türkler'de kalması kabûl edilmek şartıyla birbuçuk yıllık bir mütâreke imzalandı (1547).

* *

*

1547 yılında İran Şâhi Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mîrzâ kardeşiyle bozuşup Türkler'e sığınınca Kaanûnî bu adamı İran

tahtına getirdiği takdîrde Doğu sınırını emniyete alacağını düşü-
nerek, İran'a yeni bir sefer açtı, 1548 yılı Temmuz ayında Os-
manlı Ordusu Tebrîz'e girdi. Tahmasb, her zamanki gibi baş-
şehri terkedip kaçmıştı. Ancak oraya varıldığında İran ileri ge-
lenleri veyâ halk arasında Elkas Mîrzâ'nın pek taraftarı bulun-
madığı anlaşıldı; bu adam İran tahtına oturtulsa kimse tanıma-
yacaktı. Kaanûnî, Tebrîz'de bir müddet kaldıktan sonra güneye
döndü, İran elindeki Van Kalesi'ni aldı, oradan Diyârbekir'e ve
nihâyet kışı geçirmek üzere Haleb'e geldi. Halep'te iken vezîr
Ahmed Paşa bir miktar asker ile Gürcüler'in Ahıska Atabeyliği
üzerine gönderildi. Bunun sebebi Gürcüler'in bâzı kalelere hü-
cûm etmeleriydi. Ahmed Paşa Gürcü tecâvüzlerini def edip Tor-
tum Kalesi'ni ve civar kaleleri fethederek döndü.

* *
*

1551 yılında Osmanlılar tekrar Macaristan mes'elesi yü-
zünden Alman İmparatorluğu'yla çatışmak zorunda kaldılar. Son
Macar Kralı küçük Sigismund'un elinden krallık alınıp Macarist-
an Osmanlı ülkesine katıldığı zaman, Pâdişâh bu çocuğa Erdel
Prensliği'ni vermiş ve anası İzabel ile vasîsi papas Martinuzzi
de onunla birlikte gitmişlerdi. Martinuzzi siyâsî ihlîrâsa kapı-
larak kendisi Erdel hükümdarı olmak istedi ve Avusturya Kralı
Ferdinand'la mektuplaşarak memleketi kendisine teslim edece-
ğini bildirdi. Bunun üzerine Avusturyalılar Erdel'i işgâle baş-
ladılar. Kaanûnî buna karşı Rumeli Beylerbeyi Sokullu Meh-
med Paşa kumandasında seksenbin kişilik bir ordu gönderdi.
Budin Beylerbeyi Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Bey o sırada vefât
etmiş, yerine getirilen Kaasım Paşa ise başarısız çıkmıştı. Ha-
dım Ali Paşa Budin Paşalığı'na getirildi ve Türk ordusu Bel-
grad'da toplanmaya başladı.

Sokullu Mehmed Paşa Tuna'yı geçip Avusturya'lıların
elinden Beçe, Beçskerek, Çanad, Arad, Lipve ve daha birçok ka-
leleri fethederek yürüdü. Banat Eyâleti'nin merkezi Temeşvar
Kalesi'nin kuşatılması sırasında kış başladığı için ordu Belgrad'a

döndü. Avusturya'lılar bizim ordu çekilince Lipve Kalesi'ni kuşattılar. Kalede binbeşyüz kadar Türk vardı. Açlıktan kedi-köpek eti yiyerek savunmaya devam eden Türkler'in kumandanı Ulama Paşa nihayet anlaşma ile kalcyi teslim etti. Paşa askeriyle giderken Avusturyalılar barışı bozup üzerine hücum ettiler, fakat hücum edenlerin pekçoğu kırıldıktan sonra Ulama Paşa Osmanlı ordusuna ulaştı. Bu arada Kardinal Martinuzzi Almanlar'a yaranamamış, onun Türkler'le işbirliği yaptığından şüphelenen Kral Ferdinand, onu öldürmüştür.

Bu savaşta Alman İmparatoru aynı zamanda İspanya Kralı olduğu için, İspanyol kumandanlar ve askerler çok kullanılıyordu. Başkumandan da bir İspanyol'du. Castello adındaki bu kumandan onbin kişilik bir kuvvetle Türkler'in Segedin Kalesine bir gece baskını yaptırdı. Kalenin muhafızı Mihaloğulları'ndan Hızır Bey'di. Hızır Bey derhal kaleye kapanıp savunma tedbiri aldı ve Budin Beylerbeyi Hadım Ali Paşa'ya güvercinle mektup ulaştırdı. Hadım Ali Paşa hemen harekete geçti. Segedin Kalesi önünde iki taraftan İspanyol askerini çevirip kırdılar. Onbin kişiden ancak yirmi kadarı Tisa Irmağına atlayıp kurtulabildi. Hadım Ali Paşa oradan Vespirem üzerine gidip, yoldan geçen bir Türk komutanına hücum ederek şehid eden Vespiremliler'in kalelerini ellerinden alıp cezalarını verdi. O yıl Belgrad'da orduya başkumandan olarak Sokullu'nun yerine Ahmed Paşa tayin edildi. Ve ordu bu defa Temeşvar'a hücum edip zaptetti. Temeşvar kale kumandanı ve yanındakiler son anda hiçbir çare kalmadığını görünce teslim olmak istediler, fakat Ahmed Paşa geçen yıl Ulama Paşa ve askerlerine yapılan ihânetin cezası olmak üzere Alman generalinin başını kestirip Pâdişâh'a gönderdi. Bundan sonra Fülk ve Solnuk kaleleri fethedilip Budin'in yüz-kırk kilometre kuzeydoğusundaki meşhûr Eğri Kalesi kuşatıldı. Fakat tekrar kış mevsimine girildiği ve kuşatmanın uzun süreceği görülünce geri dönüldü.

1546 yılında şanlı kahraman Barbaros Hayreddîn Paşa vefât edince Türk denizciliği pek büyük bir kayba uğramıştı. Ondan sonra kendisinin yanında yetişmiş bulunanlar hizmeti devam ettirdiler. Bunların içinde en kudretli ve kaabiliyetlisi meşhûr Turgud (veya Turgudca) Reîs'ti. Menteşeli bir çiftçinin oğlu olan Turgud korsanlıkla denizciliğe başlamış, sonra Barbaros'un yanına girmiş ve onun en büyük yardımcısı olmuştu. Turgud Reîs Malta'ya yaptığı bir akın sırasında kendisini selâmlıyan bir Venedik gemisini batırdığı için (o târihte Venedik'le Osmanlı dosttu) cezâlandırılmak korkusuyla iki yıl devlet hizmetinden uzaklaşıp Fas taraflarında korsanlık yaptı. Nihâyet Trablusgarb'daki müslüman halkın Kaanûnî'ye mektuplar gönderecek Hıristiyan boyunduruğundan kurtarılmasını istemeleri üzerine, bu işi ancak Turgud Reîs'in yapabileceği söylenmiş, Kaanûnî ona bir Kur'ân'la bir altın kılıç gönderip kendisini Trablusgarb fethine memûr etmiştir. Trablusgarb alındığı takdirde vâililiği de Turgud Reîs'e söz verilmiştir. İşte bunun üzerine 1551 yılında Turgud Reîs Osmanlı donanmasının başına geçerek, o sırada Malta Şövalyeleri'nin elinde bulunan Trablusgarb'ı (şimdiki Libya'nın merkezi) denizden kuşattı. Onun hücumuna dayanamayan Şövalyeler nihâyet Kaleyi teslim ederek çekip gittiler. Fakat Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa Turgud Reîsi kışkandığından Trablusgarb vâililiğini başka birine verdi.

* *

*

Hind Denizi tarafındaki deniz hareketına gelince, burada Amerika haritasıyla tanıdığımız meşhûr coğrafyacı ve denizci Pîrî Reîs kumandasında bir Osmanlı filosu Basra Körfezi'ni Portakizlilerden, temizlemek üzere yola çıkarıldı. Pîrî Reîs 1552 yılında buradaki Maskat Kalesi'ni fethettikten sonra Hürmüz Kalesi'ni de muhâsara etmişken bir Portekiz donanmasının yaklaşmakta olduğu haberi üzerine geri dönmüştü. Fakat bu kuşatmayı Portekizliler'den rüşvet alarak bıraktığı dedikodusu yüzünden Mısır'da îdâm edildi. Onun yerine getirilen Murad Reîs

de bir başarı gösterememiş, bu defa Seydî Ali Reîs Hind Kapdanlığa tâyin edilmiştir.

* *

*

Akdeniz tarafında 1553 yılında Fransızlar kendilerine yapılan yardımlar karşılığında Osmanlı Devleti'ne üçyüzbin altın borçlanmışlar, bu parayı veremedikleri için de donanmalarını Türkler'e rehin etmişlerdi. Fransızlar'ın gemileri Türk donanmasıyla birlikte hizmet edecek, Fransızlar adına zaptedilen Fransız toprakları onlara verilmekle birlikte halkı ve ganîmeti tamamen Türkler'e âid olacaktı. Bu şartlarla Turgud Reîs Napoli ve Sicilya sâhillerini basıp vurduktan sonra Korsika Adası'na asker çıkardı. Karşısına çıkan kuvvetleri mağlûb ve perîşân ettikten sonra adanın merkezi olan Bastia'yı işgâl edip bütün servetini aldı. Adanın öbür taraflarını da aynı şekilde zaptettiği halde Fransızlar anlaşmaya aykırı olarak onun ganîmet almasına îtirâz edince, herşeyi bırakıp gitti. Onun gitmesi üzerine Fransızlar Korsika'da duramayıp kaçtılar, Turgud Reîs ise aldığı muazzam ganîmet yükü ve esîrlerle birlikte İstanbul'a varıp herşeyi Pâdişâh'a sundu. Kaanûnî onu Kapdân-ı Deryâ ve Cezâyir Beylerbeyi yapmak üzere emir verdiyse de Vezîriâzam kendi kardeşi Sinan Paşa'yı kayırmak için, Turgud'un böyle mevkiller istemediğini, eski işlerine devam etmek niyetinde bulunduğunu söyleyerek işi engelledi. Sonra Turgud Reîs işin farkına varınca Pâdişâh'a çıkarak Trablusgarb Vâlîliği'ni istemiş, bu vâlîlik ömür boyu ona verilmiştir. Turgud Reîs artık Turgud Paşa'dır.

* *

*

1553 yılı içerde çok acılı geçti. Kaanûnî son zamanlarında gerek Macaristan, gerek İran tarafında işleri vezîrler ve beylerbeyilere yaptırmaya başlayınca, o sırada altmışına dayanmış olan Pâdişâh'ın artık kocadığı ve sefere çıkamaz hale gel-

diği dedikoduları dolaşmaya başlamıştı. Bu dedikodular belki de kasıtlı çıkarılıyordu. Bâzı devlet adamları Şehzâde Mustafa'nın artık tahtı alması gerektiğini söyleyip, bu işe Şehzâde'yi de inandırdılar. Kaanûnî'nin büyük oğlu Şehzâde Mehmed Saruhan vâlisi iken vefât etmiş, bu ölüm Pâdişâhı pek sarsmıştı. İstanbul'daki Şehzâde Câmii işte bu Şehzâde Mehmed'in adına yapılmıştır. Geriye kalan büyük oğlu Şehzâde Mustafa Amasya vâlisi idi. Vezîriâzam Rüstem Paşa İran'a karşı sefere gönderildiği halde aylarca Anadolu'da âdetâ başıboş dolaşıp askerinin hoşnudsuzluğunu kazanınca, bâzıları Şehzâde'yi vezîriâzam'a karşı asker çekip ordunun başına geçmeye zorladılar. Hattâ Şehzâde'nin bu husûsta hazırlıklar yaptırdığı bile söylenir. Bunun üzerine mes'eleyi öğrenen Kaanûnî İstanbul'dan hareketle bizzat İran seferine çıktı. Bu arada Şehzâde'nin İran Şâhı'nın kızıyla evleneceği ve onlarla anlaşacağı söylentileri bile geldi. Osmanlı ordusu Konya Ereğlisi civarında Aköyük'e geldiği zaman Şehzâde Mustafa da kendi askeriyle gelip orduya katıldı. O sırada verilen emir gereği Şehzâde idâm edildi. Otuz sekiz yaşında fevkalâde kaabiliyetli, birinci sınıf şâir olan Şehzâde Mustafa'nın bu hâzîn ölümü bütün ülkede büyük kedere yol açtı. Fakat muhakkak ki hiç kimse ciğer köşesi oğlunun devleti kargaşalıktan kurtarmak için ölümünü emreden Kaanûnî kadar üzülemezdi. Koca Pâdişâh'ın cenâze merâsiminde birkaç defa gözyaşlarından namazı kılamadığı söylenir. Dünya çapında zaferler kazandığı zaman en ufak bir sevinç taşkınlığı göstermeyen bu heykel görünüşlü hükümdar, binlerce kişinin ortasında ağlamaktan kendini alamadı.

Pâdişâh ordu ile Haleb'e vardığı zaman ikinci bir felâket daha görüldü. En küçük oğlu (23 yaşında) Cihangir ağabeyisi Mustafa'nın ölümünden sonra büyük bir rûhî sarsıntı geçirmiş, canlı cenâze haline gelmişti. Nihâyet o fecî hâdiseden yirmi gün sonra öldü. O da Mustafa gibi pek zekî, bilgili, kuvvetli şâir bir şehzâde idi. İstanbul'daki Cihangir Câmii'ni Kaanûnî onun hâtırasına yaptırdı.

* *

*

Ordu Haleb kışlağından Diyârbekir'e geldiği zaman Şeh-zâde Mustafa'nın acısı hâlâ gönülleri bir bıçak gibi oymaya devam ediyordu. Pâdişâh bu vaziyette savaşa gitmenin mânâsızlığını düşündü ve askerle konuşup onların gönlünü almak istedi. Yeniçeri, sipâhî ve bütün diğer sınıfları birer birer karşısına çağırıp hepsine karşı konuşmalar yaptı; memleketin hâlinden, düşmanın durumundan bahsetti, kendilerinin ne düşündüğünü sordu. Asker ona *"Hind'e, Çin'e, Kaf Dağı'na bile gitsen yüz döndürmeyiz ve senin uğrunda başımızı terketmeyi iki cihan (dünyâ ve âhiret) saâdeti biliriz. Her ne emr idersen fermanın baş üzredir"* diye cevap verince, bundan pek memnun oldu.

Büyük Osmanlı ordusu Suşehri'nde Pâdişâh'ın önünde gözler kamaştıran muhteşem bir geçit töreni yaptıktan sonra Kars'a varıldı ve İran Şâhı'na savaşa dâvet eden mektuplar gönderildi. Tahmasb her zamanki gibi ortada görünmemeyi tercîh etmişti. Osmanlı ordusu Erivan, Arpaçay, Karabağ ve Nahcivan'ı çiğneyip geçti. İmâdiye Beyi Sultan Hüseyin Bey İran içlerine akın gönderildi. Kızılbaş reislerinden Hamza Sultan idâresinde bir ordu bunların karşısına çıktıysa da Hüseyin Bey bu orduyu, kumandanına kadar kılıçtan geçirip bütün ağırlıklarını alarak Pâdişâh'a göndermiştir.

Bu durum karşısında İranlılar elçi gönderip barış istediler. 1555 yılında yapılan anlaşmaya göre İranlılar bir daha Osmanlı sınırına tecâvüz etmeyeceklerdi.

* *

*

Bu târihten Kaanûnî'nin son yılına kadar gerek Batı gerek Doğu cephesinde önemli bir hâdise olmadı. Arada asıl askerî harekât Akdeniz'de geçmiştir. Trablusgarb Beylerbeyi Turgud Paşa'nın Messina ve Napoli sâhillerindeki harekâtından sonra Kap-dân-ı Deryâ Piyâle Paşa Mayorka Adası'na asker çıkarıp adayı baştan başa çiğneyerek pekçok esîr ve ganîmet getirmiştir. Daha sonra Avrupalı müttefikler iki yüz gemilik büyük

bir donanma kurarak içlerine otuzbin asker yükleyip Trablusgarb'ı Türkler'den almak üzere yola çıktılar. Fakat her nedense Trablusgarb ile Tunus arasındaki Cerbe Adası önüne gelip adayı kuşattılar. Turgud Paşa'ya bağlı olan Cerbe hâkimi Arap Şeyhi, Hristiyanlar'la anlaştı ve kaleyi onlara teslim etti. Alman-Avusturya-İspanya İmparatoru Şarlken, hükümdarlığı bırakarak bir manastıra kapandığı için bu sefer onun oğlu İspanya Kralı İkinci Filip adına yapılıyordu: Andrea Doria da çok yaşlanıp gelemediği için donanma komutanlığına yeğeni Ciovanni Doria getirilmişti. Cerbe'nin alınması üzerine Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa kumandasında 120 gemilik Osmanlı donanması İstanbul'dan yola çıktı. 1560 Mayıs'ında bu donanma Cerbe önünde Haçlı donanmasıyla karşılaştı ve Piyâle Paşa'nın büyük bir ustalıklarla yürüttüğü savaş manevraları sonunda koca Haçlı donanması darmadağın oldu. Çoğu batan ve pek azı kaçan bu gemilerden büyük bir kısmı Türkler'in eline geçti. Piyâle Paşa daha sonra Cerbe Kalesi'ne yürüyüp orayı da zaptettikten sonra, muzafer donanmasıyla İstanbul'a gelip Pâdişâh'ın önünde geçit merâsimi yaptı. Bütün İstanbul sokaklara döküldü.

Akdenizdeki en büyük harekât Malta Adası üzerine yapıldı. Malta Adası daha evvel Rodos'ta bulunan ve Rodos'un fethi üzerine oradan ayrılan Şövalyeler'in elindeydi. Bu Şövalyeler yağmacılıkla geçiniyorlar, Türk ticâret gemilerine saldırıyorlar, ayrıca Hristiyan donanmaları için barınak sağlıyorlardı. 1565 yılı başında Malta'nın alınması için donanma hazırlandı, içine asker konarak gönderildi. İsfendiyaroğulları'ndan Kızılahmedli Mustafa Paşa başkumandan yapıldı. Yetmişini aşkın ve bu işlerden hiç anlamayan bir ihtiyar olan Mustafa Paşa Kapdân-ı Deryâ Piyâle Paşa'yı ve Turgud Paşa'yı dinlemeden kararlar veriyor, böylece ortak hareket mümkün olmuyordu. En kötüsü, Turgud Paşa'nın daha muhasaranın ilk günlerinde bir top güllesiyle yaralanarak şehid olması, işi büsbütün kötüleştirdi. Osmanlı ordu ve donanması Malta'da bâzı kaleleri ve müstahkem mevkilleri zaptettikten sonra Eylül ayında kuşatmayı kaldırarak İstanbul'a döndü.

* *

*

1566 yılında Kaanûnî son seferine çıktı. Seferin gâyesi Erdel'e ve Türk Macaristanı'na Avusturya tarafından yapılan te-câvüzleri defedip durumu sağlama bağlamaktı.

Pâdişâh o yıl yetmiş iki yaşındaydı. Hemen bütün Osmanoğulları'nda bir çeşit âile hastalığı olan damla (gut) hastalığı yüzünden el ve ayakları şişiyor, ata binmekte büyük güçlük çekiyordu. Buna rağmen devlet hizmetini yerine getirmek için şahsî rahatını terketti ve İstanbul'dan Macaristan'a kadar uzun, meşakkatli bir yolculuğu göze aldı. Şchirlere gelince ata binecek geçiyor, şehir çıkışlarında attan inip arabayla yoluna devam ediyordu. Topkapı Sarayı'ndan sur dışına kadar yapılan parlak merâsimde at üzerinde geçerken halk onu nurdan bir minâreye benzetiyordu. Bu son seferin ona ne getireceği bilinmediği için, halk kendini şimdiden muhtemel bir acıya alıştıyor gibiydi.

Belgrad'a varıldığında Erdel Banı Zigismund gelerek huzûra kabul olundu ve Pâdişâh'ın elini öpmek şerefine nâil oldu. Bu Zigismund bir yaşındayken Kaanûnî tarafından Erdel Banlığı verilmişti. Pâdişâh artık yirmialtı yaşına gelmiş olan Prens'e "Sevgili oğlum" diye hitâb etti ve iltifatta bulundu.

Ordunun hedefi Eğri Kalesi idi, fakat o sırada Zigetvar Muhâfızı Kont Zrinyi'nin Tırhala Sancakbeyi Mehmed Bey'e baskın verip onu ve oğlunu öldürdüğü haber alınınca doğru Zigetvar'a gidildi. 5 Ağustos'ta kale kuşatıldı. Zigetvar o tarihte Macaristan'daki en kuvvetli kalelerden biri idi ve içinde pekçok top vardı. Türk ordusu arka arkaya hücumlarla iç kaleye kadar her yanı zaptetti. Nihayet 7 Eylül'de İç Kale de fethedildi. Kumandan Kont Zrinyi derhal yakalanarak o sırada elindeki bir Türk esirini öldürdüğü için bir top namlusu üzerinde başı kesildi.

Fakat Kale'nin fethinden bir gün önce büyük Pâdişâh dünyâya vedâ etmişti. Son anında "*Şu ocağı yanısı hâlâ alınmadı mı?*" diye hasretle gittiğini söylenir. O sırada vezîriâzam olarak yanında bulunan Sokullu Mehmed Paşa, Kaanûnî'nin ve-

fâtını orduya duyurmadı. Hasan Çavuş adında bir subay'la Kütahtahya'da bulunan Şehzâde Selîm'e mektup gönderip İstanbul'da tahta çıkmasını bildirdiler. Pâdişâh'ın iç organları çıkarılıp Macarlar'ın "*Süleymanköy*" dedikleri yere gömüldü, sonradan üzerine bir de türbe yaptırıldı. Na'şî ise tahnîd edilerek tabuta konup, yine gizlice bir araba içinde yola çıkarıldı. Pâdişâh'ın kendi arabasına ona oldukça benzeyen Hasoda hizmetkârlarından Hasan Ağa adlı birini koydular; Hasan Ağa ara sıra başını hafifçe arabadan çıkarıp askere selâm verirdi. Ancak Belgrad yakınlarına varıldığı zaman arabanın biraz ayrıldığı ve etrafında hâfızların Kur'ân okumaya başladığı zaman asker durumu anlamış, her taraftan feryâdlar yükselmiş, külâhların yere çalındığı görülmüştür. Sokullu orduyu bu kargaşalıktan kurtarıp yola devam etmek için "*Kardaşlar, yoldaşlar! Niçin yörümezsiz? Bunca yıllık İslâm pâdişâhidir, Kur'ân-ı azîm ile ta'zîm eyliyelüm. Lâyık budur ki mübârek cesedini başımızda götürelüm*" diye kısa bir konuşma yaptı. Asker tekrar düzene girdi ve Belgrad'a doğru yürüyüşe geçildi.

Tam kırkaltı yıldır bu ordu Tebrîz'den Viyana'ya kadar o mübârek Pâdişâh'ın ardında zaferden zafere koşmuştu. Şimdi kahraman kumandanlarını son seferinde ağır ağır, gözleri yaşlı tâkîb ediyorlardı. Dünyâda hiçbir düşmanın eğemediği başları Allah'ın emrine tevekkül içinde eğilmişti.

Belgrad'a varıldığında yeni pâdişâh İkinci Selîm'in Hünkâr Tepesi'nde otağ kurup beklediği görüldü. Üzerinde siyâh mâtem elbisesi vardı. Varıp babasının tabutunu taşıyan arabanın yanına geldi, el açıp Fâûha okudu. Bütün vezîrler, paşalar, beyler, kumandanlar siyah giymişler, muhâfız kıt'alarına mensûb askerler başlarından sorguçlarını çıkararak börklerinin etrafına peştimal sarmışlar, Belgrad halkı elbise yerine çul giyip feryâd ve figâna başlamıştı. Tabutu Otağ-ı Hümâyûn'un önüne getirip üzcrine pâdişâhın sorguçlu mücevvezesini koydular. Bütün asker ve halk saf bağladı. İmâm Atâullah Efendi'nin sağında Pâdişâh İkinci Selîm, solunda vezîrler durmuştu. Yüzbin kişi puslu gözlerle "*er kişi niyetine*" namaz kıldı. Sonra Belgrad ovasında tekbîr sesleri dalgalanmaya başladı. Bu sesler

Sultan Süleyman' ın saltanatının sona erdiğini, Allah'ın saltanatının ise sonsuz olduğunu kalplere üfleyen ilâhî bir nağmeye benziyordu.

Merhum pâdişâhın tabutunu Belgrad'dan dört yüz kişilik bir muhafız kıtasıyla İstanbul'a doğru yola çıkardılar. Cenâze arabası ağır ağır gelerek 33 gün sonra İstanbul'a vardı. İstanbul halkı yarım yüzyıldır başlarında parlayan Süleymaniye Câmii'ne kadar hıçkırıklar içinde cenâze arabasını tâkib etmişti. Dînine ve milletine belki en büyük armağan olarak bıraktığı muhteşem Süleymaniye'de Muhteşem Süleyman'ın cenâze namazı yine Türk milletinin yetiştirdiği en büyük hukukçulardan Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi tarafından kıldırıldı. Câmiinin yanındaki türbesine defnedildi.

Osmanlı Türk tarihinde bir devir kapanıyordu. Türk milletinin binlerce yıllık mâcerasında erişebildiği en yüksek noktayı temsîl eden Kaanûnî Sultan Süleyman Han, birbiri ardına dâhîler çıkaran Osmanoğlu Âilesi'nin de zirvesini teşkil ediyordu. Ondan sonra da zaman zaman kudretli pâdişâhlar çıkacak, fakat kuruluşun bu yana devam edip gelen dehâ zinciri artık kopmuş olacaktı.

Kaanûnî Süleyman Han pek çok bakımlardan eşine ender rastlanır bir devlet reîsi idi. Bütün dünyânın servetleri ayak ucuna hediye diye getirilen, bir savaşla bir devleti ortadan kaldıran, dünyânın bütün devlet reîslerine emirlerini dikte eden bu adam, kırkaltı yıllık ömrünü sarayların zevk ve safâsıyla değil, savaş meydanlarının cevir ve cefâsıyla geçirdi. Onun katlandığı ıztıraplara onun mevkiindeki hiçbir fânî katlanamazdı. Bütün saltanat müddetinin en az on yılını kar, kış, yağmur, tehlike altında çadırlarda geçirdi. Aşırılıklardan hep kaçındı, zenginlik içinde mütevâzı sayılabilecek bir hayat sürdü. Batılılar ona "*Muhteşem Süleyman*" adını veriyorlardı, ama o kendinden çok devlete ve milletine ihtişâm vermişti. Onun devrinin şânı târihimizin hiçbir devresiyle ölçülemez. Türk'ün yeryüzündeki en büyük yapısı onun eseridir; Türk'ün en büyük deniz kumandanı Barbaros Hayreddîn Paşa onun deryâ kapdânı idi; Türk'ün en büyük hukukçularından Ebussuûd Efendi onun Şeyhülislâmı idi;

Türk'ün en büyük iki şâiri, Bâkî ve Fuzûlî onun koruması altında, hattâ dostluğunu kazanarak ölümsüz eserler verdiler; Türk'ün en büyük mîmârı onun mîmârbaşısı idi... Bu liste sayılmakla bitecek gibi değildir.

Devletinin baht yıldızı idi, ama kendi bahtının yıldızı o kadar parlak olmadı. Dört oğlunun ölümünü gördü, bunlardan ikisinin ölüm emirlerini vermek gibi bir ıztıraba katlanmak zorunda kaldı. Mutlak bir ölüme gittiğini bile bile ordusunun başında sefere çıkmaktan geri durmadı, ve nihâyet savaş meydanında öldü.

Ölümüyle bile Türk milletine ölümsüz bir eser bağışlamış oldu. Türk edebiyatının eşsiz şâiri Bâkî'nin ona mersiye olarak yazdığı "*Terkîb-i Bend*" her ikisinin de adlarını ebediyete kadar yaşatmaya yetecek güzelliktedir. Mersiye'nin altıncı bendinde yüce Pâdişâh şöyle anlatılır:

*Tîğün içürdi düşmene zahm-i ziyânları
Bahs itmez oldu kimse kesildi zebânları*

*Gördi nihâl-ı serv serefrâza nîzeni
Serkeşlik adın anmadı bir dahi bânları*

*Her kande bassa pâ-y-ı semendin nisâr için
Hanlar yolunda cümle revân idi cânları*

*Şemşîr gibi rû-y-i zemîne taraf taraf
Saldın demir kuşaklı cihân pehlevânları*

*Aldın hezâr bütke deyî meşcid eyledin
Nâkûs yerlerinde okudun ezânları*

*Âhir çalındı kûs-ı rahîl itdin irtihâl
Evvel konağın oldu cinân bûstânları*

*Minnet Hûdâ'ya iki cihânda kılup saîd
Nâm-ı şerîfin eyledi hem gâzî hem şehîd*

Bakî, bu muhteşem mersiye'nin bir yerinde şöyle diyor:

*Hurşide baksa halkın gözleri dola gelür
Zîrâ görünce hâtıra ol mehlika gelür.*

Gerçekten, Türklüğün göğündeki o güneş yüzlerce yıl sonra bugün bile bizi ısıtıyor, bize heyecân ve cesâret veriyor. Güneşe bakınca gözlerimize dolan yaşlar sanki o batışı hatırlamaktan ileri gelen hüznün damlalarıdır.

Hakkında en büyük şâirlerin şâhâne mısralar yazdıkları bu büyük adamın kendisi de, babası ve dedeleri gibi, kudretli bir şâirdi. Şiirde "*Muhibbi*" takma adını kullanırdı. Türkçe'ye bir darbimesel hâlinde girmiş olan şu ihtişâmlı beyit onundur:

*Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi.
Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi*

İkinci Selîm Han

"*Sarı Selîm*" diye meşhûr olan İkinci Selîm, şehzâdeliği sırasında velîahdlik için kardeşi Bâyezîd ile çekişmişti. Selîm meşhûr Hurrem Sultan'ın oğluydu, Bâyezîd ise Mihrimâh Sultan'ın ana-baba bir kardeşi olduğu için Mihrimâh'ın kocası olan Rüstem Paşa ve etrafı tarafından tutuluyordu. Bâyezîd devlet işlerine daha yatkın ve askerlik bakımından üstün olduğu için kendisini tahta lâıyk gördü ve babasının sağlığında kardeşi Selîm'i bertaraf etmek üzere onun üzerine asker çekip yürüdü. Kaanûnî bu işten hiç hoşlanmamıştı. Kendisi doğrudan doğruya karışmamakla birlikte, paşalarının Selîm'e yardım etmelerini istedi ve böylece Bâyezîd'in çoğunu Türkmenler'den topladığı derme-çatma kuvvetleri karşısında Selîm tarafında harbeden Osmanlı ordusu gâlip geldi. Şehzâde Bâyezîd kahraman bir asker olduğu için yine de onikibin askerle bu felâketten sıyrılmış, askerinin başında Konya'dan İran'a kadar gitmişti. İran Şâhı bu

sûretle kendi eline büyük bir fırsat geçtiğini düşünüp Bâyezîd'i siyâsî şantaj vâsıtası yapmak istedi. Şehzâde'yi hapsedti, askerlerini misâfir etmek bahânesiyle (bu Türkmenler'in aşîretlerinin birer kolu da İran'daydı) uzaklaştırıp dağıttı. Sonra İstanbul'la anlaşmak zorunda kaldı ve netîcede Şehzâde Bâyezîd Kazvin'de îdâm edildi. Böylece Selîm tahun tek mirâsçısı olmuştu.

* *

*

İkinci Selîm'in saltanatının ilk günleri kargaşalık içinde geçti. Sokullu Mehmed Paşa vezîriâzam olarak pek büyük nüfûz sâhibi olmuş, askeri de avcunun içine alarak her istediğini yaptırır hale gelmişti. Henüz bu işlere yabancı olan yeni pâdişâh dizginleri eline alıncaya kadar epey vakit geçti.

Devleti uğraştıran ilk dertlerden biri Yemen mes'elesi idi. Daha önce fethedilmiş bulunan San'a'da pek az Osmanlı askeri bulunduğu için, Zeydî İmamı Mutahhar, başına Arap kabîlelerini toplayarak buraları yeniden ele geçirdi. Buna karşı o sırada Habeş Beylerbeyi bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın gönderilmesi uygun görüldü. Osman Paşa, Dağıstanlı Özdemir Paşa'nın oğluydu ve Kölemenler zamanından kalma bir âileye mensuptu. Babası Özdemir Paşa da Yemen taraflarının ilk fet-hinde önemli rol oynamıştı. İstanbul hükûmeti Osman Paşa'yı San'a Beylerbeyiliği'ne tâyin etti, Şam Beylerbeyi Lala Mustafa Paşa ise Yemen serdârı yapıldı. Özdemiroğlu Osman Paşa derhal karadan ve denizden asker yürütüp Yemen'e vardı. Deniz harekâtını Kurdoğlu Hayreddîn Hızır Bey idâre ediyordu. Hızır Bey, Barbaros'un yetiştirmelerinden meşhûr Kurdoğlu Muslihiddîn Reîs'in oğlu idi. Babası Barbaros'a olan büyük bağlılığı ve say-gısı dolayısıyla oğluna onun adını vermişti. Osman Paşa derhal İmam Mutahhar'ın eline geçmiş olan yerleri bir bir almaya başladı. Bölgenin en büyük kalesi olan Kahire'yi kuşattığı sırada İmam Mutahhar büyük bir ordu ile gelince Paşa iki ateş arasında kaldı. Fakat emrindeki askerle Araplar'a karşı uzun ve şiddetli bir mücâdeleye girişip teslim olmadı, nihâyet Mısır

Beylerbeyi Koca Sinan Paşa'nın yetişmesi üzerine Osmanlı ordusu Mutahhar'ın kuvvetlerini perîşân edip Yemen'i temizledi.

* *
*

Batı cebhesinde önemli bir hâdise olmadı. Avusturyalılar yeni pâdişâha başvurarak babası zamanında yapılmış olan anlaşmanın yenilenmesini istediler. Anlaşma aynı şartlarla (yâni Avusturya'nın her yıl Osmanlı'ya harâc vermesi ve sınırlara tecâvüz etmemesi şartıyla) sekiz yıl için yenilendi.

İkinci Selîm devrinin en önemli askerî harekâtı denizlerde geçti. O târihte Kıbrıs Adası Venedikliler'in elindeydi ve Venedik Cumhuriyeti Kıbrıs için Osmanlı'ya yılda belli miktarda harâc öderdi. Fakat Kıbrıs'taki Venedikli kumandanlar Osmanlı ticâret gemilerine devamlı zarar veriyor, açıkça korsanlık yapıyorlardı. Son olarak Osmanlı hükûmetinin Mısır Defterdârı'nın bindiği gemiyi zabıtmışlerdi. Türk topraklarının ve sularının göbeğinde böyle bir eşkiya yuvasının daha fazla duramayacağını düşünen Pâdişâh, vezîrleri ve bâzı kumandanları toplayarak Kıbrıs'ın fethi fikrini ortaya attı. Şeyhülislâm Ebusuûd Efendi'den alınan fetvâda barışı Venedikliler'in bozması yüzünden Türkler'in artık eski anlaşma ile bağlı bulunmadıkları, ayrıca bir memleket Müslümanların iken sonradan kâfir orayı alıp mescidlerini kilise yapması (Kıbrıs vaktiyle Müslüman Araplar'ın elindeydi) hâlinde savaşın meşrû olduğu bildiriliyordu. Sokullu'nun bu sefere îtirâz ettiği, Kıbrıs'ı fethetmekten önce Süveyş kanalının açılması projesini gerçekleştirmenin ve yâ Halife'den yardım isteyen İspanya Müslümanlarının imdâdına yetişmenin daha doğru olduğunu söylediği bildirilir. Esâsen Pâdişâh ondan çok Lala Mustafa Paşa'yı tutmaktadır ve Kıbrıs seferinin başkumandanlığı Lala Mustafa Paşa'ya verilmiştir.

Kıbrıs seferi o târihteki Türk Devleti'nin kudret ve azametini gösteren belli-başlı misallerden biridir. Osmanoğlu bu sefere 400 gemi ile altmışbin asker gönderdi. Bu gemilerden bir

kısmı karakol görevi yaparak Kıbrıs'ın batısında kuzeyden güneye uzun bir şerit halinde denizi kapatmışlar ve muhtemel bir Haçlı yardımının önünü kesmişlerdi. Uluç Ali Paşa'nın kumandasındaki bir filo ise Orta ve Batı Akdeniz taraflarını tarıyarak buralarda herhangi bir toparlanma imkânını engellemekle görevlendirildi.

1570 yılı Temmuzunda Türk donanması Limasol sâhillerine asker çıkarmaya başladı. Bu civârdaki kaleler alındıktan sonra Lefkoşa'nın fethine karar verildi ve asker o tarafa yürüdü. Maraş Beylerbeyi Mustafa Paşa, Magosa-Lefkoşa yolunun kapatılmasına memûr edildi, böylece oradan yardım gelmesi önendi. Ordu yedi koldan Lefkoşa surlarına hücum ettiği zaman Uluç Ali Paşa'dan zafer müjdecileri gelmiş, bunlar Paşa'nın mağlûb ettiği bir Malta filosunun bayraklarını getirmişlerdi. Dokuz Eylül sabahı alacakaranlıkta yapılan üçüncü hücum sonunda Lefkoşa fethedildi. Baf, Limasol, Larnaka kaleleri hemen teslim oldu. Şimdi asıl iş Magosa'nın fethi idi. Kıbrıs'ın en kuvvetli tahkîm edilmiş yeri burasıydı. İçinde çok sayıda asker, yiyecek ve cebbâne vardı, düşman başkumandanı savaşı buradan idâre ediyordu.

Eylülün 18'inde Magosa kuşatması başladı. Fakat mevsim kışa yaklaştığı için kış boyunca abluka devam etti, savaş yapılmadı. Ertesi yıl baharında hücumlar başladı. Bu arada Venedik Cumhuriyeti Kıbrıs'ı kurtarmak için bir Haçlı donanması kurmuş, Fransızlar dışında hemen bütün Avrupalılar'dan aldığı yardımla ikiyüz gemilik bir donanma teşkil etmişti. Bu Haçlı donanması Kıbrıs'ı kurtarmak üzere yola çıkıp Meis Adası yakınlarına geldiği sırada Lefkoşa'nın düştüğü haberi geldi. Artık zaferden ümitlerini kesen müttefikler geri döndüler.

Magosa 1571 yılının 1 Ağustosunda fethedildi. Venedik başkumandanı ve diğer kumandanlar esîr alınıp getirildiler. Serdar Lala Mustafa Paşa bunları ve diğer bütün Venedikliler'i serbest bırakacak, hattâ güneleri için altlarına gemi verecekti. Ancak bir-iki mes'ele kalıyordu. Kalede Venedikliler'in elinde elli Türk esîri vardı ve bunların iade edilmesi gerektiği halde henüz hiç haber çıkmamıştı. Ayrıca Paşa Venedik kumandanına ken-

dilerine verdiği gemilere karşı bâzı Venedikli beyleri rehin bırakmasını söyleyince Venedikli "Bey değil, bir köpek bile alı-koyamazsınız" demek küstahlığında bulundu. O sırada bu haydut ve cânî rûhlu adamın kaledeki Türk esîrlerini bir gece evvel işkence ile öldürmüş olduğu da ortaya çıktı. Bunun üzerine Serdâr, bu esîrlerin karşılığı olarak serbest bırakıp gönderdiği bütün Venedikliler'in yolda çevrilmesini emretti; hepsine esîr muâmelesi yapıp İstanbul'a göndererek sattılar. Venedik başku-mandanına ise aynen Türk esîrlere yaptığı işkenceler yapıldı; burnu ve kulakları kesildikten sonra başı kesilip İstanbul'a yol-landı, cesedi de yakıldı.

* *

*

Kıbrıs'ın fethinden sonra Akdeniz'i iyice kaybetmiş olan Avrupalılar, Türkleri bütün bu yerlerden çıkarmak üzere Roma'-da Papa'nın başkanlığı altında bir "*Mukaddes İttifak*" imzaladı-lar. Esas kuvveti İspanya ve Venedik'in teşkîl ettiği bu İttifak sonunda üç yüz gemilik bir donanma kuruldu. Mesina'da top-lanıp bu donanma Arnavudluk sâhillerine doğru ilerlemeye baş-ladı. O sırada Türk donanması İncbahtı (Lepanto) körfezinde bu-lunuyordu. Kapdân-ı deryâlık makaamında daha evvel Yeniçeri Ağası olan Müezzinzâde Ali Paşa vardı, ikinci vezîr Pertev Paşa da "Donanmayı Hümâyûn Serdârı" idi. Bu iki paşa da kara as-kerliğinden yetişmişlerdi. Barbaroszâde Hasan Paşa ile Uluç Ali Paşa da orada idiler, fakat öbür paşalar bunları dinlemedi. Müez-zinzâde pek cesûr bir adamdı, kara savaşlarında hep ileri atılıp zafer kazanmaya alışmıştı. Bu defa da düşman donanması ile karşılaşınca, asıl denizcilerin bütün ısrarlarına rağmen, "*Ben pa-dişahun donanması için kaçtı dedirtmem*" diye direndi. Halbuki o sırada yüzseksen gemiden ibâret olan Türk donanması savaşa hazır değildi, her gemide büyük ölçüde persenol açığı vardı, çünkü personel sıla izni ile ayrılmıştı. Ali Paşa taarruza karar verdi, üstelik kendi amiral gemisinin filamalarını bile indirme-den düşmana cebheden hücum etti. Osmanlı amiral gemisinin fırlayıp içlerine yürüdüğünü gören düşman gemileri hemen

fırlayıp içlerine yürüdüğünü gören düşman gemileri hemen onun etrafına üşüştiler ve birkaç saatlik şiddetli çarpışmalardan sonra Ali Paşa tüfek kurşunuyla şehîd oldu. Osmanlı donanmasında mâneviyât kalmamıştı. Altmış kadar gemi düşman eline geçti. Sâdece Osmanlı donanmasının sağ kanat kumandanı olan Uluç Ali Paşa bu kolda düşmanı yendi ve kendi gemilerinin tamamını kurtardığı gibi, altı kadar düşman gemisi zaptedip İstanbul'a vardı.

İnebahtı yenilgisi İkinci Selîm'i çok üzdü. Donanmanın başına kara askerlerini tâyin ettiği için Sokullu'ya müdhiş kızmış ve onu sadrâzamlıktan atmayı düşünmüştü. Sokullu araya birçok ricâcılar koyarak bu yenilgiyi kolay telâfi edebileceklerini söyledi. Uluç Ali Paşa'ya endîşe duymaması için şöyle diyordu:

"Paşa, bu devlet öyle devlettir ki isterse bütün gemilerinin demirlerini gümüşten, yelkenlerini atlastan, resenlerini ibrişimden yapar".

Paşanın Venedik elçisi de:

"Biz Kıbrıs'ı almakla sizin kolunuzu kestik, sizse İnebahtı'da bizim sakalımızı traş ettiniz. Traş edilen sakal daha gür çıkar, ama kesilen kol yerine gelmez" demiştir.

Gerçekten, aradan iki yıl geçmeden Osmanlı donanması hazırlanıp Akdeniz'e indiği gibi, Venedikliler de barış istemek zorunda kaldılar. Hattâ bu anlaşmada Venedik Cumhuriyeti, Türkler'e Kıbrıs seferinde yapılan masraflar karşılığı savaş tazminâtı ödemeyi bile kabûl etti.

Büyük denizci Uluç Ali Paşa, İnebahtı'daki yenilgi içinde kazandığı zaferden dolayı artık "Kılıç Ali Paşa" adını almıştı. Piyâle Paşa ile birlikte yeni donanma ile Akdeniz'e açıldılar ve Tûnus sâhillerinde Hristiyan elinde bulunan son birkaç yeri de temizlediler. Avrupa İnebahtı hâdisesi üzerine büyük sevince kapılmıştı, ama bu sevinç fazla sürmedi ve Akdeniz yeniden Türk hâkimiyetine geçti.

* *

*

İkinci Selim zamanında devletin çok geniş ufuklar kaplayan iki büyük teşebbüsü oldu. Bunlardan biri Türk donanmasının Okyanusya'ya kadar gidip Sumatra Sultanlığı ile, yâni Uzakdoğu Müslümanları'yla temasa girmesidir. Bundan önce Kaanûnî'nin son zamanlarında Seydî Ali Reîs Hindistan'a kadar gitmiş, fakat Türk gemileri Okyanus dalgalarına göre yapılmadığı için fırtınalara dayanamayarak kara yolu ile Türkiye'ye dönmüştü. Bu defa Kurdoğlu Hayreddin Hızır Bey 22 parça gemi ile Sumatra Sultanı Alâeddîn'e top ve topçu ustası götürmüş, Türk subayları Sumatra ordusunda ıslahat yapmışlardır. Giden Türk askerlerinin bir kısmı orada kalmış, bunların torunları dillerini unutmakla birlikte o ülkenin üst tabakasını teşkil etmişler ve vatan yâdigârı Türk Bayrağı'nı mukaddes bir emânet olarak saklamışlardır.

İkinci büyük teşebbüs Don ve Volga nehirleri arasını bir kanalla birleştirmek ve böylece Karadeniz'le Hazar Denizi'ni birbirine bağlamaktır. Bu sayede o sıra gitgide kuvvetlenen Ruslar'ın güneye doğru sarkmaları önlenecek, İran kuzeyden çevrilmek sûretiyle artık tehlike olmaktan çıkacak, bütün Sünnî Müslümanlar'ın Halîfe'si olan Osmanlı Sultanı, Sünnî İslâm ve Türk ülkelerinin aynı zamanda fiilî hâkimi olacaktı. Bu fikrin tam olarak kimden çıktığı bilinmiyor; bâzıları Kazan Türkleri'nin böyle bir teklîf yaptıklarını, bâzıları da "Osmanlı devlet adamları"nın düşündüklerini söylemektedir. Bu iş için Defterdar Kaasım Bey Kefe Beylerbeyiliği'ne paşa rütbesiyle tâyin edildi ve gerekli mühendislik işleri yaptırıldı. 1569 Ağustosunda kazma işi başladı ve üç ay müddetle kanalın üçte biri kazıldı. Ruslar bu işten müdhiş ürkmüşlerdi, fakat ellerinden birşey gelmedi. Asıl ihâneti yapan ve bu teşebbüsü boşa çıkartan Kırım Hanı oldu. Kırım Hanı Devlet Giray, bu kanal açıldığı takdirde Osmanlı'nın artık o taraflarda kendi askeriyle iş görüp Kırımlılar'a ihtiyacı kalmayacağını, böylece Kırım'ı

ilhâk edip merkezden vâlî ile idâre edeceklerini düşünüyordu. Bu yüzden asker arasında menfî propaganda yaptı ve oralarda kış mevsiminin altı ay sürdüğünü, kimsenin bu soğuğa dayanamayacağını söyledi. Kaasım Paşa kışı geçirmek üzere Azak'a döndü, bir daha da kanal başına gidilmedi.

İkinci Selîm devrinde Süveyş Kanalı'nın açılması için de Mısır Beylerbeyine bir ferman giymiş, fakat bilinmeyen sebeplerle bu teşebbüs de ortada kalmıştır.

İkinci Selîm Han 1574 yılında elli yaşında iken vefât etti. Kendisi şehzâdeliğinde kardeşleri Mustafa ve Bâyezîd Hanlar gibi devlet işleri ve askerlikten ziyâde san'atla uğraşmış, etrafında zamanın kıymetli şâir, ressam ve mûsikîşinâslarını toplayıp onlarla sohbet etmekten büyük zevk almıştı. Pâdişâhlığı zamanında da bu hayatı devam ettirdi. Bâzıları onu babasıyla kıyaslayarak çok silik bulurlarsa da Selîm Han devlet işlerini dâimâ yakından tâkîb cümîş, hattâ birçok mühim işlerin inisiyatifi ni elinde tutmuştur. Çok iyi bir şâirdi. Onun:

*Biz bülbül-i muhrîk-dem-i gülzâr-ı fîrakız
Âteş kesilür geçse sabâ gülşenimizden*

beyti bir şiir incisidir. Nitekim büyük şâirimiz Yahyâ Kemâl onun için:

"Bir beyti bir de câmi-i..."

diyor. Buradaki "câmi"den maksat Edirne'de Mîmâr Sinan'a yaptırdığı *Selîmiye Câmiî'*dir ki gerçekten o da Türk mîmârlığının incisidir.

Sultan Üçüncü Murad Hân

Üçüncü Murad, İkinci Selîm'in büyük oğlu idi. Onsekiz yaşındayken Kaanûnî onu Manisa Sancakbeyliği'ne göndermişti. Yirmidokuz yaşında babasının yerine Osmanlı tahtına çıktı.

Pâdişâhın değişmesi üzerine Vencedikliler, Avusturyalılar ve İranlılar daha evvel yapılmış olan barış anlaşmalarının yenilenmesini isteyerek İstanbul'a elçiler gönderdiler. Bu üç devletle eski anlaşmalar yenilendi. Fakat o sırada çıkan Lehistan (Polonya) mes'elesi yüzünden uzun zaman siyasî gerginlik devam etti. Lehistan Kralı evlât bırakmadan öldüğü için taht boş kalmış, memleketi bir diyet meclisi idare etmeye başlamıştı. Avusturya, Rusya, İsveç ve Fransa kendi hükümdar âilelerinden birer prensi Lehistan tahtına kral yapmak üzere çekişmelere başladılar. O târihte İkinci Selîm Han Lehistan'ın Türkiye için önemini hesap ederek mes'eleye Osmanlı'nın ağırlığını koydu ve Lehistan diyet meclisine fermân gönderip Fransız adayının seçilmesini istedi. Böylece hem Rusya bertaraf ediliyor, hem Avusturya iki taraftan Osmanlı müttefikleriyle sıkıştırılmış oluyordu. Fermân üzerine Fransız adayı kral yapıldı. Ama bu adam kısa bir zaman sonra Fransız tahtı boşalınca, orada kral olmak üzere Lehistan'ı bırakıp kaçtı (1574). Lehistan işleri tekrar karışınca bu defa Üçüncü Murad müdâhele etti ve vaktiyle Kaanûnî'nin Erdel Kralı yaptığı Zigismund'un yerine Erdel Beyi olan Bathory'nin Lehistan Kralı olmasını sağladı. 1577'de yeni kral ile Osmanlılar arasında yapılan anlaşmaya göre Lehistan Krallığı Kırım Hanları'na eski haraçlarını ödemeye devam edecek, ama Kırım Hanları bir daha Lehistan topraklarına girmeyeceklerdi. Bu şekilde Lehistan Devleti ve Kırım Hanlığı Ruslar'ın yayılma siyâsetine karşı kuzey sınırlarında önemli bir duvar hâline getirilmiş oldu.

* *

*

Öte yandan İran Şâhı Tahmasb'ın ölümünden sonra İran'da taht kavgaları çıkmış, İran tahtına gözleri hiç görmeyen Muhammed Hudâbende getirilmişti. Fakat beylerin çoğu kendi başına hareket edip hükümdarı dinlemediği için İran'da istikrar sağlanamamıştı. İran baskısından eskidenberi şikâyetçi olan ve hep Sünnî İslâm Halîfesi'ne müracaat eden Dağıstan ve Şirvan

Müslümanları'nın korunması için iyi bir fırsat çıkmıştı. Hattâ Gürcü Kralı David bile Osmanlı'nın himâyesini istemekteydi. Bunun üzerine Kubbealtı'nda toplanan Osmanlı vezîrleri uzun müzâkerelerden sonra İran tarafına sefer açılmasına karar verdiler. Sokullu'nun muhalif olduğu bu seferin serdarlığına Lala Mustafa Paşa tâyin edildi. Erzurum, Diyârbekir, Sivas, Karaman, Dulkadir ve Haleb Beylerbeyileri'ne fermân gidip hepsinin askerleriyle serdârın emrine girmeleri bildirildi. Fakat bu seferde asıl rolü oynayacak olan Özdemiroğlu Osman Paşa idi. Sokullu'nun Diyârbekir Beylerbeyiliği'nden azlettirdiği Osman Paşa, Lala Mustafa Paşa'nın ricâsı üzerine Pâdişâh'ın emriyle orduya katıldı. Bu seferin asıl hedefi İran değil, Dağıstan, Şirvan ve Gürcistan'dı. Erzurum'da bir Savaş Meclisi toplayıp yapılan görüşmelerden sonra ordu Allahüekber Dağları'nı aşarak Göle üzerinden Ardahan'a vardı. Bu arada Gürcü beylerinden bağılılık mektupları gelmeye başlamıştı. Osmanlı'ya bağılılığını bildiren beylere "amannâme" verilip yerlerinde bırakıldılar.

Bu arada İranlılar toparlanıp Osmanlı ordusuna karşı çıkma kararına varmışlardı. Önce Emîr Han idâresinde bir kuvvet sevkettilerse de Van Beylerbeyi Köse Husrev Paşa bu kuvveti mağlûb edip aldığı ganîmetleri Ardahan konağında Serdâr'a gönderdi. Ardahan'dan hareket eden ordu Safevîler'e bağılı Gürcü dönmesi Mahmud Han'ın beylik topraklarına girip merkezi olan Akçakale'yi fethetti. Bu kalenin fethi sırasında Safevîler'in meşhûr Türkmen kumandanlarından Tokmak Han idâresinde yirmi-otuzbin kişilik bir ordu Osmanlı ileri kollarıyla karşılaştı ve bunlarla savaşa başladı. Tokmak Han'ın yanında İmamkulu Han ve Ustaçlıoğlu Karahan gibi şöhretli kumandanlar da vardı. Orduya bu çarpışmalara dâir gelen haber üzerine Özdemiroğlu Osman Paşa, yanında Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa ve Maraş Beylerbeyi Ahmed Paşa olduğu halde, İran ordusuna karşı gelip Çıldır'da savaşa tutuştu. Şiddetli yağmurdan dolayı top ve tüfek kullanılmadığı için göğüs göğüse kılıçla yapılan şiddetli çarpışma sonunda Özdemiroğlu İran askerini bozdu. İranlılar beşbin kadar ölü bırakıp çekildiler. Böylece Gürcistan yolu açılmıştı.

Ordu ileri harekâta devam edip Gürcistan ülkesini bir baştan bir başa fethetti. Osmanlı'ya boyun eğen bâzı beyler (çoğu Müslüman da olmuşlardır) yerlerinde bırakılıp, bâzı yerler ilhâk edildi. 1578 yılı Ağustos ayında Tiflis işgâl edildi. Gürcüler'in Karthli Krallığı'na son verilip Tiflis bir Osmanlı vilâyeti hâline getirildi ve Kastamonu Sancakbeyi Mehmed Bey, Paşa rütbesiyle Tiflis Beylerbeyi oldu.

Ordu Şirvan üzerine ilerlerken İranlılar yine en meşhûr kumandanlarını toplayıp yirmibin askerle Koyun Geçidi denen yerde ileri kollarımıza hücum etti. Dört beylerbeyi ile Özdemiroğlu Osman Paşa bunların üzerine gönderildi ve İran ordusu burada perîşân edildi. Kılıçtan kurtulanlar geçidi bulamadıkları için Kür Irmağı'nın sularına kapılıp helâk oldular. Bundan sonra İran'ın Şirvan vâlisi Oros Han onbeşbin kadar askerle Osmanlı ordusuna saldırmaya kalktı, fakat bir taraftan Osmanlı, bir taraftan Safevî zulmünden bıkan Sünnî Şirvan halkı bu İran ordusunu darımadığın etti.

Şirvan fethedilince Saruhan Sancak beyi Kaytas Bey'i paşa yapıp buranın beylerbeyiliğine tâyin ettiler. Bütün Şirvan ve Dağıstan Ülkesinin gencl vâliliğine de Özdemiroğlu Osman Paşa vezîr rütbesi verilerek tâyin olundu. Aslında bu mevki hiç de özenilecek birşey değildi ve daha evvel kendilerine teklîf yapılan paşalar kabûl etmemişler, Özdemiroğlu sırf fedakârlığından buna evet demişti. Çünkü Serdâr ordu ile Erzurum kışlağına çekildiği zaman Özdemiroğlu'nun ondört bin askerle bütün bu yerleri koca İran Devleti'ne karşı koruması gerekiyordu.

Ordu kışlağa dönünce Özdemiroğlu Şirvan'ın merkezi Şamahı'da kaldı. Bu sırada İranlılar'ın üç ayrı yerde ordu topladıkları işitildi. Özdemiroğlu, Serdâr'ın kendisini bırakıp gitmesi üzerine ondan kendisine bir imdâd olmayacağını düşünerek Kafkasya-Kırım üzerinden doğrudan doğruya Sarayla haberleşmeye başladı. Yardım isteği üzerine Pâdişâh, Kırım Hanı Mehmed Giray'a fermân yolladı ve Şirvan'a asker göndermesini emretti. O sırada Koyun-Geçidi savaşında Özdemiroğlu'na yenilmiş olan Oros Han, Şamahı üzerine yürümüştü. Şirvan Beylerbeyi Kaytas Paşa İran ordusu gelince kaçmayı kendine yediremedi, üç-

dört yüz kişilik askeriyle yirmibeşbin kişilik Safevî ordusuna karşı açık yerde savaşa girişip sonunda şehîd düştü. İranlılar Ereş Kalesi'ne girip bütün Sünnî Müslümanları öldürdüler. Oradan Özdemiroğlu'nun üstüne gittiler. Osman Paşa tam üç gün bu orduyla çarpıştı, üçüncü günün akşamına doğru Kırımli Şehzâde Âdil Giray kumandasında onbeşbin kişilik Tatar ordusu imdâda gelince Oros Han'ı perîşân ettiler; kendisi oğlu Dede Han'la birlikte Ereş Kalesi'nde kanına girdiği binlerce mâsuma bedel olarak idâm edildi. Karısı, kızları, câriyeleri, hazînesi hep Âdil Giray' ın eline geçti.

Safevîler tekrar birkaç koldan ordu toplamaya başladılar. Bunlara engel olmak üzere Bağdâd Beylerbeyi Hüseyin Paşa İstanbul'dan gelen fermân üzerine Solak Hüseyin Han üzerine akına gönderildi, Hüseyin Han kaçtı ve asker toplamaya imkân bulamadı. Anadolu Beylerbeyi Câfer Paşa da Erivan tarafına akına gidip oraları altüst etti. Fakat İran Şâhi'nın karısı ile oğlu Hamza Mîrzâ'nın toplayıp İran başvezîri Mîrzâ Selmân idâresine verilen orduya engel olunamadı. Bu ordu yanında sekiz-on bin asker bulunan Özdemiroğlu'nu Şamahî'da tekrar kısırdı. İranlılar geldiği vakit Âdil Giray uzakta bir yerde Oros Han'dan kalma kadın ve kızlarla safâ sürüyordu. Osman Paşa yine üç gün üç gece Safevî ordusuna dayandı. Safevîler Âdil Giray'dan yardım gelmesini önlemek için bir miktar asker ayırıp onun üzerine gönderdiler ve Tatar Şehzâdesini gaflet içinde basıp esir ettiler. Özdemiroğlu ise yanındaki ikibin askerle İran kuşatmasını başarılı bir şekilde yarıp Şamahî'dan çıkarak Demirkapı'ya gitti. Âdil Giray'ı Kazvin'e götürüp hapsedtiler. Fakat zevke ve eğlenceye pek düşkün olan bu genç şehzâde hapsedildiği Kazvin Sarayı'nda İran Şâhi'nın karısı ve baldızı ile aşk yaşadığı duyulunca idâm edildi; onun yanında suç ortağı olan Şâh'ın karısı ve baldızını da öldürdüler.

Osman Paşa çekilince İranlılar Şirvan'ı işgâl edip Tiflis'e geldiler ve şehri kuşattılar. Tiflis'te ikibin kadar Türk muhafız vardı. Tiflis Beylerbeyi Mehmed Paşa tam yüzyirmidört gün bu

ikibin askerle Safevî ordusunu olduğu yere mıhladı. Askerler kaplumbağa ve yılan eti bile yeyip kaleyi düşmana vermediler. Nihâyet Maraş Beylerbeyi Mustafa Paşa kumandasında gönderilen onikibin kişilik bir imdâd kuvveti yaklaşıncâ İranlılar kuşatmaya bırakıp kaçtı. Demirkapı'da bulunan Osman Paşa'ya yardım için de Kırım Hanı Mehmed Giray Tatar askeriyle birlikte gönderildi. İranlılar Şirvan'ı boşaltıp gitmek zorunda kaldılar. Tatar Hanı Mehmed Giray İran ülkesine bir akın tertîb edip her tarafı alt-üst edip girdiği yerlerin bütün servetini yağmaladı. Safevîler Ustacılı Selman Han kumandasında yirmibin kişilik bir ordu gönderdilerse de Kırım Hanı'nın kardeşi bu orduyu alacakaranlıkta bastırıp birkaçyüz kişi dışında hepsini imhâ etti.

Özdemiroğlu, Lala Mustafa Paşa'dan sonra Şark Serdarlığı'na tâyin edilen diğer paşalara da dert dinletemediği için büyük sıkıntı çekiyordu. Zaman geçtikçe Safevîler'in Türkmen boylarından yeni kuvvetler teşkil edip ardı ardına taarruzlara girişmeleri işleri hayli karıştırmış, bu arada Kırımlı Gâzî Giray yanındaki Gürcüler'in ihâneti yüzünden İranlılar'a esir düşmüştü. Paşanın yine doğrudan doğruya Pâdişâh'a mürâcaatı üzerine Niğbolu ve civarından bâzı sancakbeylerinin askerleriyle Şirvan'a gitmeleri emredildi. Bu askerin bir kısmı tecrübesizlik yüzünden İmamkulu Han'ın Türkmenleri'yle muhârebeye girişip müdhiş bir bozguna uğradılar. Özdemiroğlu Demirkapı'dan çıkıp mes'eleği kendi halletmek zorunda kaldı. Kaçarlı Türkmenleri'nden İmamkulu Han'ın kumandasındaki ellibin kişilik Safevî Ordusu ile Beştepe civârında karşılaşan Osman Paşa kendisi merkezde durup sağ taraftaki Anadolu askerinin başına Sivas Beylerbeyi Haydar Paşa'yı, soldaki Rumeli ve Şirvan askerlerinin başına Kefe Beylerbeyi Câfer Paşa'yı koydu. İmamkulu Han ise Şâh'ın gönderdiği üçbin muhâfız askeriyle merkeze durmuş, sağ kola Rüstem Hanı, sol kola Şirvanşâhlar'dan Ebûbekir Mirzâ'yı koymuştu.

11 Mayıs 1583 târihinde başlayan ve *Meş'aleler Savaşı* denilen bu meşhûr muharebe dört gün sürdü. İki taraf da gündüz bittikten sonra gece meş'aleler aydınlığında savaşa devam edi-

yordu. Üçüncü gün iki taraf da iyice bitkin düştüğü bir sırada Osman Paşa çekiliyormuş gibi yaparak ordu ağırlıklarını geri-
lere gönderince Safevîler hemen onun yollarını kesmek üzere
ileriye süvârî birlikleri gönderdiler, kalan askerle de hücum etti-
ler. Fakat Özdemiroğlu tertibatını almıştı. Hücum eden Safevî
askeri birden kendini bir demir kıskacın içinde buldu. Kaçarken
vurulanlar dâhil Safevîler bu savaşı onbin ölüyle kapattılar.
Böylece İran Devleti (İmparatorluğu)'nin ordusu Osmanlı'nın
bir vâlîsi tarafından mağlûb edilmiş oluyordu. Ötedenberi zafer-
leriyle büyük bir ün yapan Özdemiroğlu Osman Paşa bu büyük
zaferden sonra âdetâ efsâne kahramanı hâline geldi.

Büyük Kahraman 1584 yılı Haziran ayında Kefe yoluyla
İstanbul'a geldiği zaman halk sokaklara dökülmüştü. Binlerce
kişi "*Allah seni Pâdişâha bağışlasın*" diye alkış tutuyordu.
Üçüncü Murad Han onu Yalı Köşkü'nde kabûl edip kendi ağ-
zından mâccerasını dinledi. Bir Osmanlı Sultanı'nın bir devlet
adamını dört saat dinlemesi görülmüş şey değildi. Paşa zaferle-
rini anlatırken koca Pâdişâh sevincinden "*Âferin Osman*", "*Ber-
hurdâr ol Osman*", "*İki cihanda yüzün ağ olsun*" diye iltifâtlar
ediyor, kâh başındaki murassa sorgucu, kâh belindeki elmaslı
hançeri çıkarıp Özdemiroğlu'na hediye ediyordu.

Vezîriâzam Siyâvüş Paşa azledilip yerine Osman Paşa
vezîriâzam oldu.

Özdemiroğlu'nun vezîriâzamlıkta ilk işi Kırım'daki Han-
lık kavgasına son vermek oldu. İkinci Mehmed Giray'ın İstan-
bul hükûmetinin hiç uygun görmediği bâzı işlere kalkışması
yüzünden azledilmesi gerekmişti. Pâdişâh onun yerine İkinci İs-
lâm Giray'ı hân tâyin etti. Mehmed Giray ve oğulları bu tâyine
ayak diremeye kalkınca Osman Paşa Kırım'a gitmek üzere ordu
ile yola çıktı. Bir taraftan da Hân Âilesi'nden Alp Giray'la ha-
berleşip onu kendi tarafına çekti. Osmanlı ordusu gemilere bin-
mek üzere karadan Kastamonu'ya vardığı sırada Alp Giray, yeni
tâyin edilen Han'la işbirliği yaparak devlete başkaldıran Meh-

med Giray'ı yakalayıp yay kirişiyle îdâm ettirmişti. Osman Paşa İstanbul'a dönmeyip, verilen emir üzerine yine Âzerbaycan-Dağıstan tarafındaki işleri halletmeye gitti.

Osman Paşa ordu ile Erzurum'a vardığında Safevîler ellerinde esîr ve mahbûs bulunan Gâzî Giray'ı serbest bırakmışlar, bu adamın taht kavgası uğruna Osmanlılar'a belâ olacağını düşünmüşlerdi. Gâzî Giray Erzurum'da Sadrâzam ve Serdâr-ı Ekrem Osman Paşa'nın ordusuna katıldı. Kendisine Tatar ve Çerkes askerlerinin başbuğluğu verildi. Özdemiroğlu oradan Tebrîz üzerine yürüdü. Şehir civarında Safevî Şehzâdesi Hamza Mîrzâ kumandasında yirmi bin kişiye yakın bir İran ordusu ile yapılan savaşta İranlılar mağlûb olup çekildiler, Osmanlı ordusu Tebrîz'e girdi. O sırada İran Şâhı (Kör) Muhammed Hudâbende başkanlığında yapılan bir meşveret meclisinde ("Kengeş") Tebrîz şehrinde halkın silahlandırılarak sokak savaşı yapılmasına karar verildi. Fakat Osmanlı Ordusu gibi düzenlilik, teknik kaabiliyet, disiplin konusunda eşsiz bir orduya karşı sivil halkın ve muhâfız kıt'alarının direnmesi hiçbir mânâ ifâde etmiyordu. Mukavemetin bir işe yaramadığı anlaşılınca Tebrîz Müftüsü, Osman Paşa'nın ordugâhına geldi ve kimseye dokunulmaması şartıyla şehri teslim edeceklerini bildirdi. Bunun üzerine gece yarısı ateşkes emri veren Özdemiroğlu, maiyyetindeki paşaları ve beyleri toplayıp Tebrîz ve mülhakatını Osmanlı toprağı îlân ettiğini bildirdi. Bu sûretle can ve mal emniyetini sağlamak istiyordu. Maalesef yeniçeriler bundan memnûn kalmayarak çapulculuk yapıp, devletin şeref ve haysiyetine leke sürdüler. Osman Paşa 25 Eylül'de merâsimle şehre girdi, 27 Eylül 1585 târihinde Tebrîz'deki Hasan Bey (Akkoyunlu Sultan Uzun Hasan) Câmii'nde İslâm Halîfesi Sultan Üçüncü Murad Han adına hutbe okunup cuma namazı kılındı.

Safevîler ordu çıkarıp savaştan kaçındıkları için tâciz kuvvetleriyle şuraya buraya baskın yapmaya başlamışlardı. Safevî velîahdi Hamza Mîrzâ, Tebrîz civarında Neheng'de bir Osmanlı kuvvetine hücum edip zâyîata sebeb oldu. Öte yandan Tebrîz halkından bâzı kimseler teşvîk ve tahrîkle yalnız buldukları Osmanlı askerlerine saldırıp öldürüyorlardı. Asker arasında

büyük bir öfke dağdı ve herkes kılıcına sarılıp "*Bre katliâmdır*" diye bağırıp sokaklara döküldüler. Osman Paşa'nın bütün çırpınmalarına rağmen onbin kadar Tebrîzli katledildi. Osman Paşa o sırada ölümcül bir hastalıkla yatağa düşmüştü. Safevîler arasında "*Adı Yaman öldü*" diye bir haber dolaştı. Bunun üzerine Hamza Mirza artık en korkulu düşmanlarından kurtulduklarını düşünerek Osmanlı ordusuna hücum etti. Serdâr yataktan kalkmamış, kendi yerine Cıgalazâde Sinan Paşa'yı göndermişti. Sinan Paşa'nın beceriksizliği yüzünden Osmanlı ordusu yenildi, bâzı paşalar şehîd düşüp, bâzıları esîr edildi.

Serdarın hastalığı ve kışın gelmesi yüzünden Ordu Tebrîz'den hareket ettiği sırada Hamza Mîrzâ otuzbin kişiyle Tebrîz civarında tekrar hücumla geçtiyse de sipâhîler İran ordusuna bozguna uğrattılar. Yola tahirevanla devam eden Özdemiroğlu Osman Paşa, Ekim ayı sonunda Acısu denilen yerde vefât etti. Bu büyük kahramanın tabutu eski Türk geleneğine göre "*Kara Kaytas*" adındaki savaş aına yüklenerek Van'a götürüldü. Orada cenâze namazı kılındıktan sonra Diyârbekir'e gönderilen cenâze Kurşunlu Câmîi yanındaki türbeye kondu. Erkek evlâdı olmamıştı; güzelliğiyle dillere destan olan Dağıstanlı karısı Pâdişâh'ın emriyle Bosna Beylerbeyi Hasan Paşa'ya nikâhlandı.

Safevî veliahdi Hamza Mîrzâ cenâze taşınırken de Türk askeri üzerine hücumlarına devam etti. Fakat Acısu boylarında şiddetli bir karşıtaarruzla mağlûb olup çekilmek zorunda kaldı, bir daha Osmanlı ile savaşa giremedi.

Özdemiroğlundan sonra Şark serdârlığına Ferhad Paşa tâyin edildi. Ferhad Paşa önce Safevîler'in himâyesindeki Gürcistan üzerine sefere çıkıp Gürcüler'i itâat altına aldı, sonra İran Âzerbaycânı'na yürüdü. Gence şehri işgâl edildi, Aras boyunda toplanan bir İran ordusu Şirvan Vâlîsi Câfer Paşa tarafından dağıtıldı. Nihâyet İran barışa yanaşmak zorunda kaldı, hattâ temînât olarak şehzâde Haydar Mîrzâ İstanbul'a gönderildi. Pâdişâh'a bu şehzâde ile birlikte pek değerli hediyeler de gönderilmişti. 1590 yılı Mart'ında Osmanlı'nın fethettiği yerler elinde kalmak ve İranlılar bir daha Hazret-i Ali dışındaki İslâm büyüklerine küfreteceyi durdurmaları şartıyla barış yapıldı.

1590 yılında Avusturya ile olan barış da sekiz yıl süreyle uzatılmıştı. Fakat Bosna Beylerbeyi Telli Hasan Paşa'nın Avusturya tarafından himâye edilen Uskuklar'a karşı giriştiği harekâtı Avusturya hükûmeti barışın ihlâli saydı. Uskuklar çeşitli Hırsiyan milletlerin kaçak, ipsis takımından adamları olup haydutluk ve soygunculukla geçinirlerdi. Telli Hasan Paşa bunların eşkıyâlıklarına son vermek üzere ellerindeki bâzı yerleri aldı. Eşkıyâyı koruyan Avusturya'nın Şişka Kalesi kumandanına gönderdiği elçileri kumandan Tuna nehrine attırarak, kaleyi teslim edeceğini söylediği sipâhileri de barut fıçılılarıyla havaya uçurmuştu. Paşa bu işin cezâsını vermeye hazırlanırken, bu defa Avusturya'nın Hırvatistan kumandanı Nadasdy hücum etti. Bunun üzerine Hasan Paşa Nadasdy'yi bozup oniki top, yedi bayrak, ikibin kelle, bin esir ve daha nice ganîmet alıp İstanbul'a gönderdi. İstanbul'da devlet adamları bu işten pek hoşlanmadılar. Avusturya İmparatoru da o sene barışın bozulduğunu söyleyerek haracını göndermedi. Nitekim Avusturyalılar ertesi yıl Şişka Kalesi civarında Hasan Paşa'ya kırkbin kişilik bir ordu ile saldırdılar ve paşayı daha birçok kimse ile birlikte şehîd ettiler.

Osmanlı hükûmeti 1593 yılı Temmuz ayında Avusturya'ya savaş ilân etti. Vezîriâzam Koca Sinan Paşa, diğer devlet adamlarının itirâzlarına rağmen, Avusturya İmparatoru'nu yakalayıp İstanbul'a getirmek vs. gibi Türkler'e hiç yakışmayan atıp-tutmalarına başlamıştı. Sefer sırasında birkaç Avusturya kalesi alınmakla birlikte Budin Beylerbeyi Sokulluzâde Hasan Paşa, Estoni-Belgrad civarında mağlûb oldu. Sonra Avusturyalılar Estergon ve Hatvan Kalelerini kuşattılar. Hatvan Kale kumandanı Sarıalioğlu Aslan Bey, düşmanın üzerine şiddetli bir hurûc hareketi yapıp toplarını ve barutların zaptetti. Estergon'u kuşatanlar ise Serdâr'ın Belgrad'dan yola çıktığını öğrenince çekip gittiler.

Osmanlı ordusu birbiri ardınca Tata, Sen Marton ve Raab (Yanikkale) kalelerini aldı. Papa Kalesi fethedilip Komorn kuşatıldığı sırada mevsim kışa girdiğinden Budin'e dö-nüldü.

* *

*

Avusturya savaşı başladığı sırada Erdel, Eflâk, ve Boğ-dan bize bağlı beyliklerdi. Vezîriâzam Sinan Paşa'nın bâzı kötü muâmeleleri yüzünden bunlar Osmanlı'dan soğudu ve Papa'nın kurduğu Mukaddes İttifak'a girdiler. Eflâk Voyvodası Mihail is-yân edip Osmanlı kalelerine hücum etmeye, Eflâk'taki müslü-man halkı öldürmeye başladı.

* *

*

1595 yılı Ocak ayının ortalarında Pâdişâh Üçüncü Murad İstanbul'da vefat etti. Kırkdokuz yaşındaydı ve yirmi yıldır Os-manlı tahtında idi. Ölümü bir müddet gizli tutulup oğlu Şeh-zâde Mehmed'e haber salındı.

Sultan Üçüncü Murad Han zamanında Osmanlı İmpara-torluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Devlet bir taraftan Âzer-baycan ve Kafkasya'nın da katılmasıyla Hazar Denizi'ne dayan-mış, Hazar'da bir Osmanlı donanması kurulmuş, bir yandan Le-histan Krallığı ve Fas Sultanlığı Osmanlı himâyesine girmiş-tir. Buna rağmen Üçüncü Murad devri Kaanûnî zamanı gibi par-lak sayılmaz. Çünkü Pâdişâh eğlenceye fazla düşkünlüğü yü-zünden kendini Devlet işlerine vermemiş, ordunun ve ilmiye sınıfının nizâmları bozulmuş, asker serkeşlik edip kelle iste-meye bu devirde başlamıştır. Şehzâdeliğinde sâde bir hayat ya-şayan Sultan Murad'ı kızkardeşi Esmahân Sultan'ın kötü yola ittiği söylenir; bu kadın Sokullu'nun karısı idi ve kocasını sad-râzamlıkta tutabilmek için pâdişâha devamlı rüşvet veriyor, gü-zel kızlar takdîm ediyor, eğlenceler tertipliyordu. Sonunda So-kullu'yu bertaraf etmeyi başarmış, ama kendini haremın baskı-sından kurtaramamıştır.

"*Muradî*" takma adıyla çok güzel şiirleri bulunan Sultan Murad' ın tasavvufa âid bir kitabı da vardır.

Sultan Üçüncü Mehmed Han

Babasının öldüğü ve kendisinin tahta dâvet edildiği haberi geldiği zaman Şehzâde Mehmed Manisa vâlisi bulunuyordu. Hemen hareket ederek İstanbul'a geldi. O sırada yirmisekiz yaşında idi (1595).

Saltanatı devletin birçok dertler içinde çalkalandığı bir zamana rastlamıştı. İlk iş olarak devlete isyân edip Avusturya ve Erdel'le işbirliği yaparak Müslümanlar'a büyük zulümler yapan, Müslüman halkı yurtlarından süren Eflâk Voyvodası Mihail'e karşı bir ordu sevk edildi. Bu ordunun başında vezîriâzam Koca Sinan Paşa, Avusturya cebhesinde ise onun oğlu Mehmed Paşa bulunuyordu. Avusturyalılar yetmişbin kişilik bir ordu ile Estergon Kalesi'ni kuşattılar, bir başka Avusturya ordusu da Ciğerdelen Kalesi'ni kuşatıp zaptetti. Yanıkkale Vâlisi Osman Paşa kendi askeriyle Avusturya ordusunu bozup Ciğerdelen'i geri aldı. Fakat Estergon'a yardım için giden vezîriâzamin oğlu Mehmed Paşa tecrübesizliği yüzünden Osmanlı kuvvetlerinin bozguna uğramasına sebep oldu. Estergon tam iki ay düşmana karşı dayandı; Estergon Sancak beyi Kara Ali Bey bu savaşlarda şehîd düşmüştü. Nihâyet bir damla su bulamadığı için sarnıç mermerlerini yalayan asker "vire" ile kaleyi teslim etmek zorunda kaldı. Eflâk cebhesindeki vezîriâzam Sinan Paşa da ciddi bir başarı gösteremedi, hattâ esîrlerden vergi almak için akıncıları bir köprü başında "kuyruğa girmeye" mecbûr bıraktığı için köprünün öbür yakasında kalan binlerce Türk akıncısının düşman tarafından imhâ edilmesine sebep oldu. Bu felâketler üzerine Üçüncü Mehmed bizzat ordunun başına geçip sefere çıkmaya karar verdi. 1596 Haziran ayında Osmanlı ordusu, başlarında Pâdişâh olduğu halde İstanbul'dan hareket etti.

Belgrad'dan sonra Salankamen'e varıldığında Pâdişâh'ın başkanlığında toplanan savaş meclisi, Erdel üzerine yürümek-tense Avusturyalılar elinde bulunan meşhûr Eğri Kalesi'nin zaptedilmesine ve böylece âsî Erdel Bey'i yerine Avusturyalılar'la ilk elde uğraşılmasına karar verdi. Ordu Eğri kuşatmasına gider-ken Avusturyalılar'ın Türklere âid Hatvan Kalesi'ni "vire" ile (yâni içerdekilere dokunulmamak şartıyla teslîm) aldığı halde kadın ve çocuklar dâhil herkesi kılıçtan geçirdikleri haberi geldi. Osmanlı ordusu 24 Eylül'de Eğri'yi kuşattı. O zamanın en bü-yük ve en müstahkem kalelerinden biri olan Eğri'de Avusturya Kralı'nın akrabalarından bir asilzade ile dokuz kumandanın idâ-resinde kalabalık bir savunma kuvveti vardı. Fakat Türk toplarının açtığı büyük gediklerden hücum eden asker, Ekim ayının dördünde hücum ile kaleyi aldı. Kumandan iç kaleye çekilip beş-altı gün daha dayandıysa da "vire" ile teslîm olmak zorunda kal-dı. Türkler bunlara dokunmayıp bırakular, fakat Hatvan'da kılıç-tan geçirilen yüzlerce kadın-erkek ve çocuğun kanı bedeli olarak beşbin kişilik Avusturya kuvvetini tek kişi bırakmadan temizle-diler. Eğri Kalesi'nin Büyük Kilisesi câmiye çerilip cuma na-mazı kılındı ve "İslâm Halîfesi-Türk Sultanı Üçüncü Muham-med Han" adına hutbe okundu. Eğri'yi kurtarmaya gelen bir Avusturya ordusu, Hadım Câfer Paşa'nın az bir kuvvetle kahra-manca hücumu karşısında geri dönmek zorunda kaldı.

Eğri fethinden sonra Üçüncü Mehmed ordunun başında vezîriâzam İbrâhîm Paşa'yı bırakıp İstanbul'a dönmek istediysede, meşhûr Hoca Sâdeddîn Efendi ve sadrîâzam buna karşı çıktılar, gidip Avusturya ordusunu bulmaz ve hücum etmezlerse düş-manın cesâret kazanıp Türkler'e saldıracağını bildirdiler. Bunun üzerine Pâdişâh ordunun başında ileri yürüyüşe geçti. Nitekim 25 Ekim 1596 günü Haçova'da müttefik ordusu ile karşılaşıldı. Bu orduda Avusturya-Alman ve Erdel kuvvetlerinin yanısıra İspanyol, Papalık, Floransa, Fransız, Çek ve Leh askerleri de vardı. Kumandanları Avusturya Arşidükü Maxilimilien ile Erdel Voyvodası Bathory idi. Her iki ordunun mevcudu da yüz ilâ yüzonbin arasında idi.

İki ordu arasında bataklık bir bölge vardı. Savaşın birinci günü iki taraf da buradan geçit bulmak için yoklama hareketleri yaptılar. Bir ara altıbin kadar düşman askeri iki asilzâdenin kumandasında bataktan yol bulup bizim tarafa geçtilerse de Kırım Hanı'nın süvâirileriyle Osmanlı çarhacıları bunların tamamını imhâ etti.

İkinci gün ordular bütün kuvvetleriyle karşılıklı taarruza geçtiler. Osmanlı tarafında sağ kanatta Anadolu askeri ile Anadolu Beylerbeyi Mehmed Paşa, solda Rumeli askeriyle Beylerbeyi Hasan Paşa vardı. Fetih Giray'ın Kırım askeri ile Cıgala-zâde Sinan Paşa'nın çarhacıları öncü yapılmışlardı. Düşman ordusu bataklığın öbür yakasında ıstabur (müstahkem ordugâh) kurup top ateşiyle Türkler'i yaklaştırmıyordu. Nihâyet ikinci vakti müstahkem yerlerinden çıkıp alay alay Türkler'e saldırmaya başladılar. Bunların zırhlı alayları ve o sırada artık çok kullanılmaya başlayan tüfekleri Türkler'e hayli zarar verdi, hattâ bâzı birlikler dağılmaya başladı. Bu sırada birkaç bölük düşman askeri otağın bulunduğu merkeze kadar ilerleyip yağmacılığa başlayınca ordu merkezinin düşman eline geçtiği, Pâdişâh'ın da oradan uzaklaşıp gittiği haberi yayıldı. Bu durum Türk ordusunda bir bozgun havası yaratmıştı. Fakat ileride bunlardan haberi olmayan birlikler göğüs göğüse çarpışmaya devam ediyorlardı. Düşman Türkler'in ağırlıklarının bulunduğu yere gelince orada aşçı, katırcı, deveci, karakullukçu ne kadar Türk varsa herbiri eline lobut, balta, odun ne buldularsa düşman askerinin üzerine hücum edip bunları kıra kıra yürümeye başladı. Düşmanın orada bozgun göstermesi Türk merkezinin ayakta olduğunu göstermiş, "*Bre kâfir sındı*" diye bağırarak Türk askeri yeniden toparlanarak düşman üzerine atılmaya başlamıştı. Yatsı vaktine kadar devam eden savaşta ellibin düşman askeri toprağa serilip ikiyüz kadar topları Türk eline geçti. Kaçanların arkasına da Kırım süvâirilerini gönderdiler.

Bu savaşın kazanılmasında en büyük rolü oynayanlardan biri Hoca Sâdeddîn Efendi'dir. Şeyhülislâm olan Hoca Sâdeddîn Efendi, düşman askeri ordu merkezine girip Pâdişâh'ın otağına bir ok atımı mesâfeye kadar yaklaştığı sırada Vezîriâzamın aruk

çâre kalmadığını ve Pâdişâh'ı gizlice oradan kaçırmak gerektiğini söylemesine karşı, Hoca Sâdeddîn Efendi Pâdişâh'a kutsal görevlerini anlatmış ve oradan bir yere kıpırdamadığı takdirde Allah'ın kendilerine zafer vereceğini söylemiştir.

Zaferden sonra İbrâhîm Paşa'nın yerine Cıgalazâde Sinan Paşa vezîriâzam oldu. Sinan Paşa hemen ordu içinde yoklama yapıp o sırada orada bulunmayanları "kaçak" îlân etti ve bütün vilâyetlere -bunların çoğu Anadolu askeri idi- emimâmeler gönderip kaçakların bulundukları yerde derhal îdâm edilmelerini, bütün mallarına el konulmasını istedi. Bu ağır ve katı karar yüzünden Anadolu'da birçok huzûrsuzluklar başladı, çünkü birbirini çekemeyenlerin çoğu karşı tarafı kaçak diye ihbâr ediyor, îdâm edilenlerin mallarına el konulduğu için bunların karıları, çocukları, akrabaları aç ve sefil kalıyorlardı. Haklarında îdâm kararı çıkmış olanların birçoğu daha sonraki Celâlî isyânlarına katılmışlardır.

Ordu İstanbul'a döndükten sonra Avusturyalılar tekrar Türk kalelerine saldırmaya başlayınca Satırcı Mehmed Paşa serdâr tâyin edildi ve Macaristan'a gönderildi. Satırcı Mehmed Paşa Erdel tarafına gidip oradaki bazı kalcileri fethetmekle uğraşırken, ordu uzaktadır diye Avusturyalılar Budin'i, Enîâk Voyvoda-sı Mihail de Niğbolu Kalesi'ni kuşattılar. Voyvoda üzerine asker geldiğini işitince kaçtı. Avusturyalılar da Budin'de birşey yapamadılar. Solnok Sancak beyi Kulaksız Osman Bey, Peşte'yi kahramanca savunup düşmanı sokmadı. Karşı tarafta da şehri top ateşiyle harâb etmekten başka birşey yapamayan düşman, serdar'ın geleceği haberi işitilince çekip gitti.

* *
*

Devlet bu yıllarda bir yandan Alman-Avusturya savaşını devam ettirirken bir yandan Anadoludaki Celâlî isyanlarını bastırmakla uğraşıyordu. Celâlî liderlerinin en önemlilerinden biri

olan Karayazıcı Abdülhalim Urfa'yı ele geçirmiş, hattâ bir rivâyete göre bulunduğu bölgede saltanatını ilân etmişti. Anadolu'da o yıllarda hüküm süren idarî ve iktisadî bozukluklar dolayısıyla pekçok kimse Celalîler'e katıldı. Böylece memleketin herbir yanında Deli Hasan Ağa, Amasyalı Deli Zülfikar, Malatyalı Karakaş Ahmed, Kalenderoğlu Mehmed, Gâvur Murad, Tekeli Mehmed, Tokatlı Ağaçtan Pîrî, Sivaslı Kara Said, Bağdadlı Uzun Halil, Kalındudak Mahmud, Köprülü Sarı Şaban gibi irili ufaklı Celalî reisleri türedi. Zaman zaman İstanbul'daki iktidar kavgasını kaybeden bazı paşaların da bunların katıldığı oluyordu. Karayazıcı Abdülhalim, üzerine gönderilen hükûmet kuvvetlerini Kayseri civarında büyük bir bozguna uğrattı, fakat sonradan Sokulluzâde Hasan Paşa ile yaptığı Sepetli (Elbistan tarafında) muharebesinde mağlub olarak çekildi ve daha sonra kendi arkadaşları arasında çıkan bir ihtilâl sonunda öldürüldü. Sokulluzâde Hasan Paşa, kardeşinin intikamını almak için harekete geçen Deli Hasan Ağa'nın kendisini Tokat'ta muhasara ediş sırasında atılan bir kurşunla öldürülmüştür.

Öte yandan Osmanlı ordusu Vezîriâzam ve Serdâr-ı Ekrem Dâmâd İbrahim Paşa'nın kumandası altında 1600 yılı Ağustosunda Belgrad'dan hareket ederek önce Boboşça Kalesi'ni alıp Budin yolunu emniyete aldı, sonra Kanije Kalesi önlerine varıldı. Vaktiyle Kaanûnî devrinde (1532) fethedilip sonra elden çıkan bu büyük kalenin etrafı bataklık ve bir yanı nehir olduğu için muhasarası çok zor olmuştur. Buna rağmen Osmanlı Ordusu kırk gün süren bir kuşatmadan sonra Kanije'yi teslim aldılar. Kuşatma devam ederken ellibin kişilik bir Alman ordusu Kanije'yi kurtarmak üzere gelip Osmanlı ordusunun karşısında "tabur" bağlamışsa da üzerlerine Rumeli askeri sevk edilerek püskürtülmüşler, Kırım süvârieleri de bunların ikmal kollarını vurduğu için geri gitmek zorunda kalmışlardı. Kale fethedilince muhafızlığına eski Budin Beylerbeyi Tiryâki Hasan Paşa tâyin edildi, ordu oradan Belgrad yoluyla İstanbul'a döndü.

Osmanlı ordusu dönünce Avusturya Arşidükü Ferdinand kumandasındaki bir haçlı (müttefikler) ordusu Kanije'yi geri almak üzere geldi. Kaleyi kuşatan kuvvet seksenbin civarında idi,

içeride ise dokuz bin Türk vardı. Fakat Tiryâki Hasan Paşa o tarafları çok iyi bilen tecrübeli bir asker ve devlet adamı olduğu için, düşmanın niyetlerini casusları vasıtasıyla öğrenmiş ve kalede savunma tedbirleri almış bulunuyordu.

Tiryâki Hasan Paşa kale önüne keşfe gelen beşbin kişilik bir düşman koluna sadece tüfek ateşi açtığı için, düşman kalede hiç top bulunmadığını sandı. Sonra büyük kuvvetlerle rahat rahat gelip kale yakınında mevzilendikleri zaman yüz Türk topu birden ateş açarak büyük zâyiât verdirdi. Tiryâki Hasan Paşa sık sık kaleden hurûç hareketi yaparak düşmanın üzerine hü-cûm ediyor, böylece pekçok düşman kırılıyordu. Batıklık yü-zünden fazla manevra imkânı bulamayan düşman, Paşa'nın hü-cûmlarına karşı tabur bağlamak, yâni etrafını istihkâmlarla çe-virmek zorunda kaldı. Hasan Paşa'nın Karapençe Osman adlı bir adamı vardı; o tarafların bütün dillerini bilen bu adam gizlice düşman ordugâhını geçip Belgrad'daki Sadrâzama kalenin durumunu devamlı bildiriyordu. Paşa bazen de sahte mektuplar ya-zıp bunların düşman eline geçmesini sağlıyor, düşman böylece kalenin daha aylarca dayanabilecek güçte olduğu fikrine vardırı-lıyordu. Aslında barut tükenmişti, ama Hasan Paşa kalede Uzun Ahmed adında bir Yeniçeri'ye barut yaptırarak işi kapatıyordu.

Karapençe son defa Mohaç ovasında Sadriâzam'a varıp kalenin çok kötü durumda olduğunu bildirdi. Mevsim kışa girdiği (Kasım ayı) için yeniçeriler ayak dirediler ve daha ileri gitmek istemediler. Buna rağmen Serdar Zigetvar'a kadar geldi ve oradan dönmek zorunda kaldı. Serdar'ın Zigetvar'a geldiğini duyan düşman ordusunda mâneviyât çok bozulmuştu. Türk ordusunun oradan geri Belgrad'a döndüğünü bilmediler. Tabîî kış mevsimi onların üzerinde de kötü tesîrlere bırakıyordu. Nihâyet yavaş yavaş kale önünden sökülmeğe başladılar. Paşa'nın adamlarından Kara Ömer Ağa adında bir kahraman subay, üçyüz askerle düşman ordugâhı üzerine şiddetli bir hü-cûm yapınca, Arşidük bile canını kaçarak kurtarmayı denedi. Tiryâki Hasan Paşa

seksenlik bir ihtiyar olduğu için kendini ata bağlatarak o halde savaşa katılıyordu. Beşyüz kişilik bir kuvvede düşmanın kırk-beş tane topunu zaptetti, İncekara adlı topçubaşı ile bunların hepsini kaleye çekti. Muhasaranın son günü yapılan umûmî bir hücumla öğleye kadar düşmanın bütün metrisleri zaptedildi. Paşanın önüne otuzbin kadar kelle geldi. Avusturya-Alman Arşidükü Ferdinand bütün ağırlıklarını, kendi tahtı da dâhil olmak üzere, orada bırakıp kaçmıştı. Tiryâki Hasan Paşa savaş bitince Arşidükün otağına girdi. Bu sıradaki manzarayı bir Osmanlı tâ-rihçisi şöyle anlatıyor:

"Ferdinandos-kralın otağına doğru varup içerü girdi; gördü ki bir yüce taht, çevresi trabzon, biri altın ve biri gümüş; parmaklıkları başları renk renk cevâhirlerle süslenmiş ve direkleri başına birer elmas konmuş ki her biri Rûm haracı değer idi. İki yanında on ikişer kürsü konulmuş; kırmızı kadife örtüler ile saçakları incü ve sırma ile örülmüş, her biri kıymetli; ve taht önünde tahmînen altı zirâ uzunluğunda simat trapezesi; ol dahi gûnâgûn san'atla musanna ve müzeyyen idi. Hasan Paşa anda iki rek'at namâz kılup hamd-ü-senâ ve feth şükrânesine duâ idüp ağladı ve:

-- Bu zafer sâdece ve sâdece Hakk Teâlâ'nın inâyeti ve Hazret-i Resûl-i Ekrem'in mu'cizâtı eseridir! deyü kılıcın çıkarup tahtı ortadan kılıçladı ve geçüp üzerine oturdu. Sâir begler ve ağalar ol kürsilere rütbe sırasına göre oturdular. Hasan Paşa bunlara va'z-u-nasîhat eyleyüp sabru sebâtun lüzûmunu bildirdi ve:

-- Her kim bu ulu gazâda bulundu ise inşâallah bütün günâhları affedilmiştir, dedi. Sonra:

-- Bu otağa ilk giren kimler idi? deyü süâl eyledi. Yedi nefer ileri gelüp üç yeniçeri dört serhadlü kendülerin bildirdiler:

-- Bu otakta ne var ise cebehânedan gayri cümlesi sizindür, dedi".

Kaçan düşmanın üzerine üçbin kişi ile Kara Ömer Ağa gönderildi. Fakat Kara Ömer Ağa yolda rastladıkları onar, onbeşer kişilik düşman müfrezelerinin ayağa kalkmaya bile meccâleri olmadığını, Türkler'i görünce güçlkle ayağa kalkıp şapka çıkararak saygı gösterdiklerini görünce, "*Âcize el kaldırmak erlik şanından değildir*" diyerek onlara hiç dokunmamış, daha ileride eli silah tutar birliklerin peşine düşmüştür.

1601 yılı Kasım ayında olan Kaniye Zaferi, Türk târihinin en müstesnâ sayfalarından biridir. Bu büyük zaferi kazanan Tiryâki Hasan Paşa derhal Pâdişah tarafından "vezîr" rütbesi ile ödüllendirildi.

Ertesi yıl Kaniye kuşatması sırasında bir başka Avusturya ordusu tarafından alınan ve içindeki bütün kadın-çoluk-çocuk kılıçtan geçirilen Estonibelgrad Kalesi düşmandan geri alındı. Peşte'yi alıp Budin'i kuşatmaya kalkan bir düşman ordusu da oradan uzaklaştırıldı.

Avusturyalılar 1603 yılında tekrar hazırlanıp Peşte'ye kadar geldiler. Burada Türk ordusunun nehir ötesine geçen öncü kollarıyla yaptıkları savaşta hayli askerimiz şehîd oldu, fakat ertesi gün Celalilikten vazgeçip affedilen ve kendisine paşalık verilen Hasan Ağa'nın yaptığı şiddetli bir hücum üzerine bozulup kaçtılar.

* *

*

İran cephesinde ardı ardına başarısızlıklar görüldü. İran Şâhı Birinci Abbâs çok kudretli bir devlet adamı ve askerdi. Ordusu da kendi gibi tamamiyle Türkmenler'den meydana gelmiş olan Şâh Abbâs, Tebrîz ve Erivan'ı Türkler'den geri aldı.

1603 yılı Aralık ayında Pâdişah Üçüncü Mehmed Hân vefât etti. Otuzsekiz yaşındaydı, ve dokuz yıldır Osmanlı tahtında idi. Çok kuvvetli bir kültürle yetişmiş olup, iyi bir şâirdi. Fakat devlet işlerinde o derecede kuvvetli bir şahsiyet gösterememiştir. Hoca Sâdeddîn Efendi'nin telkîn ve öğütleri ile devlette iyi hizmetler yapmış olan Üçüncü Mehmed, böyle bir müşâ-

viriden mahrûm kaldıktan sonra chliyetsiz sadrâzamların elinde birçok işlerin yolundan çıkmasına engel olamamıştır.

Sultan Birinci Ahmed Han

Sultan Ahmed Han, 1603 yılı Aralık ayında babasının yerine Osmanlı tahtına geçti. Padişah olduğu zaman ondört yaşındaydı. Mustafa adlı bir kardeşi bulunmakla birlikte bu Mustafa'nın aklî muvâzenesizliği veyâ başka erkek hânedân mensûbu bulunmayışı yüzünden idâmı düşünülmemiş, böylece Osmanlı âilesindeki kardeş katli âdeti artık kalkmıştır.

Sultan Ahmed'in cülûsu (tahta geçişi) sırasında Osmanlı'nın hem doğu, hem batı sınırlarında şiddetli karışıklıklar vardı. Safevîler'den Şâh Abbâs Erivan'ı (Revan) kuşatmış, hattâ dış varoşlarına hâkim olmuştu. Batıda ise Peşte kalesi Avusturya işgâlinde idi. İranlılar 1604 yılında Erivan'ı vire ile aldılar, böylece Karabağ, Şirvan ve Gürcistan Safevî nüfûzu altına girmiş oldu. İran Şâhı Erivan'dan sonra Kars'a girip oradaki sünnî müslümanların câmi ve medreselerini baştanbaşa yıkmıştır.

Pâdişâh Şark cephesine Cıgalazâde Sinan Paşa'yı, Batı cephesine de Vezîriâzam Lala Mehmed Paşa'yı serdâr tâyin etti. Lala Mehmed Paşa 1604 yılı Ağustosunda Belgrad'dan hareket etti. Osmanlı'nın geldiğini duyan Avusturyalılar Peşte'yi bırakarak kaçtılar. Sonra Vaç Kalesi alınıp Estergon kuşatılmasına geçildi. Şiddetli yağmurlardan dolayı muhasara kaldırıldı, serdâr İstanbul'a döndü. Ertesi 1605 yılında tekrar sefere çıkıldı. Bu arada Erdel Beyi Stefan Boçkay, Avusturyalılar'a başkaldırıp Türk hâkimiyetini kabul etti. Lala Mehmed Paşa ordusu geçen yıl yarım kalmış olan Estergon kuşatmasını bu yıl tamamladı, 3 Ekim 1605'te Estergon teslim alındı. Civardaki diğer bazı kalelerin de teslim alınmasından sonra Kaniye Beylerbeyi Sarhoş İbrahim Paşa, emrine verilen yirmibin Tatar ve Macar atlısı ile Avusturya içlerine büyük bir akın verdi. Akıncılar iki şehri zaptedip yağmalamışlar, pekçok esîr ve ganîmetle dönmüşlerdir.

Şark tarafında Cıgalazâde başarı gösteremedi. Urmiye Gölü civarında Osmanlı ordusu özellikle orduya katılan eski Celâlî isyancılarının düzensiz hareketleri yüzünden bozuldu. Cıgalazâde Sinan Paşa oradan Van'a geldikten sonra kederinden öldü.

Vezîriâzam ve Garp orduları başkumandanı Lala Mehmed Paşa, Macaristan tarafında işleri düzelttikten sonra Pâdişah'ın emri üzerine Erdelli asîlzâde Boçkay'a merâsimle taç giydirdi ve onu "Erdel Prensi ve Yukarı Macar Kralı" ilân etti. Sonra İstanbul'a dönen Paşa 1606 yılında öldü. Ölümüne, yerine geçmek için ilâcına zehir koyan Derviş Paşa'nın sebep olduğu söylenir.

1606 yılında Avusturyalılar'la Zitvatorok Barış Anlaşması yapıldı ve böylece onbir yıl süren büyük Avusturya savaşı bitmiş oldu. Türkler bu anlaşmada bazı tâvizler verdiler. Osmanlı Sultanı Avusturya-Alman İmparatoru'nu protokolda kendi dengi sayacak, Avusturyalılar'ın her sene vermekte oldukları harâç ise bir defalık savaş tazminâtı hâlinde alınacak, bir daha alınmayacaktı.

Bundan sonraki yıllar daha çok iç çatışmalarla geçti. Karayazıcı Abdülhalîm'in ortadan kaldırılması ve kardeşinin de hükûmetle anlaşmasından sonra Celâlî hareketinin en kuvvetli lideri Kalenderoğlu olmuştu. Aydın ve Saruhan taraflarında dolaşan Kalenderoğlu nihâyet üzerine sevk edilen kuvvetleri Nif (Kemalpaşa) civarında mağlûb ettikten sonra Saruhan'ı zaptetti. Öte yandan İran seferindeki Osmanlı ordusuna vaktinde yetişmedi diye idâm edilen Halep Beylerbeyi Canbulatzâde Hüseyin Paşa'nın taraftarları onun yeğeni Ali Paşa'nın idâresinde ayaklanmışlardı. Canbulatoğulları mezhep bakımından düzî oldukları için Lübnan düzîlerinin beyi Maanoğlu Fahreddin ile anlaşıp kuvvetlerini birleştirdiler ve devletin başına büyük bir dert çıkardılar.

Vezîriâzam Kuyucu Murad Paşa celâlî isyanlarını bastırmak için Anadolu'ya serdâr tâyin edildi. Seksenlik bir ihtiyar olan Murad Paşa müthiş bir irâde ile Celâlîler'in peşine düşüp hiçbirine aman vermiyordu. Konya ve Adana bölgesindeki Celâlîler'i şiddetle cezâlandırdıktan (tabîî bu arada nice ma'sûm in-

san da hayatını kaybetmiştir) sonra Halep üzerine yürüdü, Oruç-ovası'nda Canbulatoğlu'nun ve Maanoğlu'nun kuvvetlerini mağlûb edip liderlerini kaçırdı. Kış Haleb'te geçirdi. O sırada Kalenderoğlu Mehmed de Bursa'yı zaptetmiş, orada kışlamıştı.

1608 Haziran ayında Kuyucu Murad Paşa'nın Osmanlı ordusu ile Kalenderoğlu'nun yirmibin kişilik Celalî kuvveti Maraş civârında Alacaçayır'da karşılaştı. Kuyucu Murad Paşa at üstünde duramayacak kadar yaşlı olduğu halde kendini ata bağlatıp savaşa girdi. Kalenderoğlu bozulup İran'a kaçtı. Meşhûr celalî reislerinden Uzun Halil ve Meymun da İran'a kaçmak üzere iken yolda yakalanıp öldürüldüler.

Kuyucu Murad Paşa bu işlerden sonra 1610 yılında İran seferine çıktı. Arpaçay'da İranlılar'la karşılaşan Osmanlı ordusu, Şâh Abbâs'ın gizli bir barış teklifi yüzünden geri çekilip Diyâr-bekir'e döndü. Kuyucu Murad Paşa burada öldü. Bir ay sonra İran elçileri geldiler ve "Kaanûnî devrindeki sınırlara dönülmek" üzere barış yapıldı. Ancak İranlılar her yıl gönderilmesi gereken 200 yük ipek harâcını barış yapıldığı 1612 yılı verip bir daha getirmedikleri için anlaşma bozulmuş sayıldı ve 1615'te tekrar İran seferi açıldı. Bu defa ipek haracı yarıya indirilmek sûretiyle yeniden anlaşma yapıldı.

Batı tarafında Boğdan'da bir taht kavgası yüzünden çıkan isyan üzerine Bosna Beylerbeyi İskender Paşa o tarafa serdâr tâyin edildi ve âsileri esir edip Boğdan'ın iç işlerini düzeltti. Erdel'e Osmanlı taraftarı bir bey getirilip böylece Eflâk-Boğdan ile Avusturya'nın arası tamâmen kapaulmış oldu. Lehistan'la bir barış anlaşması yapıldı ve Tatarlar'ın akın etmemesi şartıyla Lehistan harâca bağlandı (1617).

Sultan Birinci Ahmed Han, 1617 yılı Kasım ayında ve-fât etti. 28 yaşının içindeydi. Ondört yaşında tahta çıkmış, on-dört yıl hükümdârlık yapmıştı. Pek genç yaşta ölen Birinci Ahmed iyi yetişmiş, zekî ve kaabiliyetli bir sultandı. Çok iyi bir şâirdi. Çok dîndâr olduğu için içki ve sefâhate hiç meyletmemişti. Türk mîmârlığının şâhceserlerinden ve İstanbul'un incilerinden olan Sultan Ahmed Câmîi'ni o yaptırmıştır. İkinci Selîm devrinde iyice artan kadınlar saltanatına son vererek, harem

ile siyâseti birbirinden ayırmıştır. Ordunun başında sefere çıkmayışı genellikle asıl büyük kusuru sayılır.

Sultan Birinci Mustafa Han

Sultan Mustafa, Birinci Ahmed'in kardeşi idi. Gelenceğe göre Sultan Ahmed'in büyük oğlu sultan olması gerekirken, Mustafa tahta çıkarıldı (1617). Birinci Ahmed'in eşi Mâhpeyker Kösem Sultan, başka bir kadından doğmuş bulunan Şehzâde Osman'ın pâdişahlığına engel olmak için bâzı devlet adamlarıyla işbirliği edip bu kaanûn-dışı işi yapmıştır. Fakat Sultan Mustafa'nın zayıf akıllı veyâ sinir hastası olması yüzünden üç ay sonra tahttan indirilmesi gerekti. Yerine Şehzâde Osman tahta getirildi.

Sultan İkinci Osman Han

Genç Osman diye anılan İkinci Osman 1618 yılı Şubat'ında pâdişah oldu. Pâdişah olduğunda ondört yaşının içinde idi. Genç yaşına rağmen çok parlak bir şahsiyeti vardı. Kendisinin meşrû hakkı çiğnenip amcasının pâdişah yapılması, devlet otoritesinin birtakım sorumsuz veyâ yetkisiz kimseler tarafından kullanıldığını gösteriyordu. Sultan Osman tahta geçtiği günden îübâren bu otorite kargaşalığına son vermek üzere çok sert tedbirler almaya başlamış, bâzı konularda köklü değişimler yapmak gerektiğine inanmıştı. Bu işlerde en çok kendi hocası Ömer Efendi ile işbirliği yapıyordu. Hattâ Ömer Efendi'ye şeyhülislâma âid olan bütün azil ve tâyin yetkilerini vermişti.

Saltanatının ilk yılı İranlılar'a karşı Halil Paşa ordusunun mağlûbiyetine şahid oldu. Bu yüzden İranlılar'la yeniden Kaanûnî devri sınırları esas tutulmak üzere barış yapıldı. Fakat Lehistan tarafında işler iyi gitti. Birinci Ahmed zamanında Bos-

na Beylerbeyi olup Boğdan isyanını bastıran İskender Paşa bu defa Özü Beylerbeyi idi ve Lehistan Kazakları'nın akınlarını durdurmakla görevlendirilmişti. Ayrıca, Boğdan Voyvodası yine başkaldırıp Lehliler'le işbirliği yaparak Türk hâkimiyetindeki yerlere saldırmaya başlamıştı. Bunun üzerine İskender Paşa Boğdan serdârlığına (başkomutanlık) tâyin edilmiş, yanına da Kırım Hanı Canbek Giray, Rumeli Beylerbeyi Yûsuf Paşa, Niğbolu Beyi Tiryâki Mehmed Paşa, Vidin Beylerbeyi Mihal-oğlu Hızır Paşa vb. verilmişti. İskender Paşa 1620 yılı Eylü-lü'nde Lehistan ordusuyla karşalaşarak düşmanın taburunu bozmuş, onbin askerini kılıçtan geçirmiştir. Lehistan başkumandanı Zolkievski, serdâra ve pâdişaha çok yüklü bir haraç vererek barış istemişse de, serdâr buna yanaşmamıştır. Çünkü Lehistan o sırada Osmanlı'ya bağlı bir devletti ve Osmanlı'ya kılıç çekmesi ihânet sayılıyordu. Lehistan Ordusu dokuz günlük bir savunmadan sonra geri çekilirken Dinyester (Turla) ırmağı boyunca İskender Paşa tarafından imhâ edildi, hâin Zolkievski'nin başı kesilip İstanbul'a gönderildi.

Lehistan mes'elesi bu seferle halledilmiş durumdaydı, ve Lehistan elçi göndererek her türlü şartta anlaşmaya hazır bulunuyordu. Fakat büyük idealleri bulunan Sultan Osman anlaşmaya yanaşmadı. Onun maksadı Lehistan'ı bir baştan bir başa geçerek Baltık Denizi'ne çıkmak, Avrupa protestan dünyasını Osmanlı himâyesine almak ve böylece Alman İmparatorluğu'nu iki taraftan sıkıştırmaktı. Böyle cihângirâne bir emelin başında elbette kendisinin bulunması gerekirdi. 1621 yılı Mayıs ayında İstanbul'dan ordunun başında hareket ederek Lehistan seferine çıktı. Bir yandan kapdân-ı deryâ Halil Paşa Karadeniz'e açılmış ve Lehistan Kazakları'nın deniz kuvvetlerini dağıtmaya başlamıştı.

Ordu Lehistan sınırından içeri girdiği zaman Kırım Hanı'na akın emri verildi. Canbek Giray Tatar askeriyle Lehistan içlerine baskınlar vermeye başladı. Bu arada düşmanın Hotin Kalesi'nde savunma hazırlığı yaptığı, ellibin tüfekli askerin kaleyi korumakla görevlendirildiği öğrenildi.

Hotin önünde düşmanın müstahkem savunma mevzilerine yapılan ilk hücumda içeri girilip düşman mukavemeti kırılmıştı, fakat yeniçerilerin yağmacılığa başlaması yüzünden zafer tamamlanamadı. Düşmanın gerilerine gönderilen Canbek Giray ile Nogay Tatarları'nın Hanı Kantemir Mirzâ bütün ikmal kollarını vurup her türlü yardım ümidini söndürdükleri halde, Hotin'de yeniçerilerin hoşnutsuzluğu ve ağır hareketi yüzünden bir türlü sonuç alınamadı. Nihâyet Lehistan'nın barış isteği üzerine Kaanûnî devri sınırları esas olmak ve Lehistan'ın Kırım Hanlığı'na verdiği vergi devam etmek şartıyla barış yapıldı, ordu İstanbul'a döndü.

Lehistan seferinin başarısızlığında askerin gönülsüz savaşması, disiplinsizliği, bahşış hırsı önemli rol oynamıştı. Sultan Osman'ın herkesçe bilinen cimriliği dolayısıyla onları memnûn edemeyişi de işi büsbütün alevlendirmişti. Pâdişah muazzam emellerinin suya düştüğünü görünce, mevcûd yeniçeri ve sipâhî teşkilâtlarının dejenere olduğuna, bunların kaldırılıp yerlerine Anadolu ve Suriye Türkmenleri'nden yeni bir ordu kurulması gerektiğine karar verdi. Hattâ bâzı tâarihçiler ve hâtırat yazarları onun devlet merkezini İstanbul'dan Anadolu'ya kaldırmak, ulemâ sınıfına siyâsetten el çektirmek, haremi kaldırmak gibi fikirleri olduğunu söylerler.

Sultan Osman Anadolu ve Suriye'de Türkmen aşîretlerinden ordu toplamak üzere İstanbul'dan Anadolu'ya geçmeye karar verince, bu niyetini gizlemek için Lübnan'daki Dürzî isyânını bastıracağını söyledi. Fakat bir âsî lider için pâdişahın sefere çıkamayacağı anlatılınca bu defa hacca gideceğini bildirdi. Saraydaki câriyeleri evlendirip çıkararak haremi kaldırmaya teşebbüs etti. Kendisi de câriye ile evlenmek yerine Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin kızı ile evlendi. Hattâ kıyâfette bile reform yapıp mevkiinin ağırlığına hiç yakıştırılmayan hafif kıyâfetlerle halk arasına girdi.

Kendisine karşı büyüyen muhalefetin asıl iki sebebi ulemâ sınıfının nüfûzunu kırmaya kalkması ve askeri gücendirmesiydi. Hattâ onun beylerbeyilerine emîrnâmeler gönderip kapıkulu askerini kırdırarak yerlerine sekbân askeri toplamalarını istediği bile söyleniyordu.

Muhâlifler toplanarak Pâdişah'ın akıl hocası diye bilinen birkaç kişiyi ortadan kaldırmayı düşündüler ve Şeyhülislâm'dan bu yolda bir fetvâ aldılar. Sultan Osman fetvâ kendisine getirildiği zaman yırtıp attı. Böylece durum büsbütün gerginleşti. Asker, Pâdişah'a dilekçe vermek üzere saraya girdi, fakat Pâdişâh bunları kabûl etmedi. Nihâyet amcası eski Sultan Mustafa'yı hapsedildiği yerden çıkarıp pâdişah ilân ettiler. Ulemâ, Sultan Osman'ın tahttan indirilerek yerine akıl hastası olduğu bilinen Sultan Mustafa'nın getirilmesini istemediyse de, yeniçeri ve sipâhiler kılıç zoruyla onları yola getirip Sultan Mustafa'nın pâdişahlığını tasdik ettirdiler. Böylece Genç Osman tahttan indirilmiş oluyordu. Fakat kargaşalık henüz dinmemişti. Sultan Osman Yeniçeri Ağası'yla gizlice görüşüp onlara bâzı tâvizler vermek sûretiyle Sultan Mustafa'nın pâdişahlığına engel olmaya çalıştı. Fakat yeniçeriler kendi Ağalarının onu tuttuğunu görünce Ağa'yı da öldürdüler. Sultan Osman tutuklandı ve Yedikule zindanına götürüldü. O sırada Vezîriâzamlik makamına getirilen Kara Dâvûd Paşa, yanına birkaç cânî alarak kimsenin haberi olmadan Sultan Osman'ı öldürttü.

Sultan Osman o târihte yaptığı bâzı hatalar ve çok kimsenin hoşuna gitmeyen reformcu fikirleri dolayısıyla tahtını kaybetmişti. Fakat bu sırada kendisine yapılan fenâ muamele ve hele hiç hesapta yokken vahşice öldürülmüş olması bütün memleketi derin bir kedere boğdu. Halk özellikle sipâhileri bu cinâyetten sorumlu tutuyor, sipâhiler de üstlerinden bu ağır yükü atmak için kaatillerin idâmını istiyorlardı. Nihâyet önce cebecibaşı, sonra Kara Dâvûd Paşa ve Kethüdâ Kalender öldürülüp çesetleri Sarayburnu'ndan denize atıldı.

Sultan Osman Han ondört yaşında pâdişah olmuş, onsekiz yaşında asker kıyâfetli bir alay zorba tarafından şehîd edilmişti. Çok genç ve yakışıklı olması yüzünden "*Genç Osman*" diye şöhret bulmuştur. Onun öldürülmesi Türk târihine kara bir leke olarak geçmiş, halk vicdânı bu olayı bir türlü unutamamıştır. O yaşta Osmanogulları âilesinin pekçok mensûbu gibi değerli bir şâir olan Osman Han'ın asıl hatâsı, kafasındaki büyük emelleri gerçekleştirmeye kalkmadan önce dost ve düşma-

nını iyi tanımamış olması, devletteki kuvvetler dengesini hesaba katmamasıdır.

Sultan Osman'ın bu fecî âkıbeti üzerine, yeniçerilerin desteklediği hükûmetlere karşı muhalefete düşen bâzı devlet adamları, Sultan Osman'ın kanının hesabını sormak iddiâsıyla kalkmışlar, bu sûretle halkın senpatisini toplamışlardır. Bunlardan ilki Erzurum Beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa'dır. Osmanlı târihinde yiğitliğiyle ün yapmış olan Abaza Mehmed Paşa, yeniçerileri pâdişah kaatili ilân ederek üzerlerine yürümüş, yeniçerilerin bir kısmı kaçıp bir kısını Erzurum iç kalesine sığınmıştır. Hattâ kaçan yeniçerilerin bâzılarını yakalayıp ayaklarına nal çaktırarak "Şimdi daha iyi koşarsınız" dediği söylenir. Abaza Mehmed Paşa Erzurum'dan hareket ederek Anadolu vâlîlerinin birçoğunu kendi yanına kattı, Ankara'ya kadar geldi ve Ankara Kalesi'ni kuşattı.

İstanbul'da işlerin düzelmediği gibi Anadolu'yu da baştan başa ateş sardığını gören devlet ileri gelenleri, bu işe bir çâre bulmaya çalıştılar. Yapılacak ilk iş, devlet reîsliği ve hele Halife olma şartlarından tamâmen uzak bulunan Sultan Mustafa'nın oradan uzaklaştırılması idi. 1623 yılı Eylülünde Birinci Ahmed'in hayatta bulunan oğullarından en büyüğü olan Şehzâde Murad tahta çıkarıldı.

Dördüncü Murad Han

Sultan Murad Han, Birinci Ahmed'in oğlu olduğu için Genç Osman'ın da kardeşi idi. Oniki yaşında tahta çıktı. Bu yaşta devlet işlerinde bilgisiz ve tecrübesiz olduğu gibi, ağabeyi Sultan Osman'ın fecî âkıbetiyle ilgili korkunç hatıralar içinde bulunuyordu.

Pâdişah olduğunun ertesi yılı İran Şâhı Birinci Abbâs hiyle ile Bağdad'ı işgal etti. Bağdad'da yerli askerin kumandanı olan Bekir Subaşı, vâlî Yûsuf Paşa'yı bir vesîle ile ortadan kaldırmış ve Hâfız Ahmed Paşa'ya haber salarak Bağdad vâlîliğinin kendisine verilmesi hâlinde her yıl İstanbul'a büyük miktarda

para göndereceğini bildirmişti. Onun bu isteği reddedilerek Bağdad'a bir vâlî tâyin edilince, Bekir Subaşı Acem Şâhına mektup gönderdi, kalcyi kendisine teslim edeceğini söyledi. Şâh Abbâs hemen adamlar gönderip, kendisi de Şiîlerin kutsal yerlerini ziyâret maksadıyla otuzbin askerle Bağdad taraflarına geldi. Tehlikeyi sezen İstanbul hükûmeti hemen Bekir Subaşı'yı paşa rütbesiyle Bağdad valisi yaptı. Bekir Paşa bunun üzerine devlete sadakat gösterip İranlılar'a şehri vermedi. Şâh Abbâs Bağdad'ı kuşattı. Üç ay şiddetli bir savunmadan sonra Şâh'ın vaadlerine kapılan Bekir Paşa'nın oğlu İran askerini şehre sokunca kale düştü. İranlılar Bekir Paşa'yı işkence ile öldürdükten sonra Bağdad'da şiîlerle sünnîlerin listesini yapıp sünnîleri başta Bağdad Müftüsü olmak üzere işkencelerle öldürdüler. Böylece Bağdad ve onunla birlikte bütün Irak, Osmanlı elinden çıkmış oluyordu. Ardından Kırım'da hânlık kavgası dolayısıyla isyan çıktı. Kırım veliahdi Şâhin Giray, otuzbin Tatar'la Osmanlı elindeki sâhil kalelerini yakıp yıkmaya başladı. Nihâyet Nogay Beyi Aslan oğlu Kantemir Mirzâ bunların üzerine hücum edip hemen hepsini imhâ etti. ve Kırım ateşi söndürülmüş oldu. O kargaşalıkta Kazaklar Karadeniz'de korsanlığa başlayıp İstanbul Boğazı ağzında Sarıyer'e kadar geldiler ve her tarafı yakıp yıktılar. Kapdân-ı Deryâ Receb Paşa 1625 Ekimi'nde bunlar üzerine sefere çıkıp Karaharman açıklarında bütün Kazak donanmasını imhâ ederek devleti o dertten kurtardı.

Bağdad felâketi kanayan bir yara hâline gelmişti. Hâfız Ahmed Paşa Diyârbekir Beylerbeyi iken Bağdad'ın kurtarılması için serdâr tâyin edildi. Hâfız Paşa, yanında dört toptan fazla götürmediği için kale dövülemedi ve muhasara uzadı. Şâh Abbâs'ın İran ordusunu toplayıp yardıma gelmesi üzerine de Osmanlılar kuşatmayı kaldırıp döndüler.

Devlet bir taraftan iç isyan gâileleriyle bunalıyordu. Abaza Mehmed Paşa kendi üzerine gönderilen yeniçerileri kılıçtan geçirdikten sonra kendisini tenkile gelen Dişlenk Hüseyin Paşa'yı da yendi. Erzurum'a asker gönderilip Abaza'orada kuşatıldıysa da yine bir netîce alınamadı. Nihayet Hüsrev Paşa kumandasında gönderilen bir ordu 1628 Eylülü'nde Abaza Paşa'nın

askerini türlü vaadlerle yanından uzaklaştırdıktan sonra Abaza'yı teslim mecbûr ettiler. Paşa oradan İstanbul'a, Pâdişâh'ın huzûruna getirildi. Bütün bu isyanının Sultan Osman'ın öcünü almaktan başka gâyesi bulunmadığını söyleyince Pâdişâh onu affetti ve Bosna Beylerbeyliğine tâyin etti.

Hüsrev Paşa'nın başkumandanlığında Bağdad'a ikinci bir sefer tertiplendi. 1630 yılında bu Bağdad kuşatmasından da sonuç alınamadı. Hüsrev Paşa azledildi, yerine Hâfız Ahmed Paşa getirildi. Hüsrev Paşa taraflıları onu yine eski yerine getirmek için pâdişah'tan, Hâfız Paşa dâhil, onyedî kişinin kendilerine teslim edilmesini istediler. Dördüncü Murad henüz idâreye hâkim olmuş değildi. Bütün çırpınmalarına rağmen, annesiyle işbirliği yapan Topal Recep Paşa'nın da göz yumması üzerine, askerin zorbabaşları Hâfız Ahmed Paşa'ya saldırıp parçaladılar.

Hâfız Paşa'nın kendi gözleri önünde öldürülmesinden sonra bu zorbaları sindireceğine dâir yemîn eden Sultan Murad, önce onların pek büyük ümîd bağladıkları Hüsrev Paşa'yı ortadan kaldırmakla işe başladı. Sonra zorbaların saraydaki baş dayanağı olan Topal Recep Paşa'nın başını vurdurdu. Kendi annesi Mâhpeyker Kösem Sultan'ı saraydaki odasında göz habsine aldirdi. Sîpâhî zorbaları başlarına geleceği sezip Atmeydanı'nda toplandırlarsa da Pâdişah akıllılık edip önce yeniçerileri elde ederek, yeniçeri ileri gelenlerine ve ulemâya sarayda devlete itaat edeceklerine dâir Kur'an üzerine yemîn ettirdi.

Sultan Murad bundan sonra İstanbul içinde herhangi bir zorba fesâdına meydan vermemek üzere, fesahtçıların toplandıkları kahvehâneleri kapattı ve bütün yasağı ilân etti. Sık sık geceleri kendisi kontrole çıkıyor, yasağa uymayanları oldukları yerde öbür dünyaya gönderiyordu. Asker içinde fitne çıkaran elebaşları birer birer yakalayıp ortadan kaldırdı. Sonra ulemâ sınıfını sindirdi. Böylece İstanbul'da devlet reîsini ve hükûmet otoritesini hiçe sayıp kendi menfaatları uğruna her türlü kepâzeliği yapabilecek cinsten hiçbir adam kalmadı, böyle şeyleri akıllarından geçirenler korkularından seslerini çıkaramaz oldular.

Sıra dış işlerine gelmişti. Önce Lehistan üzerine sefere çıktı. Pâdişâh Edirne'de iken Lehistan hükûmeti elçi gönderip

Osmanlı'nın barış şartlarını kabûl etmeye hazır olduklarını bildirince geri döndü ve o sırada devlet için âdetâ haysiyet mes'lesi hâline gelen İran işini halletmeye karar verdi.

1635 yılı Mart ayında Pâdişâh İstanbul'dan hareket ederek Revan (Erivan) seferi denen İran seferine çıktı. Osmanlı ordusu Temmuz ayında Revan önüne geldi ve şehri kuşattı. İranlılar dayanacak güçleri olmadığını görünce teslim oldular. Revan Vâlisi olan Emîr Gûne Oğlu Tahmasb Kulihan şehri vire ile teslim etti. Bu adam Osmanlı hizmetinde Yûsuf Paşa adını almış ve İstanbul'un meşhur Emirgân semtine ismini vermiştir.

Pâdişâh Revan'ı teslim aldıktan sonra Tebrîz üzerine yürüdü ve Tebrîz'i işgâl etti. Oradan Van-Diyarbakır yoluyla İstanbul'a döndü.

1638 Nisan'ında Bağdad'ı kurtarmak üzere sefere çıktı. Ekim ayı ortalarında Bağdad'ın dış mahalları alınıp kale kuşatıldı. Kale içinde otuz ilâ kırkbin arasında İran askeri bulunuyordu. Açılan gediklerden yapılan şiddetli hücumlardan birinde vezîriazam Tayyâr Mehmed Paşa askerin başında gedikten girerken kurşunla vurulup şehîd oldu. Aralık ayı sonlarında İran Vâlisi Bektaş Han umûmî hücum yapan Türk ordusuna karşı kale burçlarından teslim teklifi yaptı ve "vire" ile kaleyi verdi. Fakat Bektaş Han ile araları iyi olmayan diğer İranlı kumandanlar yirmibin askerle iç kaleye kapanıp savaşa devam ettiler. Bunun üzerine Pâdişâh Rumeli Beylerbeyi Aslan Paşazâde Ali Paşa'yı gönderip yirmibin Safevî askerini şiddetli bir hücumla toptan imhâ ettirdi. Bu ölü sayısı aşağı-yukarı Safevîler'in Bağdad'ı ele geçirince öldürdükleri sünnî müslüman sayısına denktir. Pâdişâh fetih işi tamamlandıktan sonra "ancak şimdi ziyârete yüzüm var" diyerek İmâm-ı Âzam'ın türbesine gitti; türbeyi tâmir ettirip fevkalâde kıymetli eşyâ hediye etti.

1639 yılında İran'la Kasrîşîrîn Anlaşması yapıldı ve böylece şimdiki Türk-İran hudûdu daha o tarihte çizilmiş oldu.

Sultan Dördüncü Murad Han, 1640 yılı Şubat'ında "damla" hastalığından vefat etti. Bu hastalık Osmanlılarında irsî olup kendisinde bir senedir başlamıştı. Hekimlerin verdiği

ilâç ve perhizlerle biraz düzeldiği bir sırada Silahtar Mustafa Paşa'nın konağında verilen bir ziyafette içki içmesi üzerine bütün Osmanlı ülkesini nizâm ve disiplin içine sokmuş bulunan o kudretli pâdişah kendi nefsinı zaptedememiş, bilhassa Revan'dan getirdiği eski Sâfevî Valisi Emîrgûneoğlu'nun tertiplediği eğlence âlemlerinde vücûdunu yıpratmıştı.

Öldüğü zaman yirmidokuz yaşındaydı. İkiyüz okkalık gürz kullanır, mızrak vurarak sekiz kalkanı birden deler; ata binmekte ve silah kullanmakta eşine rastlanmazdı. Yine bütün dedeleri gibi sa'at sâhasında da dehâsı vardı. Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdad seferinden gönderdiği manzûm feryadnâme'ye yazdığı cevap bugün bile dillerde dstandır.

Dördüncü Murad Han Osmanoğulları'nın en kudretlilerinden biri sayılır. Gerçekten, kendisinden önceki yıllarda otorite kargaşalığının memlekette yarattığı anarşi ve terör o kadar korkunç boyutlara ulaşmıştı ki, Pâdişah'ın bu uğurda kıydığı binlerce can kimsede acıma duygusu yaratmadı, bütün memleket genç yaşta ölen bu büyük adamın arkasından ağladı, hattâ her kargaşalık devrinde onun hasretini çekti.

Sultan İbrahim Han

İbrâhim Han, Birinci Ahmed'in oğlu ve Dördüncü Murad'ın kardeşi idi. Genç Osman vak'asına şâhid olmuş, ayrıca üç kardeşi Sultan Murad zamanında idâm edildiği için o zamana kadar bütün hayatı ölüm korkuları içinde geçmişti. Bu yüzden kendisini tahta dâvet ettikleri zaman bunun bir tuzak olduğunu sanıp gitmek istemedi. Dördüncü Murad'ın oğulları hep küçük yaşta ölmüş oldukları için, Şehzâde İbrâhim, Osmanoğulları âilesinin tek erkek ferdi olarak kalmıştı. Pâdişah olduğu zaman yirmibeş yaşındaydı. Yaşadığı hayatın ızdırapları sinirlerini çok bozmuştu. Bâzıları bu sinir bozukluğundan dolayı Sultan İbrâhim'e "deli" demişlerse de bunlar hem deliliğin ne demek olduğunu, hem de Sultan İbrahim'in şahsiyetini hiç bilmeyen kimselerdir.

Sultan İbrâhim'in saltanat yıllarının en önemli hâdiseleri Girit seferi ve bâzı Anadolu isyanlarıdır. Girit, Venedikliler'in elindeydi ve Akdeniz'de Türk hâkimiyetine sekte veren bir çıban gibi duruyordu. Rodos'tan sonra Malta'ya sığınan korsan şövalyelerin bir sığınağı hâline gelmişti. Bu haydut yuvasının fethi Birinci Ahmed zamanında kararlaştırılmış, fakat başka gâilelerden gecikmişti. Bu defa Kızlarağası Sünbül Ağa'nın, yanında Mısır vergi geliri ve birçok değerli eşyâ ve câriyelerle bindiği kalyonun Malta korsanları tarafından esîr alınıp, esîr ve câriyelerin Girit'te satılmış olması bir bahâne oldu. Ordu ve donanma Malta seferine diye hazırlanıp asıl niyet gizlendi. Türk askeri ancak adanın yakınlarına gelindiği zaman hedefin Girit olduğunu anlamış, böylece Venedikliler'e de fazla hazırlık fırsatı verilmemişti.

1645 yılı Haziran'ında Girit sâhillerine asker çıkarılmaya başlandı. Halk Venedikliler'den pek memnûn olmadığı için, Türk ordusunun iyi muamelesi onları çok sevindirmiş, hattâ erzak yardımı yapmalarına yol açmıştı. Ordu Haziran sonunda Girit'in en büyük kalelerinden Hanya önüne geldi ve kuşatmaya girişti. Ağustos ayı içinde Hanya teslim oldu. Kış geldiğinde orada asker bırakılarak İstanbul'a dönüldü, Ertesi yıl Girit'e eski Budin Beylerbeyi olup kahramanlığı ve espirisiyle tanınan Gâzî Deli Hüseyin Paşa serdâr tâyin edildi. Hüseyin Paşa büyük başarı göstererek Girit'in ikinci büyük kalesi olan Resmo'yu aldı, oradan Kandiye kuşatmasına geçti. Kandiye çok müstahkem bir yerdi ve içinde çok sayıda asker, cephane, erzak vardı. Hüseyin Paşa önce şhri ablukaya alıp teslim olmaya zorladı. Bu arada Venedikliler zaman zaman hurûç hareketi yapıp Türkler'e hücum ediyorlardı, fakat Hüseyin Paşa her seferinde bunları fecî yenilgilere uğratarıp ellerinden haylî top ve tabya aldı. Nihâyet ablukadan sonra doğrudan doğruya kuşatmaya geçildi. Bu arada Venedikliler Çanakkkale Boğazı'nı ablukaya alıp Girit'e gidecek yardımı önlemeye çalıştılar. Kapdân-ı Deryâ Ammârzâde'nin beceriksizliği yüzünden Hüseyin Paşa ordusu uzun zaman yiyecek ve cephâne sıkıntısı çekti. Sonra asıl adı Himârzâde olan Ammârzâde bu beceriksizliğinden dolayı idâm edildi.

Sultan İbrâhim devrinin iç politikası çok bozuk gitti. Pâdişah sık sık sinir krizleri geçirdiğinden iyi olmak için her çâreye başvuruyor, bu arada onun gözüne girmek isteyen bir sürü dalkavuk herbiri bir yoldan "derdine çâre" gösteriyordu. Bunlardan biri "nefesi kuvvetli" olduğu söylenen Kastomonulu bir üfürükçü idi. Her nasılsa Pâdişah bu adama okuttuğu zaman ferahlık bulmağa başlamış, böylece Cinci Hoca adıyla tanınan üfürükçü sarayda büyük bir nüfuz kazanmıştı. Dalkavuklukta bâzı paşalar ondan hiç geri kalmadılar. Hattâ bir vezîriâzam, Pâdişah'a "Siz hata etmezsiniz" diyecek kadar ileri gitti. Bunlar ayrıca olup biten işleri Pâdişah'a dâima iyi tarafından anlatıyorlar, birçok kötülüklerden kendisini haberdâr etmiyorlardı. Sultan İbrahim duâlar, kadınlar, araba sefâları ilh. içinde derdini unutmakla ömrünü geçirdi. Saraydaki eğlence hayatına para yetmediği için halktan "kürk ve anber" vergisi diye bir vergi almaya kalktı. Ayrıca, vâlilerden harâc istemeye kalkmış, vâlîlikleri çok para verenlere vermeye başlamıştı.

Sivas Vâlisi Vardar Ali Paşa'dan büyük miktarda para ve Anadolu Beylerbeyi İbşir Paşa'nın Sivas'taki karısını isteyince Vardar Ali Paşa isyan ederek asker toplayıp İstanbul'a yürüdü. Fakat İbşir Paşa karısının ırzını kurtaracak yerde İstanbul'un emriyle Vardar'ın üzerine yürüyüp onu idâm ettirdi. Bunun dışında Kaurcioğlu ve Karahaydaroğlu adlı Celâlî reisleri Anadolu'yu altüst edip üzerlerine gönderilen kuvvetleri mağlûb ettiler ve arada pekçok ma'sûm canından, malından oldu.

Sultan İbrahim nihâyet kürk ve anber vergisini ulemâdan ve askerden de almaya kalkışınca Yeniçeriler'in ileri gelen kumandanları, o sırada Girit'ten dönmüş olan eski Yeniçeri Kethüdâsı Kara Murad Ağa'nın başkanlığında toplandılar; ulemâyâ da haber salındı. Bunlar önce Pâdişah'ı yanlış haberlerle aldatın ve onun keyfine hizmet eden vezîriâzam Ahmed Paşa'nın azlini istediler. Paşa azledildi, ama Yeniçeri kumandanları (Ocak ağaları) onu yakalayıp öldürdüler, cesedini Sultanahmed Meydanı'ndaki çınar ağacının dibine çırılçıplak bırakular. İnsan etinin mafsâl romatizmasına çok iyi geldiği şâyiası üzerine pekçok

kimse gelip Paşa'nın etinden birer parça kopardığı için, Ahmed Paşa'nın adı sonraları "Hezarpâre" (=Bin parça) olmuştur.

Sultan İbrahim yeni vezîriâzam Sofu Mehmed Paşa'nın asker ve ulemâyâ âid istekleri kendisine bildirmesi üzerine çok sinirlenerek onu huzûrundan kovunca, Sofu Mehmed Paşa ertesi gün durumu Fâtih Câmii'nde toplanan ocak ağalarına ve ulemâ efendilere bildirmiş, bunun üzerine Yeniçeriler toplanarak Pâdişah'ın tahttan indirilmesine karar vermişlerdi. 1648 yılı 8 Ağustosunda saraya giren büyük bir kalabalık Şehzâde Mehmed'i çıkarıp pâdişah ilân etti, Sultan İbrahim de bir odaya kapatıldı.

Sultan İbrahim kötü bir şöhrete sâhip olmakla birlikte aslında kötü veyâ deli bir adam değildi. Kendisinin pâdişah olarak sorumluluklarının pekâlâ farkında idi ve bu yolda çok titiz davranıyordu. Fakat sinir buhranları içinde bulunması bâzı kaabiliyetli devlet adamlarını bertaraf etmesine, bâzı değersiz kişileri ise sırf onun sıkıntılarını ferahlatmaları için büyük mevkiilere geçirmesine yol açtı. Kadın düşkünlüğü yüzünden yaptığı birtakım saçmalıklar da kendi eseri değildir. Osmanlı hânedânında kendisinden başka erkek kalmadığı için, neslin devam etmesi maksadıyla bütün devlet adamları kendisine güzel câriyeler takdim etmekte âdeta yarışa girmişler, pâdişahı Binbir Gece sultanlarına benzetmişlerdir. Evliyâ Çelebî, ne hikmetse onun türbesinin hep kadınlar tarafından ziyâret edildiğini söyler.

Kapatıldığı odada on gün kaldıktan sonra idâm edilmiş ve Ayasofya'da amcası Sultan Mustafa'nın yanına defnedilmiştir.

Dördüncü Mehmed Han

Av merakı yüzünden "*Avcı Sultan Mehmed*" diye anılan Dördüncü Mehmed, Sultan İbrahim'in büyük oğludur. Tahta çıkarıldığı zaman yedi yaşındaydı (1648).

Dördüncü Mehmed'in ilk yıllarında Sultan Osman olayı ve ondan sonraki birçok hâdiselerin izleri henüz çok tâze idi ve aynı tip kargaşalıklar devam ediyordu. Önce sipâhîler Sultan

Osman'ın kan dâvâsı için şeyhülslâmla vezîriâzamın katlini istediler. Ulemâ bu isteğe karşı Yeniçeriler'le birleşti ve Sultanahmed Meydanı'nda isyan çıkaran sipâhîler kanlı bir şekilde yola sokuldu. Böylece sipâhîler bir güç olmaktan çıkmış, bütün kuvvet Yeniçeri Ocağı'na geçmiş oldu. Bir müddet sonra vezîriâzam da azledilip Yeniçeri Ağası Kara Murad Ağa vezîriâzam oldu.

Devleti bu yıllarda en çok uğraştıran iki mes'eleden biri Celâlî hareketleri, öbürü uzayıp giden Girit savaşı idi. Isparta taraflarında yirmi sancaklık yeri kendi hâkimiyet bölgesi yapan Kara-Haydaroğlu Mehmed Bey, Isparta mütesellimi Abaza Kara Hasan Ağa tarafından bir baskında ağır yaralandıktan sonra yakalandı ve İstanbul'a getirilip idâm edildi. Meşhur seyyah Evliyâ Çelebî Kara-Haydaroğlu'nun büyük bir kahraman olduğunu söyler. Bu olaydan sonra eski sipâhî zorbalarından Gürcü Nebî, Karahaydaroğlu'nun eski yoldaşı Katırcıoğlu ile birlikte çok sayıda asker toplayıp İstanbul'a yürüdü. Bulurlu'da yapılan savaşta Katırcıoğlu hükûmet kuvvetlerini bozduysa da Gürcü Nebî mağlûb olup çekildi. Kaçan Gürcü Nebî Kırşehir sancakbeyi İshâk Bey tarafından yakalanıp idâm edildi, Katırcıoğlu ise yiğitliğinden dolayı affedilip sancakbeyi yapıldı.

Pâdişah henüz küçük yaşta olduğundan devlet işlerini ele almış ve otoritesini kurmuş değildi. Bu yüzden saraya bâzı devlet adamları ve vâlîde sultanlar hâkimdi. Dördüncü Mehmed'in annesi Turhan Sultan ile Büyük Vâlîde (Dördüncü Murad'ın annesi) Mahpeyker Kösem Sultan arasındaki mücâdelede Kösem Sultan öldürüldü; böylece en azından Dördüncü Mehmed'in iktidarı sağlamlaştı. Kösem'i öldüren Lala Uzun Süleyman Ağa bu defa tâ Sultan Osman olayından beri devlette hâkim olan yeniçeri zorbabaşılarını ortadan kaldırmanın da bir yolunu buldu. Tokkapı Sarayı'nın Bâb-ı Hümayûn kısmı önüne Peygamberimizin mukaddes sancağı (Sancağ-ı Şerîf) dikilip tellâllar vâsıtasıyla bütün halk sancak altına toplanmaya dâvet edildi. Yeniçeri neferleri canlarının korkusuna düşüp hepsi sancak altına gelince Ocak Ağaları kaçacak yer aramaya başladılar. Onbeş-yirmi gün içinde birer ikişer hepsi saklandıkları yerlerde yakalanıp işleri

bitirildi, böylece Ağalar saltanatına da son verilmiş oldu.

Dördüncü Mehmed'in ilk on yılında hemen her yıl, hattâ bir yılda birkaç defa sadrîâzam değişikliği oldu. Nihâyet Vâlide Sultan'ın tavsiyesi üzerine eski Trablusşâm Vâlîsi Köprülü Mehmed Paşa vezîriâzamlığa getirildi. Köprülü, devleti bu kargaşalıktan kurtaracağını, ancak kendisine yaptığı işlerden dolayı hesap sorulmamasını şart koşarak bu makamı kabûl etti. Birçok işleri düzeltti, ama bu arada çoğu ma'sûm olmak üzere nice insanın kanını döktü.

Önce Girit mes'clesinin halledilmesi gerekiyordu, çünkü Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alan Venedikliler buradan Girit ordusuna yardım gitmesini önlüyordu. Köprülü, ordunun başında Çanakkale'ye gitti. Donanma Venedik gemilerine karşı bir başarı gösteremedi, fakat karadan atılan bir top güllesi Venedik Amiral gemisini batırınca Venedikliler kaçtılar ve böylece Girit yolu açıldı. Bundan sonra Venedikliler'in o kargaşalıkta Türkler'den aldıkları Bozcaada, Limni, Semadirek gibi adalar tekrar ele geçirildi.

Köprülü bundan sonra Erdel seferine çıktı ve isyan eden Erdel Beyi ile ona katılan Enlâk ve Boğdan Voyvodaları'nı yola getirdi. İkiyüzbin Tatar atlısı Erdel'i baştanbaşa çiğneyerek elli bin esirle döndüler. Bu sırada Anadolu'dan isyan haberleri geldiği için Köprülü geri döndü. Bâzı vâlîler Abaza Hasan Paşa'nın başkanlığında toplanıp isyan etmişlerdi. Aslında bu isyanın başlıca sebeplerinden biri Köprülü'nün sert hareketleri ve kan dökücülüğü idi. Disiplin ve otorite sağlamak maksadıyla pek çok asker ve kumandan öldürmüştü, bunun üzerine canlarından korkan bâzı kumandanlar ve askerler Anadolu'ya kaçıp isyan bayrağı açmışlardı. Köprülü öyle kötü bir terör estirmişti ki, İstanbul'da yerine vekil bıraktığı paşa bile âsîlere katılmıştı.

Köprülü, Erdel seferinden İstanbul'a gelip Murtaza Paşa'yı serdâr yaparak âsî paşaların üzerine gönderdi. Hasan Paşa onun gönderdiği kuvvetleri Ilgın'da bozguna uğrattı. Hasan Paşa ve arkadaşları bundan sonra kışı geçirmek üzere Kilis ve Antep tarafına gittiler. Köprülü'nün Haleb'e gönderdiği Murtaza Paşa bunlara mektûb gönderip Haleb'e çağırdı ve hepsine İstanbul hü-

kûmetinin af emri gönderdiğini bildirdi. Haleb'e gelen paşalara ziyâfet verildi, fakat adamlar yatsı namâzı için abdest aldıkları sırada Köprülü'nün gönderdiği kaatiller tarafından öldürüldüler. Aslında bu paşaların asıl suçu devlete değil, Köprülü'nün keyfî ve zâlim idâresine isyan etmekte.

Doğu Avrupa tarafındaki işler oldukça iyi gitti. 1659 yılı Temmuz ayında Ruslar'a karşı Osmanlılar'dan yardım isteyen Kazak hatmanı Vikovski'nin bu ricâsı üzerine bir miktar Osmanlı askeri ile Kırım Hanı Mehmed Giray kumandasında Tatar birlikleri gönderildi. Kazaklar'ın Konotop kalesi'ni kuşatmış bulunan Rus Prensi Trubeçkoy'un 120 bin kişilik ordusundan bir tek kişi kalmamacasına hepsi kılıçtan geçirildikten sonra, Rusya içlerine akıncı kolları gönderildi, 50 bin Rus esîr edildi. Ef-lâk'ın âsî voyvodası Mihnea'ya karşı ise Silistre Vâlîsi Can Arslan Paşa ile Elbasan sancakbeyi Ahmed Bey harekete geçip Voyvoda'yı bozguna uğrattılar ve yerine başka birini getirdiler. İsyan etmiş bulunan Erdel Beyi Rakoczy'nin üzerine Budin Beylerbeyi Seydî Ahmed Paşa gönderildi. Kahramanlığıyla tanınmış bir adam olan Dağıstanlı Seydî Ahmed Paşa, âsî prensin elinden bâzı kalelerini aldıktan sonra ordusunu müthiş bir bozguna uğratmış, ancak yaralı kaçabilen Rakoczy birkaç hafta sonra ölmüş ve İstanbul Hükûmeti Erdel tahtına Bark-Czai'yi oturtmuştur.

Köprülü Mehmed Paşa 1661 yılında Edirne'de ölüp İstanbul'a getirilerek defnedildi. Öldüğü zaman doksan yaşına yakındı. Câhil, fakat zekî bir adam olan Paşa'nın başarılarında asıl rolü oynayan, onun merhametsizliği ve fesatçılığıdır. Bu yüzden âsâyîşi yerine getirmekle birlikte devletin bozulan düzenine çâre olacak hiçbir tedbîr almamıştır. Fakat kargaşalığı önlemesi yüzünden saray tarafından tutulmuş, hattâ vasiyeti üzerine oğlu Fâzıl Ahmed Paşa kendisinden sonra sadrîâzam yapılmıştır.

Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa askerden veyâ idârecilikten yetişmiş biri değildi, tahsil yaparak müderris (profesör) olmuştur. Çok kültürlü ve çok zekî bir adam olduğu için devlet işlerinde başarı gösterdi.

Fâzıl Ahmed Paşa sadrîâzam olunca Venedikliler'e karşı karadan (Dalmaçya) bir sefer açılması ve Girit işinin böylece çabuk bitirilmesi düşünülmüş, fakat Avusturya tarafından şikâyetler gelince o tarafa öncelik verilmiştir. Avusturyalılar 1662 yılında Osmanlı'nın Erdel Prensi yaptığı Bark-Czai'yi hiyleyle öldürüp yerine kendi adamları olan Kemeny Yanoş (Osmanlılar "Kimyanoş" derler) adında birini koymaya kalktılar. İstanbul hükûmetinin ölen prens yerine tâyin ettiği Apafi de âciz kalınca, Yanova sancakbeyi Küçük Mehmed Bey idaresinde gönderilen bir imdad kuvveti Kemeny Yanoş'un sayıca çok üstün ordusunu darmadağın etti, Kemeny Yanoş Türk atlarının ayakları altında ezilerek öldü. İstanbul hükûmeti Viyana'ya artık Erdel işlerine karışmaması için bir protesto gönderdi, fakat Avusturyalılar bunu dinlemeyince Fâzıl Ahmed Paşa bizzat ordunun başına geçerek Avusturya seferine çıktı (1663).

Ordu Belgrad'dan Ösek'e geldiğinde Avusturya elçileri gelip barış istedilerse de, Kaanûnî zamanındaki senelik harâcı vermeyi kabûl etmedikleri için geri çevrildiler. Türk Ordusu Avusturyalılar'ın elindeki müstahkem Uyvar (Neuhausel) Kalesi'ni muhasara etti. Uyvar o zamanın en büyük kalelerinden biriydi ve zaptedileceği kimsenin aklına gelmiyordu. Fâzıl Ahmed Paşa'nın otuzsekiz gün süren kaşatmasından sonra Avusturyalılar ve Macarlar daha fazla dayanamayacaklarını anladılar. Kalenin kumandanı Kont Forgaç (bu adamın âilesi sonradan Türkiye'ye yerleşerek Furgaç adını almıştır) "vire" ile teslim oldu. Kırım Hanı Mehmed Giray'ın oğlu Tatar atlıları ile, kardeşi de Kazak atlılarıyla Avusturya içlerine akına gönderildi, bunlar seksenbin esirle döndüler. Serdâr Paşa Belgrad'da geçirdi.

Ertesi yıl (1664), vaktiyle Avusturyalılar'dan yıkılması istendiği halde yıkılmayan Yeni Kale fethedildi; içindekiler teslim olmadığı için imhâ edildiler ve kale yerle-bir edildi. Böylece orada bir Avusturya sığınağı ortadan kaldırılmış oldu. Fâzıl Ahmed Paşa oradan Yanıkkale(Raab)'yi almak üzere yürüyüşe geçti. Kale Raab ırmağının öbür yakasında olduğu için Saint Gothard köyü civarında hafif bir köprü kurulup asker geçi-

rilmeye başlandı. Onbin kadar asker karşıya geçtikten sonra şiddetli yağmur yüzünden köprü yıkıldı, karşı taraftaki askere de düşman ordusu hücum etti. Türk askeri bunları geri püskürtüp merkezlerine kadar ilerlemesine rağmen takviye alamadıkları için geri çekildiler ve çoğu ırmakta boğularak öldü. Dörtbin kişi kadar şehid verildi. Avrupalılar bu basit hâdiseyi büyük bir zafer gibi kutlamaya kalktılsa da, Türk Ordusu ileri yürüyeşce devam edince, barış istemek zorunda kaldılar. 10 Ağustos 1664'de Türkler'in ileri sürdüğü şartlar kabul edilerek "Vasvar Sulhü" yapıldı.

Fâzıl Ahmed Paşa böylece Avusturya seferini başarı ile kapadıktan sonra Girit işini bitirmeye gitti. 1667 yılı Mayıs'ında Girit'in son büyük kalesi olan Kandiye kuşatmasına başladı. Kışa kadar kale alınamayınca bahara kalındı. Bu arada Pâdişah bu mes'elenin bir an önce halledilmesi için bizzat sefere çıkmaya karar vermişti. Girit'e geçmek üzere Eğriboz'a giderken yolda Kandiye'nin fethedildiği haberi gelince geri döndü (1669). Venedikliler, barış yaparak Girit'i Türkiye'ye terkettiler.

1672 yılında Dördüncü Mehmed Han Lehistan seferine çıktı. O tarihlerde Ukrayna Kazakları Lehistan (Polonya) ile Rusya arasında bir devlet kurmaya çalışıyorlardı ve böyle bir devlet hem Rusya'nın batıya, hem Lehistan'ın doğuya ve güneye sarkmasına engel olacağı için, Türk Devleti Ukrayna Kazakları'nı destekliyordu. Fakat Lehistan'ın şiddetli baskısından iyice bıkan Kazak Hatmanı Doroszenko, İstanbul hükûmetine mürâcaat edip Ukrayna'nın Osmanlı ülkesine katılmasını istedi. Böylece Osmanlılar Ukrayna'yı sancak yapıp sancakbeyi olarak Doroszenko'yu tâyin ettiler. Lehistan bu işe karşı çıkınca, Lehistan'ın Ukrayna'ya karşı faaliyetleri Türk Devleti'ne savaş sayıldığından, bu sefer açıldı.

Türk Ordusu 1672 Ağustosunda Polonya'nın en büyük kalelerinden biri olan Kamanice'yi sekiz günlük bir kuşatmadan sonra teslim aldı. Böyle bir kalenin sekiz gün içinde Türk eline geçmesi bütün Avrupa'yı dehşet içinde bırakmıştı. Ardından Halap Vâlisi Kaplan Paşa ile Kırım ve Kazak süvârî birlikleri Polonya'nın Lwow şehri ile etrafındaki kaleleri fethettiler. Bunun

üzerine Lehistan, sulha yanaşıp hem harâç ödemeyi, hem Ukrayna'yı Türk himâyesine bırakmayı, hem Podolya'yı Türkler'e terkumeyi kabûl etti.

Kralın Osmanlılar'la yaptığı bu anlaşma, Lehistan Diyet Meclisi tarafından kabûl edilmeyip Sobiesky tekrar Türk elindeki kalelere saldırınca, pâdişah ertesı yıl yeniden Lehistan seferine çıktı. Fakat bu arada vezîriâzam Fâzıl Ahmed Paşa öldü. Lehistan'a serdâr olarak gönderilen Şeytan İbrahim Paşa, Kral Jan Sobieski'yi Zorawno'da sıkışurarak kuşattı. Onaltı gün dayanabilen Kral, barış istedi ve Podolya ile Ukrayna'yı Türkiye'ye bırakması şartıyla isteği kabûl edildi.

Fâzıl Ahmed Paşa büyük bir devlet adamıydı. Kırk yaşında ölmesinin sebebi içkiye düşkünlüğüdür. Ondan sonra vezîriâzamlığa yine Köprülüler'den biri getirildi. Yeni vezîriâzam Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu bir sipâhînin oğlu olup küçük yaşta yetim kalınca Köprülü Mehmed Paşa tarafından evlâdlık edinilmiş ve Fâzıl Ahmed Paşa ile birlikte tahsîl görmüştü. Böylece kıymetli bir devlet adamının kaybından sonra ondan daha kıymetli bir başkası iş başına gelmiş oluyordu.

Kara Mustafa Paşa'nın ilk yıllarında Ruslar, Kazak Hatman'ı Doroszenko'yu aldatarak kendi taraflarına çektiler ve Ukrayna'yı istilâya başladılar. Bunun üzerine ardı ardına iki defa Rus seferine çıkan Dördüncü Mehmed, Ruslar'ın elindeki Çehrin Kalesi'ni fethetti. Özü (Dinyeper) nehri sınır olmak üzere Ruslar'la anlaşma yapıldı. Kara Mustafa Paşa'nın asıl niyeti Avusturya ile uğraşmak olduğu için bu taraftaki mes'eleleri bir an önce bitirmek istiyordu.

1682 yılı başında Avusturya hâkimiyetindeki Kuzey Macaristan milliyetçilerinin lideri Emeric Tököly, yâni Türkler'in "Tökeli İmre" dedikleri Macar asîlzâdesi İstanbul hükûmetine mürâcaat ederek kendisinin Türk himâyesinde "Orta Macaristan Kralı" ilân edilmesini istedi. Bu istek Türk tarafı için Avusturya'ya karşı önemli bir avantaj teşkîl ettiğinden, Tökeli, kral ilân edildi ve Macaristan tarafındaki bütün vâlîlere Orta Macar ülkesinin Avusturyalılar'dan kurtarılması bildirildi. O sıralarda Avusturya İmparatorluğu şimdiki gibi küçük bir devlet değildi;

Almanya, Bohemya, bir kısım Macaristan bu imparatorluğa dâhildi. Fransızlar Avusturya'yı Batıdan sıkıştırmış, Strazburg'u ele geçirmişlerdi. Türkler'in de Orta Macar seferine hazırlandıklarını gören Avusturya, hemen elçiler gönderip Vasvar Barışı'nın yenilenmesini istedi. Türkler ancak Raba Kalesi'nin iâdesi ve Orta Macaristan'a hürriyet verilmesi gibi şartlarla barış yapılabileceğini açıkladılar. Elçiler geri döndü.

Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa, Orta Macar seferine çıkıp Orta Macaristan'ın merkezi Kaşa'ya kadar birçok kaleleri fethederek Tökölî'ye verdi. Vezîriâzam Kara Mustafa Paşa ise Avusturya tarafındaki durumla ilgili olarak etraflı bilgi toplamış, bütün hudûd vâlîlerinden raporlar getirmiş, sonunda Avusturya'ya karşı sonuç alıcı bir savaş yapmanın doğru olacağına inanmıştı. Paşa'nın ve onunla aynı görüşte olan devlet adamlarının fikri, Viyana'yı işgâl ederek Alman-Avusturya İmpartorluğu'nu geri almak, böylece Macaristan'da Türk tâbiyyeti altında kuvvetli bir Macar Krallığı kurulmasına imkân vermektir. Macaristan ayakta durdukça Almanlar'ın Türk Devleti için artık önemli bir tehlike teşkil etmesi düşünülemezdi. En büyük düşman olan Avrupa'ya karşı böyle kuvvetli bir savunma duvarı kurulması Türk devletini çok uzun yıllar rahat ettirebilirdi.

Seferi Pâdişah da çıktı. Henüz Viyana kuşatmasına kesin karar verilmiş değildi. Pâdişah Belgrad'da kaldı, ordunun başında Kara Mustafa Paşa Estoni-Belgrad'a kadar geldikten sonra orada bir savaş meclisi topladı ve Viyana'nın kuşatılmasına karar alındı.

Türk ordusu 100-120 bin civarında askerle Avusturya'nın birçok kalelerini zapt ve bâzılarını tahrîb ederek Viyana önlerine geldi. Avusturyalılar ordunun ileri hareketini durdurmak için Başkumandan Dük Şarl dö Loren kumandasında bir ordu çıkardılarsa da Kara Mustafa Paşa'nın yolladığı bir kuvvet bunları mağlûb edip bütün ağırlıklarını zaptetti. Avusturya İmparatoru Leopold bu yenilgi üzerine bütün ümîdini kaybederek Viyana'yı bırakıp kaçtı. Şehirde Kont Stahremberg bütün eli silah tutan erkekleri askere yazıp savunma tedbîrleri aldı.

Türkler iki ay on günlük bir muhasara sırasında şehrin birçok dış tabyalarını ele geçirdiler. Bu sırada ordunun mevcûdu altmış bin kadardı. Diğer taraftan Avusturya'nın imdâdına koşmak üzere Papa'nın önderlik ettiği bir mukaddes ittifak kurulmuş ve buna Saksonya ve Bavyera Elektörleri ile Lehistan Krallığı katılmıştı. Lehistan Kralı Jan Sobieski kumandasına verilen bu yetmiş bin kişilik ordu'ya karşı Kara Mustafa Paşa hemen Kırım Hanı Murad Giray'ı Tatar atlılarıyla yollayarak, Tuna Köprüsü'nü tutmalarını emretti. Bu arada metristeki askerlerin bir an evvel şehri almaları için hazırlıklar yapıldı. Düşman herhangi bir ihtimalle Tuna'dan beriye geçtiği takdîrde Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa bunlara karşı çıkacaktı.

Türk târihinin en büyük ihânetlerinden biri, bu sırada Kırım Hanı Murad Giray tarafından işlendi. Haçlı ordusu Tuna köprüsünü geçerken, kendi askeriyle bir tepceye çekilip seyreden Tatar Hanı, hücum etmesi için kendisine yalvaran Hanlık imâmına şunları söylemiştir:

"Sen bu Osmanlunun bize etdüğü cevri bilmezsin. Bu düşmanın kovalanması benim için hiçbir şeydir ve bu için dinimize ihânet olduğunu da bilirim. Ama isterim ki onlar kendilerinin kaç paralık adam olduklarını görsünler, Tatar'ın kıymetini anlasınlar".

Böylece Tuna'yı geçip Türk kuşatma kuvvetlerinin üzerine doğru gelen haçlı ordusu, bu defa ikinci bir ihânet sâyesinde yine başarılı oldu. Gelen düşmanla savaşıması için orada bırakılan Budin Paşası, daha önce Savaş Meclisinde Viyana kuşatmasının şiddetle alcyhinde olduğu ve bu yüzden Serdâr'dan azar işittiği için, Kara Mustafa Paşa'nın mağlûb olmasını istedi ve askerini toplayıp düşmanla savaşmadan doğru Budin yolunu tuttu. Yetmiş bin kişilik düşman ordusu karşısında, yanında, o sıra ancak onbin kadar hazır askeri bulunan Kara Mustafa Paşa akşam vaktine kadar yiğitçe çarpıştı, nihâyet bunca ihânet karşısında projesinin suya düştüğünü görünce şehîd olmak için

düşman askeri içine dalmaya kalktı. Yanındakiler zorla eteklerinden tuttular; herşeyin bitmediğini, ordunun tekrar toplanması için kendisinin vücudunun şart olduğunu anlattılar.

Gerçekten, Serdâr büyük bir gayretle oradan uzaklaşıp darmadağın çekilen orduyu Yanikkale önlerinde topladı. Aslında Viyana'daki bozgun Türkler'den çok fazla zâyîâta yol açmamış, ancak psikolojik etkisi büyük olmuştu. Hristiyan ordusu bile bir müddet Türkler'in taktik icâbı çekildiklerini zannetti, ancak ortada kimse kalmadığını görünce bırakılan ordu ağırlıklarını yağmalamaya başladılar. Ordunun tekrar toplanması dolayısıyla tâkip edip imhâ etmeye de cesâret edemediler. Serdâr burada ihânet edip giden Budin Beylerbeyini idâm ettirdi. Söylendiğine göre, Budin Paşası ölmeden önce *"Pâdişahımıza söyleyin, Serdâr'ı azletmesin, çünkü kayıpları ancak o telâfi edebilir"* demiştir.

Kara Mustafa Paşa İstanbul'a da haber gönderip Kırım Hanı Murad Giray'ı azletti. Yerine tâyin edilen Hacı Giray'dan kırkbin Tatar atlısı aldı. Macaristan'daki kaleleri takvîye ettikten sonra bahar vakti Nemçeli'den intikamını almak üzere Belgrad kışlağına çekildi. Fakat İstanbul'daki düşmanları Viyana bozgununu fırsat bilip binbir fesat uydurarak netîcede onun idâmına fer mân çıkardılar. İstanbul'dan fer mânla gelen iki çavuşu gördüğü zaman Paşa mes'cleyi anlar gibi olmuş, *"Bizim için siyâset var mı"* diye sormuştur. *"Beli, sultanım"* cevâbını alınca abdest alıp iki rek'at namâz kılmış, sonra boynunu cellâda uzatmıştır. Öldüğünde 49 yaşındaydı, 42 yaşında sadriâzam olmuştu.

Viyana bozgunu Avrupalılar'ın yüzlerce yıllık bozuk mânevîyâatını büyük ölçüde düzeltti. Üstelik Kara Mustafa Paşa'nın idâmıyla karşılarında kudretli bir serdâr göremeyince, ertesi yıl harekete geçip Budin'i kuşattılar. Üç aylık bir kuşatmadan sonra Budin savunmasıyla görevli Şeytan İbrahim Paşa'nın karşısında tutunamayıp geri döndüler. Öte yandan Viyana bozgununun kahramanı sayılan Lehistan Kralı Jean Sobieski Eflâk ve Boğdan'ı zaptetmek üzere harekete geçti, fakat Lehistan Serdârı Süleyman Paşa tarafından bozguna uğratıldı.

Girit'in kaybından dolayı Osmanlı'dan intikam almak için çırpınan Venedik Cumhuriyeti'nin de Kutsal Hristiyan İttifakı'na girmesi üzerine Osmanlı Devleti bütün Batı cephelelerinde savaşmak zorunda kaldı. Venedikliler'e karşı Dalmâçya cephesinde Bosna Beylerbeyi Mustafa Paşa büyük bir zafer kazanıp, Venedik kara ordusunu imhâ etti, fakat denizde başarısız kalındı ve Venedikliler Preveze, Koron ve Navarin'i zaptettiler.

Avrupa tarafında Sobieski'nin Lehistan ordusu bir defa daha bozguna uğratıldı, fakat Avusturyalılar Uyvar'ı zaptettiler ve ertesi yıl tekrar Budin'i kuşattılar (1686).

Budin Beylerbeyliği'nde bulunan Abdî Paşa, kalenin daha evvelki kuşalmaya dayanmasından cesaretlenererek askerin çoğunu sıla iznine göndermişti. Çok kahramanca bir savunma yapmakla birlikte bu hatasının kurbanı oldu. Budin, yetmişaltı günlük bir savunmadan sonra düştü. Türk askeri sokak sokak çarpışarak hepsi şehîd düşünceye kadar kaleyi vermediler. Hatûâ Budin Paşa'sı Abdî Paşa bile elde kılıç çarpışarak öldüğü için cesedi tanınıp bulunamadı. Nice yıllar sonra Osmanlı Devleti Macarlar'la anlaşarak Abdî Paşa'nın şehîd düştüğü yere, onun için senbolik bir mezar yaptırdı. Halâ yolu Budapeşte'ye düşen Türkler Kale'ye gidip bu mübarek şehîdin makamını ziyâret ederek Fâtîha okurlar.

Budin Türk ülkesinin bir nazlı gülü idi. Onun kaybı uzun zaman yüreklerden çıkmayan müthiş bir acıya yolaçtı, Avusturyalılar şehri aldıktan sonra Türkler'in hepsini öldürdükleri gibi, Türkler'e aid bütün binaları yıktılar, bütün eserleri ortadan kaldırdılar. Ancak kendilerinin de kullandığı hamamlar kaldı. Bugün Budapeşte'nin Buda tarafında Aslan Paşa va Sokullu Hamamları yüzelli yıllık Türk Budin'den boynu bükük kalan birkaç eseri teşkil etmektedir. Fakat Budin'in Türk'ten kalma bir incisi vardır ki, şimdi hâkim bir tepede şehrin âdeta mânevî koruyucusu gibi durmaktadır: Gül Baba. Bahçesinde hep güller yetişen Gül Baba Türbesi, Budin'in şanlı gâzîlerinin torunları tarafından bugün de başlıca ziyâret yerlerinden biridir. Gül Baba'ya Macarlar bile büyük bir saygı gösterirler.

Budin'in kaybindan sonra Macaristan'daki Türk hâkimiyeti de, birkaç kale dışında, sona ermiş oluyordu. Kara Mustafa Paşa'nın yerine getirilen sardarlar arasında kudretli biri çıkmamış, nihâyet bunların ehliyetsiz idâreleri yüzünden asker isyan ederek Belgrad'dan İstanbul'a yürümüştür. Âsî ordu birlikleri Silivri'ye geldikleri zaman Sadrazam vekili Fâzıl Mustafa Paşa bütün vezîrleri ve ulemâyı Ayasofya'da toplayıp Pâdişâh'ın tahttan indirilmesine ve bu surece kargaşalığın yatıştırılmasına karar almıştır. Böylece Dördüncü Mehmed'in otuzdokuz yıllık pâdişahlığı sona ermiş, yerine onun kardeşi ve Sultan İbrahim Han'ın oğullarından şehzâde Süleyman getirilmiştir (1687).

İkinci Süleyman Han

İkinci Süleyman'ın ilk yılları müthiş kargaşalıklar ve bozgun haberleri içinde geçti. İstanbul'a gelen zorbabaşıları şehirde âsâyışı bozdukları gibi, devlet işlerine karışmaktan da geri durmadılar. Bu arada Macaristan tarafında Türk ordusu kalmadığı için son Türk kaleleri de birer birer düştü. Lehistan tarafında Kırım Hanı Selîm Giray'ın gayretleriyle Lehistan tecâvüzlerinin hepsi defedilip önemli zaferler kazanılıyordu. Fakat Avusturya cephesinde Estoni-Belgrad Kalesi'nin de düşmesinden sonra Alman-Avusturya İmparatorluk ordusu Belgrad'a kadar geldi, bir aylık kuşatmadan sonra Belgrad işgâl edildi.

Venedik cephesinde Çelebi İbrahim Paşa Eğriboz'da önemli bir zafer kazandı. Bu arada Rusya da fırsattan faydalanıp Kırım'ı ve belki İstanbul'u zaptetmek hulyâsıyla üçyüzbin kişilik bir ordu toplamıştı. Bunların üzerine gönderilen Kırım Hanı Selîm Giray, Perekop'ta altı gün süren şiddetli bir savaştan sonra Ruslar'ı bozup kaçırdı.

Avusturyalılar Belgrad'ı aldıktan sonra Morova boyunca Niş üzerine yürümeye başlayınca İkinci Süleyman, hastalığına rağmen ordunun başına geçip sefere çıktı. Memleketin her tarafında genel seferberlik ilân edildi. Vezîriâzamlık makamına

Fâzıl Ahmed Paşa'nın küçük kardeşi Fâzıl Mustafa Paşa getirildi. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan beri tek kaabiyetli vezîriâzam olan Fâzıl Mustafa Paşa ilk iş olarak Avusturyalılar'ın Rumeli'de çıkardıkları kargaşalıkları önlemek üzere Kırım Hanı Selîm Giray'ı gönderdi. Avusturyalılar o sırada Arnavut ve Sırlar'a krallık vadederek bâzılarını Osmanlı aleyhine harekete geçirmişlerdi. Selîm Giray yıldırım gibi yetişip hepsini itâat altına aldı. Sonra dönüp Osmanlı ordusuna katıldı.

Fâzıl Mustafa Paşa Edirne'den ordu başında hareket ederek Belgrad'a doğru yürüdü. Bu arada Orta Macar Kralı ve Osmanlı taraftarı olan Tököli İmre'nin ülkesi de Avusturya istilâsına uğramış, Tököli Türkler'den yardım istemişti. Silistre Vâlîsi Ahmed Paşa ona yardımla görevlendirildi. Erdel'e giren Paşa, meşhûr Avusturyalı General Heisler'i ve Avusturya tarafîlisi Erdel Beyi'ni mağlûb edip esîr aldı, ama kendisi de şehîd olduğu için ordu geri döndü. Fâzıl Mustafa Paşa ise Belgrad'ı kuşatıp sekiz gün içinde onbeşbin kadar Avusturyalı'yı kılıçtan geçirerek şehri geri aldı (1690).

İkinci Süleyman Han, 1691 yılında Edirne'de öldü. Tahta çıktığı zaman 45 yaşındaydı, fakat devlet işlerine bakamayacak kadar hasta idi. Buna rağmen büyük ıztıraplara katlanarak ordunun başında Edirne'ye kadar gitti, ama Edirne'de yatağa düştü. Üç buçuk senelik saltanatında Fâzıl Mustafa Paşa'yı vezîriâzam yapmak gibi büyük bir hizmeti olmuştur.

İkinci Ahmed Han

İkinci Ahmed, İkinci Süleyman'ın küçük kardeşi idi. Onun tahta geçmesinden bir ay kadar sonra Vezîriâzam Fâzıl Mustafa Paşa, ordunun başında Tuna'nın öte yakasına geçip Budin'i geri almak üzere Avusturya ordusuna karşı yürüdü. Tuna ile Tisza ırmaklarının kavuştuğu yer yakınında Salankamen denilen mevkide Avusturya Prensi Lui'nin ordusuna hücum etti. Avusturyalılar bozulup kaçarlarken ihtiyatsızlık eden Paşa, ön saftaki asker sırasına girip hücumla kalktığı sırada alnından bir

kurşunla vurulup şehîd oldu. Serdârın ölüm haberi Osmanlı ordusunda bozguna yol açtığı için Türkler beş altı bin kadar şehîd vererek bozgun hâlinde geri çekildiler.

Avusturyalılar bundan sonra Belgrad'ı tekrar kuşatmaya kalktılsa da başaramadılar. Türk Ordusu Belgrad'ı kurtardıktan sonra yeniden ilerleyip Petervaradin Kalesi'ni kuşattı, fakat mevsimin bozuk gitmesi yüzünden geri dönüldü.

1695 yılı Şubat ayında Pâdişah İkinci Ahmed vefât etti. Saltanatı üç yıldan biraz fazla süren İkinci Ahmed çok kuvvetli bir kültür almıştı; mûsikîşinâs ve hattât idi. Fakat o da ağabeyisi İkinci Süleyman gibi hastalıklı idi.

İkinci Mustafa Han

Sultan İkinci Mustafa, Dördüncü Mehmed'in büyük oğludur. Tahta çıktığı zaman otuzbir yaşındaydı. Devleti içinde bulunduğu buhrandan kurtarmak üzere gerektiğinde canını fedâ edeceğine yemîn ederek işe başladı, ve hayli başarılı oldu.

Saltanatının ilk günleri büyük bir zaferle açıldı. Beş aydan beri Sakız Adası'nı işgâl altında tutan Venedik donanmasına karşı meşhûr Türk denizcilerinden Mezomorta Hüseyin Paşa, Sakız Boğazı yakınındaki Koyunadalari'nde büyük bir zafer kazandı; düşman amirali öldürüldü ve bütün gemileri Türkler eline geçti, Sakız kurtarıldı (Şubat 1695).

İkinci Mustafa aynı yıl Osmanlı ordusunun başında sefere çıkıp Belgrad'a geldi. Avusturyalılar o sırada Türkler'in Banat eyâletini ele geçirmek üzere Tamişvar Kalesi'ne hücumla hazırlanıyorlardı. Bunun üzerine Pâdişah Tuna'yı geçip Tamişvar yakınında Avusturyalılar'ın elindeki Lippa kalesini fethetti; Avusturyalılar'ın Tamişvar kuşatması için yaptıkları hazırlıklar da Türkler'in eline geçti. Pâdişah oradan kalkıp Lugoş tarafında bulunan Avusturya kumandanı Kont Veterani'nin üzerine yürüdü. Pâdişah'ın bizzat silah kuşanıp katıldığı bu savaşta Veterani ve Lihtenştayn Prensi öldürölüp orduları bozuldu. Lugoş

ve Şebeş kaleleri alındı. Mevsim ilerlediği için Pâdişah İstanbul'a döndü.

Venedik cephesinde Mezomorta Hüseyin Paşa aynı yıl Sakız'ın güneyindeki Zeytinburnu'nda Venedikliler'i ikinci defa fecî bir mağlûbiyete uğraup kaçırdı.

Rus Çarı Deli Petro, büyük bir ordu ile Azak Kalesi'ni kuşattı. Üzerine gönderilen Kefe Beylerbeyi Murtaza Paşa ile Kırım şehzâdesi Kaplan Giray Rus ordusundan otuzbin kişiyi kılıçtan geçirerek Azak'ı kurtardılar. Fakat Petro ertesi yıl tekrar yüzbin kişilik bir ordu ile Azak'a hücum edip kaleyi aldı. O sırada Pâdişah Avusturya cephesinde bulunuyordu. Tamışvar'ı kuşatan Avusturya ordusunun kumandanı meşhûr Frederik August'a karşı Olaş civarında verilen şiddetli savaşta vezîriâzam Elmas Mehmed Paşa'nın onikibin serdengeçti ile yaptığı müt-hiş bir hücum sonunda Avusturya ordusu bozuldu. Tamışvar kurtarıldığı gibi, bâzı düşman palangaları ele geçirildi. Fakat ertesi yıl (1697) Zenta'da Türk ordusu Tisza nehrini geçerken ordunun büyük bir kısmı karşıya geçtikten sonra geri kalanı köp-rünün yıkılması dolayısıyla geçememiş, Avusturyalılar'ın hücumuyla yedi sekiz bin asker ve bu arada vezîriâzam Elmas Mehmed Paşa şehîd düşmüştü.

1698 yılında bazı devletlerin aracılığıyla barış görüşmeleri başladı ve nihâyet 1699 yılında Karlofça Anlaşması imzalandı. Macaristan ve Erdel Avusturya'ya verildi, Tamışvar ile Sirem Türk tarafına kaldı. Mora ve Dalmaçya Venedikliler'e, Ukrayna ve Podolya da Lehistan'a da verildi. Hâlbuki devlet bu savaşta Venedikliler'e de, Lehistan'a da yenilmiş değildi. Türk Devleti'nin Karlofça Anlaşması'nı niçin bu şartlarla kabûl ettiği henüz tam mânâsıyla aydınlığa kavuşmuş değildir.

Böylece 1683'te başlayıp onbeş yıl devam etmiş olan bir savaş sona erdi. Bu onbeş yıl boyunca Türk Devleti Alman İmparatorluğu'na, Venedik Cumhuriyeti'ne, Lehistan Krallığı'na ve Rus Çarlığı'na karşı dört cephede harbettî. Esasen Osmanlı'nın Hristiyanlar'la yaptığı mücâdelelerde hiç teke tek savaş olmamış, her zaman karşımıza bir Haçlı ittifakı çıkmıştır.

Karlofça Anlaşması bize pek çok şey kaybettiirdi. Fakat Viyana bozgununda birinci derecede rolü bulunan Lehistan, bize karşı bunca düşman siyâsetinden sonra kendi dostları tarafından büyük bir ihânele uğradı ve kısa zamanda ortadan silindi, o kadar ki, Türkler'den başka onların acısını paylaşan da olmadı. Macaristan'a gelince, bu ülkeye kurtarıcı gibi giren Avusturyalılar kısa zamanda müthiş bir Alman boyunduruğu kurdular. Bu boyunduruğa karşı ayaklanan Macar milliyetçileri yine sığınacak yer olarak Türk Devletini buldular.

Bundan bir yıl sonra da Rusya ile bir anlaşma yapıldı. Ruslar'ın zaptettiği Azak onlarda kalmak ve Rus devletinin varlığı Osmanlılar tarafından tanınmak şartıyla iki taraf anlaşmayı imzaladı. Ruslar her yıl Kırım Hanlığı'na ödedikleri harâcı bundan böyle vermeyecekler, fakat Kazaklar'ın Karadeniz'e inmesi de yasak olacaktı.

1703 yılında İstanbul'da çıkan bir ayaklanma sonunda Edirne'ye kadar giden isyancılar Sultan Mustafa'nın tahttan indirilmesinc sebep oldular. Bu hâdisede en önemli sebeplerden biri, Pâdişah'ın hocası ve Şeyhülislâm olan Feyzullah Efendi'nin büyük bir siyasî güç kazanması, aynı zamanda kendi âilesinin fertlerini kaanûn ve geleneğe aykırı olarak çok önemli mevkiilere geçirmiş olmasıdır. Feyzullah Efendi vezîrlerin tâyin ve azlinde de söz sâhibi olduğu için, kendi mevkiinden veyâ canından korkan birçok devlet adamları bu hâdisenin gerisinde rol oynamışlardır. Târimizde "*Edirne Vak'ası*" denilen bu olayda isyancı zorbarlar kendi hâkimiyetlerini sürdürmek için İkinci Ahmed'in çocuk yaştaki oğlu Şehzâde İbrahim'i pâdişah yapmaya çalışılırsa da, sonradan vezîriâzam olacak olan Baltacı Mehmed Ağa'nın büyük gayretleri sonunda Üçüncü Ahmed tahta geçirildi.

Üçüncü Ahmed Han

Üçüncü Ahmed, Sultan İkinci Mustafa'nın kardeşiydi. İyi bir tahsil görmüştü, fakat askerlikten anlamıyordu. Tahta geçince ilk iş olarak Edirne vak'asını çıkaran eşkiyâ takımını temizledi. Kendisinin pâdişâh olmasında çok hizmeti geçen Baltacı Mehmed Paşa'yı da sadrîâzam yaptı.

Karlofça Anlaşması yeni imzalanmış olduğu için, devlet bir müddet barış içinde yaşadı. Fakat sonra umulmadık bir savaşın içine düşüldü. İsveç Kralı Onikinci Şarl arka arkaya kazandığı zaferlerle Avrupa içlerine sarkmış, Lehistan'ı ele geçirmiş, Rusya ile çatışmış ve Petro'yu yenmişti. Fakat bir defa Ruslar'la ihtiyatsızca girdiği bir savaşta yenildi ve son anda kaçarak Türk topraklarına sığındı. Ruslar, Kral'ın Türk topraklarından dışarı çıkarılmasını, onunla birlikte sığınan Ukrayna Kazakları hatmanı Mazeppa'nın da kendilerine teslim edilmesini istediler. İstanbul hükûmeti bir müddettir Ruslar'a verilen tâvizleri geri almak için fırsat bekliyordu. Ruslar'ın davranışı barışın çiğnenmesi olarak yorumlandı ve 1711 Temmuzunda Türk Ordusu Vezîriâzam Baltacı Mehmed Paşa'nın kumandası altında Rusya seferine çıktı.

Baltacı Mehmed Paşa, Çar Petro'nun ordusunu Prut'ta kısırdı ve etrafını çevirdi. Asıl niyyeti bu orduyu orada hücumla imhâ etmektir. Fakat yeniçerilerin isteksizliği yüzünden ciddî bir taarruz yapamadı. Bu arada Çar'ın metresi Birinci Katerina, bâzı adamları vâsıtasıyla çok değerli mücevherler ve eşyâ toplayıp Türk tarafına göndererek onları barışa iknâ etmeye çalıştı. Reîsülküttâb ile Sadâret Kethudâsı bu hediyeleri aldıktan sonra, Baltacı'yı savaştan vazgeçirmeye çalıştılar. Paşa yine de orduyu hücumla kaldırmayı denediyse de başarılı olamadı. Bu yüzden iki taraf arasında anlaşma yapıldı; Rusya'nın Lehistan ve Ukrayna işlerine karışmaması, cinde tuttuğu Azak Kalesi'ni de Türkler'e bırakması karar altına alındı.

Baltacı'nın muhalifleri onun Rus ordusunu imhâ etme imkânı varken rüşvet alarak barış yaptığını öne sürüp, en sonunda onu azlettirdiler. Maamâfih Reîsülküttâb'la Sadâret Kethudâsı'nın rüşvet aldıkları sonradan anlaşarak bunlar idâm edildi.

Ruslar buna rağmen anlaşma hükümlerini yerine getirmekte gecikiyorlardı. Yeni Sadrıâzam Dâmâd Ali Paşa tekrar sefere çıkacağını bildirince bu defa boyun eğdiler.

Ali Paşa çok atılgan, kaabiliyetli, hırslı bir vezîriâzamdı. Mora üzerine bir sefer açtı ve ordunun başına geçerek Karlofça Anlaşması'yle Venedik eline geçmiş bulunan bütün kaleleri birer birer fethetti. Venedikliler bir daha bellerini doğrultup buralara tecâvüz edemediler.

Alman İmparatorluğu, Karlofça Anlaşması'na kendilerinin kefil olduğunu, yâni Venedik'ten alınan yerler iâde edilmedikçe kendilerinin de barışı tanımayacağını bildirdi. Bunun üzerine Türk Devleti Alman-Avusturya İmparatorluğu ile savaş vaziyetine girdi. Ali Paşa ordunun başında Belgrad'dan çıkarak düşmanı Karlofça yakınlarında Petervaradin'de karşıladı. Savaşın en kızgın zamanında Paşa askere cesâret vermek için elinde kılıç ön safa atılınca, bir kurşunla alından vuruldu ve şehîd oldu. Onun ölüm haberi ordu içinde yayılınca bozgun başladı. Bu bozgunun sonra Avusturya Başkumandanı Prens Öjen, önce Tamışvar Kalesi'ni, sonra Belgrad'ı zaptetti.

1718'de imzalanan Pasarofça Anlaşması'yla, Belgrad ve Semendire Avusturya'da kalmak üzere Sava Nehri sınır kesildi. Fakat Türkler Venedikler'in Karlofça ile aldığı yerleri tekrar kazandılar.

Pasarofça Barışı'ndan sonra Türkiye'de yeni bir devir, yeni bir hayat başladı. 1718'den 1730'a kadar uzayan bu devreye Türkler çok sonraları "*Lâle Devri*" adını takmışlardır. Bu adın sebebi, o zamanda lâle düşkünlüğünün modayı da aşır bir çeşit çılgınlık haline gelmesidir. Fakat Lâle Devri'nin esas karakteri dışarıda ve içeride bir barış ve sükûnet devresi olması, uzun savaşlardan bıkkınlık getiren Türk halkının, özellikle İstanbul'da kibar yaşayışa, san'at ve edebiyata, hattâ Avrupa modasına kapılarak çok değişik bir hayat yaşamasıdır.

Lâle Devri'nin iki Sîmâsı, Sultan Üçüncü Ahmed ile Sadrıâzam Nevşirli Dâmâd İbrahim Paşa'dır. Bunların ikisi savaştan ziyâde barış adamı olup devletin önce iç düzenlemelere ihtiyacı bulunduğunu düşünen kimselerdi. Avrupa'da olup-bi-

tenleri özellikle kültür ve medeniyet bakımından yakından tâkip ettiler. Bu ilginin en büyük eseri Türkiye'ye matbaanın getirilmesi olmuştur. Matbaa ile bir yandan büyük ilim ve kültür eserleri çok sayıda basılıp dağıtılırken, bir yandan pâdişâh ve sadrîâzam İstanbul'daki ilim, kültür ve san'at çevrelerini yakından desteklemek sûretiyle bu sâhalarda büyük bir canlılık uyardırdılar. Şiirde Nedîm, mûsikîde Ebûbekir Ağa zirveyi teşkil etmek üzere, edebiyat ve san'at kalabalık çevreleri içine alacak bir canlılık gösterdi. Bilhassa Kâğıdhâne bölgesinde inşâ edilen köşkler, bahçeler İstanbul halkının kadınlı erkekli buralara dolmasına ve her köşeden şiir ve mûsikî nağmeleri gelmesine yol açmıştı. Türk üslûbunda o zamana kadar büyüklük ve asâlet hâkimken, o devirde her şeyde incelik ve zarâfet önde gelmeye başladı.

Gerçi bu devirde de savaş bulutları ufuktan hiç eksik olmadı, ama bu defaki savaş İstanbul'u o hayattan kolay kolay uzaklaştıracak cinsten değildi. İran'da Safevî hâkimiyeti son günlerini yaşıyordu. İran'a tâbî olan Dağıstan, 1722'de Türk himâyesine girmek istedi ve himâye altına alındı. İstanbul hükûmetinin bu isteği kabûl etmesinin asıl sebebi, Karadeniz'de kaybettiği hâkimiyeti Hazar Denizi'nde sağlamak ve Kafkasya'yı tehdid etmeye çalışan Rusya'ya engel olmaktı. Rusya, İran'ın buhranından faydalanıp Kafkasya'yı ele geçirmek üzereydi. İstanbul hükûmeti Türkiye'nin hudud vâlilerine emir gönderecek ellerindeki kuvvetle harekete geçmelerini bildirdi. Böylece 1723 yılından başlayarak Gürcistan, Güney Âzerbaycan, Lûristan, Erdelân, Kirmanşâh ve Hemedân ele geçirildi. 1725'te Türk ordusu Tebrîz'e girdi; Gence, Revan (Erivan) ve Nahcivan işgâl edildi. 1727'de İran Şâhı bir anlaşma ile bütün bu toprakları Osmanlı Devleti'ne bıraktı.

Fakat sonraları işler hep böyle gitmedi. Afşar boyu Türkleri'nden Nâdir Han, İran'da hâkimiyeti ele geçirdi ve tekrar İran birliğini kurmaya başladı. Türk ırkının yetiştirdiği en büyük asker ve devlet adamlarından biri olan Nâdir Şâh, 1730 yılında Osmanlı elindeki bazı öncmlî İran eyâletlerini geri aldı.

İran'da tersine dönen durum İstanbul'da Dâmâd İbrahim Paşa düşmanları için fırsat sağlamıştı. Nâdir Şâh'ın ufacık çocukları bile şişlere geçirdiği, bütün bu felâketler karşısında hükûmetin uyuduğu dedikoduları yayılmaya başladı.

Sonunda İbrahim Paşa ve Pâdişâh bütün bu dedikoduların önünü almak üzere bizzat sefere çıkmaya karar verdiler. Üsküdar'a Pâdişâh tuğları dikildi. Fakat işler sürüncemede kaldığı gibi, askerde de pek istek görülmüyordu. Bir gün Patrona Halil adlı bir kabadayı, etrafında topladığı otuz-kırk kadar adamla bayrak kaldırıp "Dâvâmız vardır" diye çarşığı dolaşmaya başladı. Hükûmetin muhalifleri ya bu kalabalığa doğrudan doğruya katıldılar, ya da onu desteklediler. Böylece isyancı kalabalığı gitgide büyüdü. Üsküdar'daki ordugâhtan âsiler üzerine gönderilen yeniçeriler sağa-sola sıvıştılar. Etraf Patrona Halil'in adamlarına kalmıştı. Bunlar Pâdişâh'tan bâzı ileri gelen devlet adamlarının kendilerine verilmesini istediler. Listede İbrahim Paşa da vardı. Üçüncü Ahmed en sonunda sevgili sadrîâzamının idâmına râzı oldu. Fakat zorbaların isteklerinin sonu gelmeyeceğini, kendisinin de tahttan ayrılmasını isteyeceklerini bildiği için, kendi eliyle yeğeni Şehzâde Mahmûd'u tahta geçirdi, kendisi de emekli bir pâdişâh olarak köşesine çekildi.

İsyancılar ayak takımının İstanbul'daki zengin ve süslü hayata olan kıskançlıklarını kabartarak onları kendi yanlarına toplamışlardı. Serseriler alayının ilk işi Kâğıdhâne'deki köşkleri ve bahçeleri yıkıp ortadan kaldırmak oldu. Sonra birtakım devlet görevlerini kendi aralarında paylaşmaya veyâ bunları para ile şuna buna satmaya kalktılar. Fakat devletin böyle iki-buçuk serseriye teslim olması elbette beklenemezdi. Bir gün Patrona Halil saraya çağrıldı ve hemen öldürüldü, ardından bütün ayakdaşları birer-ikişer toplanıp temizlendiler.

Üçüncü Ahmed tahttan ayrıldıktan sonra altı yıl kadar yaşadı. Türk târihinde yeni bir devri -İbrahim Paşa ile birlikte açmış olan bu kültürlü, ince zevkli, yenilikçi pâdişâhın en büyük eseri herhalde matbaa olmuştur. Önceleri kitapları el yazısıyla yazıp çoğaltan ve bununla geçinen binlerce hattât, matbaanın kendi geçim yollarını tıkadığını söyleyerek protesto yü-

rüyüşleri yaptılar, ama Patrona İsyanında bile matbaaya doku-
nulmadı. Üçüncü Ahmed ilim ve san'at adamlarını da hep koru-
muş, zamanında birçok büyük kaabiliyetin gelişip şöhret bul-
masına yol açmıştı. Büyük şâirlerimizden Nâbî ve Nedîm, onun
devrinde yaşamışlardır.

Lâle Devri, devletin hayatında iki kâbus arasında geçen
tatlı bir rüyâ gibi geçti. Onun geçici güzelliği herhalde Nedîm'-
in şu iki mısraında en güzel ifâdesini bulmuştur:

*Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sâgar-ı keşîdeye tut lâlezârını*

Birinci Mahmud Han

Birinci Mahmud, saltanatının ilk yıllarında iç işlerini
düzeltmekle uğraştı. Fakat çok zaman geçmeden Ruslar'ın Azak
Kalesi'ni işgâl etmeleri üzerine savaş çıktı. 1736 yılı Hazira-
nı'nda Sadrâzam Silahdâr Mehmed Paşa, Osmanlı ordusunun
başında Rusya seferine çıktı. Ruslar o târihlerde Petro'nun ön-
derliğinde başlayan büyük bir batılılaşma hareketi içindeydiler;
devletin bütün kurumlarını batılı -özellikle Alman- usûllere
göre düzenliyorlar, birçok mevkilerde Alman uzmanlar kulla-
nıyorlardı. İşte bunlardan biri olan Mareşal Münih, Rus Ordusu
başkumandanı olarak Kırım'ı istilâ etti ve pekçok tahrîbâta se-
bep oldu. İstanbul Hükûmeti Kırım Hanı'nı bu hâdisede kusurlu
bulup azletti, yerine tâyin edilen Han, ordusunu toplayarak
Ruslar'ı Kırım'dan attı ve büyük zâyîât verdirdi. Bu hâdiseden
sonra Rusya'nın müttefiki olan Alman İmparatorluğu da bize
savaş açtı. Eflâk, Boğdan, Bosna ve Niş'e Alman orduları girdi-
ler. Fakat Ruslar gibi Almanlar da Türkler'e yenildi. Bosna Vâ-
lîsi Hekimoğlu Ali Paşa Boşna'yı Almanlar'dan temizledikten
sonra Niş'i de geri aldı. Vidin Vâlîsi İvâz Mehmed Paşa da Ef-
lâk ve Boğdan tarafındaki Alman ordularını oralardan sürüp çı-
kardı. Ruslar bir ara büyük bir ordu ile gelip Özü Kalesi'ni al-

dıysa da Türk ordusu yaklaşınca kaleyi yıkıp kaçmak zorunda kaldı.

Osmanlı ordularının hem Rusya'yı, hem Avusturya'yı arka arkaya yenmesi Avrupa'da büyük bir telâş uyandırdı. Üstelik Türkler kuvvetlerinin önemli bir kısmını da İran sınırında tutmak zorunda kalmışlar, geri kalanı ile iki büyük devleti yenmişlerdi. Barışa geçilmeden Hekimoğlu Ali Paşa ile İvâz Mehmed Paşa yirmiiki yıldır düşman elinde bulunan Belgrad'ı kuşattılar. Osmanlı askerinin hücumuna dayanamayan Almanlar, şehri teslim etmek zorunda kaldı. Türkler Belgrad'ı düşürmeden evvel Semendire civârında yüzbin kişilik bir Alman ordusunu yenmişler, onbinden fazla ölü veren Alman ordusu, birçok değerli generallerini de savaş meydanında bırakarak çekilmişti.

1739 yılında mağlûb Almanya, İngiltere ve Fransa'yı aracı koyarak barış istedi. Onlarla yapılan Belgrad Muahedesi'nde Rusya ile de anlaşıldı. Almanya, Pasarofça ile kazandığı bütün Türk topraklarını -Tamışvar hâriç- geri verdi. Ruslar da Azak Kalesi'ni yıkıp çekilecekler, Karadeniz'e inemeyeceklerdi.

İran cephesinde Birinci Mahmud'un ilk yılında Türkler Afşarlı Nâdir Hân'ı yenmişler ve Kuzey Azerbaycan ile Dağıstan eyâletlerini almışlardı. Fakat Nâdir Hân 1732'de verdiği bu yerleri geri almak için ertesi yıl anlaşmayı bozdu. Kendisi o sırada İran şâhı değildi, başkumandandı. Çocuk yaştaki son Safevî hükümdarı adına İran'ı idâre ediyordu. Kaybettiği yerlere karşılık olmak üzere Bağdad'ı almaya kalktı. Bağdad'ı sekiz ay kuşattığı halde alamadı, o sırada üzerine gelen Erzurum Vâlisi Topal Osman Paşa İran ordusunu perîşân edince Nâdir Hân yaralı olarak canını zor kurtardı. Fakat sonradan Safevîler'i ortadan kaldırıp yerine Afşar hânedânını geçiren Nâdir Şâh, Topal Osman Paşa'yı hasta yatağında yatarken baskın yapıp öldürdükten sonra, Vezîr Abdullah Paşa'yı da yenip şehîd edince, Osmanlı elindeki bütün eski eyâletlerini geri aldı. Kasrîşîrin Anlaşması'nın sınırları esas olmak üzere yeniden barış yapıldı.

Afşarlı Nâdir Şâh, Timur gibi cihan devleti kurmak isteyen gâyet hırslı bir hükümdardı, bu iş için gereken meziyetlerin pekçoğu da kendisinde vardı. Fakat kendisini Osmanlı'ya denk

saymak gibi bir hatâyâ düştü. 1743 yılında tekrar Bağdad tarafına saldırdı. Musul'u kuşattı. On gün kuşatmadan sonra bir Osmanlı vezîri ile bir beylerbeyinin karşısında geri çekilip gitmek zorunda kaldı. Oradan kalkıp Kars'ı kuşattı, iki ay uğraştıktan sonra Hacı Ahmed Paşa'nın karşısında yüzgeri etti. 1746'da barış yapılarak eski hudûdlara döndü.

Osmanlı Devleti böylece 1736-39 arasında dünyanın üç büyük devletiyle üç cephede çarpışmış, ikisini yenmiş, biriyle başabaş kalmıştı. İran savaşlarında iki tarafın da üstünlük gösteremeyişinin başlıca sebeplerinden biri, İran'ın başında Nâdir Hân gibi büyük bir Türk kumandanın bulunuşu, İran ordusunun ise Afşar Türkmenleri'nden meydana gelmiş olmasıdır.

Sultan Mahmud Han 1754 yılında vefât etti. 59 yaşındaydı, yirmibeş yıldır Osmanlı tahtında oturuyordu. Son derece kültürlü, yumuşak huylu, iyi bir devlet adamı, şâir ve bestekâr olan Pâdişahın çocuğu olmamıştı. *"İki şeye doymadım, biri evlâd, biri mehtâb"* dediği söylenir. Zamanında devlet kendine yeniden çeki düzen vermiş, zannedildiği gibi kudretini kaybetmediğini bütün cihâna isbât etmiştir.

Üçüncü Osman Han

Üçüncü Osman, 1754 yılında ağabeyi Mahmud Han'ın yerine pâdişah oldu. O sırada ciallaltı yaşındaydı.

Üçüncü Osman'ın saltanatı ancak üç yıl sürdü. Bu üç yıl içinde daha önce yapılan barış anlaşmaları dolayısıyla devlet huzûr içinde yaşadı. Ancak İstanbul'da çıkan büyük bir yangın pekçok medeniyet ve kültür eserinin ortadan kalkmasına yol açtı. Üçüncü Osman İstanbul'u yeniden îmar ettiği gibi, ağabeyisinin yaptırdığı Nuruosmaniye Câmii'ni tamamlatarak ibâdete açmıştır. Onun devrindeki en müsbet işlerden biri de, Türk edebiyatının en önemli şâirlerinden biri olan büyük devlet adamı Koca Râgıb Paşa'nın sadrîâzam yapılması olmuştur.

Üçüncü Osman Han 1757 yılında vefât etti. Onun da çocuğu olmamıştı. Yerine Sultan Üçüncü Ahmed'in oğullarından Şehzâde Mustafa tahta geçti.

Üçüncü Mustafa Han

Üçüncü Mustafa pâdişah olduğu zaman kırkbir yaşındaydı. Saltanatının ilk on yılı barış içinde geçti, bu müddet içinde Sultan Mustafa devletin bozulan birçok müesseselerini düzeltmek üzere çok gayret sarfetti. Kara ve deniz mühendis mektepleri onun zamanında kurulmuştur. Sultan Mustafa ayrıca bu düzenlemeler için Avrupa'dan uzmanlar da getirtmişti. Fakat uzun ve yıpratıcı savaşlar yüzünden bütün bu gayretler fazla bir netice vermedi. Devlet bütün gücünü kendini korumaya sarfetmek zorunda kaldı.

1768'de başlayıp altı yıl süren Rus savaşı Osmanlı târihinde bir dönüm noktası sayılır. Ruslar o târihte Lehistan'ı ele geçirmeye başlamışlar, kendilerine karşı çıkan Leh (Polonya) milliyetçilerinin çoğunu öldürmüşler, kaçanları tâkip etmek üzere de Türk sınırlarından içeri girerek hem Lehistanlı, hem Türk pekçok kimsenin ölümüne sebep olmuşlardı. Lehistan'ın Rusya'ya geçmesi Osmanlı hâkimiyetine büyük bir darbe indirecekti.

Ruslar Lehistan'ın kilidi durumunda bulunan Hotin Kalesi'ne saldırdılar. Burada az miktarda, çoğu başıbozuk olan Türk askeri, Kahraman Paşa'nın kumandası altında Rus ordusuna kaleyi vermediği gibi, hücum ederek Ruslar'ı büyük bir bozguna uğrattılar. Birkaç ay sonra Ruslar toparlanıp tekrar geldiler, bu defa daha ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kaldılar. Fakat Vezîriâzam ve Serdâr-ı Ekrem Mehmed Emîn Paşa'nın beceriksizliği yüzünden Hotin'in boşaltılması üzerine Ruslar sonradan boş kaleyi işgâl ettiler.

Ertesi yıl Baltık Denizi'ndeki donanmalarını Cebeliânk yoluyla Akdeniz'e geçiren Ruslar, Mora'nın Rum halkını da yanlarına almak sûretiyle bazı Mora limanlarını işgâle başladılar. Rus donanması İngilizler tarafından kurulmuştu ve İngiliz uzmanların idâresinde çalışan modern bir donanma idi. Buna rağmen Türkler karadan gönderdikleri askerlerle âsî Rumlar'ı temizledikleri gibi, kalelerin hepsini geri aldılar. Bundan sonra denizde çarpışmalar başladı. Türk donanması, özellikle Cezâyirli Gâzî Hasan Bey'in büyük gayretleri sâyesinde İngiliz idâresindeki Rus donanmasını iki defa bozdu. Savaşta Türkler'le başa çıkamayacaklarını anlayan Ruslar, başka bir yol denediler Türk donanması Çeşme'de demirlenmişken kendilerine sığınıyor gibi gelen iki düşman gemisinin birdenbire Türk gemilerine kundak ateşleri atması üzerine, zâten limanda yanyana bulunan Türk gemileri ateş alarak havaya uçtu. Asker ve kumandanlar güçlkle kurtuldular. Böylece "*Çeşme Fâciası*" Türk donanmasının mahvolmasına sebep olmuş, denizdeki üstünlük Ruslar'a geçmişti. Buna rağmen Rus donanması kuşattığı hiçbir yeri alamadı.

Ruslar kara savaşlarında Türkler'i bozarak Tuna'nın kuzey yalılarını işgâl ettiler. Daha sonra (1771) Kırım'ı işgâl etmek üzere bir taktik kullandılar. Ruslar'ın bugün de ellerine geçirmek istedikleri ülkelerde uyguladıkları bu taktiğe göre, Kırım Ruslar'ın yardımıyla Osmanlılar'dan ayrılıp bağımsız bir devlet olacaktı. Aynen bu gün kullandıkları "*tam bağımsızlık*" sloganı ile o gün de gaafil Kırım beylerini avladılar. Kırım asîlzâdeleri kendilerini Cengiz Han'ın soyu olarak bildikleri için, başka bir hânedânın emri altında bulunmak onlara ağır geliyordu; hattâ bu yüzden Murad Giray, Osmanlı Türkler'ine ihâncı ederek Viyana bozgununa sebep olmuştu. Bu sefer de Osmanlı ordusu gelmeden Kırım'ı Ruslar'a teslim ettiler. Ruslar Kırım'a girince, onları istemeyen Kırımlılar âileleriyle birlikte Osmanlı ülkesine göçtü. Ruslar oradan Tuna'nın güneyine sarkıp Bulgaristan'a kadar ilerlemek istedilerse de Özü Muhafızı Ali Paşa'nın kuvvetli savunması karşısında birşey yapamadılar.

Ruslar daha fazla ilerleyemeyeceklerini görünce barış istediler, bâzı Avrupa devletleri de savaşın sona ermesini istiyor-

lardı. Fakat Rus teklifleri kabûl edilir cinsten şeyler olmadığı için geri çevrildi ve askerî harekât devam etti. Ruslar'ın Silistre ve Varna'yı almak üzere sevkettikleri ordular Türkler tarafından birkaç defa şiddetle bozguna uğratıldı.

Ruslar eski yerlerine geri çekilmek zorunda kalmışlardı, ama bu savunma Türkler'e çok pahalıya mal oldu. Rus orduları girdikleri her yerde Türk halkını kadın, erkek, çocuk demeden toptan öldürüyorlardı; bir şehirde, Ruslar girdiği zaman kaçamayan kimse kalmışsa Ruslar girince artık orada bir tek Türk nüfûs bulunamıyordu. Nitekim bu Rus vahşeti yüzünden şehirlerin savunmasına kadın ve çocuklar da aynı hırsla katılmışlar ve bu yüzden Türk askeri daha büyük bir savunma gücü kazanmıştı. Bütün dünyâ târihçileri, Ruslar'ın Karadeniz sâhil kasabalarında ve Bulgaristan şehirlerinde yaptığı zulmün ve gaddarlığın, târihin hiçbir devrinde hiçbir millet tarafından yapılmadığını söylerler. Kadınları karınlarında çocukları olabilir diye karından süngüleyerek öldürüyorlar, herkesi tek tek öldüremeyince câmilere kapatarak ateşe veriyorlardı.

1774 yılında Kaynarca Barışı yapıldı. Buna göre Kırım bağımsız oldu, ancak Kırım'da Rus işgâli devam ediyordu. Kırımlıların Osmanlı Sultanı'na "*İslâm Halîfesi*" olarak bağlılıkları devam edecekti. Rusya Eflâk ve Boğdan'dan (Romanya) çekildi, Karadeniz'de Azak limanı dâhil, bâzı yerleri alarak Karadeniz'e çıkma imkânını kazandı.

Osmanlı Devleti târihinde ilk defa Ruslar'ı yenememiş, hattâ onlara toprak kaptırmıştı. Bundan sonra artık Rus ilerlemesi ve Osmanlı gerilemesi devam edecekti. Bu yüzden Kaynarca Barışı'nın yapıldığı 1774 târihi, Osmanlı târihinde gerileme ve dağılma devrinin başlangıcı olmuştur.

Sultan Üçüncü Mustafa Han, bu savaşın acılarına dayanamayarak 1774 yılında üzüntüsünden öldü. 57 yaşındaydı. Yerine kardeşi Abdülhamîd Han, Türk Pâdişahı oldu.

Birinci Abdülhamîd Han

Üçüncü Ahmed'in oğlu ve Üçüncü Mustafa'nın kardeşi olan Birinci Abdülhamîd Han, pâdişah olduğu zaman kırkdokuz yaşındaydı.

Birinci Abdülhamîd'in saltanatının ilk yılında İran'a hâkim olan Kürd asıllı Zend hânedânı, Osmanlılar'ın Irak topraklarına saldırıp, devleti o tarafta dört yıl kadar meşgûl etmişse de, Musul Beylerbeyi Hasan Paşa'nın ardı ardına iki muharebede İran ordusunu bozması üzerine çekip gittiler.

Asıl dertler Rusya sınırında idi. Ruslar 1779 yılındaki Aynalı-kavak Anlaşması ile Kırım'a han tâyini hakkını da Osmanlılar'dan aldılar. Bundan sonra Kırım'a Ruslar'ın desteklediği Şâhin Giray, han oldu. Rus sarayının gelenekleri içinde yetişen ve Kırım'da kılık-kıyâfete kadar herşeyi Ruslar'inkine benzetmek isteyen bu dejenere Han, o kadar hayrân olduğu Ruslar tarafından bir gün kovuldu ve Rusya, Kırım'ı ilhâk ettiğini resmen ilân etti (1783). Böylece üçyüzelli yıllık bir Türk Devleti, millî şuûrunu kaybederek düşmanın hem maddî, hem manevî esîri olmuş birinin elinde son gününü tamamladı. Şâhin Giray'ın balolar tertipleyip kadeh kaldırmaları kendisini de kurtaramamıştı. Sonradan Türkiye'ye kaçan bu hâin, Rodos'a sürüldükten sonra başı vurulmak sûretiyle hakettiği cezâyı buldu.

Ruslar'ın Karadeniz'e donanına indirmeye kalkışmaları ve geçen savaşta alamadıkları Özü ve Hotin kalelerine göz dikmeleri üzerine, 1787 yılında tekrar iki taraf savaş hâline girdi. Türkler bu savaşın hazırlıkları içindeyken, Almanya İmparatorluğu da Ruslar'ın müttefiki olarak Osmanlı'ya karşı savaş ilân etti. İki cephe de iki büyük devlete karşı savaşmak zorunda kalan Türkler, önce Almanlar'ı safdışı edip, sonra Ruslar'la çarpışmayı denediler. Belgrad'ı almak üzere harekete geçen Alman-Avusturya İmparatoru, Koca Yûsuf Paşa kumandasındaki Türk ordusunun yaklaştığını görünce Transilvanya tarafına çekildi. Yûsuf Paşa, Alman ordusunu tâkip ederek Güney Transilvanya'da Şebeş'te bunlara karşı büyük bir zafer kazandı. Böylece Alman mes'clesi şimdilik bitmiş oldu. Fakat bu arada Ruslar Türkler'in

Küzey Karadeniz sâhilindeki Özü Kalesi'ni, arkasından Odesa limanını ve Hotin Kalesi'ni işgâl ettiler.

Özü Kalesi'nin düştüğü haberi kendisine verildiği zaman Birinci Abdülhamîd Han büyük bir üzüntüye kapılarak beyin kanaması geçirdi ve vefât etti. Yerine onun yeğeni ve Sultan. Üçüncü Mustafa'nın oğlu Üçüncü Selîm, Türk Pâdişahı oldu.

Üçüncü Selîm Han

Üçüncü Selîm tahta çıktığı zaman yirmisekiz yaşında bulunuyordu. Çok iyi bir tahsîl görmüştü. Devlet işlerini yakından tâkip edip öğrendiği gibi, iyi bir şâir ve birinci sınıf bir bestekâr olmuştu. Babası gibi o da devlette pekçok yenilikler yapılması gerektiğine inanıyor, bunun için etrafına hep ileri fikirli, Avrupa'daki gelişmeler hakkında bilgi sâhibi bulunan kimseleri topluyordu.

Birinci Abdülhamîd devrinde başlamış olan savaş devâm etti. Türkler Ruslar'ı Romanya'dan atmak üzere 1789'da Rus Ordusu ile karşılaştıkları sırada, Almanlar Rus ordusuyla birleşerek durumu Türkler aleyhine çevirdiler. Osmanlı ordusu Romanya'dan çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra Almanlar güneye inip Belgrad'ı aldılar, Ruslar da Tuna Deltası üzerindeki Türk kalelerini işgâl ettiler. Fakat o sırada Prusya'nın Almanya'ya savaş ilân etmesi üzerine Almanlar o cepheye kuvvet kaydırınca Osmanlı ordusu Almanları Yerköyü civârında bozdu.

1791 yılında Almanlar'la yapılan anlaşmaya göre, Alman ordusu bu savaşta girdiği bütün Türk topraklarından çıkarıldı. Ruslar'la bir yıl sonra yapılan anlaşmaya göre de onların elinden de işgâl ettikleri yerlerin çoğu geri alındı.

Bu târihten îtibâren beş-altı yıl Türkiye savaştan uzak kalmış, Üçüncü Selîm'in ıslâhat çalışmaları için biraz fırsat doğmuştu. Pâdişah bütün ileri gelen devlet adamlarından, devletin kuvvet kazanması için nelerin yapılması gerektiğine dâir raporlar istedi. Bunların uzun uzun gözden geçirilmesinden sonra,

ilk olarak ordunun düzeltilmesine karar verildi. Ordunun düzeltilmesi ilk ve en önemli işti, çünkü bütün reform çalışmaları ancak Türk vatanının tehlikede olmadığı bir devirde yapılabilirdi. Bu maksatla Üçüncü Selim, *Nizâm-ı Cedîd* adlı yeni bir asker sınıfı kurdu; bu asker, modern Batı tekniğiyle yetiştirilecekti.

1798 yılında Fransa ile İngiltere arasındaki şiddetli mücadele Türk topraklarına kadar sıçradı. Napolyon Bonapart, İtalya'yı ele geçirmiş, Venedik Devleti'ne son vererek onun topraklarını almış, böylece Fransa ile Türkiye sınırdaş olmuşlardı. Napolyon oradan Mısır yoluyla Hindistan'ı ele geçirmek, böylece İngilizler'i yenmek istiyordu. 1798'de Fransız donanması İskenderiye sâhilllerine asker çıkardı. Napolyon halka çok iyi davranıyor, Pâdişah'la hiçbir kavgası olmadığını, sırf ona başkaldıran Memlûk Beyleri'ni itâat altına almak istediğini söylüyordu. Üzerine gönderilen Türk kuvvetleri yenildi. Napolyon oradan Filistin'e doğru ilerlemeye başladı. Akkâ Kalesi önüne geldiği zaman Cezzâr Ahmed Paşa'nın kumandasındaki Nizâm-ı Cedîd askerini yenip kaleyi alamadı. Aylarca uğraştıktan sonra gece vakti gizlice orayı terketmek zorunda kaldı. Bu arada Fransız Donanması İngilizler tarafından yakılmış, Napolyon güç durumda kalmıştı. Türkler Napolyon'a karşı hem İngilizler, hem Ruslar'la anlaşma yaptılar. Napolyon'un Adriyatik'te ele geçirdiği bâzı Türk kaleleri Türkiye'ye iade edildi. Napolyon yercine bir generalini bırakarak Mısır'dan gitti. Kapdân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın donanmayla İskenderiye limanını kapatması üzerine Fransızlar Mısır'ı boşaltıp gittiler.

Fransız belâsı bu şekilde savuşturulmakla birlikte Fransa'nın bütün Avrupa boyunca ektiği tohumlar Rumeli Türkiye-si'ni hayli sarstı. Sırplar ve Karadağlılar Fransız ihtilâlî'nin yaydığı milliyetçilik fikirleriyle kıpırdamaya başlamış, aynı şey Rumlar arasında da görülmüştü. İşin kötüsü, bu hareketlere karşı devletin merkezî otoritesi çok zayıflamış bulunuyordu. Vâli-lerin idâresizliği, yeniçerilerin itâatsizlikleri yüzünden bütün Rumeli'de derebeyleri ortaya çıkmış, eyâlet vâli-leri yerine halka bunlar hükmetmeye başlamışlardı. Özellikle "âyân" denen ma-

hallî liderlerin vâlî yerine geçtiği görülüyordu. Bir yandan Rumeli şchirlerindeki yeniçerilerin şımarıklıkları, bir yandan âyân ve ağaların keyfî idâreleri, vaktiyle Osmanlı'nın buralarda kurduğu adâlet düzenini iyiden iyiye sarsı ve hıristiyan unsurlar arasında isyân edenler için haklı bir zemîn yarattı. İstanbul hükûmeti, derebeylerinin nüfûzunu kırmak ve bunları itâat altına almak veyâ ortadan kaldırmak üzere bir Nizâm-ı Cedîd ordusu gönderdi. Fakat merkezde yeniliklere karşı çıktıkları için bu derebeyleriyle işbirliği yapan bâzı devlet adamlarının uydurdukları gerekçelerle Nizâm-ı Cedîd askeri geri çekildi. Hâlbuki o sırada meselâ Belgrad'da yeniçeriler kendi vâlîlerini kendileri seçiyorlar, yerli halka hayvan muamelesi yapıyorlar, Sırlar'ın feryadı göklere çıkıyordu. Sırlar herşeye rağmen devlete çok sâdık kaldılar. Fakat İstanbul hükûmetinin bir türlü nizâm ve âsâyişi yerine getiremediğini görünce birçoğu isyâncılara katıldı. Aslında Sırp isyânı, Sırlıların ülkelerinde düzeni korumak için başvurdukları son çare olmuştur.

1806'da Sırp isyânı ile Rus savaşı aynı zamana geldi. Sırp ihtilâlcisi Kara Yorgi önce Alman-Avusturyalılar'dan destek ve teşvik görürken, sonradan Ruslar işe karıştılar ve Sırbistan işlerine onlar yön vermeye başladılar. Kara Yorgi Belgrad'ı eline geçirirken Ruslar da yeniden Karadeniz sâhilindeki Türk kalelerine saldırdılar. Böylece 1806 yılında yeni bir Türk-Rus savaşı başladı. Hotin ve Bender'i alan Ruslar, Tuna ağzında İsmâil kalesi önüne geldikleri zaman burada yenildiler ve durdular. Silistre Vâlisi Alemdâr Mustafa Paşa, bunları bir defa daha mağlûbiyete uğratınca İngilizler Ruslar'a yardım etmek üzere donanmalarıyla Marmara'ya kadar gelip, birşey yapmadan geri döndüler. Sonra Mısır'a girmeye kalktılsa da Osmanlı vâlisi Mehmed Ali Paşa tarafından kovuldular. Rus donanması da Bozcaada civârında Türkler'e yenildi. Gerek bu yenilgiler, gerek Napolyon tehlikesinin yaklaşması üzerine Ruslar bir mütâreke yapıp savaşı o noktada dondurdular. Fakat bu mütârekeden biraz önce Türkiye'de korkunç olaylardan sonra bir saltanat değişmesi olmuştu.

Üçüncü Selîm, reformlarının en önemlisi olarak Nizâm-ı Cedîd askerini görüyor, onlara büyük para harcıyordu. Aslında Nizâm-ı Cedîd askeri, Pâdişah'ın "*Nizâm-ı Cedîd*" (= Yeni Nizâm) dediği genel bir reformlar dizisinin bir parçasıydı ve bu reformlar için harcanmak üzere bir Nizâm-ı Cedîd Hazînesi kurulmuştu. Bu hazîneden yapılan masraflar diğer bâzı masrafları, bu arada kapıkulu askerinin masraflarını kısımaya yol açtığı için, birçok kimseyi hoşnutsuz bırakmıştı. Eski saltanatlarının zayıfladığını gören yeniçerilerle reformlara aleyhtar olan bir kısım ulemâ ve devlet adamı birleştiler. 1807 Mayıs'ında Kabakçı Mustafa adlı bir yeniçeri neferinin emri altında harekete geçen yeniçeri yamakları, Nizâm-ı Cedîd taraftarı bâzı devlet adamlarını parçalayıp yeniçerilerin eski nizâmına bir daha karışılmasını istediler. Üçüncü Selîm çok yumuşak huylu, merhametli bir pâdişah'tı; kan dökülmesini engellemek için Nizâm-ı Cedîd'i ilgâ ettiğini bildirdi, sonra da tahttan indirildi, ve yerine amcasının oğlu Dördüncü Mustafa getirildi. İşte Osmanlı-Rus mütârekesi bunun zamanında olmuştur.

Üçüncü Selîm tahttan indiğinde henüz kırkaltı yaşındaydı. Türkiye'de yeni bir devir açmak için bütün meziyetlere sâhip bulunan, fakat Osmanoğlu'nun celâdet ve azmi yerine, yumuşak huyluluğunun kurbanı olan bu pâdişâh, bizim târihimizin en büyük şahsiyetlerinden biridir. Zamanında ilim ve san'at sâhasında büyük adamlar yetiştiği gibi, kendisi de bunların başında gelir. Bestekâr olarak müzik târihimize geçmiştir. "*Ilhâmî*" mahlasıyla güzel şiirleri vardır. Onsekiz yıllık pâdişâhlığı içinde öylesine kendini devlet işlerine vermişir ki, ne zaman istirahat ettiği ve şahsî işleriyle uğraştığı sorusu hep akla gelir.

Dördüncü Mustafa Han

Dördüncü Mustafa Han, Birinci Abdülhamîd'in oğludur. Pâdişah olduğu zaman yirmisekiz yaşındaydı. Üçüncü Selîm'in oğlu bulunmadığı için Dördüncü Mustafa veliahd idi. İsyâncılarla daha önce hiçbir ilişkisi olmadığı halde, ortada başkası bu-

lunmadığı için taht kendisine kalmıştı. Kısa süren saltanatı içinde de isyân kargaşalığından kurtulup kendine göre bir iş yapma fırsatı bulamadı. Yapılacak ilk iş, bir an önce isyâncıları temizlemektir, ama bunun için kullanabileceği kimse yoktu. Nizâm-ı Cedîd taraftarı bâzı ileri gelen devlet adamları o sırada Rusçuk'ta bulunan Vezîr Alemdâr Mustafa Paşa'nın İstanbul'a çağırılmasını teklîf ettiler. Alemdâr Nizâm-ı Cedîd taraftarıydı, ama aynı zamanda Üçüncü Selîm'i istiyordu. Pâdişah işin bu tarafını bilmeden Alemdâr'ı İstanbul'a çağırdı. Paşa yola çıkar çıkmaz seksen kişilik bir süvârî birliği göndererek İstanbul'da Kabakçı Mustafa'yı yakalatıp öldürttü. O Çorlu'ya geldiği zaman, Kabakçı'nın iğrenç kellesi kendisine yetiştirilmişti. Aslında isyâncılar, Sultan Mustafa tahta geçerken isyân olayına karışanlar hakkında lâkîbât yapılmamasına dâir ondan söz almışlardı.

Alemdâr kendi askeriyle İstanbul'a hâkim olunca Dördüncü Mustafa isyâncıları birer-ikişer cezâlandırmaya başladı. Fakat bu sırada Alemdâr'ın Üçüncü Selîm'i tekrar tahta geçireceğini öğrenmişti. Onu ve velîahd şehzâde Mahmud'u öldürttüğü takdîrde kendisinin tek erkek Osmanlı olarak kalacağını, böylece kimsenin kendisine dokunamayacağını düşündü. Her ikisinin de öldürülmesi için emir verdi. Gönderilen kaatiller Üçüncü Selîm'i öldürdüler, fakat Şehzâde Mahmud'un dâiresine girecekleri sırada harem kadınlarından Cevrî Kalfa üzerlerine kızgın kül atarak bunları bir süre oyaladı, o arada Şehzâde dama çıkarılarak kaçırıldı. Bu kargaşalık esnâsında Alemdâr, sarayın kapılarını zorlamaya başlamıştı. Üçüncü Selîm'in ölüsüyle karşılaşınca çok ağladı, sonra Şehzâde Mahmud'un elini öpüp bîat etti. Böylece Osmanlı târihinde İkinci Mahmud Devri başlamış oluyordu (1808).

İkinci Mahmud Han

İkinci Mahmud, Sultan Birinci Abdülhamîd'in oğludur. Pâdişah olduğu zaman yirmidört yaşındaydı. Üçüncü Selîm onu kendi oğlu gibi yetiştirmişti, bu yüzden İkinci Mahmud onun fikirleriyle doluydu.

Sultan Mahmud'un saltanatının ilk birkaç ayında İstanbul Alemdâr'ın hâkimiyetinde idi. Bu durum yeniçeriler arasında hiç hoş karşılanmadığı gibi, Sultan Mahmud'u tutan devlet adamları bile Alemdâr'ın Rumeli serdengeçtilerine benzeyen serbest hareketlerinden rahatsız oluyorlardı. Üstelik onun Rusçuk'tan getirdiği asker İstanbul'da şimdiden rahatsızlık yaratmaya başlamıştı. Nihâyet Alemdâr'a karşı birleşen kuvvetler, başta yeniçeriler olmak üzere, Alemdâr'ı ortadan kaldırmak için onun konağına hücum ettiler. İçeriden ateşle karşılık verilince konak yakıldı, Alemdâr duman içinde boğularak öldü. İsyancılar bundan sonra İkinci Mahmud'u da indirmek istediler, fakat muhafız askerlerine karşı birşey yapamadılar. İki taraf da birbirini ortadan kaldırmak üzere fırsat aramaya başladı.

1809 yılında Ruslar Napolyon'la anlaşma yapıp ondan gelecek tehlikeyi önleyince, kendilerini serbest hissetmişler ve daha evvel dondurulmuş olan savaşı yeniden başlatmışlardı. 1809'da Güncy'e doğu ilerleyen Ruslarla Osmanlı ordusu Silistre yakında savaşa tutuştu, Ruslar büyük kayıp vererek geri çekildiler. Fakat bir yıl hazırlandıktan sonra büyük kuvvetlerle tekrar taarruza geçtiler. 1810 yılı yaz aylarında Varna'ya kadar ilerlediler. Fakat Varna'da ve Şumnu'da yenilmeleri üzerine durdular. 1811 yılında Türk Ordusu Rusçuk'u muhasara edip Ruslar'dan geri aldı.

Ruslar'la 1812'de yapılan Bükreş Anlaşması'na göre Besarabya (Bucak) Ruslar'a geçiyor ve Prut ırmağı sınır kesiliyordu. Ruslar Romanya ve Kafkaslar'da aldıkları yerleri Türkler'e geri verdiler. Fakat bu arada Sırplar'ı da "tam bağımsızlık" ol-tası ile avlamışlardı. Belgrad ve civârında Osmanlı'ya bağlı bir Sırp Prenslığı kurulmasını Türkler'e kabûl ettirdiler. Kalelerde Türk askeri bulunacak, Prensi de İstanbul hükûmeti tâyin edecekti. Ama bu Sırbistan'ı ayırmanın birinci adımıydı.

Rusya aynı plânı Osmanlı Devleti'nin Rum-Ortodoks teba'sı için de kullandı. O târihte Avrupalılar daha çok eski Yu-

nan'a âid târihî ve kültürel sebeplerle Rumlar'a karşı büyük bir senpati besliyorlardı, ama Avrupa devletleri hep hânedân idâreleri altında birer imparatorluk olduğu için, milliyet fikrine dayalı isyân hareketleri de hoş karşılanmıyordu. Rusya, Ortodoks dünyâsının koruyucusu sıfatıyla Rumlar'ı isyâna teşvîk etti. Bilhassa papazların idâresinde hazırlanan Rum isyânı, nihâyet 1821 yılında patlak verdi. Rumlar, Mora yarımadasını ele geçirip orada bulunan bütün Türk âilelerini ana karnındaki çocuklara varıncaya kadar öldürdüler. İstanbul hükûmeti bunların üzerine asker sevketti. Ruslar ayrıca gönüllü adı altında oraya asker de yolluyorlardı. Rusya aynı zamanda Boğdan Rumları'nı da isyana kaldırdı. Fakat Türk askeri gerek Boğda'n'da, gerek Yunanistan tarafında isyânları bastırdı. Bu arada İstanbul'daki Ortodoks Patriği Grigoryos ile birtakım Fenerli Rum ileri gelenlerinin ve bazı papazların Rum ihtilâlini idâre ettikleri, hattâ Grigoryos'un İstanbul'da da bir Rum hareketi için hazırlık yaptığı öğrenildi. Fener Patrik'i pâdişahın emriyle Patrikhâne'nin orta kapısı önünde asıldı. O zaman Rumlar, Patrikhâne'nin bu kapısını kapatılar ve ancak bir Türk Devlet Başkanı aynı yerde asıldığı takdirde açmaya yemîn ettiler. Mısır Vâlîsi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, emrindeki Mısır ordusuyla Yunanistan'ı isyancıları temizlemeye memûr edildi. 1826 yılında İbrahim Paşa bütün isyan bölgelerine hâkim olmuştu.

Mısır Ordusu'nun Yunanistan'da gösterdiği başarı, bütün dikkatleri bir noktaya çekmişti. Bu ordu modern usûllerle yetiştirilmiş, Mısırlı Türkler'den meydana gelmişti. Zâten yenilik fikirleriyle kafası dolu bulunan ve Nizâm-ı Cedîd asker sınıfını tekrar kurmayı düşünen Sultan Mahmud, bu defa "*Eşkinici Ocağı*" adında bir asker sınıfı teşkîl edip modern usûllerle tâlime başlattı. Yeniçeriler derhâl isyan ettiler. Bunun üzerine Pâdişâh, ulemânın ileri gelenlerini ve paşaları çağırdı. Şeyhülislâm yanına üç-dört bin kadar medrese talebesi alıp Pâdişah'ın emrinde olduğunu söyledi. Sultanahmet Meydanı'na dikilen Sancağ-ı Şerîf altında yaptığı konuşma ile bütün İstanbul halkını "dîn ve devlet adına" Peygamber'in yüce sancağı altında toplanmaya ça-

ğırdı. Yeniçeriler'in şerrinden yıllardır bıkmış olan İstanbul halkı, kadınlar dâhil olmak üzere, sancak altına koştular. Pâdişah da kılıcını kuşanmış, artık bu işe son vermek üzere askerin başına geçmişti.

Yeniçeri Kışlaları dört bir yandan sarılıp topa tutuldu. Düşman karşısında yiğitlik göstermeyecek kadar serkeş, rahat düşkün olan, "Biz keçeye kılıç vurur, testiye kurşun atarız" diyerek her türlü askerlik tekniğini reddeden yeniçeriler, kendilerini çok iyi savundular. Fakat sonları gelmişti. Akşama kadar bütün yeniçeri kışlaları yerle bir edildi, ele geçirilen bütün yeniçeriler idâm edildi; taşrada bulunanlar da yakalanıp öldürüldüler. Yeniçeri Ocağı artık yoktu.

* *

*

Yeniçeri askerinin bozulması ve devletin başına belâ olması, onların hristiyan asıllı olmalarıyla ilgili değildi, başlangıçta bunlar hristiyan âilelerinin küçük çocukları arasından alınıp Türk terbiyesiyle yetiştiriliyor, ana-baba yerine asker ocağını tanıyorlardı. Yeniçeriler'in asıl bozulma zamanı Onyedinci Yüzyıl'dan itibaren devşirme usûlünün kalkması ile başlar. Yânî Sultan Mahmud zamanında artık yeniçerilerin hiçbiri devşirme (hristiyan asıllı) değildi. Bu ocağın bozulmasının asıl sebebi milliyet ve dîn gibi faktörlerin dışında aranmalıdır. Yeniçerilik, son zamanlarda askerlik yapmaktan ziyâde geçim kaynağı bulmak için oraya kapılanan disiplinsiz, derme-çatma adamların işi olmuştu; bunlar "Ocak" hâlinde menfaatlarını koruyabildikleri için, Ocağın birliği ve dayanışması dışında hiçbir endişe duymuyorlar, yüz buldukça şımarıyorlar, ve geleneklerinden en ufak bir fedâkârlık yapmaya yanaşmıyorlardı.

Bir devletin kendi ordusunu ortadan kaldırması çok tuhaf görünür; ama bu asker kalsaydı herhalde devlet ortadan kalkacaktı. İş kan dâvâsı hâline geldiği için yeniçeri ocağı ile birlikte onu destekleyen, hatîâ onu hatırlatan herşey ortadan kaldırıldı. Bektâşî Tekkeleri kapatıldı, Mehter kaldırıldı.

İkinci Mahmud'un bütün saltanat yılları büyük dertler ve acılarla geçti. Devletin esas ordusunun ortadan kalkmasından sonra yenisinin yetişmesine kadar geçen yıllarda savaş eksik olmadı. Avrupa devletleri Yunanistan'a istiklâl kazandırmak, yani Mora ve Atika'da yaşayan Rumlar'ı Osmanlı'dan ayrı bir devlet hâline getirmek üzere hem siyâsî, hem askerî baskılar yapıyorlardı. Bunlardan en fecisi ve en alçakçası Navarin'de oldu. İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları Navarin'de bulunan Osmanlı donanmasının yanına dost süsü vererek yaklaştıktan sonra, birdenbire ateş etmeye başladı ve yedi-sekiz bin askerimizi şehîd edip pekçok gemimizi batırdı. Böyle hâince bir saldırı hiç beklenmezdi. Çünkü Navarin baskının yapıldığı 1827 târihinde biz bu devletlerle savaş halinde değildik.

Artık donanması bulunmayan Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslar rahatlıkla savaş açabilirlerdi. Donanması batırılan devlet henüz kara ordusuna da sâhip değildi. Bu şartlar altında 1828'de Ruslar hem Tuna, hem Kafkasya'dan hücum ederek Doğu'da Erzurum'a, Batı'da Edirne'ye kadar ilerlediler. Bu sırada Fransızlar da Mora'ya donanma ile asker çıkarıp işgâl ettiler.

Devlet bu güç şartlar altında Mora ve civarında bir Yunan Prensliği kurulmasına râzı oldu. 1828'deki Londra Anlaşması'na göre Yunan Prensliği Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunacak, kimin prens olacağına ise Türkiye, İngiltere, Fransa ve Rusya ortak karar vereceklerdi. Böylece şimdiki Yunanistan devletin ilk temelleri atılmış oldu.

Rusya ile 1829'da yapılan Edirne Anlaşması sonunda ise Türkiye, Doğuda Batum hâriç, şimdiki sınırlara çekiliyordu. Batı cephesinde Ruslar işgâl ettikleri Türk topraklarını iade ettiler, ama buralardan ordularını yavaş yavaş çektiler, hattâ Romanya beş yıldan fazla fiilen Rus işgâlinde kaldı.

1830 yılında aynı devletlerin yeniden yaptıkları baskılar karşısında Türkiye, merkezi Atina olan bir Yunanistan Devleti'nin bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Aynı yıl Fransızlar Cezâyir Dayısı Hüseyin Paşa'nın Fransız konsolosunu dövmesini bahâne bilerek Cezâyir'e karşı önce abluka, sonra işgâl ha-

reketine giriştiler. Türkiye bu kadar uzak bir vilâyetini koruyacak güçte değildi, 1830'da Cezâyir kaybedildi.

* *
*

Bu arada devleti en çok meşgul eden ve belki Sultan Mahmud'un ölümüne sebep olan bir dert çıkmıştı: Mısır isyanı. Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, Kavalalı bir Türk'lü; hiç tahsili yoktu ve Türkçeden başka dil bilmezdi. Fakat gâyet zekî, becerikli ve tecrübeli bir adamdı. Mısır'da oğlu İbrahim Paşa ile birlikte modern bir ordu kurmuş, birçok müesseseleri yenileştirmiş, Mısır'ı baştanbaşa îmar etmeye başlamıştı. Gerçi bu çalışmalarında Mısır'ın yerli halkını karın tokluğuna kullanıyordu, ama yaptığı işler o zaman için göz kamaştırıcı şeylerdi. İkinci Mahmud, devletin epeydir dağılmış merkezî otoritesini kuvvetlendirmek üzere kendi başına buyruk vâîleri birer birer alıyor, fazla nüfûz kazanan yerli âileleri eziyor, kısacası İstanbul hükûmeti dışında bir kuvvet kaynağı bırakmamaya çalışıyordu. Mehmed Ali Paşa elindeki ordu ve donanmayla kendini korumaya hazırlandı. Onun asıl maksadı böyle bir kuvvet kazandıktan sonra İstanbul'a gidip sadrâzam olmak, veyâ hiç değilse oğlunu bu makamda görmek istiyordu. Hâkimiyet sâhasını Filistin'e kadar genişletti. Devletin bir vâlisi, devletin başka bir vilâyetini işgâl etmiş oluyordu. Üzerine asker gönderildi, fakat her defasında elindeki Mısır Türkleri ve Çerkesleri'nden kurulmuş modern ordu ile bunları yendi. Hattâ oğlu İbrahim Paşa Kütahya'ya kadar geldi. Osmanlı Pâdişahı ile rekabete kalkışmalarına imkân olmadığı için, herşeye rağmen ona hoş görünmeye ve sadrâzamlığı koparmaya uğraştılar. Halbuki İkinci Mahmud kendi reform projelerini eksiksiz yürütecek, yânî her emri dinleyecek olan paşalar istiyordu. Âsî vâî ile başa çıkamayınca Rusya ile anlaştı ve onları İstanbul'a yaklaştırmadı. Sonunda Mehmed Ali ve oğlu, Adana dâhil olmak üzere Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin bölgelerinin vâîliğini almak şartıyla gittiler.

İkinci Mahmud Mısır mes'clesini mutlaka halletmeye kararlıydı. Mehmed Ali ve oğlunu mâlî kaynaklarından mahrûm etmek için İngiltere ile bir ticâret anlaşması imzalandı ve birçok tekelleri kaldırdı. Gelir darlığı çeken Mısır, yıllık vergisini gönderemeyince tekrar üzerlerine ordu gönderildi. Fakat bu ordu Nizip'te İbrahim Paşa'ya yenildi. Felâket haberini Pâdişah'a vermediler, çünkü o sırada hasta yatıyordu. Birkaç gün sonra da öldü.

İkinci Mahmud Han, 1839 yılı Temmuzunda ellidört yaşında iken ölmüştü. Otuziki yıldır Osmanlı tahtında idi. Üçüncü Selîm'in oğlu olmadığı için onu evlâd gibi yetiştirmiş, yenilik fikirleri aşılamıştı. İkinci Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok geniş çaplı reformlar yaptı. Bunların başında Yeniçeriliğin kaldırılması ve yeni bir ordu kurulması gelir. Bundan sonra devlet teşkilâtında reformlar yapıldı ve devletin idârî müesseseleri mümkün olduğu kadar Batı'daki örneklerine benzetildi. Pâdişah'ın maksadı herşeyi Batı örneğine göre baştanbaşa yeniden düzenlemektir. Fakat bütün bu işler için ne müsâid bir kamuoyu, ne de işi benimseyen ve yürütebilecek kapasitede bulunan personel vardı. İnsan yetiştirmek yolunda önemli adımlar atıldı; başta Harbiye ve Tıbbiye olmak üzere birçok okullar açıldı. Tıbbiye'de hep yabancı hocalar ders okutuyor ve dersler Fransızca yapılıyordu.

İkinci Mahmud bütün bu değişimleri kendi kafasına uygun bulduğu için değil, devletin ayakta kalmasını bu değişimlere bağlı gördüğü için yapıyordu. Gerçi yaptığı işler arasında resmini devlet dâirelerine astırmak veya devlet memûrlarını içki içilen balolara göndermek gibi ilerilikle herhangi bir ilgisi bulunmayan gereksiz fantaziler de vardı, ama o bunlardan daha ciddî şeylerle de uğraştı. Memleketi baştan başa îmar etti. Bugün nerede bir eski eserle karşılaşsak, İkinci Mahmud devrinde tâmir edildiğini veya yapıldığını görürüz. Bu bakımdan onun îmar hareketleri İkinci Abdülhamîd'in yaptıklarına denk sayılabilir. İkinci Mahmud Navarin'de mahvolan Osmanlı donanmasını da yeni baştan kurnak azmini gösterdi.

Reformları yapabilmek için bütün otoriteyi merkezde, kendi ellerinde toplamak zorundaydı. Bu ise hemen her işle kendisinin uğraşmasını gerektiriyordu. Otuz yıl hiç durmadan, geceli-gündüzlü çalışarak vücûdunu yıprattı ve nihâyet çalışma gücünün sonuna geldiği zaman öldü.

Onda Osmanoğlu'nun cesâret, kahramanlık, irâde, azim, sebât gibi bütün meziyetleri toplanmıştı. Dedelerinin hemen hepsi gibi iyi bir eğitim görmüş, san'at ve edebiyatla uğraşmıştı. Hautât ve şâirdi. Büyük şehîd Üçüncü Selîm'in bir şiirine yazdığı "tahmîs" in şu son mısraları, devlet ve millet yolunda ömürlerini tüketen iki sultanın ızdıraplı hayatlarını ve hazîn sonlarını gösterir gibidir. İlk üç mısra "*Adlî*" takma adıyla yazan İkinci Mahmud'un, alttaki iki mısra ise "*İlhâmî*" adıyla yazan Üçüncü Selîm'indir:

*Adliyâ âh edegör geldi firâk eyyâmı
Kalmadı ağlamadık gûş eden ol âlâmı
Şerbet-i câm-ı şehâdetten içüp gülfâmı*

*Derd ile rûyine baktukça senin İlhamî
Gerçi handân olur ammâ cigeri kan ağlar.*

Giriştiği reform hareketlerine derecceye kadar isâbetli idi? Batı medeniyeti karşısındaki tutumu doğru mu idi? Bunlar öyle sorulardır ki, Türk cemiyeti hâlâ tatmîn edici cevap bulmuş değildir. Ancak şurası muhakkak ki, İkinci Mahmud Han, bizim târihimizin çok büyük şahsiyetlerinden biridir ve hayâtının her sâniyesini memleket uğruna harcamış olmakla milletinin şük-rân duygularına hak kazanmıştır.

Abdûlmecîd Han

Sultan Abdûlmecîd Han, İkinci Mahmud'un oğlu olup babasının ölümü üzerine (Temmuz 1839) onyedî yaşında iken

Osmanlı tahtına oturdu. Babası onu çok dikkatle yetiştirmiş, bu arada bütün reformcu fikirlerini ona da vermişti.

Hükümdârlığının ilk günlerinde Sultan Mahmud'un ıslâhatlarına karşı olan devlet adamları iktidârı alır gibi oldular, ama kısa zamanda onların yerine ıslâhatçı bir ekip geldi. Sultan Abdülmecîd hem kendi temâyülü bakımından, hem de Avrupa devletlerinin baskılarıyla bu ıslâhatçı ekibi iktidârda tuttu, onlarla anlaştı.

Avrupa örneğiyle yenileşme taraftarı olanların başında o zaman Hâriciye Nâzırı olan ve aynı zamanda Londra'da sefirlik vazîfesi yapan Mustafa Reşîd Paşa vardı. "Reşîd Paşa, devleti bu güç durumlardan kurtarmak, özellikle Rus tehlikesini savuşturmak için Avrupa devletleriyle anlaşmak gerektiğine şiddetle inanıyordu. Avrupalılar'ı memnûn edebilmek için, onların himâye etmeye çalıştıkları hristiyan azınlıklara Türkler'le eşit haklar verildiği, Avrupa'daki gibi kaanûnlar yapılarak bunların her türlü can ve mal emniyeti sağlandığı takdîrde onların yardım ve desteğini alabileceğimizi düşünüyordu. Bunun için Sultan Abdülmecîd'i iknâ etti ve 2 Kasım 1839'da meşhûr *Tanzîmât Fermânı*'nı ilân ettirdi. Tanzîmât Fermânı, bundan böyle memlekette kaanûnların hâkim olacağını, devlete karşı bütün borçların herkese eşit olarak yükleneceğini bildiriyordu. Türkiye daha evvel kaanûnsuz bir devlet değildi, ama böylece Türk Devleti hristiyan vatandaşlarına Türkler gibi iyi bakacağına dâir bir çeşit garanti vermiş oluyordu. Tabîî bu sûretle Avrupa devletleri için bir müdâhale kapısı da açılmış oluyordu; bunlar ileride sık sık Tanzîmât Fermânı'nın ihlâl edildiğini söyleyerek, Türkiye'nin iç işlerine karışacaklardı.

Reşîd Paşa, Tanzîmât'ın şampiyonu olarak Avrupa başşirlerinde, özellikle Paris ve Londra'da Türkiye'ye müttelik aramaya başladı. Ona göre Türkiye artık kendisi de bir Avrupa devleti olduğunu isbât etmişti! Avrupalılar'ın bu işe ne kadar itibâr ettikleri meçhûldür, ama muhakkak ki Türkiye'yi Ruslar'a kaptırmamak için ona belli bir ölçüde destek olmaya kararlıy-

dılar. Nitekim İstanbul hükûmetinin Mısır mes'elesini halletmek üzere Ruslar'la anlaşmasından telâşa kapıldılar ve kendileri bu işi bitirmek üzere Mehmed Ali Paşa'ya arka arkaya iki ultimatom verdiler. Paşa, kendisi ve âilesi için Mısır-Sûdân vâililiğini alacak, devletin öbür topraklarını derhal boşaltacak, Mısır'da ise sâdece bir vâlî sıfatıyla hareket edip, her bakımdan İstanbul hükûmetine bağlı kalacaktı. Buna uymazsa âsî muamelesi görecekti. Mehmed Ali Paşa sürülen şartları kabul etmeyince, Osmanlı ordusu İngiltere ve Avusturya birliklerinin de katılımıyla İbrahim Paşa'nın üzerine yürüyüp onu mağlûb etti. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'dan çıkarılması ve cezâlandırılması gerekirken, İngiltere buna mânî oldu ve Paşa'ya ırsî olarak Mısır Vâililiği'ni verdirdi. Bundan maksadı ileride Mısır'ı böylece yalnız bırakıp işgâl etmektir. Artık Mısır, Osmanlı Pâdişahı tarafından tayin edilen Kavalalı Hânedânı mensûblarınca idâre edilecekti. Mısır'da "*İlîdîvler*" idâresi başlıyordu.

Mustafa Reşîd Paşa artık sadrâzam olarak Türk siyâsetinde önemli rol oynar bir mevki'e gelmişti. Yanında yetiştirdiği bâzı genç kaabiliyetler, onun ölümünden sonra devletin yüksek makamlarında aynı politikayı devam ettireceklerdi.

Rusya ile savaş, Reşîd Paşa ve arkadaşlarının mevkiini iyice sağlamlaştırdı. Rusya o sırada Osmanlı Devleti topraklarına yeni bir müdâhale sebebi olarak, Ortodoks teb'anın korunması dâvasıyla ortaya çıktı. Kudüs her üç dînce de kutsal sayılan bir yer olduğu için, herkes oraya kendi sâhip çıkmak veya Kudüs'ün kutsal bölgelerini dilediği gibi kullanmak istiyordu. Müsevîllerle Hristiyanlar, hattâ çeşitli hristiyan mezhepleri bu husûsta devamlı kavgaya tutuştukları için, müslüman idâresi sâyesinde her dînin mensupları güvenlik içinde dînî hizmetlerini yapabiliyorlardı. Rusya, burada Ortodokslar'a öncelik verilmediği takdîrde savaş açacağını söyledi, Türkler de savaşı kabûl ettiler ve hazırlanmağa başladılar.

1853 yılı sonbaharında Rusya ile Türkiye arasında fiilen savaş başladı. Ruslar yine hem Kafkas, hem Tuna cephesinden

taarruza geçtiler. Kafkas cephesinde kısmen başarılı oldular, ama Tuna cephesinde arka arkaya bozguna uğradılar ve Bükreş'e kadar atıldılar. Reşîd Paşa bu sırada Fransa ile görüşerek Üçüncü Napolyon'dan Çar'a, savaşı durdurması için bir teklîf göndertti. Çar bu teklîfi kabûl cümedi. O arada Yunanistan da Rusya'nın desteğinde Osmanlı'dan toprak koparmak peşindeydi.

Reşîd Paşa'nın gayretleri sonunda Fransa ve İngiltere ile bir anlaşma yapıldı. Her iki devlet Ruslar'ın daha fazla güneye sarkıp Akdeniz'e inmelerini önlemek üzere, Türkiye'yi desteklemeye karar vermişlerdi. O sırada Türk orduları Tuna cephesinde Ruslar'ı bütün savaşlarda yeniyorlardı, ama Rusya canını dişine takıp bu savaşı kazanmak niyetinde idi.

Müttefikler Rusya'yı savaştan caydırmak için 1854'te Kırım'a asker çıkardılar. Sivastopol işgâl edildi; Ruslar büyük kayıplar verdiler. Biz doğuda Kars'ı kaybettik, ama Ruslar barışa yanaşmak zorunda kaldılar. 1856'da yapılan Paris Muahedesi'ne göre Rusya bir daha Eflâk ve Boğdan işlerine karışmayacak, Karadeniz tarafsız bölge olacak ve dolayısıyla Rusya burada donanma bulunduramayacağı gibi mevcûd tersânelerini de yıkacak, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne kimse müdâhale edemeyecekti.

Avrupa devletlerinin bu destekleri karşılığında Türkiye Hristiyan teb'asına hak ve imtiyâzlar vermeye devam etti. 1856 târihli *Islâhat Fermânı* ile Hristiyanlar'a mahallî idâre meclislerinde nüfûsları nisbetinde temsîl edilme hakkı verildi, cizye vergisi kaldırıldı, azınlıklara okul açma hakkı tanındı. Devlet her kademede Hristiyanlardan da memûr kullanabilecekti. Bu arada Avrupa Eflâk-Boğdan işlerine de müdâhale etti ve 1858'de bu iki prenslik birleştirilerek "Romanya" kuruldu. Romanya yine dış işlerinde bize bağlı olacak, biz de onun iç işlerine karışmayacaktık.

Sultan Abdülmecîd Han, 1861 yılında otuzdokuz yaşında iken vefât etti. Zaten zayıf olan bünyesi içki ile büsbütün yıpranmıştı. Mamâfih Sultan Abdülmecîd kendi saltanat yıllarını önemli çalışmalarla doldurmuş, pekçok büyük iş başlatmıştır.

Kültürlü idi, fakat babasının te'sîriyle daha çok Batı kültürü almış ve daha ziyâde alafranga bir hükümdâr olmuştu. Onun bu halleri çevrede yadırgandığı, hele Osmanlı geleneğine aykırı düştüğü için haylı dedikodu konusu olmuştur.

Sultan Abdülazîz Han

Abdülazîz Han, Abdülmecîd'in küçük kardeşi idi. Otuz iki yaşında Osmanlı tahtına oturdu. Onun gelişiyile devletin siyâsetinde göze çarpacak bir değişme olmuştur; çünkü Abdülazîz, Batılı geleneklerden çok yerli olanlara önem veriyor, devlet otoritesini dağıtmaktan ziyâde toplamayı doğru buluyordu. Daha çok Reşîd Paşa'nın yetiştirmeleri olan Âli ve Fuad Paşalarla çalıştı. Bu adamlar o zamanın Osmanlı devlet adamları içinde zekâ ve bilgileriyle parlamışlardı.

Abdülazîz Han zamanında büyük bir savaş olmadı, ancak devleti bir yılan hikâyesi halinde meşgûl eden ve herbiri bir savaş için çibanbaşı durumunda olan mes'eleler vardı. Önce Romanya, istiklâl daha çok yaklaşabilmek üzere bir hânedân idâresi kurmaya kalktı ve Prusya hânedânından bir adam getirtilerek "Romanya Kralı" ilân edildi. Ayrıca Romanya'nın otuzbeş bin kişilik bir ordu beslemesi de İstanbul hükûmeti tarafından kabûl edildi. Sonra Mısır'da Kavalalı âilesinden vâlî İsmâîl Paşa, kendi evlâdlarına Mısır hâkimiyetini bırakabilmek için, Mısır Vâlîliği' nin "büyük oğul" kaaidesine göre yürütülmesini istedi ve bunu kabûl ettirdi. Türkiye'ye tâbî bir Prenslik olan Sırbistan'a Belgrad Kalesi bırakıldı. Belgrad esâsen Sırp'lar'da idi, sâdece kale ve içindeki senbolik bir garnizon Türkler'e kalmıştı. Bayrağımızın çekilmeye devam etmesi şartıyla bu senbolik kale hâkimiyetini de Sırbistan'a bıraktık.

Devleti en çok uğraşuran Girit mes'eleleri oldu. Girit'te büyük bir Türk nüfûsu vardı, fakat Rum'ların nüfûsu Türkler'i biraz geçiyordu. Rusya Yunanistan'ı kışkırtarak Girit'te çete harpleri çıkartmış, kendisi de orayı bir silâh yığınağı hâline ge-

türmiştü. Rumlar yıllarca sonra Kıbrıs'la yaptıkları gibi orada da Türk halkı canından bezdirip uzaklaştırmak, sonra tamâmen Rumlar'a kalmış olan Ada'yı Yunanistan'a ilhak (Enosis) etmek istiyorlardı. Devlet bu çetecilere karşı asker gönderdi, fakat ne zaman Türk askeri geniş bir temizleme harekâtına girişecek olsa, Avrupa devletleri işe karışarak durduruyorlardı. Hattâ bir ara Türkiye, Yunanistan'ın Girit'e asker ve cephâne göndermesine mâni olmak üzere, Yunanistan üzerine bir cezâlandırıcı hareket yapmayı düşündü, yine Avrupalılar'ın araya girmesiyle bu iş geri kaldı.

Sultan Abdülazîz Han, 1867 yılında birbuçuk ay süren bir Avrupa gezisine çıktı. Bu seyahatın maksadı özellikle Fransa ve İngiltere ile yakınlığı artırarak Rusya'ya karşı onların desteğini sağlamaktı. Fransa ile İngiltere'nin Sultanı dâvet etmelerinin başlıca sebebi ise, onun İslâm Halîfesi olarak dostluğunu kazanmak sûretiyle, müslüman sömürgeleri daha rahat idâre edebilmektir. Nitekim 1857'de Hindistan'da çıkan Sipâhî İsyanı üzerine İngiltere, Halîfe'ye başvurarak ondan bu isyanı yatıştırıcı mâhiyette bir emirnâme almaya çalışmıştı.

Pâdişah bütün seyâhatı boyunca her gittiği yerde muazam teşâhürâtla karşılandı. İstanbul'dan doğru Fransa'ya, oradan İngiltere'ye, İngiltere'den Belçika'ya oradan Prusya'ya, sonra Viyana'ya gitti. Viyana'dan Budin'e (Budapeşte) Tuna üzerindeki bir nehir gemisiyle geçen Osmanlı Sultanı'nı, eski teb'ası olan ve Avusturya zulmünden bıktıkları için Türkler'e hasret çeken Macarlar çılginca alkışlarla karşıladılar. Macaristan'dan sonra Türk hudûduna geçip Vidin ve Ruscuk yoluyla Varna'ya giden Pâdişah, oradan "Sultaniye" yatıyla İstanbul'a döndü.

Abdülazîz Han'ın bütün hükümdârlığı boyunca emel edindiği şey Rusya'yı Tuna'nın ötesine atmak ve Karadeniz'e çıkmasına kesinlikle engel olmak, sonra barış içindeki bir Türkiye'de iç reformları yapmaktır. Gerçekten, Türkiye ne zaman içeride kuvvetlenmek üzere bir takım teşebbüslere girişse Rusya bir savaş çıkarıyor, devletin bütün mâlî gücü bu savaşlarla crip gidiyordu. Pâdişah, Rus gâilesi halledilmedikçe Türkiye'nin

rahat yüzü görmeyeceğine inanmıştı. Bunun için ordu ve donanmanın kuvvetlendirilmesine canla-başla çalıştı. Amerika'da o sırada yeni yapılan ve seri atış yapan "*Martini*" tüfeklerinden getirerek kara ordusunu bunlarla teçhiz etti. O târihte böyle kuvvetli bir silâh diğer Avrupa devletlerinde bile yoktu. Sonra muazzam bir donanma kurdu. Denizcilikten çok iyi anlıyor, yaptıracığı zırhlıların plânlarını bâzen kendisi çiziyordu. İngiltere ve Fransa'dan sonra en kuvvetli donanma Türkler'deydi.

Pâdişah'ın bu hazırlıkları Avrupalılar'ın gözünden kaçmadı. Dengeyi sağlayabilmek için, Ruslar'a Karadeniz'de tersâne açmak ve gemi bulundurmak hakkını veren bir muahede (1871) imzaladılar. Bir yandan da içeride Sultan'ın devrilmesi için yerli muhaliflerle işbirliği yapmaya, onlara her husûsîta cesâret vermeye başladılar.

Sultan Abdülazîz Han, birkaç mes'ele dolayısıyla çevresinde epeyce düşman biriktirmişti. Herşeyden önce, o zaman Batılı fikirleriyle düşünmeye başlamış olan bir aydınlar grubu vardı ki, başlarında meşhûr şâir Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemâl Bey'in bulunduğu bu grup Türkiye'de Anayasa (Kaanûn-ı Esâsî) ve parlamenter sistemin gelmesiyle bütün işlerin kökten düzeleceği fikrindeydiler. Fakat bunları asıl öfkeliendiren nokta, Sadrâzam Âli Paşa ile geçinemeyişleri ve dolayısıyla devlet idâresinden uzakta kalmalarıydı. Gerçekten çok iyi yetişmiş, zekî ve bilgili olan bu insanlar kendilerinin ön planda bulunmayışını bir türlü hazmedemediler. O sırada Mısır'da vâlîlik "büyük evlâd" kaaidesine bağlandığı için "Hıdîv" olma şansını kaybeden ve saraya (Âli Paşa'ya) düşman olan Mustafa Fâzıl Paşa, cindeki servetle bunları destekledi, Londra'da idâre aleyhine neşriyat yapmalarını sağladı. O târihte bu gibilere "Hürriyetçi" deniyordu.

İkinci bir düşman grup, Abdülazîz Han'ın sadrâzam yaptığı Mahmud Nedîm Paşa'ya düşman olan ve onunla mücâdelelerinde zarara uğrayan devlet adamlarıydı. Bunların başında ise Mahmud Nedîm Paşa'nın seraskerlikten azledip Bursa Vâliliği'ne gönderdiği Hüseyin Avnî Paşa ile Adliye Nâzırlığı'ndan azlettiği Midhat Paşa vardı. Mahmud Nedîm Paşa "Rus tarafı'a-

rı" diye bilinen ve sevilmeyen bir adam olduğu için, muhalifler ona karşı kendilerine epeyce taraftar daha toplayabilmişlerdi.

Üçüncü bir nokta ise Sultan Abdülazîz'in geliştirdiği o muazzam ordu ve donanma için Avrupa'dan pekçok borç almış olmasıydı. Çok cömert bir adam olduğu, şatafata meraklı bulunduğu için kendi saray harcamaları da önemli bir yekûn tutuyordu. Bunlar etrafta iyice ballandırılarak anlatılıyordu. Gerçi devletin dış borçları çok artmıştı, ama bunlar yine de meselâ şimdiki Türkiye'nin dış borçlarından daha fazla değildi.

Nihâyet 1876 yılı Mayıs ayında, Hüseyin Avnî Paşa'nın liderliğinde toplanan bir grup darbeci paşa, velîahd Şehzâde Murad'ı tahta çıkarmak üzere onunla anlaşılar. İçlerinden Süleyman Hüsnü Paşa, Harbiye Kumandanı idi. Üçyüz kadar Harbiye talebesini alarak bir gece sabaha karşı saray'ı çevirdi. Önceden şehirde medrese talebelerine para dağıtarak onlara nümâyîş yaptırmışlar, böylece ortam biraz hazırlanmıştı. Türk askeri Sultan Azîz'i çok sevdiği için asker kullanamadılar, onun yerine o sırada İstanbul'da bulunan ve hiçbiri Türkçe bilmeyen bir bölük Arap askerini "*Pâdişahı korumak için*" diye sandallara bindirip sarayın etrafına getirdiler. Dışarıdan bakanlar bunları Türk ordu birlikleri sanırdı. Böylece Sultan Abdülazîz Han tahttan indirildi ve yerine Şehzâde Murad Efendi, "Beşinci Murad" olarak pâdişah ilân edildi.

Sultan Abdülazîz Han'ı tahttan indiren grubun ortak bir fikri yoktu. İçlerinde sâdece Midhat Paşa meşrûtiyet istiyor, buna karşılık öbürleri meşrûtiyetin şiddetle aleyhinde bulunuyorlardı. Bunları mevki hırsı ve bilhassa Hüseyin Avnî Paşa'nın kîni biraraya getirmişti. Hüseyin Avnî Paşa, Isparta taraflarında bir ağanın hizmetçisinin oğlu idi. Sultan Mahmud zamanında yeni askerî okullar açılınca, pâdişah bütün Anadolu'da her şehrin tanınmış âilelerine haber göndererek oğullarından birini subay olmak üzere göndermelerini istemişti, onun maksadı temiz âile çocuklarının subay olmasını sağlamaktı. Fakat kendi oğlunun hasretine dayanamayan ağa, onun yerine uşağının oğlunu gönderdi. Oradan İstanbul'a gelen Hüseyin Avnî görgüsüzlüğü ve terbiyesizliği yüzünden birçok hâdise çıkarmış, saraydaki ka-

dınlara sarkıntılık etmesi dolayısıyla cezâ bile görmüştü. Sultan Azîz'in bir ara kendisini rütbe ve nişânlarından ayırarak azletmesi iyice kanına dokunmuş, her ne pahasına olursa olsun intikam almaya ahdetmişti. Midhat Paşa'ya gelince, Tuna vâlisi iken çok başarı gösteren ve aslında kaabiliyetli bir adam olan bu paşa, başarılarını hazmedememiş ve devletin bütün kudretini kendi elinde toplamayı hayâl etmişti. Avrupa'nın meşrûtiyet sâyesinde kuvvet bulduğuna inanıyordu; kafasındaki fikirler o devirdeki birçok hürriyetçi Türk aydınında görüldüğü gibi, Fransız ihtilâli'nin yaydığı harcîâlem klişelerden ibâretti. O ve diğer bâzıları, Osmanlı geleneğini sürdüren Sultan Azîz'e karşı, Avrupa terbiyesiyle yetişmiş Murad Efendi'yi pâdişah yaptıkları takdîrde Meşrûtiyet'in kolayca ilân edileceğini hesaplıyorlardı.

Abdülazîz Han, tahttan indirildikten sonra Hüseyin Avnî Paşa'nın bitip tükenmez kîni yüzünden çok kötü muameleler gördü. Önce Topkapı Sarayı'na, oradan Ortaköy'deki Feriye Sarayı'na götürüldü. Tahttan indirilişinin dördüncü günü sabahı, odasında ölü bulundu. Makasla iki ellerinin bilek damarları da kesilmişti. Bu işi yapanların intihar süsü vermek istedikleri belliydi, ama bir adamın her iki bileğini birden kesmesine imkân yoktu. Demek ki acemice bir cinâyet işlenmişti. Hüseyin Avnî Paşa'nın doktor muâyenesi bile yaptırmadan acele cenâzeyi kaldırtmasından da anlaşılıyordu ki, cinâyet onun tertîbiydi.

Sultan Abdülazîz Han, Türk târihinin önemli devlet adamlarından biridir. Meşrûtiyetçiler'le arası iyi olmadığı için, muhalifler onun hakkında alçakça dedikodular çıkararak yıpratmaya çalışmışlar, Avrupa kamuoyu da bu yolda bir imaj yarattığı için sonraki yıllarda onun şahsiyeti hayli silik gösterilmiştir. Meselâ horoz dövüştürmesi, pehlivan güreştirmesi vs. gibi şeyler tamamen hayâl mahsûlü olup, hiç utanılmadan uydurulmuş şeylerdir. Kendisi güçlü-kuvvetli olup ava, güreşe, cirit atmaya vs. meraklıydı. Çok iyi bir ressamdı. Onun zamanında Osmanlı haşmeti son bir defa daha parlamış, ve bir daha görünmemek üzere sönmüştür. Türk halkı bu büyük Pâdişah'ın arkasından çok ağladı, ağıtlar yazdı, hattâ ona yapılanlar yüzün-

den bu memleketin lânetlendiği hakkında yaygın bir inanç bile yerleşti.

Beşinci Murâd Han

Beşinci Murad Abdülmecîd'in büyük oğlu idi. Otuzaltı yaşında pâdişah oldu. Velâhdlığı zamanında çok serbest bir hayat yaşamış, aldığı Batı kültürünün etkisiyle daha çok hürriyetçilerden meydana gelen bir çevre edinmişti. Sık sık Nâmık Kemâl Bey ve arkadaşları ile içki sofralarında buluşur, sohbet ederdi. Hattâ bu sırada Osmanlı târihinde hiç görülmedik bir şekilde, Mason olmuştu. Meşrutiyetçiler ona büyük ümîdler bağladılar.

Sultan Murad Han, Pâdişahlığının daha ilk günlerinde şiddetli hafakanlar içinde anormal davranışlar yapmaya başladı. Söylendiğine göre kendisinde bu haller daha şchzâdeliğinde başlamıştı. Kendisini muâyene ve tedâvî için getirilen doktorlar Avrupa'da tedâvî görmesi gerektiğini söylediler, hâlbuki devletin böyle sıkışık bir durumda pâdişahı uzaklaştırmasına imkân yoktu; Sırbistan ve Karadağ'da isyân başlamıştı.

Sultan Murad tam doksanüç gün tahtta kaldı. Bu arada Sultan Abdülazîz'i deviren paşalar grubu da istediklerini bulamadan dağıldılar. Abdülazîz Han'ın kayınbiraderi olan Binbaşı Çerkes Hasan Bey, eniştesine ve âilesine yapılan hakaretleri hazmedemiyerek intikam almaya karar vermişti. İyi silâh kullanan ve pek cesûr olan bu genç subay, 15 Haziran 1876 günü Midhat Paşa'nın Bâyezîd'deki konağına gitti. Konakta hükûmet toplantısı vardı. Hasan Bey elinde çift tabanca ile toplantı salonuna girip derhal scrasker Hüseyin Avnî Paşa'nın karnına kurşunları doldurdu, sonra üstüne çıkıp kama ile delik-deşik etti. Sonra Hâriciye Nâzırı Râşid Paşa'yı öldürdü. Mütercim Rüşdü ve Midhat Paşaları da öldürmeye niyetli idi, ama o sırada yetişen askerî birlik tarafından yaralı olarak yakalandı, daha sonra idâm edildi. Böylece Hüseyin Avnî Paşa millete yaptığı kötülüğü kendi canı

ile ödemiş oluyordu. Böyle birini ortadan kaldırdığı ve paşalar derneğini dağıttığı için, Çerkes Hasan Bey, halk tarafından bir kahraman sayılmıştır.

Beşinci Murad Han'ın hastalığı dolayısıyla artık tahtta kalamayacağı anlaşıncı, Midhat Paşa ve taraftarları bu durumu büyük bir fırsat bilmişler, pâdişah tedâvî gördüğü sürece onun yerine istedikleri gibi idarî tasarrufta bulunacaklarını düşünmüşlerdi. Fakat o sırada velîahd olan Şehzâde Abdülhamîd Efendi, bu fikre karşı çıktı; esâsen kendisi pâdişah olduğu takdîrde meşrûtiyet ilân edeceğini söyledi. Böylece 31 Ağustos 1876 târihinde Beşinci Murad sıhî sebeple tahttan indirildi, yerine Şehzâde Abdülhamîd Efendi, Osmanlı Sultanı oldu.

İkinci Abdülhamîd Han

Sultan Abdülmecîd'in oğlu ve Beşinci Murad'ın küçük kardeşi olan İkinci Abdülhamîd Han, pâdişah olduğu zaman otuzdört yaşındaydı. Çok iyi bir tahsîl görmüş; hem Batı, hem Türk kültürüyle yetişmişti. Birçok husûslarda amcası Sultan Abdülazîz'e benzerdi, yalnız tasarrufa fazla düşkünlüğü ile ondan ayrılırdı. İçki içmez, ibâdetini ilmâl etmez, dedikodudan hoşlanmazdı. Zekâsının parlaklığı ile bilhassa dikkati çekiyordu. Fakat yine amcası Abdülazîz Han gibi devletin kurtuluşunun merkezî otoriteyi kuvvetlendirmekle mümkün olduğunu düşündüğü için, meşrûtiyet taraftarı olanlarca hoş karşılanmamış ve muhalifleri onu gözden düşürmek için pekçok iftirâlar atmışlar, onu câhil, korkak, nefsinden başka şey düşünmez bir binbir gece sultanı gibi göstermeye çalışmışlardır. O zaman uydurulan yalanların etkileri günümüze kadar dalga dalga gelmiş ve hâlâ yakın târihi iyi bilmeyen kimselerin gözünde eski imaj silinmemiştir.

O sırada iktidarı ellerinde tutan Midhat Paşa ve arkadaşları Abdülhamîd Han'dan meşrûtiyet sözü almışlardı. Başlangıçta belki Pâdişah'ın kendisi de böyle bir meclisin faydalı ola-

cağına inanmıştı. Meşrûtiyet dâvâsının en büyük şampiyonu Midhat Paşa idi. Nâmık Kemâl ve Ziyâ Bey (sonradan Paşa) ve daha birkaç kişi Midhat Paşa'nın başkanlığında toplanıp bir Anayasa (Kaanûn-ı Esâsî) metni hazırlamışlardı. O günlerde Sırbistan ve Karadağ'da isyânlar başlamış, İstanbul hükûmeti ise kendine bağlı bulunan bu prensliklerdeki isyânı bastırmak üzere asker göndermişti. Sonradan Plevne Kahramanı olarak şöhret kazanan Osman Paşa, Sırp ordusunu fecî bir mağlûbiyete uğrattı. Bunun üzerine Rusya işe müdâhele etmeye, yânî Türkiye'ye savaş açmaya kalktı. Avrupa devletleri böyle bir savaşı önlemek ve işi barışla halletmek için İstanbul'da (Tersâne) bir konferans toplamışlardı.

Midhat Paşa böyle bir zamanda Türkiye'de Meşrûtiyet ilânının Avrupalılar'da çok müsbet tesîr yapacağını, Osmanlı Devleti'ni de kendileri gibi hürriyetçi görmekten pek memnûn kalacaklarını söylüyordu. Konferans hey'eti toplanı hâlinde iken Anayasa tasdîk edildi ve Meşrûtiyet topları atılmaya başladı. Avrupalı delegeler bu topların sebebini öğrenince sâdece güldüler!...

Midhat Paşa yine de Avrupalılar'ın Türkiye'deki meşrûtiyet idâresini tutacaklarını, böylece Rusya'ya karşı tıpkı Kırım Harbi'nde olduğu gibi Türkiye'yi destekleyeceklerini zannederek, Rusya'ya savaş ilân edilmesini istemeye başladı. Böylece İstanbul hükûmeti Tersâne Konferansı'nın Sırbistan, Bosna-Hersek, Girit vs. gibi yerlerin durumları ile ilgili tekliflerini reddetti, çünkü savaş göze alınmış. Bunun üzerine Avrupalılar konferansı terkettiler gibi, elçilerini de çektiler. Türkiye yalnız kaldı. Pâdişah memleketi böyle fecî bir uçurumun eşiğine getiren Midhat Paşa'yı sadrâzamlıktan azletti. Paşa kendi siyâsî muhaliflerini sınırışı edebilmek için Anayasa'ya bir madde koymuş ve bunu Pâdişah'a kabûl ettirmişti. O meşhûr 113. maddeye dayanarak Pâdişah, bu defa Midhat Paşa'yı sınırışı etti. Tabî Midhat Paşa bu kararlardan hiç korkmuyordu, çünkü İstanbul'da hristiyanlardan ve müslümanlardan "*Millet Askeri*" diye gönüllü bir ordu hazırlıyordu. "*Millet Askeri*" denen kuvvet doğrudan doğruya kendine bağlı bulunacak; görevi de Meş-

rûtiyet'i ve hürriyetleri korumak olacaktı. Zamanımızdaki ihtilâlcî diktatörlerin "*devrim muhafızı*" adı altında kurdukları silâhlı gücün ilk örneği olan "*Millet Askeri*" sâyesinde İstanbul'dan kendisi sürülünce ihtilâl çıkacağını zanneden Midhat Paşa, kendini sürgüne gönderen geminin güvertesinde akşama kadar İstanbul'a baktı, ama hiçbir ihtilâl işâreti göremedi. Vâlîlikte çok başarılı olan bu kaabiliyetli insan, hırsı uğruna bütün istikbâlini mahvetmiş ve memleketi de felâketin eşiğine getirmişti.

Yeni Anayasa'ya göre 19 Mart 1877 târihinde İlk Meclis-i Mebûsân İstanbul'da açıldı. Pâdişahın açış nutku Sadrâzam İbrâhim Edhem Paşa tarafından okundu. Meclis Başkanı, meşhûr Ahmed Vefîk Paşa idi.

Bundan bir ay kadar sonra Rusya ile savaş çıktı. 31 Mart 1877'de aralarında Rusya'nın da bulunduğu bâzı Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kargaşalık çıkan hristiyan bölgelerinde bâzı reformlar yapılması ve birkaç yerin Karadağ Prensiği'ne verilmesini öngörüyordu. İstanbul Hükûmeti ıslâhata râzı olmakla birlikte hiç kimseye toprak veremeyeceklerini bildirdi. Bunun üzerine Ruslar Tuna'yı geçerek Türk topraklarını işgâl e başladılar.

Târimimizde "*93 Harbi*" diye meşhûr olan bu 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı iki cephe idi. Tuna Cephesinde Rus orduları Balkanlar'a doğru yürümeye başladıklarında Başkumandan Abdülkerîm Paşa'nın yavaş ve kararsız tutumu Türkler'in daha baştan kötü duruma düşmelerine yol açtı. Abdülkerîm Paşa azledilerek yerine Mehmed Ali Paşa getirildi. Rus ilerlemesi devam ediyordu. O sırada Vidin'de ordu kumandanı olan Osman Paşa, Ruslar'ı durdurmak üzere ordusunu cebrî yürüyüşle harekete geçirdi ve stratejik bir nokta olan Plevne'yi Ruslar'dan önce işgâl etti. Ruslar buraya geldikleri zaman daha ileri gidemeyeceklerini gördüler. Plevne'yi kuşatmaya başladılar. Oradaki orduya yardım yolunun açık kalabilmesi için, Hersek'te (şimdiki kuzey-batı Yugoslavya) bulunan Müşîr Süleyman Paşa'ya ordusuyla birlikte Balkanlar'daki Şıpka Geçidi'ni tutma emri verildi. Süley-

man Paşa ordusunu gemilere bindirip Adriyatik Denizi'nden Ege sâhillerinde Dedeâğaç'a getirdi, oradan trenle Bulgaristan'da Kı-zanlık'a götürdü ve Şıpka Geçidi'ni ele geçirmek üzere oradaki Rus birlikleriyle savaşa tutuştu. Bir haftalık muharebelerden sonra geçidi alamadı ve böylece Plevne ordusu kendi kaderine terkedilmiş oldu.

Osman Paşa o sarada 45 yaşında genç bir müşîr (mareşal) idi. Bir yıl önce âsî Sırp ordusuna karşı Aleksinaç'ta önemli bir savaş kazanmış, bu sâyede Sırbistan Prenslîği bütün isteklerinden vaçgeçerek barış istemişti. Tokatlı bir âilenin oğlu olan bu büyük asker, kalesi bulunmayan Plevne'de "toprak tabya" denen istihkâmlar kurarak Savaş Tarihte yepyeni prensipler getirmiş, adını bütün dünyâya duyurmuştur. Osmanlı ordusu aslında sayı ve teçhizât bakımından fenâ değildi, hattâ Sultan Abdülazîz'in aldığı martini tüfekleri sâyesinde yüksek bir ateş gücüne sâhipti. Rus ordusunu Alman asıllı gencraller yönetiyorlardı. Elllerinde çok sayıda top ve hiç bitmeyen bir insan kaynağı vardı. 20 Temmuz 1877'de ellibin Rus askerinin Plevne üzerine yaptığı taarruz, üçbin Rus askerinin ölümü ve diğerlerinin bozulup kaçmalarıyla sonuçlandı. Ruslar yeni bir ordu ile takviye edildikten sonra 30 Temmuz'da tekrar taarruz ettiler. Bu defa Rus ölüsü sekizbine çıktı. Bütün mevcûdu yirmibeşbini bulmayan Türk müdafaa kuvvetlerinin büyük Rus orduları karşısında bu ardı ardına zaferleri, bütün Avrupa'ya ayağa kaldırdı. Her ülkeden gazeteciler, fotoğrafçılar, askerî gözlemciler akın akın Plevne'ye gelip vaziyeti kendi gözleriyle görmeye çalışıyorlardı.

Osman Paşa'ya Şıpka yolundan yardım ulaştırmak mümkün olmayınca bu defa Başkumandan Mehmed Ali Paşa Grandük Nikola'nın kuvvetlerine hücum ederek Şıpka kuzeyinden bir yol bulmaya çalıştı. Türk kuvvetleri Rus ordularını dört karşılaşmanın hepsinde de yendiler. Fakat Ruslar bitip-tükenez takviye kuvvetleri alıyorlar, her defasında daha çok asker ve topla geliyorlardı. Nihâyet Eylül ayı sonunda Mehmed Ali Paşa'yı mağlûb edip çekilmek zorunda bıraktılar.

Plevne dayanıyordu. Rus Çarı Petersburg'dan kalkıp Plevne önüne geldi. İhtiyâtta bütün Rus birlikleri Plevne'ye yığıldı, bu da yetmedi, Romanya'nın ellibin kişilik ordusu Kral Karol kumandasında Plevne'de mevzî aldı. Düşman kendini her bakımından hazır hissedince Eylül ortalarında üçüncü bir büyük taarruza geçti. Osman Paşa elindeki altmış top ve yirmibeşbin askerle bu çekirge sürüsü karşısında târihin en büyük zaferlerinden birini daha kazandı. Bütün dünyâ gazetecilerinin, fotoğrafçıların, askerî mütehassıslarının gözleri önünde Rus orduları onalubun ölü vererek geri çekildiler.

Türk orduları başkumandanlığına Müşîr Süleyman Paşa tâyin edilmişti. Süleyman Paşa ellerinde ordu bulunan öbür Türk mareşallerine Plevne yolunu açmak için emirler verseyse de kendilerinden genç olan birinden emir almak istemeyen Raûf ve Mehmed Ali Paşalar yerlerinden bile kıpırdamadılar. Esâsen Süleyman Paşa, Sultan Abdülazîz'i tahttan indiren kumandan olarak memleketi içine soktuğu anarşi ile bu durumu kendi hazırlamıştı. Emrini dinletemeyince kendisi savaşa girdi, ama yenilerek geri çekildi.

Parlak başarıları dolayısıyla Pâdişah tarafından kendisine *Gâzî ünvânı* verilmiş bulunan Osman Paşa, Rus Başkumandanı Grandük Nikola'nın teslim tekliflerini reddetmiş, fakat her taraftan çevrilen Plevne'de daha fazla kalamayacağını da anlamıştı. Dörtbuçuk aydan fazla zamandır Rus İmparatorluğu ve Romanya Krallığı'nın müşterek orduları karşısında üç büyük zafer kazanmış, ama yiyeceği ve cephanesi de tükenmişti. Askerini orada boş yere kırdırmaktansa Rus kuvvetlerini yarararak Sofya'ya çekilmeye karar verdi. 10 Aralık 1877 gecesi harekete geçerek Rus hatlarını zorlamaya başladı. Ancak çok büyük bir mukavemet görmüş ve bir düşman kurşunu dizini parçaladıktan sonra altındaki atını öldürmüştü. Bütün Türk askeri orada imhâ edilmek üzereydi. Paşa gözleri yaşlı halde kurmay başkanı Tevfik Paşa'yı düşman başkumandanına göndererek teslim olacağını bildirdi.

Müşîr Gâzî Osman Paşa öyle büyük bir kahraman olarak şöhret kazanmıştı ki, bütün dünyânın büyük dâhî olarak övdüğü bu adama Ruslar bile saygı duymaktan kendilerini alamadılar. Paşa teslim olmanın bir nişânesi olmak üzere, kılıcını vermişti. Grandük Nikola bunu saygısızlık telâkkî etti ve büyük bir askerî merâsim yaparak Osman Paşa'ya kılıcını geri verdi.

Plevne'nin düşmesi Ruslar'ın mâneviyâtını artırdığı gibi, zaten kargaşalık içinde bulunan Türk cephesini büsbütün sarsmıştı. Süleyman Paşa askerini Batı Trakya tarafına çekti, Ruslar ise Balkanları geçerek Sofya-Filibe yoluyla Edirne'ye gelip işgâl ettiler, oradan İstanbul'un Yeşilköy (o zaman Ayes-tafanos) semtine kadar geldiler.

Doğu Cephesine gelince, burada Türk kuvvetlerinin komandanı Müşîr Ahmed Muhtar Paşa idi. Çok kaabiliyetli bir asker ve bir âlimdi; gâyet kıymetli bir matematikçi idi. Ruslar Doğu Bayezîd ve Ardahan'ı işgâl ederek Kars üzerine yürüdükleri sırada Ahmed Muhtar Paşa bunların karşısına çıktı. Henüz otuzsekiz yaşındaydı, ama büyük kaabiliyeti sâyesinde genç yaşta mareşal olmuştu. Ruslar'la yaptığı savaşı kazanarak Kars yolunu tıkadı. Bu defa Rus başkomandanı bizzat harekete geçip büyük kuvvetlerle taarruz etti. Zivin Muharebesi'nde Ahmed Muhtar Paşa onu da yendi. Düşman bir defa daha toplanıp Kars-Gümrü arasındaki Gedikler mevkiinde Muhtar Paşa'ya saldırdı, ama Paşa bu defa da onları yendi. Bu zaferden sonra Pâdişah'tan *Gâzî* ünvanı aldı. Dördüncü defa seksenbin kişi ile Muhtar Paşa'nın otuzbeşbin kişilik ordusuna Yahniler'de taarruz eden Ruslar, yine yenilmişlerdi.

Ruslar Kafkasya'daki bütün ihtiyât kuvvetlerini topladılar. Muhtar Paşa'nın askerinin üç-dört misli kuvvet ve o kadar top getirdikten sonra 15 Ekim'de Kars yakınında Alacadağ'da bir defa daha taarruz ettiler. Muhtar Paşa'nın bu kadar büyük kuvvete karşı koymasına imkân yoktu. Ordusunu gâyet muntazam bir şekilde, hiç kayıp verdirmeden Erzurum'a kadar çekti. Ruslar boş kalan Kars'ı 18 Kasım 1877'de işgâl ettiler. O sırada Plevne düşmüş ve Gâzî Osman Paşa esîr olmuş bulunduğu

için, Pâdişah İstanbul'un korunması görevini Ahmed Muhtar Paşa'ya verdi ve Paşa, yerini Kurd İsmâil Paşa'ya bırakıp İstanbul'a geldi.

Böylece Hicrî tarihle 1293 yılında geçtiği için *93 Harbi* diye tanınan savaş, Türkiye'nin yenilmesiyle sona erdi. Ruslar'la savaş sırasında fırsat bulan Romanya, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ da Türkiye'ye karşı askerî harekâta geçmişler, bâzı yerleri işgâl etmişlerdi. Aslında Sultan Abdülazîz ordu ve donanmamızı çok iyi hazırlamıştı, bu ordunun iyi bir idâre altında Ruslar'ı yenmesi de pekâlâ mümkündü. İhtilâlcî paşaların birbirleriyle giriştikleri utanç verici rekabetler, o sırada henüz devlet işlerini yeni ele almaya başlayan genç Pâdişâh'ın da elini kolunu bağlamıştı. Pâdişâh'ın muhalifleri sonraki târihlerde savaşın Yıldız Sarayı'ndan idâre edildiğini ve bu yüzden kaybedildiğini söylemek utanmazlığını bile göstermişlerdir.

İngiltere'nin aracılığıyla yapılan Edirne Mütârekkesi (31 Ocak 1878) savaşa sona verdi. Fakat 93 Harbi, genç Pâdişah'ın birçok mes'eledede gözünü açmış, dağılan İmparatorluğu ayakta tutabilmek için çok ciddî bâzı tedbîrler alınması gerektiği fikrini vermişti. İlk iş olarak Meclis-i Meb'ûsân ileride bir târihte toplanmak üzere tâtîl edildi, ama bir daha hiç toplanmadı. Meşrûtiyetçi Türk aydınları bile başlangıçta böyle bir manzara ile karşılaşacaklarını hesap edememişlerdi. Gerçekten, Osmanlı İmparatorluğu bir Türk Devleti olduğu için, idâresi de Türk hâkimiyetine dayanmalıydı. Bu devlette Türk olmayan diğer milletler Türk himâyesinden faydalıyor, buna karşı devlete vergi veriyorlardı. Devletin ne kuruluşunda, ne gelişmesinde hiçbir emeği dokunmamış, hiçbir mes'uliyet almamış, bir damla kan dökmemiş halkların Türkler'le aynı haklarla devlet idâresine katılmalarını hiçbir mantık kabûl edemezdi. Nitekim başka hiçbir İmparatorluk'ta anavatan ile bağlı bölgeler aynı şekilde temsil edilmemişti. Meşrûtiyetçiler öyle bir meclis toplamışlardı ki, burada Türk asıllı olanlar azınlıkta idiler. Meb'ûsların birçoğu Türkçe bile bilmiyorlardı. Kimi Rumca'nın da resmî dil olmasını istiyor, kimi Araplar'a muhtâriyet verilmesini, kimi Arnavutluğun bağımsız olmasını, kimi Girit'in Yunanistan'a terke-

dilmesini istiyordu. Yânî Midhat Paşa ve arkadaşlarının Meclis-i Meb'ûsânında Türk Devleti'nin parçalanması için gayret gösterenler çoğunlukta idiler.

Sultan Abdülhamîd Han böyle bir meclisi tâûl edip dağıtmakla memleketine en büyük hizmetlerden birini yaptı. Bundan sonra idâreyi hükûmetten (Bâbîâlî) yavaş yavaş kaydırarak kendi eline geçirdi ve devletin merkezi artık Yıldız Sarayı oldu. 93 Harbi'nin kaybında kumandanların iğrenç kavgalarını gören, amcasının tahttan indirilmesi ve öldürülmesinde birtakım devlet adamlarının oynadığı role şâhid olan Pâdişâh'ın kimseye îtimâdi kalmamıştı. Nitekim daha sonraki hâdiseler de onun bu îtimâdsızlığını haklı çıkarmıştır.

Ruslar'la yapılan Ayastefanos Anlaşması, Türkiye için büyük kayıplara mal oldu. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Ruslar'a geçti, "Bulgaristan Prenslığı" diye iç işlerinde bağımsız, dışta Türkiye'ye bağlı bir yeni devlet kuruldu. Ruslar Bulgaristan'ı ayırmak için gerekli hazırlıkları savaş sırasında yapmışlardı. Şimdiki Bulgaristan Devleti'nin daha geniş sınırları içinde bile o târihte Türk nüfusu çoğunlukta idi, yânî Bulgaristan denen yer baştanbaşa Türk'tü. Ruslar bu yerleri işgâl ettikçe halkı toptan kurşuna dizmek, süngülemek, câmilere doldurup yakmak sûretiyle Türk nüfûsunu sistemli şekilde azaltmaya çalıştılar. Rus katliâmından vakünde kaçabilenler ise perîşân bir şekilde İstanbul'u doldurmuş, zâten sıkıntı içinde bulunan şehir, onbinlerce göçmen âilesini beslemek zorunda kalmıştı.

Tam o kargaşalıkta sapık bir gazeteci, devletin başına büyük bir belâ hazırlamak üzereydi. Gazeteci ve edebiyatçı olarak hayli şöhret yapmış, gerçekten zekî ve kaabiliyetli bir adam olan eski Galatasaray Lisesi Müdürü Ali Suâvî, İstanbul içinde sefil dolaşan Rumeli göçmenlerinden bir grubu para ile yanına katıp Çırağan Sarayı'nı bastı. O günlerde Sultan Murad'ın sinir buhranlarından kurtulduğu ve normal sıhhatine kavuştuğu hakkında bir deki kodu vardı; Ali Suâvî onu Çırağan Sarayı'ndan çıkararak tekrar Pâdişâh yapmak, böylece kendisini pâdişâhtan

sonra memleketin en önemli adamı yapmak niyetindeydi. Saraydaki patırtı duyulunca Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa derhal yetişerek elindeki bastonla Ali Suâvî'nin kafasına bir darbe indirdi, çılğın ihtilâlcinin o anda hayatına son verdi. Ama bu sopa darbesiyle iş bitmemişti. Pâdişah binbir dert içinde böyle bir teşebbüsle karşılaşınca, etrafından iyice şüphelenir oldu. Hazırlanan fitne ve fesâdî-önceden haber almak üzere birçok kimse-leri istihbaharat ajanı yapıp şuraya-buraya yerleştirdi. Bu adamlar bâzen doğru şeyler anlatsalar bile çoğu zaman yok yere hâdiseler çıkarıyorlar veyâ küçük şeyleri büyütürük Pâdişah'ın gözüne girmek husûsunda birbirleriyle yarışıyorlardı. İşte İkinci Abdülhamîd Han'ın başlıca kusûru olarak görünen "*hafîye*" mes'alesi bu şekilde çıkmış ve yayılmıştır.

İkinci Abdülhamîd Han, Ayastefanos Anlaşmasının hükümlerini hafifletmek için diplomatik yollara başvurdu ve Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini aradı. İngiltere Berlin'de bir konferans toplayarak Ayastefanos'un hükümlerini kaldırabileceğini, buna karşılık Rusya'nın Türkiye'den herhangi bir toprak istetine engel olabilmek için Kıbrıs'a yerleşmesi gerektiğini bildirdi. Pâdişah önce bunu kabûl etmedi ve Meclis-i Vükelâ'da (Bakanlar Kurulu) yaptığı bir konuşmada Avrupa devletlerinin Türk'e hayat hakkı tanımayacaklarını, onların asıl maksadının Türk devletini Konya ve civârında küçücük bir prenslik hâline indirmek olduğunu söyledi. Bu sözleriyle o kırkiki yıl sonraki Sevr Anlaşması'nı daha o zamandan sezmiş bulunuyordu. Fakat vekiller hey'etinin ısrârı üzerine Kıbrıs İngiltere'ye bir çeşit "kirâlandı". Ada hukûken Türkler'e âid olacak, fakat İngilizler tarafından idâre edilecek ve İngilizler uygun bir târihte çekileceklerdi.

İngiltere'nin öncülüğünde toplanan Berlin Konferansı'nda Ayastefanos'un hükümleri kaldırıldı, yeni bir anlaşma yapıldı. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Ruslar'da kalıyor, Türkiye Rusya'ya yüklü bir savaş tazminatı ödüyordu. Romanya, Sırbistan ve Karadağ Prenslikleri bağımsız devlet oluyorlardı. Bosna-Hersek Türkiye'ye âid olmakla birlikte, idâresi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na verilecekti. Merkezi Sofya olmak

üzere kurulan Bulgar devleti Türkiye'ye bağlı olup vergi ödeyecek, iş işlerinde bağımsız olacaktı. Ayrıca Ermenîler'e idâreye katılma bakımından bâzı haklar verilecekti.

Berlin Anlaşması aslında Türkiye'ye hiçbirşey kazandırmadı, fakat Balkanlar'daki Rus nüfûzunu önemli ölçüde kırıp bu statüyü Avrupalılar'ın garantisi altına sokması bakımından önemlidir. İkinci Abdülhamîd'in uzun yıllar savaştan uzak, memleketin kalkınması ile ilgili çalışmalar yapabilmesine fırsat vermiştir.

Berlin Muâhdesi 1878 Temmuzunda imzalanmıştı. 93 Harbi'nin çalkantıları bu anlaşma ile sona erdiği için, İkinci Abdülhamîd'in "istibdâd" denilen şahsî idâresi, asıl bu târihten îtibâren başlar ve bundan sonraki işlerde asıl sorumluluğu yüklenecek olan, Pâdişah'tır.

İkinci Abdülhamîd âdetâ bir yıkıntının altında kalmış gibiydi. Kırım Harbi sırasında yabancı devletlerden alınan büyük borçlar ve sonra Sultan Abdülazîz zamanında ordu ve donanmanın geliştirilmesini sağlamak üzere alınan borçlar devletin belini bükmişti. Bunlara bir de Rusya'ya ödenecek savaş tazminâtı eklenince Pâdişah ilk iş olarak bu mes'eleye bir çâre bulmaya çalıştı. Dış borçlar devlet borcu olduğu için, bunlar ödenmedikçe yabancı devletlerin elleri Türkiye'de olacaktı. 1881'de yayınladığı bir karnâme ile devletin bir çok tekel gelirlerini bir tek idâre altında topladı ve buradan dış borçların muntazam takistlerle ödenmesine karar verdi. Buna karşılık dış borcumuzun yarısı silindi. Düyûn-ı Umûmiye adı verilen bu mâliye idâresi, alacaklı devletlerin temsilcileriyle ortak idâre ediliyordu. Pâdişah böylece hem yabancı müdahalelerini önlemiş, hem devletin mâlî işlerine bir düzen vermiş oldu.

İkinci Abdülhamîd Han idâresi altındaki Türkiye, Berlin Anlaşması'ndan İkinci Meşrûtiyet'e kadar, yâni otuz sene içinde herhangi bir toprak kaybına uğramadı. 1881'de Teselya'nın Yunanistan'a bırakılması Berlin Anlaşması'nda karara bağlanmış, aynı yıl Fransa'nın Tûnus'u işgâli de yine Berlin Anlaşması'na imzâ koyanların rızâsıyla olmuştu. Buna rağmen Türkiye Tû-

nus'un işgâlini hiçbir zaman kabûl etmedi ve bunu sonuna kadar bir siyâsî mes'ele yapmakta devam etti.

Yunanistan, Berlin Anlaşması'yla Teselya'ya sâhip olduktan sonra topraklarını genişletmek sevdâsına düşmüştü. Girit ve Yanya taraflarında Atina'dan idâre edilen çete savaşlarından sonra, Balkanlar'da Yunan ordu birlikleri de sınırı tecâvüz etmeye başladılar. İstanbul Hükûmeti bu durum karşısında Yunanistan'a askerî müdâhele yapmanın kaçınılmaz olduğuna karar verdi. Pâdişâh batılı devletlerin veya Rusya'nın Yunanistan lehine müdâhalelerini önlemek için bunun bir yıldırım harbi olmasını, sür'atle netîce alınmasını istiyordu. Müşîr (Mareşal) Edhem Paşa'yı çağırdı ve ona bu yolda direktif verdi. Edhem Paşa Yunan velîahdi Konstantin'in kumandasındaki düşman kuvvetlerini birkaç muharebede bozarak geriye attıktan sonra Yunanistan içlerine doğru ilerlemeye başladı. Dömeke'de Yunanlılar büyük kuvvetler yığarak Türkler'e karşı uzun bir savunma yapmayı ve bu arada Avrupalılar'ın desteğini almayı düşünmüşlerdi. Edhem Paşa Dömeke istihkâmlarını bir hücûmda zaptedip Yunan ordusunu perîşân etti. Atina Türkler'in eline geçmek üzere idi. Böylece bir ay içinde Yunanistan'ın hesâbı görülmüştü (1897).

Rusya, İngiltere ve Fransa'nın mürâcaati üzerine savaş o noktada durduruldu. Bu üç devlet, İtalya'nın da aralarına katılmasıyla, Türkiye Yunanistan'dan çıkmadığı takdirde savaş ilân edeceklerini bildirdiler. Yunanistan Türkiye'ye büyük bir savaş tazminatı ödeyerek kurtuldu, ama bu dört devlet Türkiye'yi gâlip geldikleri bir savaşta mağlûb duruma düşürmek için Girit Adası'na muhtâriyet verilmesini kararlaştırdılar. Girit Türkiye'ye bağlı kalmakla birlikte kendi kendini idâre eder bir vâlîlik olacaktı. Burası ancak Abdülhamîd tahttan indirildikten sonra Yunanistan'a ilhâk edilebildi.

İkinci Abdülhamîd Han bu kısa savaş olayı hâriç, bütün dış mes'elerini dâimâ diplomatik yollardan hallemeğe çalışmıştır. Gerçi diplomatik yol kesin netîce vermeyen ve işleri sürüncemede bırakan bir yoldu, ama Türkiye zayıf anında savaştan uzak kalmak ve dış istekleri sürüncemede bırakmaktan çok faydalı çıkıyordu. Rusya Türklüğün can düşmanı olduğu için, ona

karşı dâimâ müttefik aradı ve özellikle İngiltere ve Almanya ile dostluk kurmaya çalıştı. İngiltere ile Almanya birbirine rakip ülkeler olduğu için, Türkiye'nin dostluğu için de rekabet ediyorlardı. Bununla birlikte İkinci Abdülhamîd hiçbir zaman bunlardan birini kuvvetle benimsemedi, iki tarafa da hem yakın, hem uzak durdu.

Fakat Abdülhamîd Han'ın dış politikadaki en büyük başarısı Türkiye'nin elinde bulunan büyük bir kozu kullanmakta oldu. Türk Pâdişahı aynı zamanda İslâm Dünyâsı'nın "*Halîfesi*" idi; yânî kendi idâresi altında bulunmayan müslümanların da mânevî lideri idi. O târihlerde İngiltere, Fransa ve Rusya'nın idâreleri altında büyük müslüman kitleleri bulunuyordu. Ayrıca İngiltere Türk idâresindeki Arap ülkelerine de gözünü dikmişti. Pâdişah bütün bunlara karşı bu devletlerin müslüman halklarını kendi nüfûzu altına almayı, bütün dünyâ müslümanları ile İstanbul arasında kuvvetli bağlar kurmayı uygun gördü. Bunun için dünyânın her tarafında İslâm topluluklarının lideri durumunda bulunan büyük dîn adamlarıyla temâsa geçti; bunlara özel mektuplar gönderdi, bâzılarına rütbe ve nişânlar verdi. Böylece hepsi kendilerini İslâm Halîfesi'nin mahallî memûrları, temsilcileri olarak görmeye başladılar Bununla yetinmedi, tâ Çin'e kadar müslümanları Avrupalı ve Rus emperyalistlere karşı uyarmak üzere adamlar gönderdi. Neûccde öyle oldu ki, Afrika'nın en uzak köşesinde bir müslüman cemâatı bile hiç Türkçe bilmedikleri halde câmilerden çıkınca hep bir ağızdan "*Pâdişahum çok yaşa*" diye bağırıyorlar, Cuma günleri ellerinde Türk bayraklarıyla dolaşıyorlardı.

İkinci Abdülhamîd Han, İslâm kitleleri arasında sınırlarımız dışındaki Türk müslümanlarına özel bir önem verdi. İstanbul'da basılan binlerce kitap ve broşür Rus idâresi altında yaşayan Türk ülkelerine gönderiliyor, böylece her tarafta Türkler ortak bir kültür kaynağından besleniyorlardı. İran'da Türkçe eğitimi yasak edilmişti, Pâdişah İran Şâhı'na tesîr ederek Türkçe'yi tekrar kabûl ettirdi.

Kısacası, Pâdişah'ın bu siyâseti sâyesinde bütün İslâm Dünyâsı'nın kalbi Türkiye'de ve İstanbul'da atmaya başlamıştı. Rusya, İngiltere ve Fransa onun kendi müslüman teb'aları ara-

sındaki bu nüfûzundan çok çekiniyorlardı. Sultan Abdülhamîd Han, Batı emperyalizminin ezdiği sömürge halkları için bir senbol hâline gelmişti.

Yurt içinde büyük bir huzûr ve sükûn vardı. Gerçi Dü-yûn-ı Umûmîye sisteminin ister-istemez yarattığı güçlükler yüzünden devlet her an yeterli nakit bulamıyor ve memûr maaşları bâzan iki-üç ayda bir ödeniyordu. Ama memlekette bolluk vardı ve paramız kıymetli idi. Türkiye dünyanın belli-başlı devletleri arasında geliyor, Pâdişâh'ın Avrupa devletleri nezdinde de büyük bir itibârı bulunuyordu.

Bu rahat ve huzûr içinde belli-başlı iki huzûrsuzluk kaynağı vardı. Bunlardan birincisi *Ermenî komitecileri*, ikincisi de *Türk komitecileri* idi. Ermenîler uzun zaman Türkler'le yanyana, hattâ bir arada yaşamış olmanın verdiği yakınlıkla Türkler'den ancak kiliseye gittikleri için ayırde edilir hâlde gelmişlerdi. Bunlar devlete bağlı, çoğu kendi hâlinde insanlardı. Fakat Avrupa devletleri, bu arada Amerika Türkiye'de siyasî bir çıbanbaşı yaratmak üzere Ermenîler'in durumunu büyük bir problem hâline getirdiler. Amerika, Hristiyanlığın bu "kenarda unutulmuş" çocuğunu uyandırmak ve kalkındırmak için Ermenîler'in yaşadığı bütün şehir ve kasabalarda misyoner okulları açıyor, onlarda Türkler'e karşı bir millî şuûr ve mücâdele azmi yaratmaya çalışıyordu. Hristiyan Avrupa devletleri ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün hristiyan halklarına istiklâl kazandırmışlar, geriye sâdece Ermenîler kalmıştı. Çeşitli Avrupa şehirlerinde ve Amerika'da yetiştirilmiş Ermenî ihtilâlcileri Türkiye'de ihtilâl hazırlıklarına giriştiler. Bu arada Rusya, Doğu sınırında Ermenîler'i askerî bakımdan yetiştiriyordu.

Ermenî ihtilâlcileri kendi dâvâlarına kendi halklarını inandıramadılar. Türkiye Ermenîleri Türkler'le bir arada yaşamaktan memnûndular ve hiçbirinin mâceraya atılacak hâli yoktu. Bunun üzerine komiteciler önce Ermenî halkını terörle sindirmeye ve kendilerine katılmaya zorladılar. Böylece ihtilâlciler Ermenîler tarafından özellikle Doğu'da pekçok Ermenî vatandaşımız işkencelerle öldürüldü. Sonra Avrupa'da Türkiye aley-

hine bir atmosfer yaratabilmek için, bu katliâmların Türkler tarafından yapıldığını yayıyorlardı. İkinci Abdülhamîd, Ermenîler'in kanını döktüğü gerekçesiyle Ermenî ihtilâlcileri tarafından "*Kızıl Sultan*" ilân edilmişti. Bunların niyeti Türkiye'de bir ihtilâl hareketi uyandırdıktan sonra Avrupa devletlerinin müdâhalesini sağlamaktı. Hattâ bunun için Ermenîler'in Türk askerlerince öldürülmesini temin etmek üzere hiçbir vicdâna ve ahlâka sığmayacak tertipler hazırlıyorlardı.

Giriştikleri birçok teşebbüs İkinci Abdülhamîd tarafından Avrupalılar'ı ayağa kaldırmadan bastırılıp söndürülünce, bu defa Pâdişah'ı ortadan kaldırmadıkça Ermenistan'ı kuramayacaklarını düşündüler. Avrupa'da meşhûr bir ânarşist'i para ile tutup onu İstanbul'a getirdiler ve İkinci Abdülhamîd Han, Yıldız Câmii'nde cuma namazından çıkarken arabasına bomba koydurdular. Bir-iki dakikalık gecikme yüzünden Pâdişah kurtuldu, ama birçok kimse öldü.

İşin asıl korkunç tarafı, birtakım Türk aydınlarının bu konuda Ermenîler'le el ve gönül birliği yapmış olmalarıdır. Türk Pâdişahı'nı öldürerek topraklarımız üzerinde yabancı bir devlet kurmak isteyen Ermenîler'e, Türk şâiri Tevfik Fikret büyük bir övgü yazdı. Bombacı ânarşiste "*Ey şanlı avcı*" diyordu....

O zamanın diğer birçok Türk aydınları, Tevfik Fikret derecesinde olmamakla birlikte, Pâdişah'ın aleyhinde bulunmayı ve bu husûsta Türklüğün düşmanlarıyla işbirliği yapmayı kendilerine âdetâ görev edindiler. Bunların çoğu muhakkak ki iyi niyetli insanlardı ve Avrupa'dan kapukları anayasa, hürriyet, parlamento, demokrasi sloganları ile kafalarını doldurmuşlardı. Memleketin gelişip kalkınmasına tek engelin Pâdişah olduğunu sanıyorlardı, çünkü Pâdişah Meşrûtiyet idâresine engel oluyordu. Bunların pek çoğu da tahsili ve kaabiliyeti ile uygun yüksek mevkilere gelemeyişini Pâdişah'ın keylî idâresi ile açıklayanlardı. İşlerinde Sultan Abdülhamîd'le konuşma fırsatı elde etmiş olanların hemen hepsi muhalefetten vazgeçmiş, bir görev olarak Pâdişah'a yardımcı olmuşlardır. Bunların başında Nâmık

Kemâl ve Ziyâ Beyler gelir. Her ikisi de Abdülazîz zamanında, Âlî Paşa'ya şiddetle karşı çıkmışlar, Meşrûtiyet'in kurulması için çalışmışlardı. Nâmık Kemâl "sürgün" adı altında dolgun bir maaşla mutasarrıf oldu, Pâdişah'tan gördüğü iltifatlar karşısında o da Pâdişâh'a birçok hizmetler yaptı. İkinci Abdülhamîd Nâmık Kemâl'i sever ve takdîr ederdi. Büyük şâir ve edîbimiz öldüğü zaman ona pek sevdiği Bolayır'da bir türbe yaptırdı. Ziyâ Paşa ise Adana Vâlîsi oldu ve devlete sâdık bir memûr olarak çalıştı. Ama muhaliflerin çoğu bu iki büyük adam gibi zekî, bilgili, sorumluluk duygusu taşıyan kimseler değildi. Meşrûtiyet idâresini âdetâ bir sihirbaz sopası zannediyorlardı. Bu arada Pâdişah'ın gizli istihbarat servisinin hatâları yüzünden bâzı kimselerin yok yere cezâlandırılması da elbette bu aydınları çok üzmekteydi.

İkinci Abdülhamîd idâresinin muhalifleri yurt içinde tâkip edildikleri için, bir fırsat bulup Avrupa'ya kaçıyorlar ve özellikle Paris'te biraraya gelip Türkiye'de Meşrûtiyet'in kurulması yolunda toplantılar tertipliyorlar, bazı gazete ve dergiler çıkarıyorlardı. Bunların başta gelenleri Ahmed Rızâ Bey ile annesi Osmanlı prensesi olan Sabahaddîn Bey idi. Bunlar bir ara Türkiye'de Meşrûtiyet'in kurulması için yabancı devletlerden yardım istemeyi, Avrupalılar'dan Pâdişah'ı tahtından indirmelerini istemeyi bile düşündüler, ama aralarında anlaşamadılar. Dışarıda yuvalanan muhalefet arttıkça hükûmetin içrideki baskısı da artıyor, dışarıdan gelen kitap ve gazetelerle içride yayınlanan yazılar üzerinde sıkı bir kontrol yapıyordu.

Siyasî muhalefet ve sıkı idârenin karşılıklı urmanmaları sonucu Türkiye'de hükûmete karşı olmak âdetâ aydın olmanın bir gereği gibi görülmeye başladı. Sarıklı medrese hocalarından scire pantolonlu Fransız taklitçilerine kadar herkes muhalifti. Nihâyet bunların yarattığı atmosfer, ordudaki genç subayları da etkiledi. Makedonya'da Bulgar çetecilerine karşı birkaç yıldır çetin mücâdeleler veren bir kısım genç subay, yavaş yavaş kendileri de çeteciliği bir siyâsî hareket yolu olarak benimsemiş ve bu defa onlar Türk devletine karşı komiteciliğe, yânî dağa çıkıp isyân etmeye başlamışlardı. Politikacılar bu çeteciliği organize

ettiler. Vaktiyle 1890'da bir grup Harbiye ve Tıbbiye talebesi tarafından çekirdeği atılıp sonradan Ahmed Rızâ Bey'in ortaya çıkmasıyla kuvvetlenip kökleşmiş olan İttihat ve Terakkî Cemiyeti hemen Rumeli vilâyetlerinde (gizli) şubeler açıp bu genç subayları birer ikişer kaydetti. Aralarında Enver, Niyâzi, Eyyüp Sabri gibi gâyet gözüpek, mâceracı kimselerin bulunduğu bu subaylar grubu kendilerine kuvvet sağlayabilmek için Bulgar komitecilerle bile işbirliği ediyorlardı.

İstanbul hükûmeti Rumeli'deki ordu kumandanlarına bu isyâncıların yola getirilmesi için emir verdi. Ama gençler çok iyi teşkilâtlanmışlardı, başlarına gelecekleri önceden haber alıyorlardı. İcâbında kendi komutanlarına silâh çekerek onları öldürdüler. En sonunda merkezi Selanik'te bulunan Osmanlı Üçüncü Ordusu, bir âsî ordu hâline geldi. Bir yandan da İttihat ve Terakkî Cemiyeti yabancı devletlerin konsoloslarına Türkiye'ye müdâhele edilmesini telkîn ediyor, kendileri iktidâra geldikleri takdîrde Türk olanlarla olmayanlar arasında hiçbir fark gözetilmeyeceğini söylüyorlardı.

İkinci Abdülhamîd Türkiye'nin işlerinde yabancı parmağı görmektense içeride herşeye râzı oldu. Bâzı devlet adamlarının da ısrarları üzerine Meşrûtiyet'i tekrar ilân etmeyi kararlaştırdı (1908).

O zamanın birçok aydınlarının Türkiye'yi kurtaracağını düşündükleri Meşrûtiyet, daha ilk günlerinde memleketin parçalanması için müsâid bir hava yaratmıştı. Türkiye'ye bağlı bir Prenslik olan Bulgaristan hemen istiklâlini ilân etti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Türkiye'ye âid olan Bosna-Hersek'in ilhâk edildiğini bildirdi. Girit Muhtar İdâresi Türkiye'den ayrıldı ve Yunanistan'la birleşti.

İttihatçılar silâh zoru ile iktidara geldikleri için, yeni meclisin kurulmasında da çetecilik metodlarını kullandılar ve meclisi kendi adamlarıyla doldurdular. İttihat ve Terakkî'ye muhalif olan gazeteciler ve politikacılar, şimdi siyâsî parti hâline gelen bu cemiyetin görevlendirdiği keskin nişancı kaatiller tarafından öldürülerek ortadan kaldırılıyordu.

Memleket bir baştan bir başa tam kargaşalık içindeydi. Meşrûtiyet'in ilânı "*Hürriyetin İlânı*" şeklinde anlatılmış ve "*Hürriyet var*" diye herkes her istediğini yapar olmuştu. Bu arada kargaşalıktan faydalanmak isteyen Ermenî komitecileri Adana ve havâlisinde geniş çapta bir isyan çıkardılar, pekçok Türk'ü öldürdüler. Bunların isyânı Türk askeri tarafından bastırılınca da, "*Türkler katliâm yapıyor*" diye Avrupa kamuoyunu bulandırmaya devam ettiler.

İstanbul'da İttihatçılar'ın çeteleri kol gezerken bir yandan da bütün bu değişmeler karşısında şaşırmış, büyük bir telâşa kapılmış olan kimseler vardı ki, bunlar İttihatçılar'ın tam karşısında, Abdülhamîd idâresini bile İslâm'a aykırı sayan bir muhafazakârlığın şampiyonluğunu yapıyorlardı.

Nihâyet 31 Mart (13 Nisan) 1909'da İttihatçılar'ın yakın zamanda Selânik'ten İstanbul'a getirmiş oldukları avcı taburlarına mensup bir kısım asker ve sivil halktan bâzıları İstanbul sokaklarına yayılıp, İttihatçılar'ın ileri gelenlerini öldürmek üzere harekete geçtiler. Bu silâhlı ve çılgın kalabalık karşısında kimse birşey yapamadı. İttihatçılar kaçıp saklandılar, Rumeli'den yardım toplamaya çalışılar. Pâdişah yetkilerinin pekçoğunu artık Meclis'e devretmiş olduğu için insiyatifini kaybetmişti. Buna rağmen sarayın muhafız birliklerini âsîlerin üstüne göndermek istediye de bunlar kardeş kanı dökmeyiz diye yerlerinden kıınılamadılar.

On gün kadar devam eden bu kargaşalıkta İttihatçılar Rumeli'nde eski dostları olarak ne kadar Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut çetecisi buldularsa topladılar, bunların yanına az miktarda Türk askeri de katılarak Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın emri altında trenle İstanbul'a sevk edildi. "Hareket Ordusu" denilen, fakat çoğu hristiyan çeteci olan bu kuvvet Yeşilköy'e geldi. İstanbul'daki kumandanlar bu çetecilerin niyetlerinden şüphe ettikleri için, onları Devlet Merkezi'ne sokmanın doğru olmayacağını düşündüler ve hemen üzerlerine yürüyüp dağıtmak istediler. Fakat Abdülhamîd Han kan dökmekten çok çekinen, yumuşak huylu ve pek merhametli bir pâdi-

şah olduğu için buna müsâade etmedi. Ama onun bu merhameti hem kendisi, hem memleket için pek pahalıya mal oldu.

Hareket Ordusu İstanbul'a girdi. İsyânı yatıştırma bahânesiyle pekçok adam öldürdüler. Dağdan inmiş Balkan komitecileri İstanbul saraylarını yağmalamaya başladı. İşin en fecî tarafı, isyânın sorumlusu olarak Pâdişah'ı gösteren İttihatçılar, onu tahtından indirmeye karar vermişlerdi. Aslında bu bir bahâne idi ve İttihat-Terakkî Partisi kendi yolundaki son ve en büyük engeli ortadan kaldırmak istiyordu. Kendisinden fetvâ istenen Hacı Nûrî Efendi, Pâdişah'ın tahttan indirilmesi için hiçbir sebebin bulunmadığını söyleyince, oradan accele bir yobaz hoca bulup fetvâ yazdırdılar. Sonra bir mebus hey'eti seçip saraya göndererek durumu Sultan'a bildirdiler. *Türk Milleti'nin Pâdişâhı'na gidip de "Millet sizi istemiyor" diyen bu hey'etin mensupları Yahûdî Emanuel Karaso, Ermenî Aram, Arnavud Toptanî ve Gürcü Hikmet Paşa idi. Târihimizin en büyük lekelerinden biri olan bu hâdise aynı zamanda Türk Milleti'ne yapılan en büyük hakaretlerden biriydi.*

İkinci Sultan Abdülhamîd Han, 27 Nisan 1909'da otuzüç yıllık bir saltanattan sonra İstanbul'dan çıkarıldı ve Selâniğe gönderildi. O giderken İttihatçılar ve Balkan'dan gelmiş Bulgar, Sırp komitecileri Yıldız Sarayı'nı yağma ettiler, sarayda millet malı olan büyük bir servet bir alay serseri tarafından kapışıldı. Bu yağmadan sâdece Pâdişah'ın çok kıymetli kütüphanesi kurtulmuştu, çünkü eşkiyâ çetesinin kitapla hiç ilgisi yoktu.

Abdülhamîd Han bir müddet Selânik'te bir çeşit hapis hayatı yaşadıkdan sonra Balkan Harbi'nde Selânik tehlikeye girince oradan alınarak İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'na getirildi. 10 Şubat 1918'de, yânî Birinci Dünyâ Harbi'nin sonlarında, bir Yahûdî târihçinin dediği gibi *"En ufak menfâati uğruna bütün dünyâyı fedâ etmeyi göze aldığı milletin felâketini görmemek için bir an önce"* öldü.

İkinci Abdülhamîd Han bizim târihimizin çok büyük bir şahsiyeti ve dünyâ siyâset târihinin en önemli adamlarından biridir. Belki de bu büyüklüğü yüzünden kolay anlaşılamamış, aleyhinde herşey söylenmiştir. Ne yazık ki, çoğu Türk milleti

nin can düşmanı olan Ermenî ihtilâlcileri tarafından atılan bu iftiralar pekçok Türk aydınının da kafasına yerleşmişti. İttihatçılar onun kıymetini çok geç anladılar. Muhalislerinin başı olan Ahmed Rızâ Bey bile, Cumhuriyet devrinde yazdığı hatıralarında ona övgüler düzdü. Bu korkunç pişmanlığın en açık örneklerinden biri, meşhûr Rızâ Tevfik (Filozof) Bey'in "*Sultan Abdülhamîd Han'ın Rûhâniyetinden İstimdâd*" adlı uzunca şiiridir. Bu şiirin bir yerinde şöyle diyor:

*Bizdik utanmadan iftira atan
Asrın en siyâsî pâdişâhına*

İkinci Abdülhamîd Han'ın dış politükadaki büyük başarıları yanında içerideki kültür ve bayındırlık hareketleri de çok önemlidir. Memleketin her tarafında, tıpkı dedesi İkinci Mahmud gibi, büyük bir yapım ve onarım faaliyetine girişti. Hangi Osmanlı yapısına bakılırsa bakılsın, üzerinde ya yapıcı veya onartan olarak Abdülhamîd Han'ın tuğrası görülür. Maamâfih bu tuğraların çoğu sonradan "*gericilik*" sayılarak kazılıp silinmiştir!

İkinci Abdülhamîd devrinin birinci sırayı alan hizmetleri eğitim sâhasında olanlardır. Hiçbir devirde onunki kadar çok mektep açılmamış, o kadar çok insan yetişmemiştir. Birinci Dünyâ Savaşı'nın ve Millî Mücadele'nin bütün başarılı kumandanları onun Harbiye'sinden yetişmişlerdir. Pekçoğu kendi aleyhinde faaliyette bulunmakla birlikte, İkinci Abdülhamîd pekçok Türk aydınının yetişmesine sebep oldu.

Bu büyük Pâdişah'ın hiç kusuru yok muydu? Târihçiler genellikle onun vehimli ve şüpheli olmasının birçok kötü sonuçlar doğurduğunu söylerler. Bu doğrudur, fakat Sultan Azîz ve Alî Suâvî olaylarını gören bir pâdişahın etrafına hep şüphe ile bakmasından daha tabîî ne olabilirdi? Bir kusûru da sert ve merhametsiz *olmayıştıdır*. En az dedesi İkinci Mahmud kadar ~~sert~~ tabîatlı olsaydı, Hareket Ordusu'nu bir emirle dağıtır, 31 Mart isyâncılarını sindirir ve kendisinden sonraki İttihatçı felâketini önlerdi. Hattâ bâzı baulı diplomatlar, o tahtta olsaydı. Birinci Dünyâ Savaşı'nın bile önlenebileceğini söylemektedirler.

Beşinci Mehmed (Reşâd) Han

Daha çok "Sultan Reşâd" adıyla tanınan Beşinci Mehmed Han, 1909 yılı 27 Nisanı'nda tahta geçti. Sultan Abdülmecîd'in oğlu ve Abdülhamîd'in küçük kardeşiydi. Pâdişah olduğu zaman 64 yaşındaydı.

Yaşlı ve hastalıklı hâlinde devlet idâresini İttihatçılar'a kaptırmış, daha doğrusu onların elinden alacak azim ve kudreti gösterememiştir. Ağabeyi İkinci Abdülhamîd ile kıyaslanamayacak kadar sönük kalan Sultan Reşâd zamanında Türk İmparatorluğu, İttihatçılar'ın elinde çökmüş ve dağılmıştır.

İttihatçılar Sultan Abdülhamîd'i devirmek ve Meşrûtiyet adı altında iktidarı alabilmek için, Türk olmayan unsurlarla işbirliği yapmışlar ve onlara büyük ümitler vermişlerdi. Fakat devlet sorumluluğu kendi omuzları üzerine çökünce, bu defa eskisinden daha sert bir politika tâkip ettiler. Arnavutluk'ta çıkan basit bir isyân hareketini şiddetle ve kan dökerek ezdiler. Buna karşılık sırf gafletleri yüzünden koca Libya'yı kaybetmemize yol açtılar. Trablusgarb (Libya) Vâlîsini Abdülhamîd'in adamıdır diye yerinden aldıkları halde, yerine başka birini göndermedikleri için, eyâlet idâresiz ve askersiz kalmıştı. İtalyanlar 1911 yılında oraya asker çıkararak işgâle başladılar. Devletin uzak bir eyâlette savaşı yürütecek kaabiliyeti olmadığı için, yerli halkı organize etmek üzere yarı-resmî mâhiyetle bâzı subaylar göndermekle yetinildi. Vâlî Vekili Neş'et Bey'in kumandasında Binbaşı Enver Bey (Paşa), Binbaşı Ali Fethi Bey (Okyar), Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) gibi genç Türk subaylarının teşkilâtlandığı yerli halk ve pek az sayıda Türk askeri, İtalyanlar'ı dar bir sâhil şeridinin ötesinde Libya içlerine hiçbir zaman sokmadı. Bunun üzerine İtalya, donanmasıyla bizim Akdeniz adalarını işgâl etmeye başladı. Nihâyet 1912 yılı Ekim ayında Cenevre'de yapılan bir anlaşma ile Türk hükûmeti, Trablusgarb ve Bingâzî'yi İtalyanlar'a terketti. Osmanlı Pâdişahı "*İslâm Halîfesi*" sıfatıyla Libya Müslümanları'nın lideri olmaya devam edecek, yânî kadılar yine İstanbul'dan tâyin edilecek ve

vakıflar müslümanların elinde kalacak, İtalya her yıl Türkiye'ye Libya adına vergi gönderecekti. Buna karşılık İtalyanlar'ın Akdeniz Adalarını boşaltmaları karar altına alındı.

İstanbul hükûmeti Trablusgarb'ı boş bırakmak gafletinde bulunduğu gibi, İtalyanlar'ın oraya saldıracağını da hiç hesap edememişti. Bu gaflet Libya'dan sonra bütün Avrupa Türkiye'si'nin kaybına mal oldu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılıp bağımsızlık kazanmış bulunan küçük Balkan devletleri, aralarında anlaşarak Balkanlar'ı paylaşmak üzere hazırlanıyorlardı. Türkiye'nin gözü önünde cereyân eden bu askerî hazırlıklar bile İstanbul'dakilerin gözünü açmadı. Üstelik o sırada Türk ordusunun önemli bir kısmı terhîs edilmişti.

1912 yılı Ekim ayında Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan Türkiye'ye savaş ilân edip Türk topraklarına girmeye başladılar. Bunların Osmanlı ordusuna karşı gâlip geleceği kimsenin aklına gelmezdi. Fakat hazırlıksız yakalanan İstanbul hükûmeti, beceriksiz kumandanların emri altında sevkettiği orduların arka arkaya yenildiğini gördü. İttihatçılar orduyu politikaya karıştırdıkları için, Türk ordusunda subayların büyük çoğunluğu ya İttihatçı, ya onların muhalifi "*Halâskârân*" grubuna mensuptu; birbirlerine düşmanlıktan Bulgar'la, Sırp'la harbedecek durumda değillerdi. İttihatçılar Sultan Abdülhamîd tarafından sürgün edilen rüşvetçi bir paşayı, Pâdişah'a muhalif olduğu için ödüllendirmişler ve Selânik'e kumandan yapmışlardı. Bu adam tek kurşun atmadan şehri Yunanlılar'a teslim etti. Sultan Abdülhamîd'i tahtından indirenlerden Toplanî Paşa (Arnavut), Arnavutluk'ta savaşılan Hasan Rızâ Paşa'yı arkasından vurarak İşkodra'yı Karadağlılar'a teslim etti. Bulgarlar Edirne dışında bütün Trakya'yı işgâl ederek Çatalca'ya kadar geldiler ve ancak orada durduruldular. Ancak Edirne'de Şükrü Paşa, tıpkı Plevne'deki Gâzî Osman Paşa'yı andırır bir savunma ile, beş ay Bulgarlar'ı oraya sokmadı.

Sultan Abdülhamîd'in düşürülmesinden Balkan Savaşı'na kadar İttihatçılar sokağa tamâmen hâkim olmakla birlikte, hükûmete doğrudan doğruya gelememişler, ancak kendi taraftarları

olan yaşlı, eski bâzı politikacılarla durumu idâre etmeye çalışmışlardı. İhtilâli asıl gerçekleştiren genç subaylar devlet işlerinde câhil ve tecrübesiz oldukları için ön plâna atılmaktan çekinmişlerdi. Balkan Savaşı sırasında sadrîâzam olan Kâmil Paşa'nın kurduğu hükûmet ise, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa dışında, İttihatçılar'ı pek sevmiyorlardı. Nâzım Paşa kendini sadrîâzam yapacakları vaadiyle, İttihatçı subayları önemli mevkilere getirmişti.

1913 yılı Ocak ayında, Bulgarlar Çatalca önlerinde bulunduğu bir sırada, İttihatçılar'ın liderlerinden Enver Bey (o sırada rütbesi kurmay yarbaydı), yanına yirmi-otuz kişi daha alarak Bâb-ı Âlî'ye (hükûmet binâsı) silâhlı bir baskın düzenledi. Yanında İttihatçılar'ın keskin nişancılarından Yâkub Cemil vardı. Yâkub Cemil karşı koymak isteyen subayları ve aldatıldığını söyleyerek bunlara bağırarak Nâzım Paşa'yı derhal vurup öldürdü. Sadrîâzama tabanca zoruyla istifâ dilekçesi yazdırdılar. Sonunda Mahmud Şevket Paşa Sadrîâzam ve Harbiye Nâzırı olarak yeni kabineyi kurdu. Mahmud Şevket Paşa İttihatçılar'ın adayı olmakla birlikte, tam onlar gibi düşünmüyordu. Kabineye bazı İttihatçıları almakla birlikte her tarafı onlarla doldurmadı.

1913 Mayıs'ında yapılan Londra Anlaşması'na göre Türkiye Balkanlar'daki bütün topraklarını bıraktığı gibi, Edirne ve Kırklareli'ni bile Bulgarlar'a terk ediyordu. O sırada İttihatçılar'a karşı gitgide artan muhalefet sonunda bir gün Mahmud Şevket Paşa'ya sûikast yapıldı ve Paşa öldürüldü. İttihatçılar bunun üzerine kendilerinin ne kadar muhalifi varsa, bu hâdiseye katıldıkları gerekçesiyle kimini astılar, kimini hapse attılar, kimini sürgüne gönderdiler. İstanbul'da tam bir terör hüküm sürüyordu.

Balkan Devletleri, Türkiye'den aldıkları yerlerin paylaşılması konusunda anlaşmazlığa düştüler ve kendi aralarında savaşa başladılar. Hepsi birden Bulgaristan'a saldırdığı için Bulgaristan Edirne'deki askerini Batı Trakya tarafına çekti, böylece boş kalan Edirne, bir Türk birliğinin başındaki Enver Bey tarafından geri alınmış oldu.

Mahmud Şevket Paşa hâdisesinden sonra yaratılan terör içinde İttihatçılar iktidarı tam mânâsıyla ele geçirmişlerdi. Enver Bey hemen paşalığa terfî etti ve Nâciye Sultan ile evlenerek saraya dâmâd oldu. İttihatçı ekibin en cerbezeli adamlarından eski Posta kâtibi Tal'at Bey ise paşalıkla Sadriâzam oldu. İstanbul Muhafızı (Merkez Kumandanı) olup daha sonra Bahriye Nâzırlı-ğ'ına getirilen albay Cemal Bey de paşa olmuştu. İşte meşhûr Enver-Tal'at-Cemal Paşalar bunlardır.

Balkan Harbi'nden sonra İttihatçılar orduda büyük bir düzenlemeye girdiler. Binden fazla subay emekliye ayrıldı, birçoğunun da rütbeleri indirildi. Bu arada devlet Almanya ile çok sıkı münâsebetlere girmiş, ordudaki reformlar Alman generallerinin tavsiyeleriyle yürütölür olmuştu.

1914'te Almanya'ya karşı Fransa-İngiltere-Rusya'nın savaştığı Birinci Dünya Harbi, Türkiye'yi de içine aldı. İngilizler tarafından kovalanan iki Alman zırhlısı Türk sularına girmişti. Bunlar Türk bayrağı çektiler ve Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombaladılar. Türkiye bu hâdise ile birlikte Almanya safında savaşa girdi ve dört yıl süren savaş sonunda dağılarak parçalandı. Savaş kararını İttihatçılar, daha doğrusu Enver, Tal'at ve Cemal Paşalar vermiş olduğu için, İmparatorluğun yıkılmasından ve tasfiyesinden onlar sorumlu tutulurlar. Fakat bu adamların savaşa girmekle bekledikleri birşey yoktu, ve dışarıda kalmak için de gayret sarfemişlerdi. Ama eninde sonunda Türkiye'nin durumunu da konu yapacak olan bir dünyâ savaşına seyirci kalmamız mümkün değildi. Enver Paşa'nın büyük bir Tûrân (yânî bütün Türk ülkelerinin biraraya getirilmesi) hayâli peşinde koştuğu için devleti savaşa soktuğu fikri de, sırf onun arkasından atılmış bir iftirâdır. İttihatçılar nasıl Sultan Abdülhamîd hakkında çirkin iftirâlar uydurmuşlarsa, yarattıkları ah-lâksızlık ortamında kendileri için de öyle iftirâlar çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti dört yıllık savaş içinde dört cephede savaştı ve yüzbinlerce evlâdını kaybetti. Aslında çok iyi de savaşıldı. Özellikle Çanakkale'de, Irak cephesinde ordularımız müttefik kuvvetleri yendi. Daha sonra modern Türkiye'nin kurucusu

olacak olan Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) Çanakkale savaşlarında albay olarak kazandığı başarı ile ismini duyurmuştu. Türkler Filistin-Sûriye cephesinde İngilizler'e yenilerek Adana'ya kadar çekildiler ve burada bir savunma hattı hazırladılar. Fakat Almanya'nın barış isteğiyle ittifaktan ayrılması üzerine Türkiye de bu kötü şartlar altında barış istemek zorunda kaldı. 1918'de savaş bitmiş, Türkiye de bitmişti.

Birinci Dünyâ Harbi'nin son yılında Beşinci Mehmed ve İkinci Abdülhamîd vefât ettiler.. İkinci Abdülhamîd Han'a çok hazîn bir cenâze merâsimi yapıldı. Onun otuzüç yıl bütün cihâna karşı ayakta tuttuğu koca Türk Devleti, çetecilikten yetişmiş genç subaylar elinde on yıl geçmeden çökmüştü. Meşhur târihçi ve yazar Ahmed Râsim, Pâdişah'ın tabutunun arkasından *"Senin cenâzen bile bu milleti idâre edebilir"* diye ağlıyordu, ama iş işten çoktan geçmişti.

Beşinci Mehmed Han'ın yerine Şehzâde Vahîdeddîn, "Altıncı Mehmed" adıyla Türk Pâdişahı oldu. Fakat aslında pâdişâhlık İkinci Abdülhamid'le sona ermiş, ondan sonrakilerin sırf bir ismi olmuştu. Zâten Sultan Vahîdeddîn, mevcûd bulunmayan bir devletin hükümdarlığını yapıyordu. 1920'de yapılan Sevr Anlaşması'yla Türk İmparatorluğu parçalandı, Türkler'e sadece Orta Anadolu'da küçük bir devlet kurma hakkı verildi. Aslında Avrupa devletleri Türkler'e Anadolu'nun bir parçasını bile çok görüyor, bizim Orta Asya'ya sürülmemezi istiyorlardı.

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, yâni "Yüce Osmanlı Devleti" 1920 yılında Sevr Anlaşması ve İstanbul'un işgâliyle, yâni Pâdişâh'ın resmen esîr düşmesiyle sona erdi. Altıyüz yılı aşkın bir ömrü olan ve Türk İslâm Medeniyetinin bir şâhinesi olan bu devlet, artık siyâsî bakımdan târihe karışmıştır. Fakat bizim medeniyet eserlerimizin ve kültür kıymetlerimizin âdetâ inbikten geçmiş nümûnelerini vermiş ve yaratıcı gücümüzün en yüksek senbolü hâline gelmiş olmakla milletimize sonsuz bir ilhâm kaynağı olacağı muhakkaktır.

Prof. Dr. Erol Güngör'ün eserleri:

Türk Kültürü ve Milliyetçilik

*

Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik

*

*Dünden Bugünden-Târih-Kültür-
Milliyetçilik*

*

İslâm'ın Bugünkü Meseleleri

*

İslâm Tasavvufunun Meseleleri

*

Tarihte Türkler

Tarık Buğra'nın eserleri:

Osmancık

*

Küçük Ağa

*

Yağmur Beklerken

*

Dönemeçte

*

Gençliğim Eyvah

*

Yarın Diye Bir Şey Yoktur

*

İbiş'in Rüyâsı

*

Firavun İmânı

*

Yalnızlar

*

Düşman Kazanmak Sanatı

*

Üç Oyun

(Ayakta Durmak İstiyorum - Akümülatörlü Radyo -
Yüzlerce Çiçek Birden Açtı)

Cengiz Dağcı'nın eserleri:

Yansılar

*

Benim Gibi Biri

*

Anneme Mektuplar

*

Korkunç Yıllar

*

Yurdunu Kaybeden Adam

*

Onlar da İnsandı

*

O Topraklar Bizim'di

*

Badem Dalına Asılı Bebekler

*

Üşüyen Sokak

*

Dönüş

*

Ölüm ve Korku Günleri

*

Genç Temuçin

Peyami Safa'nın romanları:

Yalnızız

*

Biz İnsanlar

*

Bir Tereddüdün Romanı

*

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu

*

Sözde Kızlar

*

Fatih-Harbiye

*

Dokuzuncu Hâriciye Koğuşu

*

Şimşek

*

Cânân

*

Mahşer

Ord. Prof. Fuad Köprülü'nün eserleri:

Türk Edebiyatı Târihi

*

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu

*

*Bizans Müesseselerinin
Osmanlı Müesseselerine Te'sîri*

*

*İslâm ve Türk Hukuk Târihi Araştırmaları
ve Vakıf Müessesesi*

*

Edebiyat Araştırmaları I

*

Edebiyat Araştırmaları II

*

Başlangıcından Günümüze

Büyük Türk Klâsikleri

(Târih-Antoloji-Ansiklopedi)

(Ansiklopedik boy 10 lüks cilt)

Yılmaz Öztuna'nın eserleri:

Büyük Türkiye Târihi

(Türk Siyâsi Târihi ve Türk Medeniyeti Târihi)

(Büyük boy 14 lüks cilt)

*

Bir Darbenin Anatomisi

*

Osmanlı Pâdişahlarının Hayat Hikâyeleri

*

Türk Târihinden Yapraklar

•

ISBN 975-437-021-4